

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 40 CİLT / VOLUME: 120 SAYI / NUMBER: 237 ISSN: 0255-0644

SAYI:
237

KASIM - ARALIK 2018
NOVEMBER - DECEMBER 2018

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2018 / 237

**KASIM - ARALIK
NOVEMBER - DECEMBER**

İstanbul - 2018

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turcic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)

Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design

Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Milli Basımevi: Davutpaşa Cad. Maltepe Mah. Güven Sanayi Çarşısı No: 83 C Blok 201-202 Zeytinburnu / İstanbul

Tel: (0212) 544 34 09

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
90 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldora Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uyu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARİA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCİLİASUN • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognosi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prencip olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmaktadır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra '*ve diğerleri*' anlamına gelen '*v.d.*' veya Latince '*et. al.*' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karşıtılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, '*yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.*' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, '*yay. haz., ed., çev., çiz.*' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde '*çevrimiçi*' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra '*çevrimiçi*' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum '*y.y.*' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine '*y.y.*' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse '*t.y.*' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Editö edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Hülya Aşkın BALCI** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. A. Beril TUĞRUL • İstanbul Teknik Üniversitesi, Enerji Enstitüsü, Nükleer Araştırmalar Anabilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ferit BAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Erkan GÖKSU • Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ömer KURTBAG • Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Alihan LİMONCUOĞLU • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Mehmet ŞEKER • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ENERJİ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDE YENİLENEMEZ VE YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARININ YERİ VE ÖNEMİ <i>THE ROLE AND IMPORTANCE OF NONRENEWABLE AND RENEWABLE ENERGY RESOURCES IN THE SOLUTION OF THE ENERGY PROBLEM</i>	
Öğr. Gör. İlker İNAN - Dr. Öğr. Üyesi İlhan AKBULUT - Dr. Öğr. Üyesi Erman ASLAN	11
TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİK BOYUTU: TÜRK SAVUNMA SANAYİİ VE AFRİKA <i>THE SECURITY ASPECT OF TURKEY-AFRICA RELATIONS: TURKISH DEFENSE INDUSTRY AND AFRICA</i>	
Tuğrul Oğuzhan YILMAZ	41
KIRIM TÜRKLERİ'NİN VATANA DÖNÜŞ MÜCADELESİNE ALPARSLAN TÜRKŞ VE ÜLKÜCÜ HAREKET'İN BAKIŞI (YENİ DÜŞÜNCE GAZETESİ ÖRNEĞİ 1988-1992) <i>THE VIEW OF ALPARSLAN TÜRKŞ AND THE ÜLKÜCÜ MOVEMENT TO THE RETURNING STRUGGLE TO HOME OF CRIMEAN TURKS (THE EXAMPLE OF YENİ DÜŞÜNCE NEWSPAPER 1988-1992)</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Murat ARABACI	67
SİYASAL ŞİDDET, TERÖRİZM VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ: 12 EYLÜL SÜRECİ <i>POLITICAL VIOLENCE, TERRORISM AND THE CASE OF TURKEY: PROCESS OF SEPTEMBER 12th</i>	
Mehmet Kürşad YAVAN	81
TARİHİ TÜRK COĞRAFYASININ GENEL HATLARI <i>GENERAL LINES OF HISTORICAL TURKISH</i>	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	103
İLK ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE KORE TARİHİNE VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ <i>AN OVERVIEW OF KOREAN HISTORY AND CULTURE ACCORDING TO FIRST CHINESE SOURCES</i>	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	115
BİR RUS MÜHENDİSİNİN (T.S. BURNAŞEV) GÖZÜYLE ŞAH MURAD DEVRİNDE BUHARA EMİRLİĞİ <i>A RUSSIAN ENGINEER'S (T.S. BURNASHEV) OBSERVATIONS ON BUKHARA EMIRATE IN THE REIGN OF SHAH MURAD</i>	
Doç. Dr. Dinçer KOÇ	139
SULTAN MAHMUT İLE KARDEŞİ EMİR İSMAİL'İN TAHT MÜCADELESİ <i>THRONE STRUGGLE BETWEEN SULTAN MAHMUT AND HIS BROTHER EMIR ISMAIL</i>	
Güngör AKSU - Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	171
MUNTAHAB AT-TEVARİH VE 19. YÜZYIL TÜRKİSTAN TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ <i>MUNTAHAB AT-TEVARİH AND ITS IMPORTANCE FOR THE 19th CENTURY TURKESTAN HISTORY</i>	
Hüseyin ŞEN	183

X. YÜZYIL BAŞLARINDA BİR MACAR ŞEHİRİ

(Inter Novam Romam et-Romam: Medinetü'l-Enkuberdıyyîn)

A MADJARS TOWN IN THE BEGINNINGS OF 10th CENTURY A.D.

(Inter Novam Romam et Romam: Madinat al-Enkuberdıyyîn)

Dr. Öğr. Üyesi Erman ŞAN 195

XX. YÜZYILIN İLK YARISINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE KAZAK GÖÇÜ VE ELİSHAN BATUR'UN BU GÖÇTEKİ LİDERLİĞİ

THE KAZAKH MIGRATION FROM EASTERN TURKESTAN TO TURKEY IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY AND ELISKHAN BATUR'S LEADERSHIP IN THIS MIGRATION

Prof. Dr. Abdulvahap KARA 205

İLME ADANMIŞ BİR ÖMÜR: PROF. DR. KEMAL ERASLAN 88 YAŞINDA

A LIFETIME DEDICATED TO SCIENCE: PROF. DR. KEMAL ERASLAN IS 88 YEARS OLD

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ 217

KİTAP TANITMA: TARİH NOTLARI, BİR ORTA DOĞU TARİHÇİSİNİN NOTLARI

Tuğrulhan KARADUMAN 233

KİTAP TANITMA: CENGİZ HAN NESLİNİN SEKİZ ASIRLIK HİKAYESİ

Fatih ORTA 239

ENERJİ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDE YENİLENEMEZ VE YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARININ YERİ VE ÖNEMİ

Öğr. Gör. İlker İNAN* - Dr. Öğr. Üyesi İlhan AKBULUT**
Dr. Öğr. Üyesi Erman ASLAN***

Öz

Günümüz dünyasında ülkelerin toplumsal refahı ve sürdürülebilir kalkınmalarının en önemli yapı taşı enerjidir. Enerjinin bu konumu gereği, ülkeler arasında kıyasıya bir rekabet vardır. Dolayısıyla ülkelerin birbirleriyle her boyuttaki ilişkilerinin en önemli belirleyicisi enerji kaynakları ve enerji ihtiyacıdır. Enerji üretimi ve tüketiminde petrol ve türevi enerji kaynakları dünyada birinci sıradadır. 20. yüzyılın ikinci yarısındaki teknolojik gelişmeler, nükleer enerjinin kullanımına da olanak sağlamıştır; ancak petrol ve türevleri, günümüzde birincil enerji kaynağı olarak konumunu korumaktadır. Diğer taraftan yapılan araştırmalar ve analizlere göre petrol rezervleri, doğal gaz rezervleri, kömür rezervleri gibi fosil yakıt rezervlerinin gün geçtikçe kısmen azaldığı ve sürekli artan enerji talebini çok uzun süre için karşılamayabileceği ileri sürülmektedir. Öngörülere göre, 2040 yılına kadar fosil yakıt rezervleri azalsa da fosil yakıtlar hala dominant rolünü sürdürecektir; fakat yenilenebilir kaynakların yüzdesi ise hızla yükselmeye devam edecektir.

Enerji ihtiyaçlarının yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılanabilmesi, geleneksel enerji kaynaklarının zararlı ve zehirli gaz salınımı nedeniyle ozon tabakasına zarar vermesi gibi küresel sorunların çözümünü de kolaylaştıracaktır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı dünyada gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bu kaynaklarının kullanım alanlarının artması, dışa bağımlılığın azaltılmasına, enerji maliyetlerinin ekonomi üzerindeki yükünün hafifletilmesine, iklim değişikliği ile mücadeleye, dünya barışına ve güvenliğine önemli katkılarda bulunacaktır. Diğer taraftan insanlığın fosil yakıtlara olan ihtiyacının kısmen azalacak olması, günümüz dünyasındaki neredeyse tüm savaşların nedeni olan petrol ve petrol kaynaklı anlaşmazlıkların azalmasında önemli bir etken olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Sorunu, Yenilenebilir Enerji Kaynakları, Enerji Üretim Yöntemleri, Mühendislik Uygulamaları.

* İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu Öğretim Görevlisi.

** İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu Öğretim Üyesi.

*** İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Mühendislik Fakültesi Makine Mühendisliği Bölümü Makine Teorisi ve Dinamiği Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

The Role And Importance Of Nonrenewable And Renewable Energy Resources In The Solution Of The Energy Problem

Abstract

In today's world energy is the most important element of social welfare and sustainable development for countries. Because of its importance there is a harsh competition for energy resources among countries. Accordingly, energy resources and the need for energy are the most significant determinants of relationships in every dimensions among countries. In energy production and consumption petroleum and petroleum-derived energy sources rank first around the globe. In the second half of the 20th century further technological developments paved the way for the use of nuclear energy however petroleum currently maintains its place as the primary energy source. On the other hand, researches and analyses indicate that fossil fuel reserves such as petroleum, natural gas and coal reserves are partially decreasing day by day and might not satisfy increasing energy demand in the future. According to predictions, however fossil fuel reserves are reduced by 2040, fossil fuels will still be dominant but the percentage of renewable resources will continue to rise rapidly.

Satisfying energy needs by renewable energy sources will help solving global problems arising from damaging the ozone layer by harmful and poisonous gas emissions caused by the use of traditional energy sources. The use of renewable energy sources is becoming increasingly widespread around the world. Increasing the fields of the use of these sources will make significant contribution to decrease in dependency on foreign sources, relieving the burden of the energy costs on the economy, fighting climate change and the world peace and security. On the other hand, the fact that humanity's need for fossil fuels is to be reduced will be an important factor in the reduction of petroleum-based disputes, which is almost the cause of all wars in today's world.

Keywords: Energy Problem, Renewable Energy Sources, Energy Production Methods, Engineering Practices.

Giriş

Evrenin var oluş başlangıcı enerjidir. Işık, kütle, hareket, ısı, ses, kimyasal, nükleer vb. enerjinin değişik formlarıdır. İnsanoğlu da yaşadığımız gezegende var olduğu günden bu yana yaşamını sürdürebilmesi için vitamin ve protein dışında enerji veren yiyeceklerin tüketimine mutlak olarak gereksinim duymuştur. İlk enerji gereksinimini sahip olduğu metabolizma sayesinde karşılayan insan, bir süre sonra sosyal ve teknolojik gelişme sonucu gereken enerjiyi kendi gücü dışında aramaya başlamış ve çevresindeki güçleri bulup ateş, rüzgâr, su ve evcilleştirilmiş hayvan gücünden yararlanmıştır. O günün insanı, hayvan gücüyle yük taşımak, araba çektirmek, rüzgâr ve su gücüyle yelkenini şişirmek, tahılını öğütmek gibi yaşamda kalabilmek için birincil ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.¹

İlerleyen yıllarda nüfusun artmasıyla düşüncenin fen ve teknoloji alanında uygulanması, beklenti, istek ve ihtiyaçların sonsuz oluşu, insanı daha faydalı, daha farklı ve daha güçlü enerji kaynakları arayışına yönlendirmiştir. Ülkeler

¹ Talat Yalazan, *Dünya'da ve Türkiye'de Enerji Sorunu*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Güncel Konular Serisi, No: 4, Ankara 1983, s. 161.

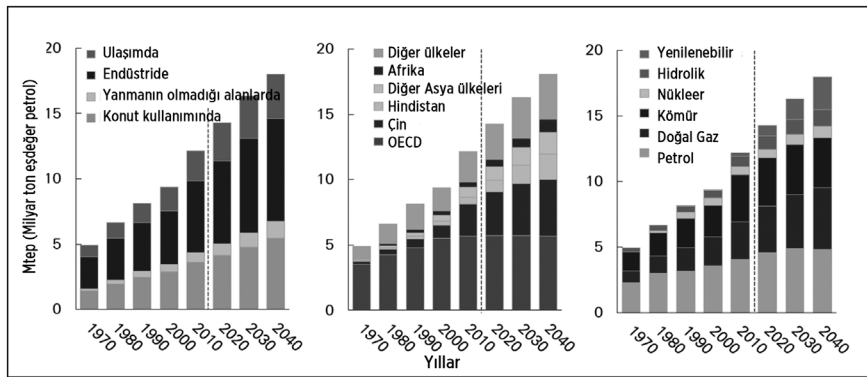
arasında olagelen savaşlar da savaş gücünün ileri seviyelerde olabilmesi için farklı enerji kaynaklarının aranıp bulunma zorunluluğunu ortaya koymuştur.²

Enerji ihtiyacının farklılaşması, 18. yüzyılda Avrupa’da Sanayi Devrimi’yle birlikte kendini göstermiştir. 17. yüzyılda buhar, 18. yüzyılda kömür, 19. yüzyılda petrol ve elektrik gücünden yararlanılmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında bu enerji kaynakları, yaşamın her alanında kullanılmaya başlanmıştır. Bu kaynaklara nükleer enerjinin de eklenmesiyle gelişen enerji kaynakları, teknolojinin ilerlemesini sağlamıştır; ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında enerji kaynaklarının başında gelen petrol, ülkeler arasında anlaşmazlığın, çıkar çatışmalarının, savaşların en önemli nedeni ve tehdit edici unsuru hâline gelmiştir. Dolayısıyla insanın geleceği, yaşamının sürdürülebilirliği ve ekonomik büyüme için enerji sorununa çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. İnsanlığın gelecekteki bu sorunu giderme çareleri ve içinde bulunulan enerji sorunuyla, üretimin artırılması yönünden her geçen yıl nüfusun artmasıyla birlikte artacak olan enerji gereksiniminin ileride nasıl karşılanacağı çalışma kapsamında incelenmiştir.

1. Enerji Kaynakları

Enerji kaynakları, kullanışlarına göre yenilenebilir (tükenemez) ve yenilenebilir (tükenebilir) enerji kaynakları olarak sınıflandırılırken, dönüştürülebilirliklerine göre, birincil ve ikincil enerji kaynakları olarak sınıflandırılmaktadır. Tükenebilir enerji kaynakları, gelecekte tüketilebileceği öngörülen enerji kaynakları olup fosil kaynaklılar ve çekirdek kaynaklılar olmak üzere iki farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları ise, oldukça uzun sayılabilecek bir gelecekte tükenmeden kalabilecek, doğada kendisini yenileyebilen kaynakları ifade etmektedir.³

British Petroleum (BP) Enerji Görünümü 2018 Yılı Raporu’na göre dünya birincil enerji tüketiminin sırasıyla kullanım alanındaki, ülke bazındaki ve kaynak bazındaki dağılımı, Şekil-1’de histogram grafikler ile gösterilmiştir.⁴

Şekil-1: Dünya Birincil Enerji Tüketiminin Kullanım Alanına, Ülkelere ve Kaynaklara Göre Dağılımı

² Yalazan, a.g.e., s. 161.

³ Yalazan, a.g.e., s. 161.

⁴ British Petroleum (BP) Enerji Görünümü 2018 Yılı Temmuz Ayı Raporu.

1.1. Yenilenemez (Tükenebilir) Enerji Kaynakları

Petrol, doğal gaz, kömür, uranyum ve toryum gibi enerji kaynakları sayısal verilerle ifade edilen kaynaklar olduğundan bu kaynaklar gelecekte tükenebilecektir. Yaşamı sona eren canlılar, birtakım fiziksel hava koşullarına maruz kalarak zaman içinde toprak, çamur veya kum gibi çeşitli etkenlerle kapanır. Böylece hava ile teması kesilir ve uzun yıllar ölü haldeki kalıntı bozulmadan kalabilir. Daha sonra toprak altına ilerleyen canlı kalıntısı katılarak fosil haline gelir. Canlıların fosilleşme halleri fiziksel hava koşullarına bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Bazı canlılar, petrol haline gelirken bazı canlılar da kömür veya mermer haline dönüşebilmektedir ve bu dönüşüm ile fosil yakıtlar oluşur. Bu yakıtların oluşumu milyonlarca sene içinde gerçekleşir. Dolayısıyla bu enerji kaynaklarının kullanım alanı genişledikçe tükenebilecekleri öngörülmektedir; ancak çok uzun bir zaman çizelgesi göz önüne alındığında teorik olarak yenilenebilmesi durumu söz konusudur.⁵

1.1.1. Petrol

Latince *petra* (taş) ve *oleum* (yağ) sözcüklerinin birleşimi olan *petro oleum* (yağ taşı), dilimize Fransızca'dan *pétrole* olarak geçmiştir. Dünya enerji darboğazının oluşmasının birincil ve temel unsuru olan petrolün nasıl oluştuğu bu bağlamda oldukça önemlidir. Petrol, başlıca hidrojen ve karbondan oluşan ve içinde az miktarda nitrojen (N), oksijen (O) ve kükürt (S) bulunan çok karmaşık bir bileşiktir.

Ham petrol ve doğal gazın ana bileşenleri Hidrojen (H) ve Karbon (C) olduğundan bu bileşikler, "*Hidrokarbon*" olarak da adlandırılır. Bunlar, toprağın veya suyun tazyiki altında daha derinlere çökerek basınç, sıcaklık, bakteri etkileri, radyoaktif bombardıman ve katalitik tepkimelerle petrol (hidrokarbon) hâline dönüşür. Oluşan ham petrol, gözenekli kum taşları veya kireçtaşları tarafından emilir veya yeraltı sularının akıntısına kapılarak kum ve kireçtaşlarına sürüklenir. Böylece depo kayalar denilen petrol yataklarını oluşturur.

Birinci zaman (Kambriyen) başından üçüncü zamanın (Miyosen) ortalarına kadar oluşan bütün arazide petrol veya doğal gaz bulunmuştur.⁶

Bir petrol yatağı daima bir noktada veya tabii bir engebede toplanmış halde bulunur. Petrol yatağı genellikle bir tuzlu su üzerinde yüzer. Yatağın üzerinde de yine çoğu zaman gaz halinde hidrokarbonlar bulunur. Petrol yataklarının yeraltı gölleri halinde bulunması çok ender görülen bir durumdur; ancak kamuoyunda petrol yataklarının yeraltı gölleri halinde bulunduğu bilinir. Petrol bazen arazi göçükleri nedeniyle yeryüzüne de çıkabilir. Trinidad Adası'ndaki Asfalt Gölü'nde Ortadoğu'da ve Sahra'da olduğu gibi eni 20-30 km'ye varan petrol arazileri mevcuttur.⁷

⁵ Çevrimiçi, <https://www.enerjibes.com/fosil-nedir-fosil-yakitlar-nedir/>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).

⁶ Yalazan, a.g.e., s. 162.

⁷ Çevrimiçi, <http://www.hurriyet.com.tr/galeri-dunyanin-en-buyuk-petrol-rezervlerine-sahip-ulke-ler-listesi-yenilendi-bakin-turkiye-kacinci-sirada-40698642?p=8>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

Petrol yatakları hacmine göre metreküp olarak ölçülür. Bu yataklara hesaplanmış rezerv denir. 2017 yılı sonu itibariyle Venezuela'daki en büyük petrol yatağı, 700 milyon ton petrol içermektedir. 2016 yılı dünya ispatlanmış petrol rezervi 1707 milyar varil olarak belirlenmiştir. Petrol rezervinin 814 milyar varili (yüzde 47,7'si) Orta Doğu ülkelerinde, 328 milyar varili (yüzde 8,7'si) Güney ve Orta Amerika ülkelerinde, 228 milyar varili (yüzde 13,3'ü) Kuzey Amerika ülkelerinde bulunmaktadır. 2016 yılında dünya petrol üretimi 96,9 milyon varil/gün'e ulaşmıştır. Birincil enerji kaynakları arasında stratejik konuma sahip olan ham petrol, 2016 yılı itibariyle dünya enerji talebinin yüzde 33,3'ünü karşılamıştır. Global Firepower firmasının 03.01.2018 tarihinde yayınladığı araştırma sonuçlarına göre, ülke bazlı dünya petrol rezervleri sıralaması Tablo-1'de gösterilmiştir.⁸

Tablo-1. Dünya Petrol Rezervleri Ülke Bazlı Sıralaması

Sıra No	Ülke	Petrol Rezervi Miktarı (Milyar Varil)	Dünya Toplamındaki Payı (%)
1.	Venezuela	300	18,12
2.	Suudi Arabistan	269	16,25
3.	Kanada	171	10,33
4.	İran	157,8	9,53
5.	Irak	143	8,64
6.	Kuveyt	104	6,28
7.	Birleşik Arap Emirlikleri	98	5,92
8.	Rusya	80	4,83
9.	Libya	48,3	2,92
10.	Nijerya	37	2,24
11.	Amerika	36,5	2,20
12.	Kazakistan	30	1,81
13.	Çin	25	1,51
14.	Katar	25	1,51
15.	Brezilya	16	0,97
16.	Cezayir	12	0,72
17.	Meksika	9,7	0,59
18.	Ekvador	8,8	0,53
19.	Angora	8,4	0,51
20.	Azerbaycan	7	0,42
21.	Hindistan	5,6	0,34
22.	Umman	5,3	0,32
23.	Norveç	5,1	0,31
24.	Sudan	5	0,30
25.	Vietnam	4,4	0,27
26.	Mısır	4,4	0,27
27.	Güney Sudan	3,7	0,22
28.	Endonezya	3,6	0,22
29.	Malezya	3,6	0,22

⁸ Çevrimiçi, <http://www.hurriyet.com.tr/galeri-dunyanin-en-buyuk-petrol-rezervlerine-sahip-ulke-ler-listesi-yenilendi-bakin-turkiye-kacinci-sirada-40698642?p=8>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

30.	Yemen	3	0,18
31.	İngiltere	2,8	0,17
32.	Uganda	2,5	0,15
33.	Suriye	2,5	0,15
34.	Arjantin	2,4	0,14
35.	Kolombiya	2,3	0,14
36.	Gabon	2	0,12
37.	Kongo Cumhuriyeti	1,6	0,10
38.	Çad	1,5	0,09
39.	Avustralya	1,2	0,07
40.	Peru	0,7	0,04
41.	Gana	0,66	0,04
42.	Danimarka	0,611	0,04
43.	Romanya	0,6	0,04
44.	Türkmenistan	0,6	0,04
45.	Özbekistan	0,6	0,04
46.	İtalya	0,5445	0,03
47.	Japonya	0,5416	0,03
48.	Ukrayna	0,4	0,02
49.	Pakistan	0,4	0,02
50.	Tayland	0,4	0,02
51.	Türkiye	0,3	0,02
Dünya Toplamı		1655,3571	100,00

Son 50 yıldır, mevcut rezervlere göre petrolün ömrü 30-40 yıl diye hesaplanmıştır; ama yeni rezerve keşifleri ile ömür değişmiştir. Ayrıca Suudi Arabistan daima bir numaralı rezerve sahip ülke konumunu son zamanlara kadar korumuştur; ancak Tablo-1'den de görüleceği üzere Venezuela'nın önüne geçememiştir.

Petrol enerjisinin maliyeti yüksek olduğundan bazı ülkeler petrolün yerini tutabilecek enerji kaynakları arayışına yönelmiştir. Örneğin; ABD'de "şist gazı" (shale gas) veya "kaya gazı" üretim tekniklerinde önemli gelişmeler şist gazı üretimi artarak üretim maliyeti açısından petrole kıyasla avantajlı bir durum oluşmuştur.⁹

Dünya üretilebilir petrol ve doğal gaz rezervlerinin yaklaşık yüzde 72'lik bölümü, ülkemizin yakın coğrafyasında bulunmaktadır. Türkiye, jeopolitik konumu itibarıyla dünya ispatlanmış petrol ve doğal gaz rezervlerinin 3/4'üne sahip bölge ülkeleriyle komşu olup Hazar, Orta Asya, Orta Doğu ülkeleri ile Avrupa'daki tüketici pazarları arasında doğal bir "Enerji Merkezi" olmak üzere pek çok önemli projede yer almakta ve söz konusu projelere destek vermektedir. İstatistik tahminler çerçevesinde dünya birincil enerji talebinin 2030 yılına kadar yüzde 40 oranında artması beklenirken bu talebin içinde bulunduğumuz bölgenin kaynaklarından karşılanması öngörülmektedir. Ülkemizde 2017 yılında 28,2 milyon ton olarak gerçekleşen ham petrol tüketiminin

⁹ Kamil Uslu, "Petrol Fiyatlarının Düşüşünde Shale (Şeyl) Gazının Etkisi, Geleceği ve Türkiye'nin Shale Gaz Potansiyeli", *International Conference On Eurasian Economies 2017*, 5-7 Ekim 2017, Bişkek-Kırgızistan, s. 122.

yanı sıra 26,5 milyon ton petrol ürünü tüketilmiştir. Ülkemiz nüfusunun günbegün artmasıyla petrol ve doğal gaz gereksiniminin mümkün mertebe yerli kaynaklardan karşılanması yönündeki faaliyetler kapsamında, ülkemizin yeterince aranmamış basenlerinde ve özellikle Karadeniz ve Akdeniz'deki deniz alanlarında yapılan petrol arama çalışmaları son yıllarda yüksek bir ivme kazanmıştır. Denizlerimizde petrol (hidrokarbon) arama ve üretim imkânları, deniz teknolojisindeki gelişmelerin ilerlemesiyle su derinliklerinin 1000-2000 m olduğu alanlarda bile mümkün olabilmektedir. Denizlerimizde petrol arama çalışmaları iki adet sismik arama gemisi ve bir adet sondaj gemisi ile yürütülmektedir. Ülkemizde petrol arama çalışmalarında 7000 m civarında derinliğe kadar inilmiştir; ancak dünya genelinde petrol arama çalışmalarında derinlik değeri çıkarılan petrolün kalitesine ve dünya ülkelerindeki petrol rezervlerinin fiziksel özelliklerine göre değişmektedir.¹⁰

1.1.2. Doğal Gaz

Petrol ile birlikte birincil enerji kaynaklarından olan doğal gaz, yaklaşık yüzde 90-99 oranında metan (C₄H₁₀), yüzde 1-3 oranında azot (N₂) ve bazen etan (C₂H₆), karbondioksit (CO₂), kükürt (S₂), hidrojen (H₂) ve helyum gazından (He) oluşur. Bir petrol türevi olan doğal gaz, yanıcı, havadan hafif, renksiz ve kokusuz bir gazdır. Doğal gaz üretiminde kükürt miktarının fazla olması üretim ekonomisi açısından avantajlıdır; ancak doğal gaz ve türevleri tesisat hattında kullanılan boruların çabuk yıpranmasına neden olur. Dolayısıyla doğal gaz tesisatında kullanılan boruların kullanım ömrünü uzatmak amacıyla bu borular özel bir cins çelikten üretilir ve piyasada çeşitli çaplarda doğal gaz boruları olarak satılır. Ayrıca ham petrolün işlenmesinden de önemli miktarda gaz elde edilir.¹¹

Doğal gaz, petrol türevi olan bir gaz olduğundan tükenebilir enerji kaynağı olarak mevcut petrol rezervlerinin de işletilmesiyle petrolle hemen hemen aynı zamanda veya petrolden bir süre sonra tükenebileceği öngörülmektedir. Doğal gazların büyük bir oranı, petrolün oluşumu prensibine bağlı olmakla beraber bir kısım doğal gazlar da dünyanın magma tabakası ile ilgili olarak oluşmaktadır ki bu gazlar, dünya durdukça sürekli olarak yeni rezervler oluşturacaktır. Kaynağından çıkarıldığı haliyle herhangi bir işlemde geçirilmeksizin kullanılabilen doğal gaz, boru hatları ile veya sıkıştırılıp sıvılaştırılarak kullanılmak üzere tankerlerle tüketim alanlarına taşınır.¹²

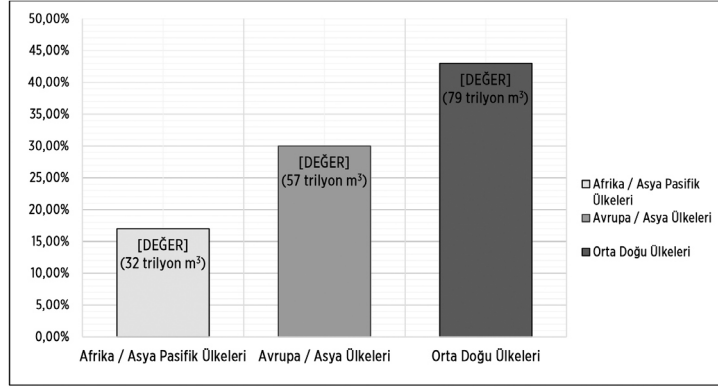
Orta Doğu ülkelerinde 79 trilyon metreküp (yüzde 43 oranında), Avrupa ve Asya ülkelerinde 57 trilyon metreküp (yüzde 30 oranında), Afrika ve Asya Pasifik ülkelerinde 32 trilyon metreküp (yüzde 17 oranında) doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Bu değerler, Şekil-2'de histogram grafik ile gösterilmiştir.¹³

¹⁰ Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Petrol>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

¹¹ Yalazan, a.g.e., s. 163.

¹² Yalazan, a.g.e., s. 163.

¹³ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

Şekil-2: Bölgelere Göre Doğal Gaz Rezervi Bulunma Yüzdeleri

Ülkemizde doğal gaz arz-talep dengesine ilişkin sayısal veriler incelendiğinde, yıllık gaz talebinin karşılanmasında herhangi bir sorun bulunmamaktadır; ancak doğal gaz tüketiminin yoğun olduğu kış aylarında geçici süreler ile birtakım sorunlar oluşmaktadır. Gerek mevsim normallerinin altında seyreden hava sıcaklığına bağlı olarak günlük tüketimin maksimum seviyeye ulaşması gerekse aynı dönemde kaynak ülkelerdeki veya güzergâh ülkelerindeki aksamalar dolayısıyla dönemsel arz-talep dengesizliklerini ortadan kaldırmak için çalışmalar sürdürülmektedir. Bu çalışmalar kapsamında, toplam kapasitesi 2,84 milyar cm^3 olan Silivri, Kuzey Marmara ve Değirmenköy Doğal Gaz Depolama Tesisi'nin geri üretim kapasitesinin 75 milyon $\text{cm}^3/\text{gün'e}$, toplam depolama kapasitesinin ise 4,6 milyar cm^3 'e yükseltilmesi hedeflenmektedir. Diğer taraftan yapım çalışmaları devam etmekte olan Tuz Gölü Doğal Gaz Yer Altı Depolama Projesi'nde ilk faz tamamlanmış ve doğal gaz depolanmaya başlanmıştır. 2023 yılı itibarıyla bu yer altı deposunun geri üretim kapasitesinin 80 milyon $\text{cm}^3/\text{gün'e}$ ve toplam çalışma gazı kapasitesinin 5,4 milyar cm^3 'e yükseltilmesi hedeflenmektedir.¹⁴

Bir ilk olarak arz kaynakları ve güzergâhlarının çeşitlendirilmesi amacıyla, Yüzer LNG Depolama ve Yeniden Gazlaştırma Tesisi (FSRU)'ları İzmir/Aliağa ve Hatay/Dörtyol'da işletmeye alınmıştır. Saros Yüzer LNG Depolama ve Gazlaştırma Ünitesi (FSRU)'nin İletim Şebekesine Bağlantı Sistemine yönelik çalışmalar ise devam etmektedir. Ayrıca, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yurt içinde petrol ve doğal gaz arama ve üretim çalışmalarımıza önem ve öncelik verilmeye devam edilmektedir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın ülkemizin orta ve uzun vadede bir doğal gaz ticaret merkezi konumuna gelmesine yönelik politikasının uzun vadede sürdürülmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda, petrol arama çalışmaları için ülkemizde alınan iki adet sismik arama ile bir adet sondaj gemisi doğal gazın elde edilmesi çalışmalarında da kullanılmaktadır.¹⁵

¹⁴ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

¹⁵ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

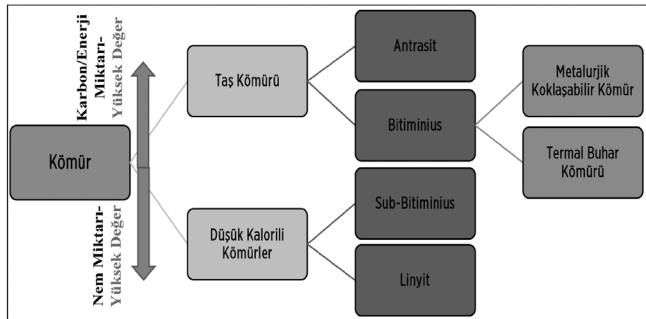
Ülkemizde Boru Hatları ile Ham Petrol Taşıma A.Ş. (BOTAS) tarafından doğal gaz arzı sağlanan iller, Şekil-3'te gösterilmiştir. Ülke genelinde 78 ilde doğal gaz arzı sağlanmıştır. Diğer 3 ilde de doğal gaz boru hattı yapım çalışmaları devam etmektedir. Doğal gaz arzı sağlanan illerde hem endüstride hem de konutlarda doğal gaz kullanımı mümkün olmaktadır. Bu sayede endüstrinin tüm illerde ilerlemesi ve üretimin artmasıyla birlikte doğanın zehirli atıklardan dolayı kirlenmesi de önlenmektedir.¹⁶

Şekil-3: Doğal Gaz Arzı Sağlanan İller

1.1.3. Kömür

Kömür, yanabilen sedimanter organik bir kayadır. Kömür başlıca karbon (C), hidrojen (H) ve oksijen (O) gibi elementlerin bileşiminden oluşmuş olup diğer kaya tabakalarının arasında damar halinde milyonlarca yıl ısı, basınç ve mikrobiyolojik etiklerin sonucunda oluşur. Kömür yakıtı, organik olgunluğuna göre Şekil-4'te sınıflandırılmıştır.¹⁷

Şekil-4: Kömürün Organik Olgunluğuna Göre Sınıflandırılması

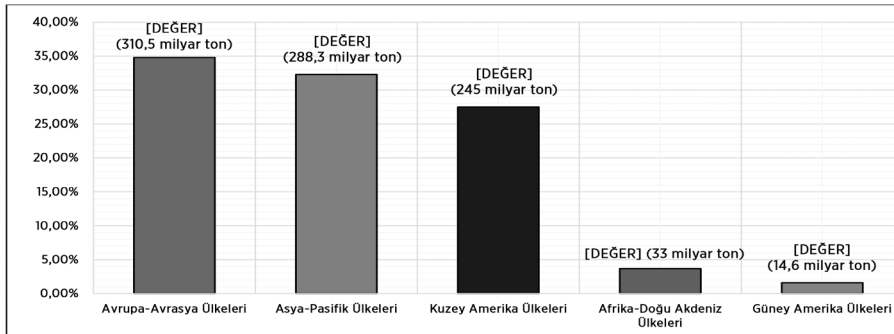
¹⁶ Çevrimiçi, <https://www.botas.gov.tr/>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

¹⁷ Selami Toprak, *Kömür Nedir?*, MTA Genel Müdürlüğü Maden Analizleri ve Teknolojisi Dairesi, (Ty), Ankara.

Kömür rezervleri, çoğunlukla sıcak, nemli bir iklim ve yoğun bir bitki örtüsü olan bölgelerde bulunmaktadır. Kömür rezervleri, çok çeşitli olduğu gibi türleri de sertliğine, kalorisine, yağlı veya yağsız oluşlarına göre değişir. Bir kömür yatağında birkaç tür kömüre de rastlanabilir. Örneğin; linyit, ısıl değeri düşük olmasına rağmen barındırdığı kül ve nem miktarı fazla olduğundan genellikle termik santrallerde yakıt olarak kullanılan bir kömür çeşididir. Taşkömürü ise yüksek kalorili kömürler sınıfındadır. Kömür yatakları toprak düzeyinde olduğu gibi (sıfır üstü yataklar olarak da adlandırılır), yüzlerce metre derinliklerde de bulunurlar (sıfır altı yataklar olarak da adlandırılır). Sıfır altı yatakların işletilmesi, havalandırma, aspirasyon ve asansör maliyetleri bakımından daha maliyetlidir. Kömür damarları birkaç metre kalınlıkta olduğu gibi toprak üstünde 30-40 cm kalınlığa kadar da düşerler. Kalori ve sertlik durumlarına göre en kuvvetlisi antrasittir.¹⁸

Dünya’da mevcut kömür yatakları yüksek oranda Avrupa, Amerika ve Asya’da bulunmaktadır. Dünya genelinde kömür rezervlerinin 310,5 milyar tonu (yüzde 34,8) Avrupa-Avrasya ülkelerinde, 288,3 milyar tonu (yüzde 32,3) Asya-Pasifik ülkelerinde, 245 milyar tonu (yüzde 27,5) Kuzey Amerika ülkelerinde, 33 milyar tonu (yüzde 3,7) Afrika-Doğu Akdeniz ülkelerinde ve 14,6 milyar tonu (yüzde 1,6) Güney Amerika ülkelerinde bulunmaktadır. Bu değerler, Şekil-5’te histogram grafik ile gösterilmiştir.

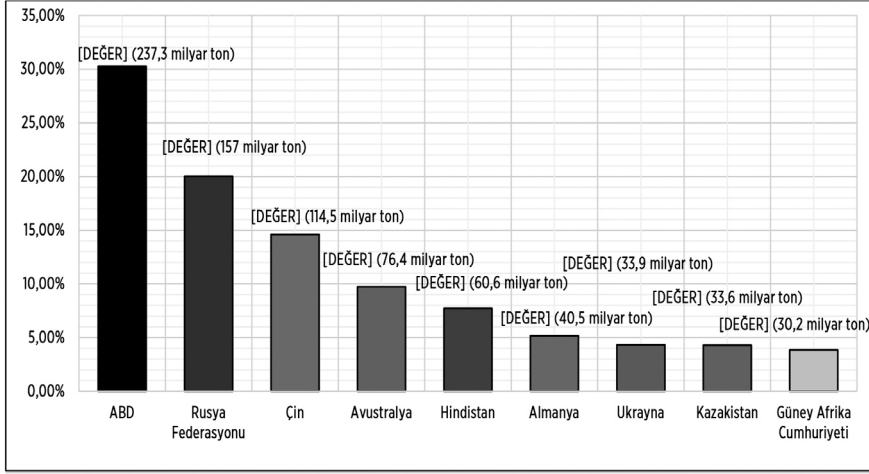
Diğer taraftan 2017 yılı Dünya Enerji Konseyi Raporu’na göre, 80 civarında ülkede bulunduğu raporlanan dünya kömür rezervlerinin en büyük kısmı (237,3 milyar ton) ABD’de bulunmaktadır. ABD’nin arkasından 157 milyar ton ile Rusya Federasyonu ve 114,5 milyar ton ile Çin gelmektedir. Diğer kömür zengini ülkeler arasında Avustralya (76,4 milyar ton), Hindistan (60,6 milyar ton), Almanya (40,5 milyar ton), Ukrayna (33,9 milyar ton), Kazakistan (33,6 milyar ton) ve Güney Afrika Cumhuriyeti (30,2 milyar ton) bulunmaktadır. Dolayısıyla, dünya kömür rezervlerinin yüzde 90’dan fazlası bu dokuz ülkenin sınırları içinde yer almaktadır. Bu değerler, Şekil-6.’da histogram grafik ile gösterilmiştir.¹⁹

Şekil-5: Kıta Bazlı Kömür Rezervi Bulunma Yüzdeleri

¹⁸ Yalazan, a.g.e., s. 164.

¹⁹ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “a.g.m.”, s. 11-12.

Şekil-6: 2017 Yılı Sonu İtibariyle Ülke Bazlı Kömür Rezervi Bulunma Yüzdeleri

Günümüzde enerji üretiminde kullanılan fosil yakıtlardan olan kömür, temiz enerji teknolojileri ile tüm dünyada doğayı kirletmeden kullanılmaktadır. Aynı zamanda elektrik enerjisi üretiminde ucuz ve rekabetçi bir yakıt olması dolayısıyla Dünya elektrik üretiminin yaklaşık yüzde 40'ı kömürden sağlanmaktadır. Ülkemizde ise, 2017 yılında kömüre dayalı santrallerden toplam 97,5 TWh elektrik üretilmiş olup toplam elektrik üretimi içerisindeki payı yüzde 33 düzeyindedir.²⁰

Ülkemiz rezerv ve üretim miktarları açısından linyit türü kömürde dünya ölçeğinde orta düzeyde, taşkömüründe ise alt düzeydedir. Toplam dünya linyit/alt bitümlü kömür rezervinin yaklaşık yüzde 3,2'si ülkemizde bulunmaktadır. Bununla birlikte linyitlerimizin büyük kısmının ısı değeri düşük olduğundan termik santrallerde kullanımı ön plana çıkmıştır. Ülkemiz linyit rezervinin yaklaşık yüzde 46'sı Afşin-Elbistan havzasında bulunmaktadır. Ülkemizin en önemli taşkömürü rezervleri ise Zonguldak ve civarındadır. Zonguldak Havzası'ndaki toplam taşkömürü rezervi 1,30 milyar ton, buna karşılık görünür rezerv ise 506 milyon ton düzeyinde bulunmaktadır.

2016 yılı sonu itibariyle 136,2 Milyon Ton Eşdeğer Petrol (MTEP) olan ülkemizin toplam birincil enerji tüketiminde kömürün payı yüzde 28'dir. Ülkemizin 2018 yılı ilk yarısı itibariyle kömüre dayalı santral kurulu gücü 18666 MW olup toplam kurulu gücün yüzde 21,4'üne karşılık gelmektedir. Yerli kömüre dayalı kurulu güç 9873 MW (yüzde 11,3) ve ithal kömüre dayalı kurulu güç ise, 8794 MW (yüzde 10,1)'dir.²¹

1.2. Yenilenebilir (Tükenemez) Enerji Kaynakları

Yenilenebilir Enerji, sürekli devam eden doğal süreçlerdeki enerji akışından elde edilen enerjidir. Bir başka deyişle; enerji kaynağından alınan enerji-

²⁰ Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Komur>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

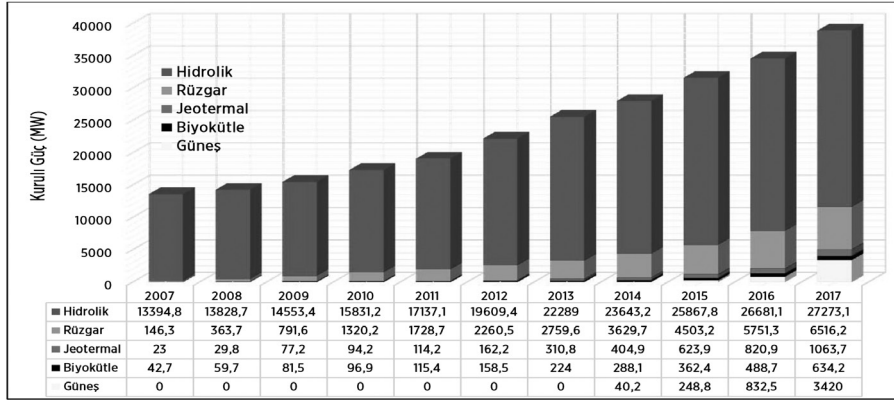
²¹ Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Komur>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

ye eşit oranda veya kaynağın tükenme hızından daha hızlı bir şekilde kendini yenileyebilmesi olarak da tanımlanabilir. Bu kaynaklar güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, hidrolik enerji, jeotermal enerji, biyokütle enerjisi, hidrojen enerjisi ve dalga, gel-git enerjisi olarak sıralanabilir.

Yenilenebilir enerjinin; tesisler, hayvanlar ve insanlar tarafından kalıcı olarak tüketilmesi mümkün değildir. Fosil yakıtlar, çok uzun bir zaman çizelgesi göz önüne alındığında teorik olarak yenilenebilirken, istismar edilerek kullanılması sonucu yakın gelecekte tamamen tükenme tehlikesi ile karşı karşıyadır.²²

Ülkemizde son yıllarda yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimi oldukça yaygınlaşmıştır.

2017 yılı sonu itibariyle güneş enerjisinden 3420 MW, rüzgâr enerjisinden 6516,2 MW, hidrolik enerjiden 27273,1 MW, jeotermal enerjiden 1063,7 MW ve biyokütle enerjisinden 634,2 MW elektrik üretilmiştir. Bu değerler, Şekil 7.'de histogram grafik ile gösterilmiştir.²³

Şekil-7: Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarından Elektrik Üreten Tesislerin Kurulu Güç Gelişimi

Şekil-7’de de görüldüğü gibi yıllar arttıkça yenilenebilir enerji kaynakları kullanılarak elde edilen elektrik enerjisi miktarının yükseldiği anlaşılmaktadır.

2018 yılı Temmuz ayı sonu itibariyle elektrik üretiminde kurulu güç değerlerinin kaynaklara göre dağılımı ve santral sayısı ise, Tablo-2’de gösterilmiştir.²⁴

²² Çevrimiçi, http://www.yegm.gov.tr/genc_cocuk/Yenilenebilir_Enerji_Nedir.aspx, (Erişim tarihi: 10.09.2018).

²³ Çevrimiçi, <http://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir.aspx>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).

²⁴ Çevrimiçi, https://www.teias.gov.tr/sites/default/files/2018-09/kurulu_guc_agustos_2018.pdf, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

Tablo-2: Ülkemizde kurulu güç değerlerinin birincil enerji kaynaklarına göre yüzde dağılımı ve santral sayıları

Yakıt Cinsleri	2017 Yıl Sonu İtibariyle			31 Ağustos 2018 Sonu İtibariyle		
	Kurulu Güç (MW)	Katkı (%)	Santral Sayısı (Adet)	Kurulu Güç (MW)	Katkı (%)	Santral Sayısı (Adet)
Fuel-Oil + Nafta + Motorin	303,6	0,4	12	294	0,33	11
Yerli Kömür (Taş Kömürü + Linyit + Asfaltit)	9872,6	11,6	30	10203,5	11,63	31
İthal Kömür	8793,9	10,6	11	8793,9	10,02	11
Doğal Gaz + LNG	23063,7	27,1	243	22688,3	25,86	253
Yenilenebilir + Atık + Atık Isı + Piroolitik Yağ	575,1	0,7	98	622,5	0,71	99
Çok Yakıtlılar Katı + Sıvı	682,9	0,8	22	697,1	0,79	22
Çok Yakıtlılar Sıvı + Doğal Gaz	3433,6	4,0	47	3361,2	3,83	47
Jeotermal	1063,7	1,2	40	1163,6	1,33	41
Hidrolik (Barajlı)	19776,0	23,2	117	20503,5	23,37	117
Hidrolik (Akarsu)	7489,7	8,8	501	7602,7	8,67	510
Rüzgâr	6482,2	7,6	161	6685,1	7,62	167
Güneş	17,9	0,0	3	31,9	0,04	4
Termik (Lisanssız)	201,1	0,2	67	263,8	0,30	90
Rüzgâr (Lisanssız)	34,0	0,0	46	57,3	0,07	68
Hidrolik (Lisanssız)	7,0	0,0	10	7,4	0,008	10
Güneş (Lisanssız)	3402,8	4,0	3613	4761	5,43	5503
Toplam	85200,0	100	5021	87293,7	100	6984

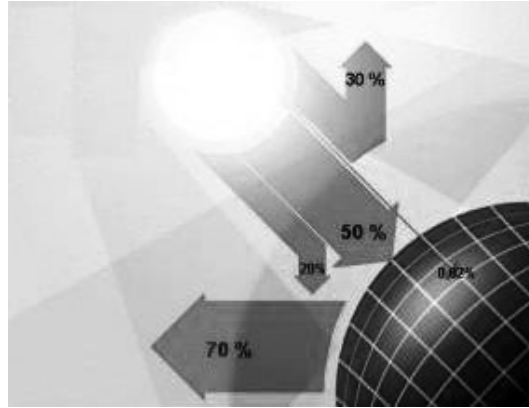
1.2.1. Güneş Enerjisi

Güneş, sıcaklığını ve ışığını yeryüzüne gönderen, hidrojeni helyuma dönüştüren ve bu sayede termonükleer enerji oluşturan kızıl derecede bir gök cisimidir. Güneş enerjisi de güneşin çekirdeğinde oluşan hidrojen gazının helyuma dönüşmesi reaksiyonu yani füzyon süreci sonucu açığa çıkan ısıma enerjisidir. Güneşin yüzey sıcaklığının 5750 °C olduğu öngörülmektedir. Dünya atmosferinin dışında güneş enerjisinin şiddeti, yaklaşık 1370 W/m² değerindedir; ancak yeryüzüne ulaşan miktarı atmosferden dolayı 0-1100 W/m² aralığında değişir. Bu enerjinin dünyaya gelen küçük bir bölümü dahi, insanlığın mevcut enerji tüketiminden oldukça fazladır. Güneş enerjisinden yararlanarak enerji üretimi konusundaki çalışmalar dünya genelinde özellikle 1970'li yıllardan sonra ivme kazanmıştır. Geliştirilen güneş enerjisi sistemleri, teknolojik olarak ilerleme ve maliyet bakımından düşme göstermiş ve çevresel açıdan ise güneş enerjisi de rüzgâr enerjisi, jeotermal enerji, hidrolik enerji gibi temiz bir enerji kaynağı olarak kendini kabul ettirmiştir.²⁵

Güneş ile Dünya arasındaki mesafe yaklaşık 150 milyon km'dir. Güneş'ten Dünya'ya gelen enerji kaynağının büyüklüğü, Dünya'da bir yıl içinde kullanılan enerjinin 20 bin katıdır. Şekil-8'de görüldüğü gibi güneşten gelen ışınımın

²⁵ Yalazan, a.g.e., s. 165-166.

tamamı Dünya'ya ulaşmaz. Yüzde 30 kadarı atmosfer tarafından geri yansıtılır. Yüzde 20 kadarı ise, atmosfer ve bulutlarda soğurur; ancak güneşten gelen ışınımın yüzde 50'si atmosferi geçerek Dünya yüzeyine ulaşır. Bu enerji ile Dünya'nın sıcaklığı artar ve yeryüzünde yaşanabilir bir doğal ortam oluşur. Dünya'daki rüzgâr hareketlerine ve okyanus dalgalanmalarına, metcezlere de güneş kaynaklı bu ısınma neden olur. Dünya yüzeyine gelen güneş ışınımının yüzde 1'den azı ise, bitkiler tarafından fotosentez olayında kullanılır. Fotosentez, yeryüzünde bitkisel yaşamın kaynağıdır. Güneş, nükleer enerji dışındaki bütün enerjilerin dolaylı veya doğrudan kaynağıdır.²⁶

Şekil-8: Güneş Işınımının Dünya'ya Ulaşma Yüzdeleri

Büyük bir enerji kaynağı ve deposu olan güneşin ısı gücünden teknik ve teknolojik alanlardaki gelişmeler sonucunda elektrik üretimi amacıyla ancak 20. yüzyılda yararlanmaya başlanmıştır. Güneş ışınımı sonucunda Dünya yüzeyine bir yılda yaklaşık 530 trilyon eşdeğerinde kalorilik bir enerji düşmektedir. Bu enerji büyüklüğü, Dünya üzerinde yaklaşık 1000 MW ile 24 saat çalışan 70 milyon santral gücündedir; ancak Güneş, dünyanın her yerine aynı oranda ısı ve ışın göndermez. Bilim insanları, özellikle fazla miktarda güneş enerjisi alan Büyük Sahra Çölü, Afrika Kıtası, Güney Amerika ve Ekvator'da yapılacak Güneş Santralleri ile güneş enerjisini depo edip gerektiği zaman ve durunda elektrik enerjisi veya ısı enerjisi olarak kullanmayı planlamışlardır.²⁷

Günümüzde dünyanın farklı ülkelerinde çok büyük ölçekli Güneş Enerjisi Santralleri (GES'ler) kurulmuş ve işletmeye alınmıştır. Bu santrallerin güçlü gücü en yüksek olanları başta Hindistan olmak üzere, Çin, ABD, İspanya ve Almanya'da bulunmaktadır. Kurulu gücü en yüksek olan Güneş Enerjisi Santrali (GES), Hindistan'ın Gujarat eyaletinde bulunmakta olup 856,81 MWe gücündedir. Bu santralde toplam 3427240 adet güneş paneli bulunmaktadır ve enerji üretim teknolojisi Fotovoltaik Güneş Teknolojisi üzerine kuruludur.

²⁶ Çevrimiçi, http://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir/g_enj_tekno.aspx, (Erişim tarihi: 17.09. 2018).

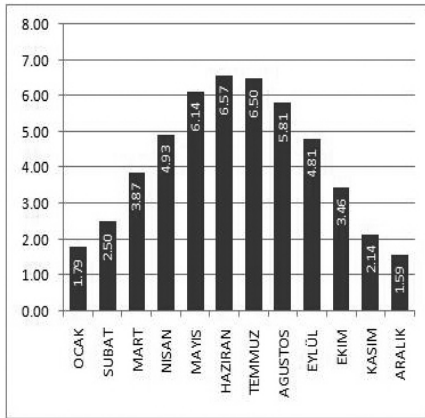
²⁷ Yalazan, a.g.e., s. 166.

Ayrıca Hindistan'ın Gujarat Eyaleti'ndeki GES'in ardından ABD'nin California ve Arizona eyaletlerinde en büyüğü 579 MWe gücünde olmak üzere çok sayıda GES kuruludur. Bu santraller, bahsi geçen eyaletlerdeki yüzölçümü çok geniş ve gün içerisinde oldukça fazla güneş ışını alan sahalarda yer almaktadır. Dünyanın en büyük GES'i, Şekil-9'da gösterilmiştir.²⁸

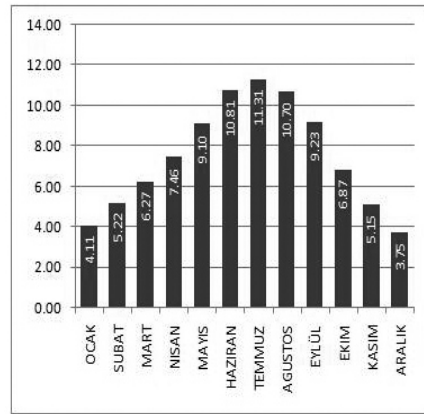

Şekil-9: Hindistan'ın Gujarat Eyaleti'ndeki Dünya'nın En Büyük Güneş Enerjisi Santrali

Ülkemiz ise, coğrafi konumu itibarıyla yüksek güneş enerjisi potansiyeline sahiptir. Şekil-10'da gösterilen küresel radyasyon değerleri ve Şekil-11'de gösterilen ay bazlı güneşlenme süreleri histogram grafiklerine bakıldığında ülkemizin güneş enerjisi potansiyelinin yüksek olduğu somut olarak görülmektedir.²⁹

Şekil-10: Türkiye Global Radyasyon Değerleri (kWh/m²-gün)

Şekil-11: Türkiye Ay Bazlı Güneşlenme Süreleri (Saat)

²⁸ Çevrimiçi, <https://www.enerjibes.com/dunyanin-en-buyuk-20-gunes-santrali/>, (Erişim tarihi: 17.09.2018).

²⁹ Çevrimiçi, <http://www.yegm.gov.tr/MyCalculator/>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).

Şekil-13: İstanbul Büyükçekmece Gölü Üzerine Kurulu Türkiye'nin İlk Yüzer Güneş Enerjisi Santrali (YGES)

Güneş enerjisi ile enerji üretiminde uygulanan yöntem, kullanılan malzeme ve teknolojik seviye bakımından farklı teknik özelliklerde teknolojiler bulunmaktadır. Güneş enerjisi ile enerji üretiminde yani Güneş Enerjisi Santralleri'nde yaygın bir şekilde kullanılan temelde iki farklı teknoloji mevcuttur. Bu teknolojiler, Fotovoltaik Güneş Teknolojisi ve Isıl Güneş Teknolojisi'dir.³²

Düzlemsel Güneş Kolektörler, Vakumlu Güneş Kolektörlerinin yanı sıra uygulama alanı daha dar olan Güneş Havuzları, Güneş Bacaları, Su Arıtma Sistemleri, Güneş Mimarisi, Ürün Kurutma ve Seralar, Güneş Ocakları gibi farklı türlerde Isıl Güneş Teknolojisi Sistemleri de bulunmaktadır. Ancak bu sistemlerden bazıları uygulamada kullanılmadığından veya uygulama alanı dar olduğundan bu sistemlerin detaylarına çalışma kapsamında yer verilmiştir.

Dünyada yaşanan teknolojik gelişmeler doğrultusunda, güneş enerjisi sistemlerinin farklı yerlerde kullanım alanları da ortaya çıkmıştır. Örneğin; Çin'in Jinan kentinde gerçekleştirilen güneş enerji panelleriyle kaplı yollara yerleştirilen lastik kaplı güneş panelleri sayesinde hem tarım arazilerinin amacı doğrultusunda kullanılması sağlanacak hem de karayolu üzerine yerleştirilen güneş panelleri için ayrıca bir toprak tahsis edilmesi gerekmeyeceğinden anlamsız yer kaplaması önlenmiş olacaktır. Dolayısıyla teknolojinin ilerlemesiyle birlikte güneş enerjisi sistemlerinin farklı kullanım alanları gün geçtikçe artmaktadır. Örneğin; seralarda, farklı türdeki yapıların çatılarında ve dış cephe kaplamalarında, şehir aydınlatması gibi farklı alanlarda kullanılmaktadır.³³

³² Çevrimiçi, https://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir/g_enj_tekno.aspx, (Erişim tarihi: 17.09.2018).

³³ Yenilenebilir Enerji Teknolojileri Dergisi, Yay. Haz.: Oya Bakır, Ed.: Didem Taşbaşı, Yıl: 11, Sayı: 65, s. 3.

1.2.2. Rüzgâr Enerjisi

Rüzgâr enerjisi, güneş kaynaklı radyasyonun yeryüzünü farklı ısıtmasından kaynaklanır. Güneşin yeryüzünü homojen ısıtmamasından kaynaklı ortaya çıkan nem, sıcaklık ve basınç farkından dolayı hava akımı oluşur ve bu hava akımına rüzgâr denir. Dünya'ya ulaşan güneş enerjisinin yaklaşık yüzde 2'si rüzgâr enerjisine dönüştürülür. Rüzgâr hızı, yükseklikle artar ve elde edilen teorik güç ise, rüzgâr hızının küpü ile orantılı olarak değişir.³⁴

Rüzgâr enerjisi uygulamalarının ilk yatırım maliyetinin yüksek, kapasite faktörlerinin düşük oluşu ve değişken enerji üretimi gibi dezavantajları yanında üstünlükleri genel olarak şöyle sıralanabilir:³⁵

- Yenilenebilir ve temiz bir enerji kaynağıdır yani çevre dostudur.
- Kaynağı güvenilirdir, tükenme ve zamanla fiyatının artma riski yoktur.
- İşletme ve yatırım maliyeti, günümüz güç santralleriyle rekabet edebilecek düzeye gelmiştir.
- Bakım ve işletme maliyetleri düşüktür.
- İstihdam oluşturur.
- Kullanılan malzemelerin hammaddesi tamamıyla yerlidir.
- Enerji arzında dışa bağımlılığı önler.
- Teknolojisinin tesisi ve işletilmesi göreceli olarak basittir.
- İşletmeye alınması kısa bir sürede gerçekleşebilir.

Rüzgâr enerjisinden enerji üretiminde rüzgâr türbinleri kullanılır. Rüzgâr türbinleri, Rüzgâr Enerjisi Santralleri'nin (RES'lerin) ana yapı elemanı olup hareket halindeki havanın kinetik enerjisini mekanik enerjiye ve ardından elektrik enerjisine dönüştürürler. Bir rüzgâr türbininin enerji üretebilmesi için, rüzgâr hızının o rüzgâr türbinine ait minimum ve maksimum çalışma hızı aralığında olmalıdır. Enerji üretimi sırasında gürültü kirliliğini önleyebilmek için türbin gövde malzemesi, ses izolasyonlu olmalıdır. Yanı sıra enerji üretimi sürecinde türbin kanatlarının hareketi sırasında doğada yaşayan canlıların zarar görmemesi için sistemin otomatik kapanmasını sağlayan bir güvenlik mekanizması kurulmalıdır. Böylece ekosistemin bozulması önlenmiş olur. Rüzgâr türbinlerinden oluşan RES'lerin yerleşim merkezlerinden uzak, ulaşım hatlarından uzak, uçan canlıların göç mevsiminde izledikleri rotadan uzak, ekosistemin bozulmasını önleyecek ve hava akımının yoğun olduğu bölgelerde kurulması, bu sistemlerden daha verimli enerji üretilmesini sağlar.³⁶

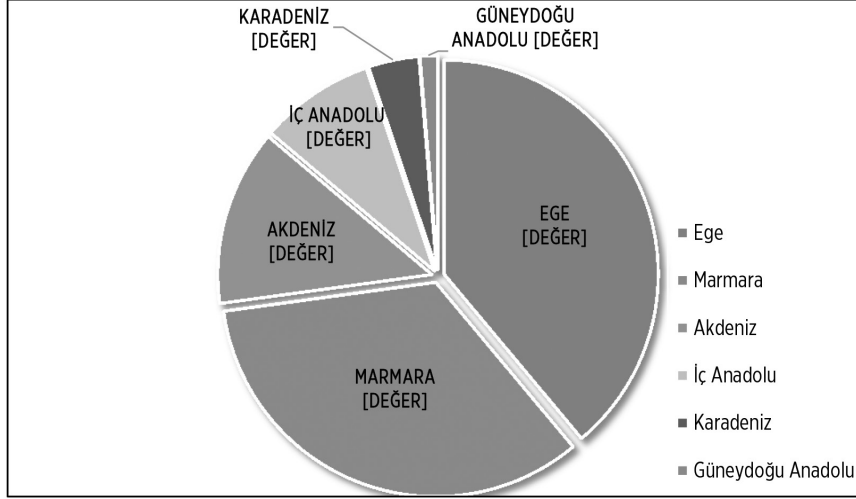
Türkiye'de son yıllarda RES sayısı artmış ve dolayısıyla rüzgâr enerjisinin elektrik enerjisi üretimindeki payı da artmıştır. Ülkemizde işletmedeki RES'lerin coğrafi bölgelere göre dağılım grafiği verilen Şekil-14 incelendiğinde son yıllarda daha çok Ege Bölgesi'nde kurulu RES olduğu ve bu bölgedeki kurulu santrallerden daha fazla elektrik enerjisi elde edildiği gözlemlenmektedir. İl-

³⁴ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Ruzgar>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

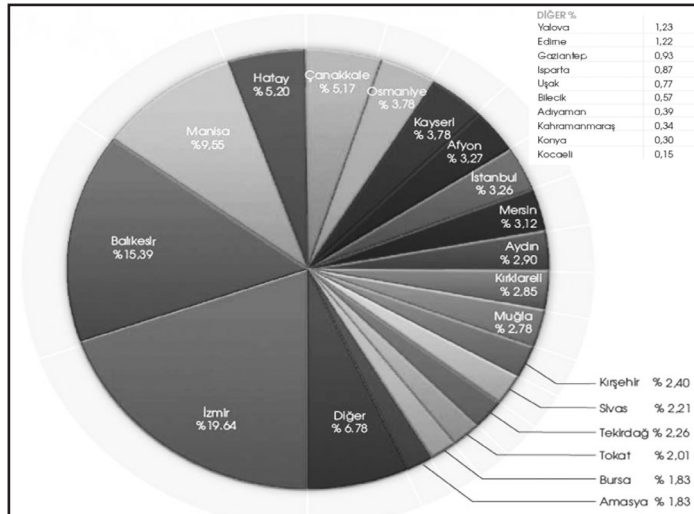
³⁵ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Ruzgar>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

³⁶ Çevrimiçi, http://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir/ruzgar-ruzgar_enerjisi.aspx, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

lere göre rüzgâr enerjisi ile enerji üretimi verilen Şekil-15 incelendiğinde ise, İzmir İli'nde en fazla enerji üretimi olduğu gözlemlenmektedir.³⁷

Şekil-14: Elektrik Enerjisi Üretiminde İşletmedeki RES'lerin Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı

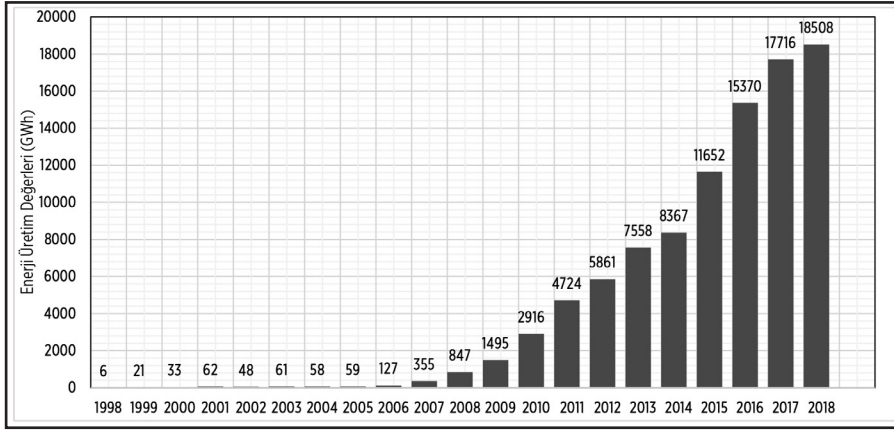

Şekil-15: Elektrik Enerjisi Üretiminde İşletmedeki RES'lerin İllere Göre Dağılımı

1998-2018 yılları arasında verilen Şekil-16.'daki rüzgâr enerjisi ile elektrik enerjisi üretimi değerleri incelendiğinde, enerji üretiminin yıllara göre artış gösterdiği ve 18508 GWh üretim gücü ile en çok 2018 yılında enerji üretildiği gözlemlenmektedir.³⁸

³⁷ Türkiye Rüzgâr Enerjisi Birliği, *Temmuz 2018 İstatistik Raporu*, s. 17-19.

³⁸ Çevrimiçi, <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/iste-dunyadaki-ruzgar-enerjisi-uretimi-turkiye-devleri-solladi-1525786525/4>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

Şekil-16: Türkiye’de RES’lerden Üretilen Yıllık Elektrik Enerjisi Üretim Değerleri

Dünya genelinde rüzgâr enerjisinden elektrik enerjisi üretimi incelendiğinde, Windeurope, Windpower ve Küresel Rüzgâr Enerji Konseyi’nin (GWEC) Mayıs 2018 verilerine göre, 168732 MW kurulu gücü, 104934 türbin sayısı ve yüzde 4’lük elektrik ihtiyacındaki payı ile Çin en fazla elektrik enerjisi üreten ülke konumundadır. Çin’in hemen ardından 82184 MW kurulu gücü, 52343 türbin sayısı ve yüzde 5.4’lük elektrik ihtiyacındaki payı ile ABD gelmektedir. 2018 yılı Mayıs ayı sonu itibariyle rüzgâr enerjisinden ülke bazlı elektrik enerjisi üretimi sıralaması Tablo-3’te gösterilmiştir.³⁹

Dünya, yenilenebilir ve temiz enerji kaynaklarına yönelirken ülkemizde de bu kaynaklara yönelik yatırımlar gün geçtikçe artmaktadır. Tablo-3’e bakıldığında ülkemiz, toplam enerji üretimiyle pek çok gelişmiş ülkeyi geride bırakmış durumdadır. Aynı zamanda Türkiye’de ilk, Dünya’nın da en büyük deniz üstü (offshore) RES’i kurulması planlanmaktadır.

Şekil-17: Ülkemizde Kurulması Planlanan Deniz Üstü (Offshore) RES’ler (Temsili olarak gösterilmiştir.)

³⁹ Çevrimiçi, <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/iste-dunyadaki-ruzgar-enerjisi-uretimi-turkiye-devleri-solladi-1525786525/4>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

Dünyanın en büyüğü olması planlanan ülkemizde kurulacak olan deniz üstü RES, aynı zamanda Akdeniz Bölgesi ülkelerinin de bu teknolojiadaki ilk santrali ilk santrali olacağı tahmin edilmektedir. Bu santrallerin en fazla 1200 MW kapasitede olacağı ve rüzgâr türbinlerinin her birinin 8000 parçadan oluşması planlanmaktadır. Bu santrallerin Saros, Gelibolu, Şarköy ve Kıyıköy'ün Türk suları içinde kalan alanlarının aday bölgeler olduğu belirtilmektedir. Şekil-17'de kurulması planlanan deniz üstü RES, temsilen gösterilmiştir.⁴⁰

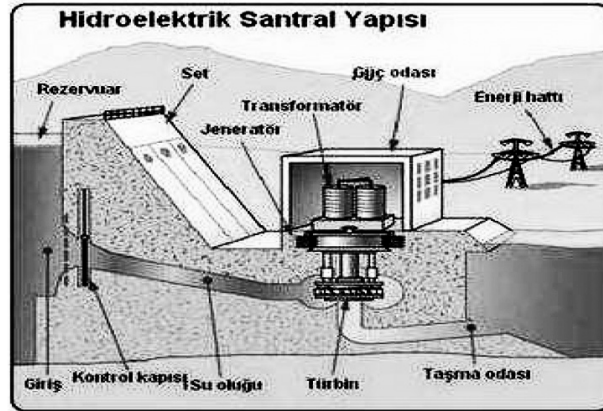
Tablo-3: Rüzgâr Enerjisi'nden Ülke Bazlı Elektrik Enerjisi Üretimi Sıralaması

Sıra No	Ülkeler	Toplam Kurulu Güç (MW)	Kullanılan Türbin Sayısı	Elektrik İhtiyacındaki Payı (%)
1.	Çin	168732	104934	4
2.	ABD	82184	52343	5,5
3.	Almanya	50018	28217	16
4.	Hindistan	28700	29273	9,1
5.	İspanya	23074	-	19
6.	Birleşik Krallık	14543	-	12,4
7.	Fransa	12065	-	4
8.	Kanada	11900	6288	6
9.	Brezilya	10740	6000	7
10.	İtalya	9257	-	5,5
11.	Türkiye	7081	2658	7,3
12.	İsveç	6250	-	11,4
13.	Polonya	5782	-	7,1
14.	Portekiz	5316	-	24,7
15.	Danimarka	5228	6131	36,8
16.	Hollanda	4328	2403	8,4
17.	Avustralya	4327	2016	5,3
18.	Meksika	3527	2000	3,5
19.	Japonya	3234	2175	0,5
20.	Romanya	3028	-	12,5
21.	İrlanda	2830	-	27
22.	Avusturya	2632	1305	10,4
23.	Belçika	2386	1123	5,8
24.	Yunanistan	2374	2148	7,4
25.	Finlandiya	1538	552	3,8
26.	Şili	1474	642	3,1
27.	Güney Afrika	1471	600	-
28.	Uruguay	1210	521	-
29.	Güney Kore	1031	671	-
30.	Norveç	838	374	1,9
31.	Mısır	810	798	-
32.	Fas	787	669	-
33.	Bulgaristan	691	312	4
34.	Tayvan	682	523	-
35.	Yeni Zelanda	623	384	-
36.	Pakistan	591	258	-
37.	Hırvatistan	422	226	-
38.	Macaristan	329	245	1,6
39.	Etiyopya	324	220	-
40.	Estonya	310	-	7,3

⁴⁰ Çevrimiçi, <https://paratic.com/dunyanin-en-buyuk-deniz-ustu-res-turkiye-kuruluyor/>, (Erişim tarihi: 03.10.2018).

1.2.3. Hidrolik Enerji

Hareket halindeki akışkanın diğer bir ifadeyle; akan akışkanın kinetik enerjisinden faydalanarak elde edilen enerjiye “Hidrolik Enerji” denir. Hidrolik Enerji üretiminde Hidroelektrik Santraller (HES’ler) kullanılır. HES’ler, akan akışkanın kinetik enerjisini önce mekanik enerjiye ve ardından elektrik enerjisine dönüştürürler. Akan su içindeki enerji miktarı, akışkanın hacimsel ve / veya kütsel debisine bağlıdır. Yüze alanı ve derinliği fazla olan göl veya nehirlerdeki akışkanlar, yüksek miktarda kinetik enerjiye sahiptir veya yüksek rakımdan bırakılan akışkanın potansiyel enerjisi fazla olduğundan daha düşük bir rakıma ulaştığında yine yüksek miktarda kinetik enerji açığa çıkar. Her iki durumda da boru veya kanal sistemi içine alınan su, hidrolik türbinlere doğru akar ve elektrik üretimi için pervane gibi kolları olan türbinlerin dönmesini sağlar. Enerji üretiminin son aşamasında, türbinler, jeneratörlere bağlıdır ve mekanik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştürürler. Şekil-18’de Hidrolik Enerji’den elektrik enerjisi üretimi akış şeması gösterilmektedir. Hidrolik Enerji, çeşitli enerji kaynakları içerisinde ekosistemin bozulmasını engelleyen, temiz, yenilenebilir, yüksek verimli, yakıt gideri olmayan, uzun ömürlü, işletme gideri çok düşük ve yerli bir enerji kaynağıdır.⁴¹

Şekil-18: Hidrolik Enerji Üretimi Akış Şeması

Hidrolik enerji üretiminde kullanılan Hidroelektrik Santraller, belirli coğrafi özelliklere sahip yüksek hacimsel debili göl veya nehirler üzerine kurularak daha fazla enerji üretimi elde edilmesi sağlanmaktadır. Genelde yoğun olarak suyun ve yükseklik farklarının fazla olduğu akarsu veya nehirlerin üzerinde kurulabilen bu santraller, suyun belirli kısımlarında yüksek betonarme yapılar yapılarak kurulurlar.⁴²

Ülkemiz teorik hidrolik potansiyeli, dünya teorik hidrolik potansiyelinin yüzde 1’i, ekonomik potansiyeli ise, Avrupa ekonomik potansiyelinin yüzde

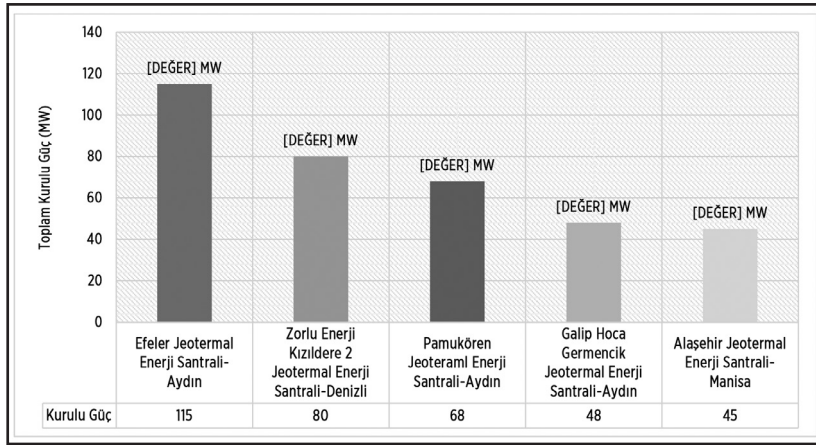
⁴¹ Çevrimiçi, <https://www.sabah.com.tr/egitim/2017/01/31/hidroelektrik-santrali-nedir>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁴² Çevrimiçi, <https://www.sabah.com.tr/egitim/2017/01/31/hidroelektrik-santrali-nedir>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

siyeli oldukça yüksek olup, potansiyel oluşturan alanların yüzde 78'i Batı Anadolu'da, yüzde 9'u İç Anadolu'da, yüzde 7'si Marmara Bölgesi'nde, yüzde 5'i Doğu Anadolu'da ve yüzde 1'i diğer bölgelerde yer almaktadır. Jeotermal kaynaklarımızın yüzde 90'ı düşük ve orta sıcaklıkta olup doğrudan uygulamalar (ısıtma, termal turizm, mineral eldesi vb.) için uygun olup kalan yüzde 10'luk potansiyelimiz ise, dolaylı uygulamalar (örneğin; elektrik enerjisi üretimi) için uygundur.⁴⁵

Jeotermal kaynaklar yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Bugün için ülkemizde elde edilen jeotermal enerjiden elektrik üretimi, ısıtma (sera ve konut), termal ve sağlık turizmi, endüstriyel mineral eldesi ve kurutmacılık gibi alanlarda yararlanılmaktadır. Jeotermal Enerji uygulamalarında ilk elektrik üretimi 1975 yılında MTA Genel Müdürlüğü tarafından kurulan ve 0,5 MWe güce sahip Kızıldere Santrali ile başlatılmıştır. 2004 yılından itibaren jeotermal enerji arama çalışmalarına hız verilmiş ve sondajlı jeotermal enerji aramaları 2000 m seviyelerinden 28000 m seviyelerine çıkarılmış ve bu çalışmalar neticesinde 287,5 °C sıcaklığa kadar ulaşan yüksek sıcaklıklı jeotermal kaynaklar keşfedilmiştir.⁴⁶

2008 yılında, mevzuat alt yapısının geliştirilmesi ve özel sektöründe jeotermal arama, geliştirme ve yatırım çalışmalarında devreye girmesiyle, ülkemiz toplam jeotermal ısı kapasitesi (görünür ısı miktarı) 35500 MWT'e ulaşmıştır. Güncel veriler dikkate alınarak ülkemizdeki en yüksek kapasiteli Jeotermal Enerji Santralleri sıralaması Şekil-20'de gösterilmiştir.

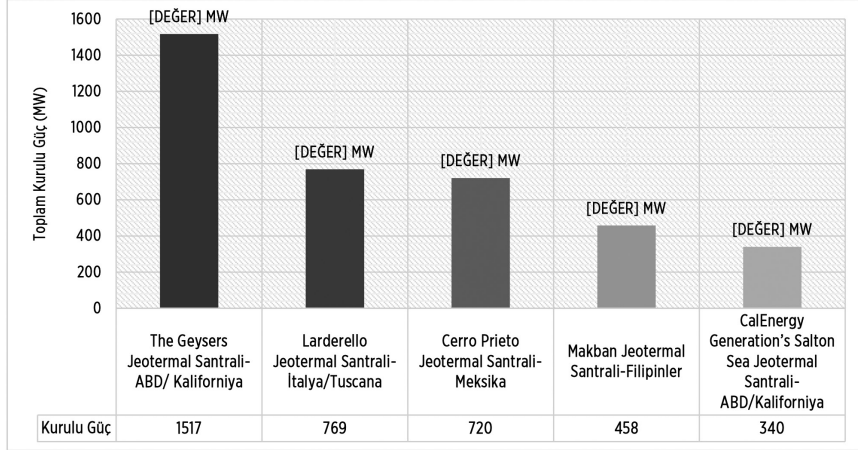
Şekil-20: Türkiye'deki En Yüksek Kapasiteli Jeotermal Enerji Santralleri

Dünyada jeotermal enerji kurulu gücü 2017 yılı sonu verilerine göre; 14,1 GWe düzeyindedir. Jeotermal enerjiden elektrik üretiminde ilk beş ülke; ABD, Filipinler, Endonezya, Türkiye ve Yeni Zelanda şeklindedir. Elektrik dışı kullanım ise 70329 MWT olup dünyada doğrudan kullanım uygulamalarındaki

⁴⁵ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Jeotermal>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁴⁶ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Jeotermal>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

ilk 5 ülke ise ABD, Çin, İsveç, Belarus ve Norveç'tir. Dünya'daki en yüksek kapasiteli Jeotermal Enerji santralleri sıralaması Şekil-21'de gösterilmiştir.⁴⁷

Şekil-21: Dünya'daki En Yüksek Kapasiteli Jeotermal Enerji Santralleri

1.2.5. Biyokütle Enerjisi

Biyokütle, yaşayan veya yakın zamanda yaşamış canlılardan elde edilen fosilleşmemiş tüm biyolojik atıkların genel adıdır. Bir başka ifadeyle; biyokütle, herhangi bir canlı türüne veya çeşitli türlerden oluşan bir topluma ait yaşayan organizmaların belirli bir zamanda sahip olduğu kütleye denir. Biyokütle, bir enerji kaynağıdır ve endüstriyel anlamda biyokütle, bu biyolojik maddelerden yakıt elde edilmesi veya diğer endüstriyel amaçlarla kullanılması ile ilgilidir.⁴⁸

Biyokütle enerji kaynakları, dört ana başlık altında sınıflandırılabilir:⁴⁹

1. Bitkisel Biyokütle Enerji Kaynakları

- ◆ Yağlı tohumlu bitkiler (kanola, ayçiçek, soya vb.)
- ◆ Şeker ve nişasta bitkileri (patates, buğday, mısır, şeker pancarı vb.)
- ◆ Elyaf bitkileri (keten, kenaf, kenevir, sorgum, miskantus vb.)
- ◆ Protein bitkileri (bezelye, fasulye vb.)
- ◆ Bitkisel ve tarımsal atıklar (dal, sap, saman, kök, kabuk vb.)
- ◆ Orman ve orman ürünlerinden elde edilen biyokütle enerji kaynakları
- ◆ Odun ve Orman Bitkileri (Enerji ormanları ve enerji bitkileri, çeşitli ağaçlar).

2. Hayvansal Biyokütle Enerji Kaynakları

◆ Sığır, at, koyun, tavuk gibi hayvanların dışkıları, mezbahane atıkları ve hayvansal ürünlerin işlenmesi sırasında ortaya çıkan atıklar.

⁴⁷ Çevrimiçi, <https://www.enerjibes.com/jeotermal-enerji-nedir-jeotermal-ne-demek/>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁴⁸ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Biyokutle>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁴⁹ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Biyokutle>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

3. Organik Çöpler, Şehir ve Endüstriyel Atıklardan Elde Edilen Biyokütle Enerji Kaynakları

♦ Kanalizasyon ve dip çamurları, kâğıt sanayi ve gıda sanayi atıkları, endüstriyel ve evsel atık sular, belediye ve büyük sanayi tesisleri atıkları.

Şekil-22'de Biyokütle enerji kaynaklarının sınıflandırılması gösterilmiştir.⁵⁰

Şekil-22: Biyokütle Enerji Kaynaklarının Sınıflandırılması

Tablo-4'te biyokütle enerjisinin elde edildiği yerler, çevrim teknikleri, bu teknikler sonucu elde edilen yakıtlar ve bunların kullanım alanları verilmiştir.⁵¹

Tablo-4: Biyokütle Enerji Kaynaklarının Kullanıldığı Çevrim Teknikleri, Bu Teknikler Kullanılarak Elde Edilen Yakıtlar ve Uygulama Alanları

Biyokütle	Çevrim Yöntemi	Yakıtlar	Uygulama Alanları
Orman atıkları	Havasız çürütme	Biyogaz	Elektrik üretimi ve ısınma
Tarım atıkları	Piroliz	Etanol	Isınma ve ulaşım araçları
Enerji bitkileri	Doğrudan yakma	Hidrojen	Isınma
Hayvansal atıklar	Fermantasyon ve havasız çürütme	Metan	Ulaşım araçları ve ısınma
Çöpler (organik)	Gazlaştırma	Metanol	Uçaklar
Algler	Hidroliz	-	Sentetik yağlar ve roketler
Enerji ormanları	Biyofotoliz	Motorin	Ürün kurutma
Bitkisel ve hayvansal yağlar	Esterleşme reaksiyonu	Motorin	Ulaşım araçları, ısınma ve seracılık

⁵⁰ Çevrimiçi, <http://turkoted.org/tr/biyokutle-nedir-8>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁵¹ Selman Karayılmazlar - Nedim Saraçoğlu - Yıldız Çabuk - Rıfat Kurt, "Biyokütlenin Türkiye'de Enerji Üretiminde Değerlendirilmesi", *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 19, 2011, s. 65.

Biyokütle Enerjisi, alternatif enerji kaynakları içerisinde büyük bir potansiyele sahip olup rüzgâr ve güneş enerjisi gibi kesintili değil, sürekli enerji sağlayabilen bir enerji kaynağıdır. Biyokütle enerji kaynaklarının kolay depolanabilir olması, diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına göre avantaj sağlar. Biyokütle, yerli bir kaynaktır ve dolayısıyla yerel üretimi ve istihdamı artırır. Dolayısıyla kırsal kesimde göçü önler ve atmosferde karbondioksit (CO²) artışına neden olmaz. Biyokütle, yanması halinde atmosferden aldığı kadar C'yi, CO² halinde saldıği için orman ve bitki varlığının yenilenmesi durumunda kuramsal olarak sera etkisine katkısı olmayan bir yakıttır.⁵²

Biyokütlenin enerji kaynağı olarak avantajlarını sıralayacak olursak;⁵³

- Hemen her yerde yetiştirilebilmesi,
- Üretim ve çevrim teknolojilerinin iyi bilinmesi,
- Her ölçekte enerji verimi için uygun olması,
- Düşük ışık şiddetlerinin yeterli olması,
- Depolanabilir olması,
- 5-35 °C arasında sıcaklık gerektirmemesi,
- Sosyo-ekonomik gelişmelerde önemli olması,
- Çevre kirliliği oluşturmaması,
- Sera etkisi oluşturmaması,
- Asit yağmurlarına yol açmaması.

Biyokütle yakıtlarının güncel kullanma yerlerinden birisi de fosil yakıtlarla yüzde 2-25 gibi çeşitli oranlarda karıştırılarak yakılmalarıdır. Fosil yakıtlar, biyokütle yakıtlarla karışık yakıldıklarında hava kirliliği üzerindeki olumsuz etkileri daha az seviyeye iner. Örneğin; bir kömürlü termik santralde kömür, yüzde 33-37 oranında biyokütle ile yakıldığında kükürt dioksit (SO₂) ve azot oksit (NO) emisyonlarında yüzde 30 oranında bir azalma olduğu tespit edilmiştir.⁵⁴

Türkiye'nin biyokütle atık potansiyelinin yaklaşık 8,6 milyon ton petrol (MTPE) ve üretilebilecek biyogaz miktarının 1,5-2 MTEP olduğu tahmin edilmektedir. İşletmede bulunan 695 MW'lık toplam kurulu güce sahip biyokütle kaynaklı elektrik üretim santrallerinden 2018 yılı Haziran ayı sonu itibarıyla 1610 GWh elektrik üretimi gerçekleştirilmiştir.⁵⁵

Biyoenerjinin modern kullanımı, politika ilgisinden ve düşük fosil yakıt fiyatlarından dolayı her geçen gün artmaktadır. Biyoenerji, küresel nihai enerji talebine en büyük yenilenebilir katkıdır ve toplamın yaklaşık yüzde 13'ünü sağlamaktadır. Biyoenerjinin ısınma amaçlı modern kullanımındaki büyüme, politika ilgisinin ve düşük fosil yakıt fiyatlarının olmaması nedenleriyle son yıllarda yılda yüzde 2'nin altında değişim ile nispeten yavaşlamıştır. Elektrik sektörü, 2017 yılında yüzde 11 artarak biyokütle üretimiyle daha hızlı bir

⁵² Çevrimiçi, <http://turkoted.org/tr/biyokutle-nedir-8>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁵³ Çevrimiçi, <http://www.yegem.com/bilgidetay/1290/biyokutle-enerjisinin-faydalari-nelerdir>, (Erişim tarihi: 02.10.2018).

⁵⁴ Çevrimiçi, <http://turkoted.org/tr/biyokutle-nedir-8>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

⁵⁵ Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Biyokutle>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).

büyüme göstermiştir. Yıl boyunca Çin, ABD'yi geçip en büyük biyoelektrik üreticisi olmuştur. Ulaştırma için biyoyakıt üretimi 2017 yılında yüzde 2,5 artmıştır. ABD ve Brezilya, dünyanın en büyük etanol ve biyodizel üreticileri olarak kalmıştır.⁵⁶

Sonuç

Dünya nüfusunun yüksek bir ivme ile artmasıyla birlikte artan enerji ihtiyacı, dünyanın en büyük sorunlarından biri olarak görülmektedir. Enerji ihtiyacına sürdürülebilir çözüm getirebilmek amacıyla hem ülkemizde hem de dünyada farklı enerji üretimi arayışlarına gidilmiştir. Uygulama ve kullanım alanı gün geçtikçe artan yenilenebilir enerji santralleri de artan enerji ihtiyacını karşılamada önemini korumaktadır.

Yenilenebilir enerji, ülkelerin enerji ihtiyaçlarını yerli kaynaklarla karşılayarak dışa bağımlılıklarının azaltılması, kaynakları çeşitlendirerek sürdürülebilir enerji kullanımının sağlanması ve enerji tüketimi sonucunda çevreye verilen zararların en aza indirgenmesi açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Bugün dünya genelinde tüketilen enerjinin yaklaşık yüzde 20'si yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilmektedir. Mevcut durumda fosil yakıtlara olan bağımlılık yüksek düzeyde olmasına rağmen yıllar itibarıyla yenilenebilir enerjinin kullanım oranları giderek artmaktadır.

Yenilenebilir enerji kaynakları konusunda yapılan analiz ve araştırmalar, gelecek nesillerin enerji ihtiyacını karşılamak ve yaşadığımız gezegene verdiğimiz zararı en düşük düzeye indirgeyebilmek için sürdürülebilir ve yenilenebilir enerjinin önemine dikkat çekmektedir. Dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam arz içindeki payı 2016 yılında 2005 yılına göre yüzde 12 artış göstermiştir. Ülkemizde ise, yenilenebilir enerji kullanım ve uygulama oranı Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Organizasyonu (OECD) verileri ortalamasının üzerinde görülmektedir. Ülkemizde 2013-2017 yıllarını kapsayan 5 yıllık dönemde enerji ithalatı için yaptığı harcama 213 milyar doları bulmuştur ve bu açıdan ülkemiz için enerji sorunu bir kat daha kritik bir sorun olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda başta rüzgâr ve güneş enerjisi olmak üzere yenilenebilir enerji üretim santrallerine yatırım yapılması ile cari açığın önemli oranda kapanabileceği öngörülmektedir.

Son yıllarda yenilenebilir enerji santrallerinin kurulumu ve işletilmesi ile ilgili teşviklerin artmasıyla birlikte alternatif enerji kaynaklarına olan ilgi de artmıştır. Aynı zamanda Türkiye gibi enerji kaynaklarının yaklaşık yüzde 70'ini dışarıdan ithal eden bir ülkenin enerji kaynaklarını çeşitlendirmesi oldukça önemlidir.

Ayrıca sürdürülebilir enerji kullanımı açısından hâlihazırdaki kaynakların verimli bir şekilde tüketilmesi gerekmektedir. Bu noktada yerli ve temiz enerji üretimi açısından yenilenebilir enerji oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Bu konularda başta Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) olmak üzere

⁵⁶ *Yenilenebilir Enerjiler 2018 Küresel Durum Raporu*, Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi, Temmuz 2018.

re çeşitli kurum ve kuruluşlar gerek kanuni gerekse teşvik mekanizmaları açılardan yoğun çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalar sonucunda uzun vadede Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığı ve enerji faturasını önemli ölçüde azaltacak olan yenilenebilir enerji, milli gelirden istihdama, yatırım alanlarından çevresel faktörlere, enerji arz güvenliğinden kaynak çeşitlendirmesine kadar birçok alanda da son derece önemli faydalar sağlayacaktır. Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının 2017 yılı sonu itibariyle toplam enerji kapasitesi ve enerji üretimi değerleri incelendiğinde dünya ülkeleri arasında başta Çin olmak üzere, ABD, Brezilya, Almanya ve Hindistan öne çıkmaktadır.

Dünya ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma hamlelerini gerçekleştirebilmesi, toplumsal refahlarını yükseltmesi ve küresel ölçekte rekabet gücünü artırması enerji üretimine bağlıdır. Enerji ihtiyaçlarının yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılanabilmesi, geleneksel enerji kaynaklarının zararlı ve zehirli gaz salınımı nedeniyle ozon tabakasına zarar vermesi gibi küresel sorunların çözümünü de kolaylaştıracaktır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı küresel ölçekte her geçen gün yaygınlaşmaktadır.

Bu kaynaklarının kullanım alanlarının artması, dışa bağımlılığın azaltılmasına, enerji maliyetlerinin ekonomi üzerindeki yükünün hafifletilmesine, iklim değişikliği ile mücadeleye, dünya barışına ve güvenliğine önemli katkılarda bulunacaktır.

Diğer taraftan insanlığın fosil yakıtlara olan ihtiyacının kısmen azalacak olması, günümüz dünyasındaki neredeyse tüm savaşların nedeni olan petrol ve petrol kaynaklı anlaşmazlıkların azalmasında önemli bir etken olacaktır.

Kaynaklar

- British Petroleum (BP): *Enerji Görünümü 2018 Yılı Temmuz Ayı Raporu*.
Çevrimiçi, <https://www.enerjibes.com/fosil-nedir-fosil-yakitlar-nedir/>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-dunyanin-en-buyuk-petrol-rezervlerine-sahip-ulkeler-listesi-yenilendi-bakin-turkiye-kacinci-sirada-40698642?p=8>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Petrol>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.botas.gov.tr>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Komur>, (Erişim tarihi: 10.09.2018).
- Çevrimiçi, http://www.yegm.gov.tr/genc_cocuk/Yenilenebilir_Enerji_Nedir.aspx, (Erişim tarihi: 10.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir.aspx>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).
- Çevrimiçi, https://www.teias.gov.tr/sites/default/files/2018-09/kurulu_guc_agustos_2018.pdf, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, https://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir/g_enj_tekno.aspx, (Erişim tarihi: 17.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerjibes.com/dunyanin-en-buyuk-20-gunes-santrali/>, (Erişim tarihi: 17.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.yegm.gov.tr/MyCalculator/>, (Erişim tarihi: 14.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerji.istanbul/advertorial-dergisinin-eylul-sayisi/>, (Erişim tarihi: 17.09.2018).

- Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Ruzgar>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Ruzgar>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, http://www.yegm.gov.tr/yenilenebilir/ruzgar-ruzgar_enerjisi.aspx, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.enerjiatlas.com/elektrik-uretimi/ruzgar>, (Erişim tarihi: 03.10.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/iste-dunyadaki-ruzgar-enerjisi-uretimi-turkiye-devleri-solladi-1525786525/4>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.sabah.com.tr/egitim/2017/01/31/hidroelektrik-santrali-nedir>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Hidrolik>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <https://www.enerjibes.com/jeotermal-enerji-nedir-jeotermal-ne-demek/>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Jeotermal>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Biyokutle>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://turkoted.org/tr/biyokutle-nedir-8>, (Erişim tarihi: 30.09.2018).
- Çevrimiçi, <http://www.yegem.com/bilgidetay/1290/biyokutle-enerjisinin-faydalari-nelerdir>, (Erişim tarihi: 02.10.2018).
- KARAGÖL, Erdal Tanas - KAVAZ, İsmail: *Dünya’da ve Türkiye’de Yenilenebilir Enerji*, Sayı: 197, 2017.
- KARAYILMAZLAR, Selman - SARAÇOĞLU, Nedim - ÇABUK, Yıldız - KURT, Rifat: “Biyokütlenin Türkiye’de Enerji Üretiminde Değerlendirilmesi”, *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 19, 2011.
- KOÇ, Erdem - ŞENEL, Mahmut Can: “Dünyada ve Türkiye’de Enerji Durumu - Genel Değerlendirme”, *Mühendis ve Makina Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 639, İstanbul 2013.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Dünya ve Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü*, Strateji Geliştirme Başkanlığı, İstanbul 2017.
- Türkiye Rüzgâr Enerjisi Birliği, *Temmuz 2018 İstatistik Raporu*, s. 17-19.
- TOPRAK, Selami: *Kömür Nedir?*, MTA Genel Müdürlüğü Maden Analizleri ve Teknolojisi Dairesi, (Ty), Ankara.
- USLU, Kamil: “Petrol Fiyatlarının Düşüşünde Shale (Şeyl) Gazının Etkisi, Geleceği ve Türkiye’nin Shale Gaz Potansiyeli”, *International Conference On Eurasian Economies*, 5-7 Ekim 2017, Bişkek-Kırgızistan.
- YALAZAN, Talat: *Dünya’da ve Türkiye’de Enerji Sorunu*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Güncel Konular Serisi, No: 4, Ankara 1983.
- Yenilenebilir Enerji Teknolojileri Dergisi*, Yay. Haz. Oya Bakır, Ed.: Didem Taşbaşı, Yıl: 11, Sayı: 65, s. 3.
- Yenilenebilir Enerjiler 2018 Küresel Durum Raporu*, Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi, Temmuz 2018.

TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİK BOYUTU: TÜRK SAVUNMA SANAYİİ VE AFRİKA

Tuğrul Oğuzhan YILMAZ*

Öz

Afrika'nın özellikle son yıllarda, Dünya siyasetinde ve ekonomisinde önemli bir ağırlık merkezini oluşturmaya başlaması, Türk siyasetinde ve dış politikasında da çeşitli parametre değişimlerine sebep olmuştur. Küresel politikada yükselen bir değer olan Afrika'nın Türkiye ile ilişkilerini her alanda geliştirmesi oldukça önemlidir. Türkiye, Afrika ile oldukça köklü tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlara sahiptir. Türkiye'nin özellikle son yıllarda milli savunma sanayiine özel olarak önem vermeye başlamasıyla birlikte hedeflemiş olduğu teknoloji transferi oldukça önemlidir. Bu doğrultuda Afrika'da askerî alanda da ağırlığını hissettirmeye başlayan Türkiye, belirli hedefler dâhilinde Afrika'ya askerî teçhizat ve araç ihraç etmeye başlamıştır. Afrika'daki savunma sanayii pazarna girmeye başlayan Türk Savunma Sanayii, bu sayede önemli tecrübeler kazanacaktır. Türkiye, savunma sanayii alanındaki faaliyetlerini nitelikli bir şekilde devam ettirip geliştirebilirse, ilerleyen yıllarda Afrika, Türk Savunma Sanayii için önemli bir pazar hâlini alabilir. Türkiye'nin diğer Dünya ülkelerinden farklı olarak Afrika ile ilişkilerinde izlemeye çalıştığı "kazandır-kazandır" politikası; bir anlamda, özellikle güvenlik alanında Afrika ülkelerinin savunma kapasitelerinin artırılmasına yöneliktir. Türkiye'nin Afrika'nın çeşitli ülkeleriyle gerçekleştirmiş olduğu askerî ve güvenlik alanındaki iş birlikleri hem Türkiye hem de Afrika ülkeleri açısından büyük bir öneme sahiptir. Türkiye, Afrika'ya yönelik terörle mücadele noktasında ve güvenlik alanında da karşılıklı işbirliğine uygun bir şekilde hareket etmekte ve gerçekleştirdiği savunma sanayii desteğinin yanı sıra çeşitli askerî yardımlarda da bulunmaktadır. Türkiye, savunma sanayii alanında diğer Dünya ülkeleriyle rekabet edilebilecek kapasiteyi inşa edilebilirse, güvenlik boyutundaki askerî işbirliğinin, Türkiye ile Afrika arasındaki çok boyutlu stratejik ilişkilere ve karşılıklı kapasite inşasına katkı sağlaması beklenmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'nin Afrika ile ilişkilerinde güvenlik boyutu ve Türk Savunma Sanayii'nin Afrika'daki rolü ağırlıklı olarak gazete haberleri kullanılarak incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Afrika, Güvenlik, Savunma Sanayii.

* Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Harp Tarihi ve Strateji Bölümü Yüksek Lisans Programı Öğrencisi.

**The Security Aspect Of Turkey-Africa Relations:
Turkish Defense Industry And Africa
Abstract**

Africa's starting to offset the economics and politics of the global world in the recent years has caused Turkey to make parameter changes in its domestic and foreign policy. Afrika has been a growing significant figure in the global policy so that it is important for Africa to enhance its relations with Turkey in every aspect. Turkey has historical, cultural and social entrenched bonds with Africa. Turkey's starting to put emphasis on her national defense industry especially in recent years made aimed technological transfer a considerable investment. Turkey that made Africa's presence felt started to export equipment and vehicles to Africa within certain objectives. The Turkish Defense Industry has penetrated to African defense industry market, thus it will be sophisticated in defense industry. Only if Turkey sustains and develops its activities in defense industry, Africa might be able to become an important market for the Turkish Defense Industry. Turkey apart from the rest of the world is trying to pursue "win-win" policy concerning the relations with Africa so as to increase the capacity of defense in African countries. Military and security cooperations between Africa and Turkey have significance in terms of both Turkey and Africa. Turkey acquits itself properly with regards to cooperations in counter-terrorism and security. Moreover, Turkey is affording various assistances in military besides defense industry. If Turkey establishes a capacity in defense industry that is able to compete with the other countries, martial cooperations in the security aspect will be expected to contribute to hyper-dimensional strategic relations and reciprocal capacity establishment between Africa and Turkey. In this article, Turkey's relations with Africa in security aspect and The Turkish Defense Industry's act in Africa is analyzed with using mainly newspaper reports.

Keywords: Turkey, Africa, Security, Defense Industry.

Türkiye'nin Afrika Savunma Sanayii Pazarı'na Açılma Stratejisi ve Tarihsel Arka Planı

Türk Savunma Sanayii oldukça köklü bir tarihe sahiptir.¹ Osmanlı Devleti'nin yükselme devri dönemi içerisinde fen ve teknolojiye verilen önem sayesinde dönemin en önemli askerî araçları olan top ve savaş gemileri yerli imkânlarla üretilebilmiştir. Hatta teknolojik olarak Avrupalı devletlerin oldukça üstünde bir üretim kapasitesine ve niteliğe ulaşılmıştır. Tophane-i Hümayun ve tersaneler, Osmanlı Devleti silah sanayisinin temelini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletler karşısında teknolojik olarak geri kalması ise Türk Savunma Sanayii'ni olumsuz anlamda etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın çeşitli girişimleri olsa da savaş sırasındaki olumsuzluklar savunma sanayiinde ciddi bir başarı yakalanmasına imkân vermemiştir. Milli Mücadele sırasında, 1921 yılında Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü gibi çeşitli üretim tesisleri kurulsa da bunlar yeterli olma-

¹ Osmanlı'dan günümüze Türk Savunma Sanayii ile ilgili olarak bkz. (Merve Seren, "Osmanlı'dan Günümüze Savunma Sanayii", *M5 Ulusal Güvenlik Savunma ve Strateji Dergisi*, <http://m5dergi.com/2018/05/osmanlidan-gunumuze-savunma-sanayii/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

miş, ciddi bir alt yapı oluşturulamamıştır.² Cumhuriyet'in ilânı ile birlikte Mustafa Kemal Atatürk'ün, savunma sanayii alanında topyekûn sanayileşme ve kalkınma planları uygulamayı konarak savunma sanayisinin devlet eliyle geliştirilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. Dönemin teknolojik ve ekonomik olumsuzluklarına rağmen çeşitli girişimlerde bulunulmuş ve savunma sanayii alanında temel sayılabilecek çeşitli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. 1924'te Ankara'da hafif silah ve top tamir atölyeleri, fişek fabrikaları ve gölcük tersanesi kurulmuş ve oldukça stratejik bir öneme sahip olan milli savunma sanayininin temelleri ciddi anlamda cumhuriyet döneminde atılmıştır.³

Türk Savunma Sanayii'nin temelleri, tamamen yerli sermaye ile özel sektör alanında, ilk olarak 1925'te Şakir Zümre tarafından atılmıştır. 1885'te Varna'da dünyaya gelen ve aslen bir Bulgaristan Türkü olan Şakir Zümre, Cenevre'de hukuk eğitimini tamamlamış ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan Meclisi'nde Türk asıllı bir milletvekili olarak görev yapmıştır. Milli Mücadele'ye de ciddi bir destek veren Şakir Zümre, Cumhuriyet'in ilânından sonra Türkiye'ye gelmiş ve askerî anlamda ilk özel silah fabrikasını kurmuştur. 1930'lu yıllarda Türk Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri'nin ihtiyacı olan silah ve cephane üretimine başlamıştır. Şakir Zümre, fabrikasında çeşitli denizaltı su bombaları, mayın, el bombası ve aydınlatma fişekleri üretmiş ve Türk ordusunun silah ve cephane ihtiyacının karşılanmasına büyük katkı sağlamıştır. Şakir Zümre'nin ürettiği silah ve cephaneler, bir süre sonra Türkiye sınırlarını aşmış ve Türkiye Afrika'ya ilk savunma sanayii ihracatını bu dönemde gerçekleştirmiştir. Mısır'a silah ve cephane ihracatını gerçekleştirmeyi başaran Şakir Zümre, yalnızca Mısır ile sınırlı kalmamış Bulgaristan, Yunanistan ve Polonya gibi ülkelere de savunma sanayii alanında çeşitli ihracatlar gerçekleştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye üzerindeki etki ve nüfuzunu göz önünde bulundurduğumuzda; ABD'nin Türkiye'ye yönelik askerî ve teknik yardımları doğrultusunda Şakir Zümre'nin fabrikası işlevsiz bir hâle getirilmiş, kendisi kumbara ve soba üretmek zorunda bırakılmıştır.⁴

Türkiye'nin savunma sanayii hamlesinin diğer bir önemli ismi ise Enver Paşa'nın kardeşi Nuri [Killigil] Paşa'dır. Nuri Paşa'nın 1930'lu yıllarda başlattığı girişimler doğrultusunda, ilk olarak Zeytinburnu'nda daha sonra ise Sütlüce'de kurmuş olduğu askerî üretim tesisi ve fabrika, Türkiye'nin özel sektör alanında en önemli girişimlerinden bir tanesidir. Nuri Paşa, Türkiye'nin

² Askerî Fabrikalardan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na uzanan tarihi süreç hakkında bkz. (Nadir Yurtoğlu, "Türk Savunma Sanayiinde Girişimci Bir Kuruluş: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) 1950-1960", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 31, Yıl: 2017/1, ss. 81-112).

³ Türk Savunma Sanayii tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (*Savunma Sanayii Sempozyumu, Türk Savunma Sanayii'nin Dünü, Bugünü, Yarını*, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Ankara 2000). Ayrıca Türk havacılık sanayii faaliyetleri, 1926'da Tayyare ve Motor Türk A.Ş. (TAMTAŞ)'in kuruluşuyla başlamıştır. Türk havacılık sanayii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.)

⁴ Şakir Zümre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Atilla Oral, *Şakir Zümre: Türk Savunma Sanayii'nde Öncü, İlk Türk Girişimcisi*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2012.)

ilk endüstriyel silah tasarımcısı olmuş ve gerçekleştirdiği projelerle oldukça önemli işlere imza atmıştır. Afrika'daki, savunma sanayii pazarına giren girişimlerimizden bir tanesi de Nuri Paşa olmuştur. Tabanca, bomba, havan topu gibi çeşitli silah ve cephaneler üreten Nuri Paşa, Mısır'a yönelik çeşitli ihracatlar gerçekleştirmiştir. Ayrıca Nuri Paşa, Mısır ile birlikte söz konusu dönem içerisinde İngiltere ve İsrail ile mücadele eden Suriye, Pakistan ve çeşitli Arap ülkelerinden de silah ve cephaneye siparişleri almış ve bunların üretimi ile birlikte ihracatını da gerçekleştirmiştir. Nuri Killigil, 2 Mart 1949'da, Sütlüce'deki fabrikasında meydana gelen büyük patlama sonrasında fabrikasının neredeyse tamamının havaya uçmasıyla birlikte hayatını kaybetmiştir.⁵ Aynı şekilde 1940'ta Nuri Demirağ tarafından kurulan uçak fabrikasında üretilen yerli uçaklarımız da Türk Savunma Sanayii'nin önemli girişimlerinden bir tanesi olarak değerlendirilmelidir. Türk Hava Kurumu tarafından 1941'de Ankara'da kurulan uçak fabrikası ve 1945'te Ankara'da kurulan ilk uçak motoru fabrikası sayesinde çok sayıda eğitim, yolcu, nakliye uçağı ve planör üretilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin baskıları, hibe ve yardım adı altında gerçekleştirdiği faaliyetleri yine aynı şekilde Türkiye'nin NATO'ya girişinden sonraki süreç içerisinde artan Amerikan askerî yardımları sonrasında Türk Savunma Sanayii adeta sabote edilmiştir. Cumhuriyet döneminde millî savunma sanayisinin kurulması için gerçekleştirilen girişimler, önemli adımlar atan savunma sanayisinin gelişiminin tamamıyla durmasına yol açmıştır.⁶

1923'ten 1950'ye kadar ciddi bir gelişim gösteren Türk Savunma Sanayii, Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle birlikte gelişim sürecini devam ettirememiştir. Bu durumun eksikliği, 1964'te Kıbrıs olayları ve 1974'teki Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında ciddi anlamda hissedilmiştir.⁷ Müttefik olarak değerlendirildi-

⁵ Nuri Paşa'nın hayatı ve girişimleri hakkında bkz. (Nejdet Karaköse, *Nuri Paşa (Killigil): Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2012; Atilla Oral, *Nuri Killigil: Kafkasya'da İslâm Ordusu Kumandanı, Haliç'te Silah ve Cephaneye Fabrikatörü, Enver Paşa'nın Kardeşi*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2016).

⁶ İlgili olarak bkz. (Murat Bardakçı, "Aradan Tam 62 Yıl Geçti, Ama Kendi 11 Eylül'ümüzü Hâlâ Aydınlatamadık", *Haber Türk*, 18.09.2011, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/670635-aradan-tam-62-yil-gecti-ama-kendi-11-eylulumuzu-hala-aydinlatamadik> (Erişim tarihi: 01.10.2018); Guntay Şimşek, "Millî Bir Hüzün: Şakir Zümre", *Haber Türk*, 09.02.2012, <https://www.haberturk.com/yazarlar/guntay-simsek-1019/714139-milli-bir-huzun-sakir-zumre>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "İşte Hürkuş'un Dedesi", *Akşam*, 28.06.2012, <https://www.aksam.com.tr/guncel/iste-hurkusun-dedesi--124105h/haber-124105>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); Timur Soykan, "Şu Çılgın Sanayiciler", *Posta (Pazar)*, 11.11.2012, <http://www.posta.com.tr/su-cilgin-sanayiciler-147180> (Erişim tarihi: 01.10.2018); Murat Bardakçı, "Bugün Tank Yapabilen Türkiye'nin Vaktiyle Askerine Elbise Bile Dikemediğinin Belgesidir", *Haber Türk*, 18.11.2012, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/795134-bugun-tank-yapabilen-turkiyenin-vaktiyle-askerine-elbise-bile-dikemediğinin-belgesidir> (Erişim tarihi: 01.10.2018); Soner Yalçın, "Bir unutulmuş isim: Nuri Killigil", *Sözcü*, 08.05.2016, <https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/bir-unu%C2%ADtu%C2%ADlan-isim-nuri-killigil-1220687/> (Erişim tarihi: 01.10.2018); Mücahit Türetken, "Yerli ve Millî Silah Sanayisinin Temellerini Atan İsim: Nuri Killigil Paşa", *Anadolu Ajansı*, 27.03.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/yerli-ve-milli-silah-sanayisinin-temellerini-atan-isim-nuri-killigil-pasa/1100413> (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷ İlgili olarak bkz. (Bekir Dökelles, *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında ABD'nin Uyguladığı Silah Ambargosu ve Türk Savunma Sanayine Etkileri*, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Araştırma Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Lefkoşa 2014).

rilen ülkelerden alınan silah ve teçhizatlar üretime dayalı savunma sanayiini tüketime teşvik etmiş ve savunma alanında çeşitli ihtiyaçların doğmasına sebebiyet vermiştir. Kıbrıs meselesi sırasında bu durumun açığa çıkması, “Türkiye’de modern bir savunma sanayii altyapısının oluşturulmasına yönelik politikaların temelini teşkil etmiştir.” 1950-1974 yılları arasında savunma sanayii alanında çeşitli kuruluşlar teşkil edilmiştir. Fakat buna rağmen Türkiye ciddi anlamda silah “ithal etmeye” devam etmiştir. Yani 1974-1998 arası dönemde “Türkiye’nin, daha çok yabancı ülkelere anahtar teslimi ithalat yapmayı tercih ettiği söylenebilir.” “Türkiye’nin stratejik konumu, komşularından bazılarının Türkiye’den tehdit algılayıp aşırı derecede silahlanmaya gitmeleri, terör tehlikesi, Türkiye’de savunma sanayii alanında ulusal üretimin payının artırılmasını zorunlu kılmıştır.” Söz konusu dönemde Aselsan, Havelsan, Roketsan gibi stratejik öneme sahip kuruluşların kurulması ve özel sektörde savunma alanında önemli yatırımların yapılması Türk Savunma Sanayii’nin gelişim sürecini hızlandırmıştır.⁸ 1998’den günümüze üretim odaklı bir strateji izleyen Türk Savunma Sanayii, her ne kadar henüz istenilen seviyeye ulaşmış olmasa da günden güne gelişim göstermekte ve uluslararası savunma pazarında diğer Dünya ülkeleriyle rekabet edebilecek potansiyeli yakalamaya çalışmaktadır.⁹

Günümüzde Avrupa ülkeleri tarafından Afrika’ya ihraç edilen silah sayısındaki artışın ve Afrika silah pazarının büyüme ivmesini¹⁰ göz önünde bulundurduğumuzda; Türkiye’nin savunma sanayi alanında dışa bağımlılığı bir kenara bırakarak üretim ekonomisine geçmesi gerektiğini, çeşitli yatırımlar ve istihdamlarla savunma sanayinde önemli faaliyetler göstererek dış pazarlara açılması gerekliliğinin kaçınılmaz olduğunu ifade edebiliriz. Türk Savunma Sanayii, 2014’ten bu yana Afrika’da bir rol üstlenmiş ve söz konusu paza-

⁸ Aytekin Zeylan, “Savunma Nereden Nereye: Türkiye’de Savunma Sanayii Tarihçesi”, *Ulusal Strateji Dergisi*, Kasım-Aralık 2001, s. 1-5; İbrahim Sami Erel, “Sürdürülebilirlikte ve Rekabetçilikte Ömür Devri Yönetimi ve Yaklaşımı”, *Savunma Sanayii Gündemi*, T.C. Milli Savunma Bakanlığı Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Sayı: 15, 2011/2, s. 22-23; Dilek Temiz, “Ekonominin Önemli Bir Parçası: Savunma Sanayii”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 33, Ağustos 2012, ss. 1-18, s. 3-8.

⁹ Türk Savunma Sanayii’nin tarihsel ve teknolojik gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Yalçın Duyar, *Türk Savunma Sanayii’nin Ekonomideki Yeri ve Önemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997; Can Demirci, *Türk Savunma Sanayii*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1999; Efsun Kızmaz, *Turkish Defense Industry And Undersecretariat For Defense Industries*, Bilkent University Department Of International Relations, Unpublished Master Thesis, Ankara 2007; Emre Akıncı, *Türk Savunma Sanayii’nde Teknoloji ve Strateji*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Savunma Teknolojileri Anabilim Dalı, Strateji Geliştirme Teknolojileri Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007; Enes Kurt, *Türk Savunma Sanayii Tarihine Mikro Yaklaşım: Savunma Sanayii İşletmelerine Dair Bir Envanter ve Dönemselleştirme Çalışması (1836-2018)*, T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı İnovasyon, Girişimcilik ve Yönetim Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018).

¹⁰ “Türkiye Dünyanın Altıncı Büyük Silah İthalatçısı”, *BBC News*, 23.02.2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160222_sipri_rapor (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Silah Satışlarında Rekor Artış”, *Deutsche Welle*, 20.02.2017, <https://www.dw.com/tr/silah-sat%C4%B1-C5%9Flar%C4%B1nda-rekor-art%C4%B1C5%9F/a-37627804> (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Savunmada Altın Çağ”, *Milliyet*, 20.08.2018, <http://www.milliyet.com.tr/savunmada-altin-cag-ekonomi-2733070/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

ra girişi yapmıştır. Türk Savunma Sanayi'nin “*yeni bir pazar*” olan Afrika'ya ihracatı noktasında yoğun faaliyetler sürdürülmektedir. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, Türk Savunma Sanayi ürünlerinin “*yurt dışında tanıtılması amacıyla uluslararası işbirliği ofisleri*” kurmuş, “*yabancı yayın organlarında reklam, tanıtım filmleri, marka ve slogan çalışmaları*” gerçekleştirmiştir.¹¹ Savunma Sanayii Başkanlığı'nın, Türkiye-Afrika arasında güvenlik alanındaki askerî işbirliğini artırmak ve savunma sanayi ihracat hacmini genişletmek amacıyla Kuzey Afrika'da ofis açma çalışmaları sürdürülmektedir. Savunma Sanayi Başkanlığı'nın açacağı işbirliği ofisi özellikle Fransızların etkin olduğu Batı Afrika bölgesinde önemli bir rekabet alanı açabilir.¹²

Türkiye, Afrika'da Mısır ve Libya özelinde uzun yıllar önemli ticarî ortaklıklar gerçekleştirmiştir. Savunma Sanayii alanında Mısır'a önemli destekler verilmiş ve karşılıklı ilişkiler üst düzeyde tutulmuştur. Fakat Arap Baharı sonrası Mısır'daki siyasî paradigma değişimleri; gerek Türkiye gerek ise Mısır açısından karşılıklı ilişkileri oldukça zora sokmuştur. Politik tercihler doğrultusunda Mısır ile askerî işbirliği tamamıyla kesilmiştir. Türkiye, yakın geçmişte Mısır ile birlikte “*özellikle sınır ve sahil güvenliği alanlarında*”, “*ortak savunma üretim ve tedarik projelerinin gerçekleştirilmesi*” için ortak proje planlamaları yapmıştır. Hatta bu doğrultuda günümüz Mısır Cumhurbaşkanı, dönemin Savunma ve Üretim Bakanı olan General Abdülfettah Sisi ile anlaşma sağlanmış ve Mısır'a Türkiye tarafından 250 milyon dolar kredi verilmesi kararlaştırılmıştır.¹³ Fakat ilerleyen zaman içerisinde General Sisi'nin bir askerî darbeye iktidarı ele geçirmesi sonrasında Mısır ile Türkiye arasındaki askerî ilişkiler kesilmiş ve savunma sanayii alanındaki işbirliğinden tamamıyla vazgeçilerek, Mısır'a silah satışı durdurulmuştur.¹⁴ Politik tercihler doğrultusunda alınan siyasî kararlar sonucunda, Türkiye'nin Mısır özelinde ortaya çıkan askerî ve savunma sanayii alanındaki işbirliği boşluğunu doldurması oldukça elzemdir. Türkiye, bu konuda doğru politik kararlar vererek hareket etmeli daha dikkatli fakat ihtiyatlı düşünmelidir. Türkiye'de faaliyet gösteren özel güvenlik sektörünün, teknoloji ve savunma sanayii alanında çeşitli uluslararası ortaklıklarla Mısır pazarına yeniden dönme ihtimali de gündemdedir.¹⁵

¹¹ “Türk Savunma Sanayii Afrika ve Güney Amerika Pazarına Giriyor”, *Star*, 02.08.2014, <http://www.star.com.tr/ekonomi/turk-savunma-sanayii-afrika-ve-guney-amerika-pazarina-giriyor-haber-920669/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

¹² “Savunma Sanayii Müsteşarlığı Kuzey Afrika'da İşbirliği Ofisi Açacak”, *Akşam*, 28.03.2017, <https://www.aksam.com.tr/ekonomi/savunma-sanayii-mustesarligi-kuzey-afrikada-is-birligi-ofisi-acacak/haber-609390>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Türkiye'den Afrika Hamlesi!”, *Haber 7*, 28.03.2017, <http://ekonomi.haber7.com/turkiye-ekonomisi/haber/2292733-turkiyeden-afrika-hamlesi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

¹³ “Türkiye'den Mısır'a Savunma Sanayi Desteği!”, *Haber Türk*, 10.05.2013, <https://www.haberturk.com/ekonomi/para/haber/843294-turkiyeden-misira-savunma-sanayi-destegi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

¹⁴ “Artık Mısır'a Türk Silahı Yok”, *Türkiye*, 24.08.2013, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/66916.aspx>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

¹⁵ “Akdeniz Güvenlik Savunma Sanayi İle Büyüyecek”, *Milliyet*, 19.12.2017, <http://www.milliyet.com.tr/akdeniz-guvenlik-savunma-sanayi-ile-istanbul-yerelhaber-2476200/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

Türk Savunma Sanayii, “Türkiye’nin bu alanda son yıllarda kat ettiği mesafe ve buna bağlı olarak oluşan yeni işbirliği olanaklarıyla ülkeler arası ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir unsur haline” gelmiştir. Savunma Sanayii’ne yapılan yatırım ve yaratılan istihdam bu anlamda oldukça önemli olmakla birlikte “bu alandaki yetkinliklerin ekonomik faydaya dönüşmesi ve ülkeler arasındaki iş birliklerinin geliştirilmesi için de yoğun diplomatik” çabalar sürdürülmektedir. Türk Savunma Sanayii, Afrika’da büyük projelere imza atmaya başlamıştır. Bu doğrultuda 2014’ten günümüze Benin¹⁶, Çad¹⁷, Gabon¹⁸, Gambiya¹⁹, Kongo²⁰, Mali²¹, Senegal ve Somali gibi Afrika ülkeleri ile savunma sanayi alanında işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır.²² Türkiye’nin Burundi, Benin, Cibuti, Çad, Ekvator Ginesi, Fas, Fildişi Sahilleri, Gabon, Gambiya²³, Gana, Gine, Güney Afrika, Kamerun, Kenya, Kongo, Madagaskar, Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sudan, Tanzanya, Tunus ve Uganda gibi Afrika ülkeleriyle genel de birçok alanda özel de ise savunma sanayi alanında imzaladığı anlaşmalar²⁴ hem güvenlik alanındaki askeri işbirliklerini hem de Türk-Afrika ilişkilerinin genel sürecini oldukça hızlandıracaktır.²⁵ Kuzey ve Orta Afrika’da Türkiye için ciddi yatırım fırsatları mevcuttur.

¹⁶ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Benin Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 07.03.2017, Kanun No: 6780, Kabul Tarihi: 14.02.2017.

¹⁷ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Çad Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 16.03.2017, Kanun No: 6855, Sayı: 30009, Kabul Tarihi: 15.03.2017; “Türkiye İle Çad Arasında Savunma Sanayi Alanında İşbirliği”, *Star*, 02.08.2017, <http://www.star.com.tr/guncel/turkiye-ile-cad-arasinda-savunma-sanayi-alaninda-is-birligi-haber-1242303/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

¹⁸ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Gabon Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 08.01.2016, Kanun No: 6657, Kabul Tarihi: 30.12.2015.

¹⁹ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Gambiya Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Alanında Sanayi ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar”, *Resmî Gazete*, 07.06.2017, Karar Sayısı: 2017/10271.

²⁰ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kongo Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayisi İş Birliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, Kanun No: 6848, Kabul Tarihi: 28.02.2017.

²¹ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Mali Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 16.03.2017, Kanun No: 6852, Kabul Tarihi: 28.02.2017.

²² Göksel Yıldırım-Mustafa Çalkaya, “Dış Politikada Yeni Anahtar Savunma Sanayisi”, *Anadolu Ajansı*, 27.04.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dis-politikada-yeni-anahtar-savunma-sanayisi/806246>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Dış Politikada Yeni Anahtar Savunma Sanayi”, *Takvim*, 27.04.2017, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2017/04/27/dis-politikada-yeni-anahtar-savunma-sanayi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Dış Politikada Yeni Anahtar Savunma Sanayisi”, *Türkiye*, 27.04.2017, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/468217.aspx>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

²³ Örneğin, Aselsan ile Gambiya Savunma Bakanlığı arasında bir anlaşma imzalanmış, Aselsan üretmiş olduğu gece görüş dürbününü Gambiya Ordusu’na ihraç etmiştir. (“ASELSAN Gambiya’da Geceyi Gündüz Yapacak”, 03.10.2018, <http://www.c4defence.com/Gundem/aselsan-gambiya-da-geceyi-gunduz-yapacak/7140/1>, (Erişim tarihi: 05.10.2018)).

²⁴ “Türkiye 4 Ayda Yaptığı Ekonomi Anlaşmalarıyla Rekora İmza Attı”, *Haber Türk*, 08.04.2017, <https://www.haberturk.com/ekonomi/is-yasam/haber/1454775-turkiye-4-ayda-yaptigi-ekonomi-anlasmalariyla-rekora-imza-atti>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

²⁵ Afrika’da “kazandır-kazandır” politikası doğrultusunda hareket eden Türkiye karşılıklı ilişkiler ve işbirliği sayesinde Afrika ile “ortak bir gelecek” inşa etmeyi hedeflemektedir. (Serdar Karagöz, “Afrika’ya İlham Veren Yol Arkadaşı: Türkiye”, *Kriter*, Yıl: 1, Sayı: 10, Şubat 2017).

Türkiye; Fas, Fildişi Sahilleri, Gabon, Mozambik, Sudan ve Uganda'da çeşitli savunma sanayii yatırımları yapılabilir.²⁶

Türkiye'nin Cibuti, Fil Dişi Sahilleri, Kongo, Mali, Nijer, Nijerya ve Sudan gibi Afrika ülkeleriyle askeri alanda imzalamış olduğu anlaşmalar sonucunda "eğitim, teknik ve bilimsel işbirliği" kararı alınmıştır. Bu husus söz konusu Afrika ülkeleriyle Türkiye arasındaki askeri işbirliğini artıracak gibi dış politika anlamında karşılıklı yeni kazanımlara da sebebiyet verecektir. Bu anlamda Afrika'daki terör ve güvenlik sorunlarının çözümü için hareket eden Türkiye, "komplike birçok sorunun çözülmesi"ne yönelik olarak katkı sağlamaktadır. Emniyet Genel Müdürlüğü ve Türk Silahlı Kuvvetleri özelinde Afrika'daki güvenlik sorunlarının çözümüne yönelik olarak Afrika'nın çeşitli bölgelerindeki barış misyonlarına teknik destek ve personel katkısında bulunan Türkiye'nin; Afrika'daki "Asker ve Polis gibi temel güvenlik güçleri" eğitmesinin, Türkiye- Afrika arasındaki "kültürel yakınlığı ve ticari faaliyetleri" de artırması beklenmektedir.²⁷

Türk Savunma Sanayii günümüzde, "dünyanın en hızlı gelişen ve dış pazarlara açılan" savunma sanayileri arasında yer almaktadır. "Aviation Weekly, Jane's Defence Weekly ve Defense News gibi yabancı savunma sanayi kaynaklarına göre" Türkiye son yıllarda savunma sanayi ihracat pazarını Ortadoğu ve Afrika'da genişletmektedir.²⁸ Türk Savunma Sanayii içerisinde yer alan özel şirketler "Afrika ülkelerine de zırlı tekerlekli taktik araç", mini insansız hava araçları ihraç etmekte ve savunma sanayi pazarında çok önemli ülkelerle yarışmaktadırlar.²⁹ Örneğin Sarsılmaz firması ürettiği tabancaları Afrika'da çok sayıda ülkeye ihraç etmektedir.³⁰ Koç Holding'e bağlı bir kuruluş olan Otokar'da, Batı'da kendi sanayilerine sahip olan ülkelerin askeri teçhizat ve araçları "kendi imalatçılarından almak istediklerini" kaydederek öncelikli ihracat pazarı olarak "uygun teknolojisi olmayan, kendi ülkelerinde üretim yapmayan dost ve müttefik" ülkeleri belirlemiştir. Bu doğrultuda Afrika'ya açılan Otokar, "Orta Afrika'ya" çeşitli otobüsler satmıştır.³¹ Aynı şekilde Roketsan'da Güney Afrika'da birçok bölgede pazar geliştirme faaliyetlerini oldukça yoğun bir şekilde sürdürmektedir.³² "Yurtdışında yer alan uzmanlıklardan yararlanma"

²⁶ Mert Temizkan, "Afrika Pazarı Bana Yasak", *Hürriyet*, 20.07.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/afrika-pazarı-bana-yasak-21026824>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

²⁷ Nuri Gökhan Toprak-Volkan Tatar, "Geçmişten Günümüze İş Birliği Ekseninde Türkiye-Afrika İlişkileri", *Afrika Politikası: 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı*, (Ed. Hasret Çomak-Caner Sancaktar-Huriye Yıldırım Çınar), Beta Basım, İstanbul 2017, ss. 829-853, s. 848-849, 852; Ayhan Nuri Yılmaz-Gökmen Kılıçoğlu, "Türkiye'nin Afrika'daki Yumuşak Gücü ve Kitadaki Artan Etkisinin Analizi", *Dünya Siyasetinde Afrika 4*, (Ed. İsmail Ermağan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018, ss. 461-521, s. 486.

²⁸ "İşte Türk Savunma Sanayi", *Hürriyet*, 24.02.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-turk-savunma-sanayi-8300829>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

²⁹ "Türkiye İçin Bir İlk ve Rekor Olacak! 30 ATAK Helikopteri...", *Milliyet*, 19.11.2017, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-icin-bir-ilk-ve-rekor-ekonomi-2557526/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³⁰ "Savunma Sanayisine Türkiye Damgası", *Yeni Asır*, 13.12.2017, <https://www.yeniasir.com.tr/surmanset/2017/12/14/savunma-sanayisine-turkiye-damgasi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³¹ "Otokar'dan 60'tan Fazla Ülkeye İhracat", *Milliyet*, 29.12.2017, <http://www.milliyet.com.tr/otokar-dan-60-tan-fazla-ulkeye-ihracat-sakarya-yerelhaber-2498180/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³² Ersin Turan, "Roketsan'da Hedef İlk 100'e Girmek", *Hürriyet*, 05.12.2014, <http://www.hurriyet.com.tr/roketsanda-hedef-ilk-100-e-girmek-37019586>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

hedefi doğrultusunda Güney Afrika'da bir elektro-optik tasarım şirketi kuran Aselsan, Sahra altı Afrika ile ilişkilerini ve buradaki faaliyetlerini geliştirmeye oldukça kararlıdır.³³ Güney Afrika Cumhuriyeti'nin en büyük savunma şirketlerinden bir tanesi olan Paramount Advanced Technologies (PAT) ile işbirliği anlaşması imzalayan Aselsan, bu bağlamda "ürünleri, teknolojileri ve yetenekleri için küresel savunma pazarda iş fırsatlarını birlikte değerlendirecek"tir.³⁴ Türkiye, Güney Afrika'daki savunma sanayi pazarına açılmak amacıyla bir strateji ortaya koymalıdır. Çünkü uluslararası fuarlarda sergilenen Türk Savunma Sanayii ürünleri son zamanlarda oldukça ciddi talepler görmektedir.³⁵ Güney Afrika Cumhuriyeti³⁶ heyetleri ile gerçekleştirilecek çeşitli görüşmeler sonrasında Türkiye, Güney Afrika Cumhuriyeti ile güvenlik alanında bir işbirliği sağlaması beklenebilir. Savunma sanayinin önde gelen firmalarından biri olan Denel firmasıyla³⁷ bu çerçevede görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Gerek ilgili kamu kuruluşları gerek ise özel şirketlerin Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki saha faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Pretoria'da bir ofis açılması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Türkiye, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde hazırlayacağı alt yapı sayesinde savunma sanayi hamlesini Güney Afrika'dan hareketle geniş bir ağ olarak bütün Sahra altı Afrika'ya yayma imkânına sahiptir.³⁸ Havelsan ise stratejik hedefleri doğrultusunda Cezayir odaklı olarak Kuzey Afrika pazarını hedeflemekte ve bu doğrultudaki çalışmalarını devam ettirmektedir. Havelsan'ın üretimini gerçekleştirdiği teçhizat ve araçlar yalnızca Türkiye odaklı değil; Ortadoğu ve Afrika'daki hareket şartları ve dış pazarlar da dikkate alınarak geliştirilmektedir.³⁹ Söz konusu kamu kuruluşları

³³ "ASELSAN Sınır Tanımıyor", *Türkiye*, 07.10.2015, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/312310.aspx>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³⁴ "ASELSAN'dan Güney Afrika Hamlesi", *Sabah*, 18.09.2014, <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2014/09/18/aselsandan-guney-afrika-hamlesi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³⁵ Aselsan, Dünya savunma pazarındaki etkinliğini artırmak açısından "Afrika Havaçılık ve Savunma Fuarı'na" katılım sağlamıştır. ("ASELSAN Ürünleri Afrika'da Sergilenecek", *Hürriyet*, 17.09.2018, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/aselsan-urunleri-afrikada-sergilenecek-40958949>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³⁶ "Türk Savunma Sanayi Sektörü 59 Firmayla Paris'e Çıkarma Yapacak", *Star*, 09.06.2018, <http://www.star.com.tr/ekonomi/turk-savunma-sanayi-sektoru-59-firmayla-parise-cikarma-yapacak-haber-1352380/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Savunma Sanayisinden Paris'e Çıkarma", *Türkiye*, 09.06.2018, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/564034.aspx>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³⁷ Bu doğrultuda Türkiye'den Likom Savunma ve Güney Afrika Cumhuriyeti'nden Denel firmasıyla saldırı helikopteri ortak ihalesi gerçekleştirilmiştir. (Gila Benmayor, "Helikopter İhalesinde Güney Afrika Alternatifi", *Hürriyet*, 05.05.2006, <http://www.hurriyet.com.tr/helikopter-ihalesinde-guney-afrika-alternatifi-4364226>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).)

³⁸ "Türkiye-Güney Afrika Savunma Sanayi İkili Görüşmeleri", 20.09.2014, <https://www.haberler.com/turkiye-guney-afrika-savunma-sanayi-ikili-6503246-haberi/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

³⁹ "Havelsan'dan İhracatı Artırma Hedefi", *Haber Türk*, 23.01.2016, <https://www.haberturk.com/ekonomi/teknoloji/haber/1185076-havelsandan-ihracati-artirma-hedefi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "HAVELSAN Hedef Büyüttü", *Milliyet*, 23.01.2016, <http://www.milliyet.com.tr/havelsan-hedef-buyuttu/ekonomi/detay/2183221/default.htm>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "HAVELSAN Hedef Büyüttü", *TRT Haber*, 23.01.2016, <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/havelsan-hedef-buyuttu-231468.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "6 Milyar \$ Tatminkâr Olmadı Yurt Dışında Satışa Odaklandı", *Vatan*, 24.01.2016, <http://www.gazetevatan.com/6-milyar-tatminkar-olmadi-yurt-disinda-satisa-odaklandi-907991-ekonomi/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

savunma sanayii alanındaki faaliyetleriyle göz doldurmaktadır. Bu anlamda Türkiye'nin teknolojik tecrübesinin Afrika'ya ihracı oldukça önemlidir. Hatta savunma sanayii anlamında Güney Afrika pazarındaki İsrail'in etkisi kırılabilirse Türkiye'nin burada önemli bir ihracatçı hâline gelmesi de kuvvetle muhtemeldir.⁴⁰

Fas'ta özellikle havacılık sektöründe Japonya ve Fransa'nın⁴¹, savunma sanayii ve askerî işbirliği noktasında ise Suudi Arabistan'ın etkinliği⁴² göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin Mağrip'teki pazara Cezayir üzerinden girmesi kaçınılmaz bir hâl almaktadır. Fakat iç güvenlik ve sivil araç üstü ekipmanlar noktasında Katmerciler firmasının, Afrika'da 17 ülkeye ihracat başarısını yakalamış olması oldukça önemlidir. Katmerciler, Türkiye için oldukça önemli bir pazar olan Afrika'da Fas ile birlikte Angola, Cezayir, Etiyopya, Gana, Güney Afrika, Kenya, Liberya, Libya, Nijerya, Mali, Mısır, Senegal, Sudan, Tanzanya, Tunus ve Yeşil Burun Adaları'na çeşitli ihracat faaliyetleri gerçekleştirmektedir.⁴³

Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da meydana gelen hareketlilikler “savunma sanayisinde sürekli bir artış”a işaret etmektedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da meydana gelen siyasî değişiklikler ve terör olayları, bu bölgelerdeki savunma sanayiinin önemini oldukça artırmaktadır. Savunma Sanayii, “küresel

⁴⁰ “Milli Savunma Sanayi İsrail'i Korkuttu”, *Yeni Söz*, 15.10.2015, <http://www.yenisoz.com.tr/milli-savunma-sanayi-israil-i-korkuttu-haber-6394>, (Erişim tarihi: 01.10.2018). İsrail'in Afrika'daki askerî etkinliği ile ilgili olarak şu hususları ifade etmek gerekmektedir. Haaretz Gazetesinin “Çadlı yetkililere dayandığı” haberine göre İsrail, Çad Ordusu'na çeşitli silah desteğinde bulunmuştur. Kasım 2018'de Tel Aviv'e bir ziyaret gerçekleştiren Çad Cumhurbaşkanı İdris Debi, İsrail'e yönelik “düzenlediği resmi ziyaretin amacının esas olarak güvenlik meseleleri” olduğunu ifade etmiştir. İsrail hükümetine bağlı Kudüs Araştırma Enstitüsü Müdürü Dore Gold, Haaretz'e yaptığı açıklamada “Çad Afrika'nın önemli ülkelerindendir ve bölgenin güvenliğini sağlama konusunda olumlu rol oynayan önemli bir güçtür” diyerek Çad'ın 1972'de Libya'nın eski lideri Muammer Kaddafi'nin baskıları sonrasında İsrail ile ilişkilerini kesmek zorunda kaldığını fakat “Bugün ise Kaddafi yok ve artık ilişkilerin geliştirilmesinin mümkün” olduğunu belirtmiştir. (“İsrail Çad'a Silah Desteğinde Bulundu”, *Anadolu Ajansı* (AA), 26.11.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-cad-a-silah-desteginde-bulundu/1321353>, (Erişim tarihi: 28.11.2018).). Bu noktada Çad'ın merkezi Afrika'da oldukça stratejik bir konuma sahip olması sebebiyle, Çad'a giren silahların kıtada çeşitli terör ve güvenlik sorunlarının yaşandığı Nijerya ile Kamerun'un kuzeyi, Libya'nın güneyi ve Sudan'ın Darfur bölgesinde kullanılabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Bu bağlamda Kaddafi'nin devrilmesiyle birlikte Afrika'da devletler özelinde Libya ve Mali'de başlayan terör ve güvenlik sorunları kıtanın ifade ettiğimiz belirli bölgelerine yayılma potansiyeli taşımaktadır. Kaddafi'nin batılı emperyalist güçler tarafından devrilme süreci iyi tahlil edilmeli ve Afrika'nın yeniden dizayn edilme süreci içerisine sokulduğu unutulmamalıdır.

⁴¹ Yukito Ikeda, “Fas: Havacılıkta Afrika'nın Parlayan Yıldızı”, *Euronews*, 26.10.2017, <http://tr.euronews.com/2017/10/26/fas-havacilikta-afrika-nin-parlayan-yildizi> (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁴² “Suudi Arabistan İle Fas Askeri Alanda İşbirliği Anlaşması İmzalandı”, *TRT Haber*, 16.12.2015, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/suudi-arabistan-ile-fas-askeri-alanda-isbirligi-anlasmasi-imzalandi-222849.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Suudi Arabistan İle Fas Arasında Askeri İşbirliği”, *Yeni Akit*, 17.12.2015, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/suudi-arabistan-ile-fas-arasinda-askeri-isbirligi-114139.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁴³ Göksel Yıldırım, “Afrika Sokakları Türk Araçlarına Emanet”, *Anadolu Ajansı*, 30.12.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/afrika-sokaklari-turk-araclarina-emanet/1018572>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Afrika Sokakları Türk Araçlarına Emanet”, *Haber Türk*, 30.12.2017, <https://www.haberturk.com/afrika-sokaklari-turk-araclarina-emanet-1776813-ekonomi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Afrika Türk Araçlara Emanet”, *Türkiye*, 31.12.2018, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/532296.aspx>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

süreçte ülkelerin ekonomik ve siyasal güçlerini belirlemede en önemli etken olmuştur.” Teknolojik gelişmelerin beraberindeki gelişmelerin takip edilmesi ve uygulamaya konması oldukça önemlidir. Bu sebeple Afrika’daki ülkeler de değişimler karşısında “ayakta durabilmek ve caydırıcılıklarını en üst düzeyde sağlayabilmek için savunma sanayisindeki gelişmelere göre mevcut silahlı kuvvetlerini modernize etmek zorundadırlar.” “İslam ülkeleri nezdinde diğer ülkelerden daha avantajlı bir konumda olan Türk Savunma Sanayii”, ilerleyen yıllarda daha da güçlenerek Afrika Savunma Sanayii pazarında oldukça etkin olan ABD, İngiltere ve Rusya gibi ülkelerle bir rekabet hâli içerisine girebilir.⁴⁴ Afrika’da silah alımı pazarındaki artış⁴⁵ ve güvenlik sorunları⁴⁶ da göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’nin Afrika’da önemli savunma sanayii faaliyetleri gerçekleştirebileceğini söylememiz mümkündür. Türkiye’nin Savunma Sanayii alanındaki, Afrika’da hayata geçirdiği projeleri çeşitli örnekler üzerinden açıklayabiliriz.

Afrika Ülkeleri Özelinde Türk Savunma Sanayii

“Sanayileşme alanında diğer kıtalara göre geri kalan Afrika”, son yıllarda gerçekleştirilen yatırım ve faaliyetler noktasında bu alandaki “açıklarını kapatmaya” çalışmaktadır. Bu bağlamda Afrika’daki sanayii faaliyetlerinin en büyük ortağı şimdilik Çin olarak görünmektedir. Bu noktada Çin’in Afrika’ya ekonomik olarak zarar verdiğini hatta Afrika’yı borçlandırarak kendisine mahkûm etmek istediği gözlerden kaçmamalıdır.⁴⁷ Afrika’daki ekonomik ve toplumsal değişimler doğrultusunda kıtadaki iş ve iş gücü imkânlarıyla, genç nüfusu da göz önünde bulundurduğumuzda, Afrika ülkelerinin sanayii alanında önemli atımlar yapması beklenmektedir. Ayrıca Afrika’nın sanayileşmesinde baş rol oynayan Cezayir, Fas, Güney Afrika, Mısır, Nijerya gibi ülkelere 2020’den sonra Etiyopya, Fildişi Sahilleri, Gana, Kamerun, Zambiya, Zimbabve gibi ülkelerin katılacağı belirtilmektedir.⁴⁸ Bu doğrultuda kıtadaki

⁴⁴ Ersan Ergür, “Yeni Dünya Düzeninde Türk Savunma Sanayiinin Gelişimi ve Rolü”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 56, Ocak-Şubat 2014, ss. 820-824. Savunma Sanayii’nde rekabet hakkında bkz. (Savunma Sanayii Sektörel Strateji Dökümanı (2018-2022), T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Müsteşarlığı; Aytekin Zeylan, *Savunma Sanayii Üzerine*, Ankara 1999; Ayşe Çamlıkaya, *Savunma Sanayii Şirket Birleşmelerinde Rekabet Stratejileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Disiplinler Arası Alanlar Anabilim Dalı, Savunma Teknolojileri Strateji Geliştirme Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; *Türk Savunma Sanayii Sektörü Raporu (2007)*, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Türkiye Savunma Sanayi Meclisi, Haziran 2008; *Türk Savunma Sanayii’nin Geleceği, Sürdürülebilirlik ve Güçlü İhracat İçin Strateji Raporu-1*, Haz. Oktay Bingöl-Ali Bilgin Varlık, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), Stratejik Rapor No: 71, 2015).

⁴⁵ Deniz Şişman, “Küreselleşme, Kriz ve Savunma Sanayi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 39, Sayı: 1, Haziran 2017, ss. 223-237, s. 225, 229, 235-236.

⁴⁶ “Küresel Rekabetin Merkezindeki Afrika’da Kalkınma Dinamikleri, Uluslararası Afrika Konferansı Sonuç Raporu”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Afrika Konferansı*, 6 Mayıs 2015.

⁴⁷ İlgili olarak bkz. (Muhammed Tandoğan, “Çin’in Borç Diplomasisi ve Afrika”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 21.09.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/cin-in-borc-diplomasisi-ve-afrika/1260770>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁴⁸ İbrahim Tıghı-Gökhan Kavak, “Sanayileşmede Geç Kalan Kıta: Afrika”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 20.11.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sanayilesmeye-gec-kalan-kita-afrika/1316277> (Erişim tarihi: 20.11.2018).

potansiyeli de düşündüğümüzde Türkiye eğer yalnızca “inşaat” sektörü üzerinden değil de çok boyutlu sanayileşme hamlesini gerçekleştirebilirse başta “ulaştırma ve enerji” olmak üzere savunma sanayii alanında da Afrika ülkeleri için uygun bir “model” oluşturabilir.⁴⁹

Türk Savunma Sanayii'nin, Afrika'da göstermiş olduğu etkinliği ve tarihsel gelişimi ortaya koymak için Libya, Somali, Senegal ve Tunus üzerinden örnekler vermek oldukça yerinde olacak ve konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Çünkü Türkiye'nin Afrika'daki savunma sanayi pazarına girmesi ağırlıklı olarak söz konusu ülkeler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar Libya, Somali, Senegal ve Tunus dışındaki Afrika ülkelerine yönelik çeşitli girişimler olsa da Türk Savunma Sanayii'nin söz konusu ülkelerde ağırlıklı olarak faaliyet göstermesi bakımından Türk Savunma Sanayii'nin bu ülkeler özelindeki faaliyetleri aşağıda ilgili başlıklar altında incelenecektir.

Libya

Türkiye ile Libya arasındaki güvenlik ilişkileri ve savunma sanayii alanındaki askerî işbirliği oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. 1969'da dönemin devlet başkanı Muammer Kaddafi'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye ile Libya arasında güvenlik ve askerî ilişkiler alanında ciddi bir yakınlaşma başlamıştır. ABD'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulamasıyla birlikte; Dünya kamuoyu Türkiye'ye sırt çevirmiş, böyle bir siyasi atmosferde Türkiye'ye yardım eli uzatan tek ülke dost ve kardeş bir ülke olan Libya olmuştur. Kaddafi, Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında kullanılmak üzere, Libya'da kapatmış olduğu Amerikan üssündeki “4 uçak dolusu silah ve malzeme”yi Türkiye'ye göndermiştir.⁵⁰ Aynı zamanda parası karşılığında, Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında savaş uçaklarını kullanması için gerekli benzini de “akaryakıt depolarının vanalarını sonuna kadar açarak” sağlayan Kaddafi'nin “benim petrolüm sizin petrolünüzdür. Sizden tek kuruş bile alacak değilim. İstedığınız kadar kullanabilirsiniz” dediği dilden dile yayılmış⁵¹ ve Kaddafi, Kıbrıs Barış Harekâtı'na ciddi destekler vererek Kıbrıs meselesinde sonuna kadar Türk tarafının tezlerini desteklemiştir.⁵² Tarihçi-yazar Doç. Dr. Orhan Koloğlu, Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Kaddafi'den “muazzam bir yardım geldi. Yoksa uçaklarımızın hiçbirini hareket edemeyecekti. Hatta Kaddafi uçağa sırtına paketleri alıp taşıdı. Bir gösteri ayrı mesele ama emir vermesi önemli tabii ki. Büyük yardımı oldu.

⁴⁹ Dilara Zengin-Sevge Ceren Gökkoyun, “Afrika'nın Sanayileşmesine Türkiye Modeli”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 19.11.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikanin-sanayilesmesine-turkiye-modeli/1315112>, (Erişim tarihi: 20.11.2018); Dilara Zengin-Sevge Ceren Gökkoyun, “Afrika'nın Sanayileşmesine Türkiye Modeli”, *Haber Türk*, 19.11.2018, <https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/16936900-afrikanin-sanayilesmesine-turkiye-modeli>, (Erişim tarihi: 20.11.2018).

⁵⁰ Tufan Türenç, “Bir Kaddafi Anısı”, *Hürriyet*, 25.02.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/bir-kaddafi-anisi-17115996>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); Kazım Sağlam, “Kıbrıs Harekâtı'na Libya Destegi”, *Yeni Söz*, 20.06.2016, <http://www.yenisoz.com.tr/kibris-harekati-na-libya-destegi-makale-13971>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁵¹ Murat Bardakçı, “Kaddafi'nin Benzini”, *Haber Türk*, 19.09.2011, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/670898-kaddafinin-benzini>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁵² İlgili olarak bkz. (Orhan Koloğlu, “Libya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 27, 2003, ss. 179-184, s. 183).

[Kaddafi] *Amerikan ambargosunu bozan adamdır.*” sözleriyle Kaddafi ve Libya'nın Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkiye'ye yönelik yardımının önemini ifade etmiştir.⁵³

Libya ile devam eden askerî ilişkiler ilerleyen yıllarda savunma sanayii alanında da devam etmiştir. Türkiye'de Toplumsal Olaylara Müdahale Aracı (TOMA) üretimine başlanmasıyla birlikte; Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Eylül 2012'de imzalanan anlaşma kapsamında Libya İçişleri Bakanlığı'ndan çok sayıda TOMA siparişi alınmıştır.⁵⁴ Katmerciler şirketi ile birlikte Nurol Makina ile imzalanan sözleşme kapsamında üretilen TOMA'lar, Libya İçişleri Bakanlığı'nın ihtiyacı doğrultusunda üretilmiş ve tam 20 adet TOMA, Libya İçişleri Bakanlığı'na teslim edilmiştir.⁵⁵ Türk Savunma Sanayii tarafından üretilen TOMA'ların kullanıcı ve bakım eğitimleri tamamlanmış, TOMA'lar Libya'da güvenlik hizmetlerinin sağlanmasında kullanılmaya başlanmıştır. Bu noktada, Türkiye'nin Arap Baharı sırasında Libya'daki yanlış dış politik tercihlerinin düzeltilmesi için Libya'da iç güvenliğin ve istikrarın sağlanması adına Türk- Libya ilişkilerinin doğru bir zeminde, yerinde politik tercihlerle her alanda devam ettirildiği ve geliştirildiği gibi güvenlik alanında da üst düzeye taşınması oldukça önemlidir.

Senegal

Türkiye'nin askerî ve güvenlik alanında savunma sanayii işbirliğini sürdürdüğü ülkelerden bir tanesi de Senegal'dir. 28 Şubat 2017'de kabul edilen *“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Senegal Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması”* 16 Mart 2017'de Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁶ Türkiye, Senegal ile tesis ettiği savunma sanayii alanındaki işbirliği ile sürdürülen karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesini amaçlamaktadır. Savunma sanayii alanında sürdürülen işbirliği yalnızca yatırım amacıyla yapılmamakta aynı zamanda bölgeyi geliştirme amacı da taşımaktadır.⁵⁷ Böylelikle karşılıklı ilişkiler doğrultusunda hem Türkiye hem de Senegal'in kazanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda Türkiye'nin kalkınma modeli Senegal için bir örnek de teşkil edebilir.⁵⁸

⁵³ “Kaddafi, Türkiye İçin Yardım Paketi Taşımış!”, *Haber 7*, <http://www.haber7.com/guncel/haber/726839-kaddafi-turkiye-icin-yarim-paketi-tasimis>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁵⁴ “Brezilya'dan Libya'ya Toma Siparişi Aldık”, *Hürriyet*, 16.08.2013, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/brezilyadan-libyaya-toma-siparisi-aldik-24530292>, (Erişim tarihi: 01.10.2018). Libya dışında Irak ve Azerbaycan'a da TOMA ihraç edilmiştir. “TOMA'cı Patron: Gezi İle Dünya'ya Açıldık!”, *Sözcü*, 16.08.2013, <https://www.sozcu.com.tr/2013/ekonomi/gizli-tomaci-gezi-ile-dunyaya-acildik-355080/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁵⁵ Meltem Kara, “TOMA'lar Sokaklara Yetmedi!”, *Vatan*, 06.06.2013, <http://www.gazetevatan.com/toma-lar-sokaklara-yetmedi--543926-gundem/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁵⁶ “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Senegal Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 16.03.2017, Sayı: 30009, Kanun No: 6847, Kabul Tarihi: 28.02.2017.

⁵⁷ “Senegal'den Türkiye'ye Yatırım Daveti”, *Hürriyet*, 17.07.2018, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/senegalden-turkiyeye-yatirim-daveti-40899601>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁵⁸ “Senegal İle Her Türü İşbirliğine Hazırız”, *Haber Türk*, 13.07.2009, <https://www.haberturk.com/ekonomi/makro-ekonomi/haber/158586-senegal-ile-her-turlu-ismbirligine-haziriz> (Erişim tarihi: 01.10.2018).

Türk Savunma Sanayi, Senegal’de önemli faaliyetlere imza atmaya başlamıştır. 2017’nin başında Senegal’e ihracatı 69.000 dolarla sınırlı olan Türk Savunma Sanayi, bir yıl içerisinde askerî teçhizat ve araç ihracatını 69 katına çıkarmayı başarmış ve 2018’de ihracat rakamı 4 milyon 796.000 dolara ulaşmıştır. “*Senegal ordusu, savunma alanında özellikle terörle mücadele kapsamında muharebe gücünü kuvvetlendirmek için Türkiye’den 25 adet Ejder Yalçın ve 4 adet toplumsal olaylara müdahale aracı Ejder TOMA satın*” almıştır.⁵⁹ “*Savunmanın Güçlendirilmesi ve Zırhlı Envanterin Artırılması Programı kapsamında Jandarma Yüksek Komutanlığı kararıyla satın alınan Ejder Yalçın ve Ejder TOMA’ların*” teslimatları devam etmektedir.⁶⁰ T.C. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Senegal ile savunma sanayiindeki işbirliğinin önemini vurgulayarak Türkiye’nin Afrika’da kazanırken kazandığının altını çizerek şunları söylemiştir: “*Biz kendi ölçeğimizde Afrika’ya desteklerde bulunuyoruz. Savunma sanayi ile ilgili desteklerimiz olabiliyor. Bu tür desteklerimizi tabii ki sürdüreceğiz. Afrika bizim için olmazsa olmaz bir kıtadır. İhmale gelemeyecek bir kıtadır. Afrika’ya biz sömürgeci mantığıyla değil, muhabbetle yaklaşıyoruz.*”⁶¹ Senegal’in Türkiye’den ithal ettiği Ejder Yalçın ve TOMA’lar 4 Nisan 2018’de Senegal bağımsızlık günü kutlamalarında Senegal ordusunun envanteri dâhilinde askerî geçit törenine katılmışlardır. Senegal Ordusu Jandarma Müdahale Birliği Zırhlı Filo Komutan Yüzbaşı Mor Gueye, Türk zırhlılarının Senegal ordusunda kullanımına ilişkin bulunduğu açıklamalarda, “*savunmanın güçlendirilmesi ve zırhlı envanterin artırılması’ programı kapsamında Jandarma Yüksek Komutanlığı kararıyla Türkiye’den Ejder Yalçın ve Ejder TOMA’ların satın alındığını söyledi.*” “*Zırhlı askerî araç alanında en uygun ve kaliteli üretim Türk Savunma Sanayisi tarafından yapılıyor. Bu yüzden Türkiye’yi seçtik’ diyen Gueye, Senegal ve Türkiye arasındaki askerî işbirliğinin giderek artacağını ve bu alanda yeni ekipmanların satın alınabileceğini*” belirtmiştir. Gueye, “*bu araçlar terör ve organize suçlarla mücadele kapsamında operasyonel alanlarda kullanılacak. Ejderler jandarmamızın operasyonel kapasitesini önemli ölçüde artırdı. Ejder Yalçın ve Ejder TOMA savunma güçlerinin modern savaş taleplerini çok iyi karşılıyor. Kısa zamanda birçok Afrika ülkesinde Türk Savunma Sanayisi’nin ekipmanlarını görebilirsiniz*” değerlendirmelerinde bulunmuştur. Türkiye’ye askerî görev kapsamında gittiğini belirten Gueye, Türkleri çok sevdiğini ve “*Türkiye’nin savunma sanayisi alanında çok güçlü olduğunu*” ifade etmiştir.⁶²

⁵⁹ “Senegal, Nurol Makina’nın 4x4 Zırhlı Muharebe Aracı Ejder Yalçın’ı Seçti”, *Akşam*, 25.02.2018, <https://www.aksam.com.tr/ekonomi/senegal-nurol-makinanin-4x4-zirhli-muharebe-araci-ejder-yalcini-secti/haber-711206>, (Erişim tarihi: 01.10.2018). Ejder Yalçın ve Ejder Toma, Senegal ile eş zamanlı olarak Umman ve Katar tarafından da satın alınmıştır.

⁶⁰ “UKAP’tan Daha Güçlüsü Yoktur”, *Haber Türk*, 07.02.2018, <https://www.haberturk.com/ukap-tan-daha-guclusu-geliyor-1827948-ekonomi/6>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶¹ Mete Belovacıklı, “Erdoğan, Sekiz Şehidin Haberini Senegal’de Aldı: Misliyle Ödeteceğiz”, *Milliyet*, 03.03.2018, <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/mete-belovacikli/erdogan-sekiz-sehiddin-haberini-2620210/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶² “Türk Zırhlıları Senegal’in Bağımsızlık Günü’nde”, *Anadolu Ajansı*, 05.04.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-zirhlilari-senegal-in-bagimsizlik-gununde-/1109040>, (Erişim tarihi:

Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Arif Çetin, Türk-Senegal askerî ilişkileri doğrultusunda beraberindeki askerî heyet ile birlikte Senegal Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Meissa Niang'ın davetiyle başkent Dakar'da düzenlenen "Afrika Jandarmaları Birliği 5. Olağan Toplantısı'na" katılım sağlamıştır. "Terörle mücadele ve Afrika jandarmalarının bu alandaki stratejileri" temalı toplantıya üye ülkeler dışında başka ülkelerin katılmayacağı maddesine rağmen Türkiye'nin son zamanlarda terörle mücadelede sağladığı başarılar nedeniyle tecrübelerinden faydalanılmak istenmiştir. "Türkiye'nin üst seviyede katıldığı toplantıda Türk heyetinin "terörle mücadele" konusunda yaptığı sunum katılımcıların takdirini" toplamıştır. Orgeneral Niang ile çeşitli görüşmeler gerçekleştiren Orgeneral Çetin, her iki ülke arasındaki güvenlik ve askerî işbirliğinin artırılması yönünde kararlı bir tutum izlenmesini kararlaştırmışlardır.⁶³ Orgeneral Çetin, Türkiye-Senegal ilişkilerinin çok eski tarihlere dayandığını ifade etmiş, "Türkiye'nin Senegal ile askerî ilişkilere önem verdiğini, bu yüzden burada olduğunu" belirterek "iki ülke arasındaki askerî işbirliğinin artırılması için birçok konuda mutabakat sağlandığını" kaydederek: "Burada yaşanan utançtan dolayı bütün Batı ülkeleri dönüp kendi tarihlerini sorgulamalıdır. Dost ve kardeş ülke Senegal'in bağımsızlık yolunda attıkları bütün adımları takdir ediyor ve daima yanlarında olduğumuzu belirtmek istiyorum" diyerek sözlerine son vermiştir.⁶⁴ Orgeneral Çetin'in terörle mücadele noktasındaki karşılıklı işbirliği mesajları ve "Türkiye'nin Afrika ülkelerinde yükselen etkisi, bölgeyi arka bahçesi olarak gören Fransa'ya" oldukça rahatsız etmiştir.⁶⁵ Bu anlamda Tür-

01.10.2018); "Türk Zirhlileri İlk Kez Gösterildi", *Milliyet*, 05.04.2018, <http://www.milliyet.com.tr/turk-zirhlileri-ilk-kez-gosterildi--ekonomi-2641763/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Senegal Ordusu Ejder Yalçın ve Ejder TOMA'yı Vatandaşlarına Gösterdi", *Posta*, 05.04.2018, <http://www.posta.com.tr/senegal-ordusu-ejder-yalcin-ve-ejder-toma-yi-vatandaslarina-gosterdi-1401685>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Türk Zirhlileri Senegal'in Bağımsızlık Günü'nde", *Takvim*, 05.04.2018, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2018/04/05/turk-zirhlileri-senegal-in-bagimsizlik-gununde> (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Türk Zirhlisi Ejder Yalçın Senegal Sokaklarında", *Yeni Akit*, 05.04.2018, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/turk-zirhlisi-ejder-yalcin-senegal-sokaklarinda-444955.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Türk Zirhlileri Ejder Yalçın ve Ejder Toma Senegal'de Gösterildi", *Sabah*, 06.04.2018, <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/turk-zirhlileri-ejder-yalcin-ve-ejder-toma-senegalde-gosterildi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶³ "Senegal Cumhurbaşkanı Macky Sallı Türk Zirhlisi "Ejder Yalçın"lar Korudu", *Güneş*, 09.04.2018, <http://www.gunes.com/ekonomi/senegal-cumhurbaskani-macky-salli-turk-zirhlisi-ejder-yalcinlar-korudu-864409>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Senegal Cumhurbaşkanı'nı Türk Zirhlileri Korudu", *Hürriyet*, 09.04.2018, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/senegal-cumhurbaskanini-turk-zirhlileri-korudu-40798818>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Senegal Cumhurbaşkanı'nı Türk Zirhlileri Korudu", *Vatan*, 09.04.2018, <http://www.gazetevatan.com/senegal-cumhurbaskani-ni-turk-zirhlileri-korudu-1156946-dunya/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶⁴ "Jandarma Genel Komutanı Çetin 'Utanch Adasını' Ziyaret Etti", *Anadolu Ajansı*, 02.04.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/jandarma-genel-komutani-cetin-utanc-adasini-ziyaret-etti/1106427>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶⁵ Onur Sinan Güzaltan, "Macron, Afrin ve Afrika", *Aydınlık*, 16.04.2018, <https://www.aydinlik.com.tr/macron-afrin-ve-afrika-ozgurluk-meydani-nisan-2018-1>, (Erişim tarihi: 01.10.2018). Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ve Fransız güvenlik bürokrasisi; Fransa'nın Afrika ve Ortadoğu'daki askerî varlığını artırmasından yanadır. (Merve Seren, "2030'a Giden Yolda Fransa", *M5 Ulusal Güvenlik Savunma ve Strateji Dergisi*, Eylül 2018, <http://m5dergi.com/2018/09/2030a-giden-yolda-fransa/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018). Fransa'nın terörü bahane ederek Libya ve Mali'ye yönelik "müdahale" olarak adlandırılan işgal hareketini ve Fil Dişi Sahilleri'ndeki askerî etkinliğini göz önünde bulundurduğumuzda Fransa'nın Afrika'daki siyasi, ekonomik ve askerî nüfuz alanını

kiye, Senegal ile savunma sanayiinde ilişkilerini sürdürülebilirse Almanya'dan doğan boşluğu⁶⁶ oldukça rahat bir şekilde doldurabilir.

Somali

Türkiye, özellikle son yıllarda Somali'deki terör ve güvenlik sorunlarına çözüm sağlamak amacıyla ciddi bir güvenlik çerçevesinde Somali'ye yönelik askeri işbirliği ve kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmektedir.⁶⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri, bu doğrultuda Somali Silahlı Kuvvetleri'ne terörle mücadele noktasında destek vermek üzere başkent Mogadişu'da bir askeri üs kurmuştur. Somali Türk Görev Kuvveti, resmî olarak 22 Ağustos 2017'den beri faaliyet göstermeye başlamıştır. Somali'de iç istikrarının ve devlet aygıtının yeniden inşası noktasında birlikte görev yapan "Afrika Kartalları", bu anlamda Somali'ye adeta bir umut olmuşlardır. Ayrıca Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu tarafından üretilen ve seri üretime geçilen milli piyade tüfeği MPT-76, TSK'nın koordinasyonu altında Somali ordusu tarafından kullanılmaktadır.⁶⁸ NATO standardı kapsamında toplamda 42 farklı testi geçmeyi başaran "dünyanın en iyi piyade tüfeği"ni kullanan Somali ordusu⁶⁹, MPT-76'ya ciddi talep göstermiştir. Somali ordusu, terörle mücadele ve güvenliğin sağlanmasında kullanılmak üzere Türkiye'den toplamda 35.000 MPT-76 istemiştir.⁷⁰ Başlangıçta 450 adet yerli üretim MPT-76 piyade tüfeği Somali ordusuna teslim edilmiştir. Bu anlamda geri kalan MPT-76 siparişlerinin de en kısa zamanda Somali ordusuna teslim edilmesi düşünülmektedir.⁷¹

kaybetmek istemediğini söylemek mümkündür. Fransa'nın bölgeye yönelik politikaları hakkında bkz. (Fuad Ferhavi, *Ortadoğu ve Afrika'da Fransız Dış Politikası*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), Analiz No: 27). Fransızların Mali'ye müdahalesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. (Fuad Ferhavi, *Afrika'da Küresel Rekabet ve Mali Krizi*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, Ankara, 2013).

⁶⁶ "Almanya Türkiye ve Suudi Arabistan'a Silah İhracatını Neredeyse Durdurdu", *Deutsche Welle*, 23.07.2018, <https://www.dw.com/tr/almanya-t%C3%BCrkiye-ve-suudi-arabistana-silah-ihracat%C4%B1n%C4%B1-neredeyse-durdurdu/a-44782700>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶⁷ Kamu diplomasisinin önemli bir ayağını da "askeri araçlar" oluşturmaktadır. "Askeri konular genel olarak sert gücün bir unsuru olsalar da, barışı koruma ve tesis etme görevleri, bölgesel üsler, eğitimler gibi konular bir ülkenin diğer ülke ve halkı nezdinde itibarını belirleyen bir etki yapabildiği ölçüde yumuşak güç ve kamu diplomasisi kapsamında" görülebilirler. "Askeri üsler ve personel eğitimi" de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Türkiye'nin genelde Afrika Boynuzu'nda özel de ise Somali'de gerçekleştirdiği insani yardım faaliyetleri ve askeri eğitim üssü Türkiye'nin bölgede kamu diplomasisini oldukça etkin kullandığına işaret etmektedir. Bölgedeki dengeleri tamamen değiştirebilecek bir jeopolitik konuma sahip olan Somali, "bölgeyi elde tutmak isteyen güçler yüzünden" fiili olarak bölünmüş durumdadır. Uzun yıllar yaşadığı iç savaş, terör ve güvenlik sorunları sebebiyle parçalanma tehlikesi yaşayan Somali, Türkiye'nin Afrika'ya girişinde bir tür pilot bölge olarak değerlendirilmekle birlikte aynı zamanda Türkiye'nin "insani yardımlarından ve kamu diplomasisi kurumlarının faaliyetlerinden en fazla pay alan Afrika ülkesi konumundadır." (Yılmaz-Kılıçoğlu, "a.g.m.", s. 471, 476). Türkiye'nin Somali'ye yönelik dış politikası ve yardımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Mehmet Özkan, *Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiye'nin Somali Politikası*, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Yayınları, İstanbul 2014).

⁶⁸ Sinan Uslu, "Türkiye'den Somalili Askerlere Özel Eğitim", *Anadolu Ajansı*, 07.04.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-somalili-askerlere-ozel-egitim/1110996>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁶⁹ "Türkiye, Somalili Askerlere Özel Eğitim Veriyor", *TRT Haber*, 07.04.2018, <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiye-somalili-askerlere-ozel-egitim-veriyor-359395.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷⁰ Fatih Özer, "İki Senede 55 Bin Teslimat Yapılacak", *Yeni Şafak*, 01.11.2017, <https://www.yenisafak.com/gundem/iki-senede-55-binteslimat-yapilacak-2806661>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷¹ "Milli Tüfek Sınırları Aştı", *Anadolu Ajansı*, 31.10.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/milli-tufek-sinirlari-asti/952261>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "First Turkish-Made Rifle Begins

Türkiye'nin Somali ordusu ile savunma sanayii ilişkileri çerçevesinde geliştirdiği ilişkiler⁷² ve Somali ordusuna silah satışı Afrika basınında da ciddi anlamda yer bulmuştur. Türkiye'nin Somali ile askerî ve savunma sanayii alanındaki işbirliği, Aden ve Kızıldeniz'de sağladığı jeopolitik kazanımlar ABD tarafından endişeyle izlenmektedir. Türkiye'nin Afrika Boyunuza'ndaki siyasi ve askerî etkinliğinin birçok ülkeyi ciddi anlamda rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.⁷³ Hatta bu doğrultuda "Amerika'nın Sesi", "Türkiye Somali Ordusu'nu Silahlandırıyor" başlığıyla çeşitli haberler yapmış ve Türkiye'nin jeopolitik kazanımlarından duyduğu örtülü endişeyi bir anlamda dışa vurmuştur:

"Somali Savunmadan Sorumlu Devlet Bakanı Muhammed Ali Haga, Türk hükümetinin son dönemde Somali ordusuna silah sağladığını ilk kez doğruladı." Haga, Türkiye'nin "Mogadişu'daki Türk askerî eğitim kampından mezun olan Somali ordusunun bir birliğini teçhizatlandırıldığını açıkladı" ve belirli ağır silahları ithal edemeyen Somali'de "400'ün üzerinde askere, Somali'ye kısmi BM ambargosu altında izin verilen hafif silahlar ve makineli tüfekler verildiğini söyledi." Haga, "Türk yapımı tüfeklerle teçhizatlandırıldılar. Askerler eğitime geldiğinde silahları yoktu, Türkiye onlara teçhizat sağladı ve Türkiye kampta eğitim alan her bir askerî teçhizatlandırma sözü verdi" dedi. "Türkiye'nin Somali askerlerini silahlandırma taahhüdünün, Somali ordusunun zorlu bir geçiş süreci döneminde olduğu bir zamana denk gelmesi bakımından Mogadişu'ya önemli bir destek sağlayacağı" belirtilmektedir. Somali hükümetinin hazırladığı "Operasyonel Hazırlık Değerlendirmesi" raporunda, Somali askerî üslerindeki askerlerin tahmini olarak yüzde 30'unun silahlarının olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu raporda "askerlerin kullandığı bazı silahların, kabilelerin kendi özel silahları olduğu" belirtilmiş ve bazı askerî birliklerin "orta ve ağır" silahlara sahip olmadığı kaydedilmiştir. Somali'de geçmiş yıllarda ABD tarafından "Danab olarak bilinen 500 kişilik özel kuvvetlere eğitim" verilirken; So-

Serving Abroad", *Daily Sabah*, 31.10.2017, <https://www.dailysabah.com/defense/2017/10/31/first-turkish-made-rifle-begins-serving-abroad>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Milli Tüfek Sınırları Aştı", *Takvim*, 31.10.2017, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2017/10/31/milli-tufek-sinirlari-asti>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Milli Piyade Tüfeği Sınırları Aştı", *Güneş*, 01.11.2017, <http://www.gunes.com/gundem/milli-piyade-tufegi%C2%A0sinirlari-asti-828173>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); "Turkish-Made Rifles To Be Exported", *Hurriyet Daily News*, 01.11.2017, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-made-rifles-to-be-exported-121735>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷² "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Somali Federal Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun", *Resmî Gazete*, 18.02.2016, Kanun No: 6670, Kabul Tarihi: 30.01.2016.

⁷³ ABD'nin Afrika'daki askerî mevcudiyeti, AFRICOM üzerinden kendisine açtığı hareket alanını ve askerî ağırlığını göz önünde bulundurduğumuzda; ABD'nin Afrika'da kaybetmeye başladığını ifade edebiliriz. (Osman Kağan Yücel, *Yükselen Afrika'da Gerileyen Küresel Güç: ABD*, Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM), 04.09.2018, <https://www.afam.org.tr/yukselen-afrikada-gerileyen-kuresel-guc-abd/>, (Erişim tarihi: 01.09.2018).) ABD'nin Afrika'daki askerî ağırlığı ile ilgili bkz. (Buğra Sarı, "Amerikan Ulusal Çıkarları ve Afrika", *Ankara Üniversitesi Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Bahar 2012, ss. 95-119; İzzettin Artokça, "ABD'nin Afrika'daki Askerî Mevcudiyeti", *Akademik Perspektif*, 11.03.2013, <http://akademikperspektif.com/2013/03/11/abdnin-afrikadaki-askeri-mevcudiyeti/>, (Erişim tarihi: 01.09.2018); "ABD'nin Afrika'daki Hayalet Askerî Ağı", *Yeni Şafak*, 04.03.2017, <https://www.yenisafak.com/dunya/abdnin-afrikadaki-hayalet-askeri-agi-2622850> (Erişim tarihi: 01.09.2018); Sait Yılmaz, "Afrika'da Terör: "Kara" Kıtada Sessiz Paylaşım Savaşları", *Dünya Siyasetinde Afrika 4*, (Ed. İsmail Ermağan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018, ss. 311-336.

mali ordusu zaman içerisinde Avrupa Birliği, Birleşik Arap Emirlikleri, Cibuti, Etiyopya, İngiltere, Kenya ve Uganda tarafından eğitilmiştir. Bugün ise Türkiye, Somali'deki askeri eğitimi üstlenmiş ve bir anlamda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Somalili yetkililer, Türk üssündeki askeri eğitimlerin “*organize bir güç yaratacağını*”, ordunun entegrasyonuna katkı sağlayacağını ve Somali ordusuna komuta-kontrol ve liderlik yetenekleri kazandıracığını belirtirlerken Haga’da “*Türk ordusu gelişmiş düzeyde, onların eğitimi NATO’nun verdiği eğitim. Türkiye, insani yardımların yanında ordu açısından da ihtiyaç duyulan bir zamanda Somali’ye yardıma gelen dost bir ülke*” diye konuşmuştur.⁷⁴

Tunus

Koç Holding’e bağlı Otokar tarafından üretilen BMC Kirpi MRAP 4x4, Tunus ordusundan yoğun bir talep görmüştür. 2014’te Tunus ordusu, kara kuvvetlerinde kullanmak üzere 40 kadar BMC Kirpi siparişi vermiş⁷⁵, başlangıçta 20 kadar Kirpi İzmir Limanı’ndan Tunus’a yola çıkmış ve daha sonra kalan siparişler de teslim edilmiştir.⁷⁶ Zorlu arazi koşullarında mayınlı saldırılara karşı oldukça dayanıklı olan BMC Kirpi Tunus’un yanı sıra Pakistan, Ukrayna ve Türkmenistan⁷⁷ ve Katar gibi ülkelerden de çeşitli siparişler almıştır.⁷⁸ Roketsan tarafından geliştirilmiş ağ tipi pasif roket koruma sistemi bulunan BMC Kirpi, Tunus ordusu için ambulans modeli olarak da hazırlanmış⁷⁹, ayrıca kafes zırhlıya da modifiye edilmiştir.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı ve Nürol Makine işbirliğinde üretilmeye başlanan Ejder Yalçın 4x4 Zırhlı Muharebe Aracı, askeri birlikler ve güvenlik güçleri tarafından kullanılmakta olup meskûn mahal ve kırsal alanlarda her türlü bölge ve arazi şartlarına uygun, yüksek koruma kapasitesine sahip bir şekilde üretilmiştir. “*Türk Savunma Sanayisi’nin zırhlı*

⁷⁴ Harun Maruf, “Türkiye Somali Ordusunu Silahlandırıyor”, *Voice of America*, 05.01.2018, <https://www.amerikaninsesi.com/a/turkiye-somali-ordusunu-silahlandiriyor/4193977.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷⁵ “2011’in Kirpi’si 3 Yıl Sonra Banttan İndil”, *Milliyet*, 23.03.2014, <http://www.milliyet.com.tr/2011-in-kirpi-si-3-yil-sonra-ekonomi/detay/1855879/default.htm>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “750 Milyon TL’lik Müjde”, *Yeni Asır*, 19.07.2014, <https://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2014/07/20/750-milyon-tlik-mujde>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “BMC’nin Kirpi’si İçin Kuyruk Var”, *Star*, 07.10.2015, <http://www.star.com.tr/ekonomi/bmcnin-kirpisi-icin-kuyruk-var-haber-1061221/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷⁶ “750 Milyon TL’lik Müjde”, *Yeni Asır*, 19.07.2014, <https://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2014/07/20/750-milyon-tlik-mujde>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Kirpi Yine Takla Attı”, *Cumhuriyet*, 03.10.2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/88925/Kirpi_yine_takla_atti.html, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷⁷ “BMC 7 Aracıyla Dünya Vitrininde”, *Güneş*, 22.09.2015, <http://www.gunes.com/ekonomi/bmc-7-araciyla-dunya-vitrininde-170245>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷⁸ “Katar’da 500 Milyon Dolarlık Flört!”, *Takvim*, 09.10.2015, <https://www.takvim.com.tr/ekonomi/2015/10/09/katarda-500-milyon-dolarlik-flort>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Yerli Zırhlılarımız Dünyanın Göz Bebeği! 85 Araçlık Zırhlı Siparişi Alındı”, *Sabah*, 15.03.2018, <https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/yerli-zirhlilarimiz-dunyanin-goz-bebegi-85-araclik-zirhli-siparisi-alindi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁷⁹ “Savunma Sanayiinde Yeni Milli Araç Heyecanı”, *Star*, 05.05.2017, <http://www.star.com.tr/ekonomi/savunma-sanayiinde-yeni-milli-arac-heyecani-haber-1214749/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Savunma Sanayisinde Yeni Yerli Araç Heyecanı”, *Yeni Şafak*, 05.05.2017, <https://www.yenisafak.com/ekonomi/savunma-sanayisinde-yeni-yerli-arac-heyecani-2653370>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

kara aracı üretimindeki en başarılı örneklerinden” bir tanesi olan Ejder Yalçın, Türkiye’de askerî envantere girmesinin ardından yurt dışında da büyük ilgi görmüştür. Bu anlamda Ejder Yalçın’a yurt dışından ilk talep 2017’de Afrika’dan gelmiştir.⁸⁰ Yurt dışında yaklaşık 10 ülkede gerçekleştirilen zorlu testleri başarıyla tamamlamayı başaran Ejder Yalçın, Tunus ordusu tarafından tercih edilmiştir.⁸¹ Mart 2017’de ilk kez Tunus’a ihraç edilerek ilk yurt dışı tecrübesini yaşayan Ejder Yalçın, zaman içerisinde Özbekistan ve Katar gibi kardeş ve dost ülkeler tarafından da talep görmüştür.⁸² Tunus Kara Kuvvetleri’nin 2 hafta süren zorlu çöl testlerini başarıyla tamamlayan Ejder Yalçın III, biri Fransız şirketi iki rakibini geride bırakarak Tunus Kara Kuvvetleri envanterine girme başarısını yakalamıştır. “Tunus Kara Kuvvetleri Komutanlığı’nun isteklerini başarıyla sağlayabilen tek araç olan Ejder Yalçın III”ün personel eğitimi ve teslimatları tamamlanmış böylece 70 kadar Ejder Yalçın III, Tunus ordusu tarafından çöl kamufajı ile kaplanmış ve aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁸³ Türk Savunma Sanayii’nin askerî teçhizat ve araç ihracatını ilk olarak bir Afrika ülkesine gerçekleştirmesi, Türkiye’nin Afrika’da ciddi bir savunma sanayii pazarı oluşturabilme potansiyelini ortaya koymaktadır. Ayrıca Türkiye’nin Tunus ile güvenlik ve savunma sanayii noktasındaki işbirliği bölgede Fransızların siyasi ve askerî nüfuzunun giderek azalacağını göstermektedir.⁸⁴

Sonuç ve Değerlendirme

Türk Savunma Sanayii Afrika’daki ağırlığını her geçen gün daha da artırmaktadır. Afrika’nın güvenlik ihtiyacı ve savunma harcamalarını da düşünürsek, Türk Savunma Sanayii ile Afrika pazarında etkinliğini artırması beklenmektedir. Bu anlamda, Türk Savunma Sanayii, Afrika’nın savunma ihtiyaçlarını karşılayabilecek niteliğe ve teşkilatlanma yapısına sahiptir. ABD, Rusya, Avrupa Birliği, Çin gibi ülkelerin Afrika’daki etkinlikleri göz önünde bulundurulduğunda, Türk Savunma Sanayii’nin teknolojik gelişmeleri takip ederek, üretim kapasitesini ve ürün niteliğini artırması bölgede büyük bir

⁸⁰ “O Ülkeye 400 Ejder Yalçın Yolda”, *Aydınlık*, 17.12.2017, <https://www.aydinlik.com.tr/o-ulkeye-400-ejder-yalcin-yolda-ekonomi-aralik-2017>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Ejder’in Ünü Sınırları Aştı! 5 Ülkeye İhraç Ediliyor”, *Vatan*, 27.12.2017, <http://www.gazetevatan.com/ejder-in-unu-sinirlari-asti-5-ulkeye-ihrac-ediliyor-1129825-gundem/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁸¹ “Türk Zirhlileri İhracata Yürüdü”, *Karar*, 01.02.2018, <http://www.karar.com/guncel-haberler/turk-zirhlileri-ihracata-yurudu-741805>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Türkler Yaptı! Dünya Peşinde...”, *Milliyet*, 01.02.2018, <http://www.milliyet.com.tr/turk-zirhlileri-ihracata-yurudu-ekonomi-2601954/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Ejder Yalçın’ın İhracat Başarısı”, *Takvim*, 01.02.2018, <https://www.takvim.com.tr/galeri/ekonomi/ejder-yalcinin-ihracat-basarisi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018). Nurol Makine, Tunus’un Bizerte şehrinde ihracata dayalı ortak bir silah fabrikası kurmayı planlamaktadır.

⁸² Göksel Yıldırım, “Savunmada Büyük İhracat Başarısı”, *Anadolu Ajansı*, 18.12.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/otomotiv/savunmada-buyuk-ihracat-basarisi/641933>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁸³ “3 Yıldan Uzun Sürdü! Türkiye Kazandı”, *Milliyet*, 20.06.2017, <http://www.milliyet.com.tr/3-yildan-uzun-surdu-turkiye-ekonomi-2471451/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018); “Fransızları Geride Bıraktı! Tunus Kara Kuvvetleri’ne Katıldı”, *Yeni Akit*, 20.06.2017, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/fransizlari-geride-birakti-tunus-kara-kuvvetlerine-katildi-346390.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

⁸⁴ Gine, Kamerun, Libya, Moritanya, Nijerya, Tunus gibi Afrika ülkelerinden gelen çeşitli askerî heyetler savunma sanayinde işbirliği için Nurol Makineyi ziyaret etmişlerdir.

pazar payına sahip olan ABD, Avrupalı Devletler ve Rusya'nın etkisini kırmak açısından oldukça önemlidir. Şu hususu ifade etmek gerekir ki, Türkiye söz konusu ülkelerle rekabet edebilecek tarihsel tecrübeye ve potansiyele sahiptir.

Suudi Arabistan'ın Fas, İsrail'in Eritre, Rusya'nın Angola gibi ülkelerle güvenlik ve savunma sanayii alanındaki yakınlık ve iş birlikleri Türkiye'nin Afrika'nın çeşitli bölgeleriyle savunma sanayii alanında yakın ilişkiler geliştirmesinin önüne geçmektedir. Bu duruma ABD, Fransa ve Çin'in siyasi ve askeri nüfuzunu da dâhil edersek Türk Savunma Sanayii'nin önünde engeller olduğunu ifade edebiliriz. Fakat Türkiye'nin Afrika silah ve savunma sanayii pazarında yer bulması batının -çoğunlukla resmî olmayan yollardan yürüttüğü- faaliyetlerin bir anlamda önüne geçmeye başlamıştır. Etiyopya, Sahra altı Afrika ve Güney Afrika gibi ülke ve bölgeler Türk Savunma Sanayii açısından önemli ve alternatif bir pazar hâline gelebilir. Bu noktada Cezayir, Sudan ve Çad gibi dost ülkeler ile ortak savunma sanayii faaliyetleri gerçekleştirilebilir. Ayrıca Türkiye'nin, Afrika'da savunma sanayii tesisleri ve fabrikaları kurması ve bu doğrultuda yeni projeler gerçekleştirmesi hem askeri alandaki işbirliğini güçlendirecek hem de Afrika'da kurulacak stratejik ortaklıklar yeni istihdam alanları sağlayacaktır.

Milli Savunma Bakanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri, Emniyet Genel Müdürlüğü, Savunma Sanayii Başkanlığı, Makine Kimya Endüstri Kurumu, Aselsan, Havelsan, Roketsan, Türk Havacılık ve Uzay Sanayii gibi kamu kurumları ve alanında uzman özel sektör kuruluşları tarafından stratejik bir plan dâhilinde koordineli bir şekilde gerçekleştirilecek savunma sanayii projeleri Afrika'da daha büyük işlere imza atabilir. Gerek kamu gerek özel sektör olarak Türk Savunma Sanayii, Ortadoğu ve Afrika'da düzenlenen fuarlara katılarak büyük reklam yayınlarıyla elini güçlendirmeli ve Afrika pazarından ticarî olarak daha büyük paylar almalıdır. Fakat Türk Savunma Sanayii'nin, Afrika'daki faaliyetleri batılı devletlerden çok daha farklı bir şekilde sürdürülmelidir. Batılı devletlerin, Afrika'yı her zaman terör ve güvenlik sorunlarıyla boğuşan kıta olarak tanımlaması ve buradan hareketle siyasi düzensizliği ve kaosu kışkırtmak için silah satışı yapılması gibi yaklaşımlardan kaçınmalı, bilhassa Türkiye ve Afrika ülkeleri güvenlik alanında yeni askeri işbirliklerine kapı aralamalıdır.

Kazanırken Afrika'ya da kazandıran bir Türkiye, Afrika'nın savunma sanayii alanındaki en büyük ortaklarından birisi hâline gelecek ve aynı zamanda ABD, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin terör örgütleri üzerinden yürüttüğü vekâlet savaşlarının önüne geçerek Afrika'da güvenlik ve istikrarın sağlanmasına da yardımcı olacaktır.

Kaynaklar

Resmî Yayın ve Tutanaklar

Savunma Sanayii Sektörel Strateji Dökümanı (2018-2022), T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Müsteşarlığı.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Benin Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 07.03.2017, Kanun No: 6780, Kabul Tarihi: 14.02.2017.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Çad Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 16.03.2017, Kanun No: 6855, Sayı: 30009, Kabul Tarihi: 15.03.2017.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Gabon Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 08.01.2016, Kanun No: 6657, Kabul Tarihi: 30.12.2015.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Gambiya Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Alanında Sanayi ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar”, *Resmî Gazete*, 07.06.2017, Karar Sayısı: 2017/10271.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kongo Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayisi İş Birliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, Kanun No: 6848, Kabul Tarihi: 28.02.2017.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Senegal Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 16.03.2017, Sayı: 30009, Kanun No: 6847, Kabul Tarihi: 28.02.2017.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Mali Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 16.03.2017, Kanun No: 6852, Kabul Tarihi: 28.02.2017.

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Somali Federal Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 18.02.2016, Kanun No: 6670, Kabul Tarihi: 30.01.2016.

Kitaplar

FERHAVİ, Fuad: *Afrika’da Küresel Rekabet ve Mali Krizi*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, Ankara 2013.

KARAKÖSE, Nejdet: *Nuri Paşa (Kılligil): Afrika Grupları Komutanı*, Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Sütluçe Fabrikasının Sahibi, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2012.

ORAL, Atilla - KİLLİGİL, Nuri: *Kafkasya’da İslâm Ordusu Kumandanı, Haliç’te Silah ve Cephane Fabrikatörü, Enver Paşa’nın Kardeşi*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2016.

ORAL, Atilla - ZÜMRE, Şakir: *Türk Savunma Sanayii’nde Öncü, İlk Türk Girişimcisi*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2012.

ÖZKAN, Mehmet, *Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiye’nin Somali Politikası*, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Yayınları, İstanbul 2014.

Savunma Sanayii Sempozyumu, Türk Savunma Sanayii’nin Dünü, Bugünü, Yarını, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Ankara 2000.

YALÇIN, Osman: *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016.

ZEYLAN, Aytekin: *Savunma Sanayii Üzerine*, Ankara 1999.

Makaleler

BARDAKÇI, Murat: “Aradan Tam 62 Yıl Geçti Ama Kendi 11 Eylül’ümüzü Hâlâ Aydınlatamadık”, *Haber Türk*, 18.09.2011, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/670635-aradan-tam-62-yil-gecti-ama-kendi-11-eylulumuz-hala-aydinlatamadik>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

_____ : “Bugün Tank Yapabilen Türkiye’nin Vaktiyle Askerine Elbise Bile Dikemediğinin Belgesidir”, *Haber Türk*, 18.11.2012, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/795134-bugun-tank-yapabilen-turkiyenin-vaktiyle-askerine-elbise-bile-dikemediginin-belgesidir>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

_____ : “Kaddafi’nin Benzini”, *Haber Türk*, 19.09.2011, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/670898-kaddafinin-benzini>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

BELOVACIKLI, Mete: “Erdoğan, Sekiz Şehidin Haberini Senegal’de Aldı: Misliyle Ödeteceğiz”, *Milliyet*, 03.03.2018, <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/mete-belovacikli/erdogan-sekiz-sehidin-haberini-2620210/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

BENMAYOR, Gila: “Helikopter İhalesinde Güney Afrika Alternatifi”, *Hürriyet*, 05.05.2006, <http://www.hurriyet.com.tr/helikopter-ihalesinde-guney-afrika-alternatifi-4364226>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

EREL, Sami İbrahim: “Sürdürülebilirlikte ve Rekabetçilikte Ömür Devri Yönetimi ve Yaklaşımı”, *Savunma Sanayii Gündemi*, T.C. Milli Savunma Bakanlığı Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Sayı: 15, 2011/2.

ERGÜR, Ersan: “Yeni Dünya Düzeninde Türk Savunma Sanayinin Gelişimi ve Rolü”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 56, Ocak-Şubat 2014.

FERHAVİ, Fuad: *Ortadoğu ve Afrika’da Fransız Dış Politikası*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), Analiz No: 27.

GÜZALTAN, Sinan Onur: “Macron, Afrin ve Afrika”, *Aydınlık*, 16.04.2018, <https://www.aydinlik.com.tr/macron-afrin-ve-afrika-ozgurluk-meydani-nisan-2018-1>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

İKEDA, Yukito: “Fas: Havacılıkta Afrika’nın Parlayan Yıldızı”, *Euronews*, 26.10.2017, <http://tr.euronews.com/2017/10/26/fas-havacilikta-afrika-nin-parlayan-yildizi>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

KARA, Meltem: “TOMA’lar Sokaklara Yetmedi!”, *Vatan*, 06.06.2013, <http://www.gazetevatan.com/toma-lar-sokaklara-yetmedi--543926-gundem/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

KARAGÖZ, Serdar: “Afrika’ya İlham Veren Yol Arkadaşı: Türkiye”, *Kriter*, Yıl: 1, Sayı: 10, Şubat 2017.

KOLOĞLU, Orhan: “Libya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 27, 2003.

ÖZER, Fatih: “İki Senede 55 Bin Teslimat Yapılacak”, *Yeni Şafak*, 01.11.2017, <https://www.yenisafak.com/gundem/iki-senede-55-binteslimat-yapilacak-2806661>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

SAĞLAM, Kazım: “Kıbrıs Harekâtı’na Libya Desteği”, *Yeni Söz*, 20.06.2016, <http://www.yenisoz.com.tr/kibris-harekati-na-libya-destegi-makale-13971>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

SARI, Buğra: “Amerikan Ulusal Çıkarları ve Afrika”, *Ankara Üniversitesi Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Bahar 2012.

SEREN, Merve: “2030’a Giden Yolda Fransa”, *M5 Ulusal Güvenlik Savunma ve Strateji Dergisi*, Eylül 2018, <http://m5dergi.com/2018/09/2030a-giden-yolda-fransa/> (Erişim tarihi: 01.10.2018).

SEREN, Merve: “Osmanlı’dan Günümüze Savunma Sanayii”, *M5 Ulusal Güvenlik Savunma ve Strateji Dergisi*, <http://m5dergi.com/2018/05/osmanlidan-gunu-muze-savunma-sanayii/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

SOYKAN, Timur: “Şu Çılgın Sanayiciler”, *Posta (Pazar)*, 11.11.2012, <http://www.posta.com.tr/su-cilgin-sanayiciler-147180>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

ŞİMŞEK, Güntay: “Milli Bir Hüzün: Şakir Zümre”, *Haber Türk*, 09.02.2012, <https://www.haberturk.com/yazarlar/guntay-simsek-1019/714139-milli-bir-huzun-sakir-zumre>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

ŞİŞMAN, Deniz: “Küreselleşme, Kriz ve Savunma Sanayi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 39, Sayı: 1, Haziran 2017.

TANDOĞAN, Muhammed: “Çin’in Borç Diplomasisi ve Afrika”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 21.09.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/cin-in-borc-diplomasisi-ve-afrika/1260770>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

TEMİZ, Dilek: “Ekonominin Önemli Bir Parçası: Savunma Sanayii”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 33, Ağustos 2012.

TEMİZKAN, Mert: “Afrika Pazarı Bana Yasak”, *Hürriyet*, 20.07.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/afrika-pazari-bana-yasak-21026824>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

TIĞLI, İbrahim - KAVAK, Gökhan: “Sanayileşmede Geç Kalan Kıta: Afrika”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 20.11.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sanayilesmede-gec-kalan-kita-afrika/1316277> (Erişim tarihi: 20.11.2018).

TOPRAK, Gökhan Nuri - TATAR, Volkan: “Geçmişten Günümüze İş Birliği Ekseninde Türkiye-Afrika İlişkileri”, *Afrika Politikası: 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı*, (Ed. Hasret Çomak-Caner Sancaktar-Huriye Yıldırım Çınar), Beta Basım, İstanbul 2017.

TURAN, Ersin: “Roketsan’da Hedef İlk 100’e Girmek”, *Hürriyet*, 05.12.2014, <http://www.hurriyet.com.tr/roketsanda-hedef-ilk-100e-girmek-37019586>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

TÜRENÇ, Tufan: “Bir Kaddafi Anısı”, *Hürriyet*, 25.02.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/bir-kaddafi-anisi-17115996>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

TÜRETKEN, Mücahit: “Yerli ve Milli Silah Sanayisinin Temellerini Atan İsim: Nuri Killigil Paşa”, *Anadolu Ajansı*, 27.03.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/yerli-ve-milli-silah-sanayisinin-temellerini-atan-isim-nuri-killigil-pasa/1100413>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

Türk Savunma Sanayii Sektörü Raporu (2007), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Türkiye Savunma Sanayi Meclisi, Haziran 2008.

Türk Savunma Sanayii'nin Geleceği, Sürdürülebilirlik ve Güçlü İhracat İçin Strateji Raporu-1, Haz. Oktay Bingöl-Ali Bilgin Varlık, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), Stratejik Rapor No: 71, 2015.

USLU, Sinan: “Türkiye’den Somalili Askerlere Özel Eğitim”, *Anadolu Ajansı*, 07.04.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-somalili-askerlere-ozel-egitim/1110996>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

YALÇIN, Soner: “Bir Unutulan İsim: Nuri Killigil”, *Sözcü*, 08.05.2016, <https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/bir-unu%C2%ADtu%C2%ADlan-isim-nuri-killigil-1220687/>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

YILDIRIM, Göksel - ÇALKAYA, Mustafa: “Dış Politikada Yeni Anahtar Savunma Sanayisi”, *Anadolu Ajansı*, 27.04.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dis-politikada-yeni-anahtar-savunma-sanayisi/806246>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

YILDIRIM, Göksel: “Afrika Sokakları Türk Araçlarına Emanet”, *Anadolu Ajansı*, 30.12.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/afrika-sokaklari-turk-araclari-na-emanet/1018572>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

YILDIRIM, Göksel: “Savunmada Büyük İhracat Başarısı”, *Anadolu Ajansı*, 18.12.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/otomotiv/savunmada-buyuk-ihracat-basarisi/641933>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

YILMAZ, Nuri Ayhan - KILIÇOĞLU, Gökmen: “Türkiye’nin Afrika’daki Yumuşak Gücü ve Kitadaki Artan Etkisinin Analizi”, *Dünya Siyasetinde Afrika 4*, (Ed. İsmail Ermağan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

YILMAZ, Sait: “Afrika’da Terör: “Kara” Kitada Sessiz Paylaşım Savaşları”, *Dünya Siyasetinde Afrika 4*, (Ed. İsmail Ermağan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

YURTOĞLU, Nadir: “Türk Savunma Sanayiinde Girişimci Bir Kuruluş: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) 1950-1960”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 31, Yıl: 2017/1.

YÜCEL, Kağan Osman: *Yükselen Afrika’da Gerileyen Küresel Güç: ABD, Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM)*, 04.09.2018, <https://www.afam.org.tr/yuksel-en-afrikada-gerileyen-kuresel-guc-abd/>, (Erişim tarihi: 01.09.2018).

ZENGİN, Dilara - GÖKKOYUN, Ceren Sevgi: “Afrika’nın Sanayileşmesine Türkiye Modeli”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 19.11.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikanin-sanayilesmesine-turkiye-modeli/1315112> (Erişim tarihi: 20.11.2018).

ZEYLAN, Aytekin: “Savunma Nereden Nereye: Türkiye’de Savunma Sanayii Tarihçesi”, *Ulusal Strateji Dergisi*, Kasım-Aralık 2001.

Gazeteler

Akşam, 28.06.2012; *Akşam*, 28.03.2017; *Akşam*, 25.02.2018; *Aydınlık*, 17.12.2017; *Aydınlık*, 16.04.2018; *Cumhuriyet*, 03.10.2018; *Daily Sabah*, 31.10.2017; *Güneş*, 22.09.2015; *Güneş*, 01.11.2017; *Güneş*, 09.04.2018; *Haber Türk*, 13.07.2009; *Haber Türk*, 18.09.2011; *Haber Türk*, 19.09.2011; *Haber Türk*, 09.02.2012; *Haber Türk*, 18.11.2012; *Haber Türk*, 10.05.2013; *Haber Türk*, 23.01.2016; *Haber Türk*, 08.04.2017; *Haber Türk*, 30.12.2017; *Haber Türk*, 07.02.2018; *Haber Türk*, 19.11.2018; *Hurriyet Daily News*, 01.11.2017; *Hürriyet*, 05.05.2006; *Hürriyet*, 24.02.2008; *Hürriyet*, 25.02.2011; *Hürriyet*, 20.07.2012; *Hürriyet*, 16.08.2013; *Hürriyet*, 05.12.2014; *Hürriyet*, 09.04.2018; *Hürriyet*, 17.07.2018; *Hürriyet*, 17.09.2018; *Karar*, 01.02.2018; *Milliyet*, 23.03.2014; *Milliyet*, 23.01.2016; *Milliyet*, 20.06.2017; *Milliyet*, 19.11.2017; *Milliyet*, 19.12.2017; *Milliyet*, 29.12.2017; *Milliyet*, 01.02.2018; *Milliyet*, 03.03.2018; *Milliyet*, 05.04.2018; *Milliyet*, 20.08.2018; *Posta (Pazar)*, 11.11.2012; *Posta*, 05.04.2018; *Sabah*, 18.09.2014; *Sabah*, 15.03.2018; *Sabah*, 06.04.2018; *Sözcü*, 16.08.2013; *Sözcü*, 08.05.2016; *Star*, 02.08.2014; *Star*, 07.10.2015; *Star*, 05.05.2017; *Star*, 02.08.2017; *Star*, 09.06.2018; *Takvim*, 09.10.2015; *Takvim*, 27.04.2017; *Takvim*, 27.04.2017; *Takvim*, 31.10.2017; *Takvim*, 01.02.2018; *Takvim*, 05.04.2018; *Türkiye*, 07.10.2015; *Türkiye*, 27.04.2017; *Türkiye*, 09.06.2018; *Türkiye*, 31.12.2018; *Vatan*, 06.06.2013; *Vatan*, 24.01.2016; *Vatan*, 27.12.2017; *Vatan*, 09.04.2018; *Yeni Akit*, 17.12.2015; *Yeni Akit*, 20.06.2017; *Yeni Akit*, 05.04.2018; *Yeni Asır*, 19.07.2014; *Yeni Asır*, 13.12.2017; *Yeni Söz*, 15.10.2015; *Yeni Söz*, 20.06.2016; *Yeni Şafak*, 04.03.2017; *Yeni Şafak*, 05.05.2017; *Yeni Şafak*, 01.11.2017.

Tezler

AKINCI, Emre: *Türk Savunma Sanayii'nde Teknoloji ve Strateji*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Savunma Teknolojileri Anabilim Dalı, Strateji Geliştirme Teknolojileri Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

ÇAMLIKAYA, Ayşe: *Savunma Sanayii Şirket Birleşmelerinde Rekabet Stratejileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Disiplinler Arası Alanlar Anabilim Dalı, Savunma Teknolojileri Strateji Geliştirme Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

DEMİRCİ, Can: *Türk Savunma Sanayii*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1999.

DÖLKELLEŞ, Bekir: *Kıbrıs Barış Harekati Sonrasında ABD'nin Uyguladığı Silah Ambargosu ve Türk Savunma Sanayine Etkileri*, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Araştırma Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Lefkoşa 2014.

DUYAR, Yalçın: *Türk Savunma Sanayi'nin Ekonomideki Yeri ve Önemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997.

KIZMAZ, Efsun: *Turkish Defense Industry And Undersecretariat For Defense Industries*, Bilkent University Department Of International Relations, Unpublished Master Thesis, Ankara 2007.

KURT, Enes: *Türk Savunma Sanayii Tarihine Mikro Yaklaşım: Savunma Sanayii İşletmelerine Dair Bir Envanter ve Dönemselleştirme Çalışması (1836-2018)*, T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı İnovasyon, Girişimcilik ve Yönetim Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

İnternet Kaynakları

"Almanya Türkiye ve Suudi Arabistan'a Silah İhracatını Neredeyse Durdurdu", *Deutsche Welle*, 23.07.2018, <https://www.dw.com/tr/almanya-t%C3%BC-rkiye-ve-suudi-arabistana-silah-ihracat%C4%B1n%C4%B1-neredeyse-durdurdu/a-44782700>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

ARTOKÇA, İzzettin: "ABD'nin Afrika'daki Askeri Mevcudiyeti", *Akademik Perspektif*, 11.03.2013, <http://akademikperspektif.com/2013/03/11/abdnin-afrika-daki-askeri-mevcudiyeti/>, (Erişim tarihi: 01.09.2018).

"ASELSAN Gambiya'da Geceyi Gündüz Yapacak", 03.10.2018, <http://www.c4defence.com/Gundem/aselsan-gambiya-da-geceyi-gunduz-yapacak/7140/1>, (Erişim tarihi: 05.10.2018).

"HAVELSAN Hedef Büyüttü", *TRT Haber*, 23.01.2016, <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/havelsan-hedef-buyuttu-231468.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

"İsrail Çad'a Silah Desteğinde Bulundu", *Anadolu Ajansı (AA)*, 26.11.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-cad-a-silah-desteginde-bulundu/1321353>, (Erişim tarihi: 28.11.2018).

"Jandarma Genel Komutanı Çetin 'Utanç Adasını' Ziyaret Etti", *Anadolu Ajansı*, 02.04.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/jandarma-genel-komutani-ceitin-utanc-adasini-ziyaret-etti/1106427>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

"Kaddafi, Türkiye İçin Yardım Paketi Taşımış!", *Haber 7*, <http://www.haber7.com/guncel/haber/726839-kaddafi-turkiye-icin-yardim-paketi-tasimis>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

MARUF, Harun: “Türkiye Somali Ordusunu Silahlandırıyor”, *Voice Of America*, 05.01.2018, <https://www.amerikaninsesi.com/a/turkiye-somali-ordusunu-silahlandiriyor/4193977.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

“Milli Tüfek Sınırları Aştı”, *Anadolu Ajansı*, 31.10.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/milli-tufek-sinirlari-asti/952261>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

“Silah Satışlarında Rekor Artış”, *Deutsche Welle*, 20.02.2017, <https://www.dw.com/tr/silah-sat%C4%B1%C5%9Flar%C4%B1nda-rekor-art%C4%B1%C5%9F/a-37627804> (Erişim tarihi: 01.10.2018).

“Türk Zirhlileri Senegal’in Bağımsızlık Günü’nde”, *Anadolu Ajansı*, 05.04.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-zirhlileri-senegal-in-bagimsizlik-gununde-1109040>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

“Türkiye Dünyanın Altıncı Büyük Silah İthalatçısı”, *BBC News*, 23.02.2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160222_sipri_rapor, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

“Türkiye, Somalili Askerlere Özel Eğitim Veriyor”, *TRT Haber*, 07.04.2018, <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiye-somalili-askerlere-ozel-egitim-veriyor-359395.html>, (Erişim tarihi: 01.10.2018).

KIRIM TÜRKLERİ'NİN VATANA DÖNÜŞ MÜCADELESİNE ALPARSLAN TÜRKEŞ VE ÜLKÜCÜ HAREKET'İN BAKIŞI (YENİ DÜŞÜNCE GAZETESİ ÖRNEĞİ 1988-1992)

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Murat ARABACI*

Öz

18 Mayıs 1944 yılında Stalin tarafından topyekün sürgüne gönderilen Kırım Türkleri, SSCB'nin dağılmasının akabinde vatanlarına dönebilmek için büyük bir mücadele vermişler ve bu mücadelenin neticesinde iki yüz elli binden fazla insan vatanlarına dönmüşlerdir.

Yeni Düşünce Gazetesi, 1980 İhtilali'nden sonra Türk milliyetçilerinin çıkardığı en önemli yayın organlarının başında gelmektedir. SSCB'nin dağılma döneminde Türk Dünyası'nın tamamı ile alakadar olmuş, bu mevzuda Türkiye kamuoyunun bilgilendirilmesinde öncülük etmiştir.

Bu çalışmada Yeni Düşünce Gazetesi'nin 1988-1992 yılları arasında basılan tüm sayıları inceledik ve Kırım Türkleri'nin vatana dönüş mücadelesine, Türkiye'deki Türk milliyetçilerinin ve Alparslan Türkeş'in verdiği desteği incelemeye gayret ettik.

Anahtar kelimeler: Alparslan Türkeş, Yeni Düşünce, Kırım Türkleri, Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu.

The View Of Alparslan Türkeş And The Ülkücü Movement To The Returning Struggle To Home Of Crimean Turks (The Example Of Yeni Düşünce Newspaper 1988-1992)

Abstract

The Crimean Turks, who were sent to exile totally by Stalin on May 18, 1944, had fought a great struggle to return to their homeland following the collapse of the USSR and as a result of this struggle more than two hundred and fifty thousand people returned to their homeland.

Yeni Düşünce (The New Thought) newspaper is one of the most important publications of Turkish nationalists after the 1980 Revolution. In the disin-

* Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

tegration period of the USSR, it was concerned with the whole of the Turkish World and pioneered public information area in this regard.

In this study, we analyzed all of the *Yeni Düşünce* newspapers published between 1988-1992 and tried to examine the support of Turkish nationalists living in Turkey an Alparslan Türkeş to the struggle of Crimean Turks to return to the homeland.

Keywords: Alparslan Türkeş, *Yeni Düşünce*, Crimean Turks, Mustafa Abdülcemil Kırmoğlu.

a. Kırım Türklerinin Millî Mücadele Tarihi

21 Temmuz 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinden çıkmış, 1783 yılında ise Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Kırım'ın Rus hâkimiyetine girmesinin Osmanlı Devleti açısından çok büyük tesirleri olmuş, ilk defa bir Müslüman tebaanın yaşadığı toprakların kaybedilmesi hem halkı hem de idarecileri olumsuz etkilemiştir. Jeopolitik açısından Kırım, Osmanlı Devleti'nin siyasî, iktisadî ve Karadeniz'deki güvenliği nedeniyle büyük önem arz ediyordu. 1783'de meydana gelen işgal habisesi, Osmanlı Devleti'nin kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı ön savunmasının düşmesi; dolayısıyla İstanbul'un her an bir tehditle karşı karşıya olması manasına gelmekteydi. Nitekim Evliya Çelebi Kırım Hanlığı'nın varlığını, Rus tehdidine karşı bir tür "*Sedd-i Sedid*" olarak ifade etmiştir. Karadeniz, Kırım Hanlığı sayesinde yaklaşık dört yüz sene bir Osmanlı gölü olarak kalmış,¹ hanlığın kaybedilmesiyle de Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına gidecek olan süreç başlamıştır. Öte yandan Ruslar, Kırım'ı işgal ettikleri zaman, büyük bir katliam ve yıkım yapmışlar, demografik yapıyı değiştirebilmek için sürgün, katliam ve baskı ile yerli halkı Kırım'dan uzaklaştırıp, yerlerine kendi halkından gayrimüslimleri yerleştirmişlerdir. Böylelikle Kırım Türkleri'nin "*vatan mücadelesi*" bu tarihte başlamış olup, günümüzde dahi devam etmektedir.

Kırım Türkleri'nin istiklal mücadelesini kendi içinde dönemlere ayırmak mümkündür. İlk dönem Ruslar aktif bir şekilde istila planlarını uygularken, bilhassa on dokuzuncu asrın ikinci yarısında, İsmail Bey Gaspıralı'nın gayretleriyle yeni bir uyanış devri başlamıştır.² Bu millî fikir cereyanının neticesi olarak, 25 Mart 1917'de "*Kırım Müslümanları Merkez İcra Komitesi*" kurulmuş ve Numan Çelebi Cihan başkanlığa seçilmiştir. Ardından 9 Aralık 1917'de Kırım Tatar Millî Kurultayı toplanmıştır. Kurultay, 26 Aralık 1917'de Kırım Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiş ve parlamento Şubat 1918 başında toplanmak üzere dağılmıştır.³ Bunun üzerine Bolşevik ordusu harekete geçmiş, Kırım Türkleri'ne saldırarak pek çok Türk'ü şehit etmişlerdir. Kırım

¹ Halil İnalçık, "Türklük ve Tatarlık: Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı", *Yeni Türkiye*, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı: 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1506.

² Mustafa Abdülcemil Kırmoğlu, "Kırım-Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi", *Emel*, Sayı: 204, Ankara 1994, s. 3-12.

³ Cafer Seydahmet Kırimer, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 242-243; Osman Kemal Hatif, *Gökbayrak Altında Millî Faaliyet 1917 Kırım Tatar Millî İstiklal Hareketinin Hikayesi*, Kütüphane-i Sudi, İstanbul 1334 (1918), (Yeniden yayına haz. Hakan Kırmlı), Ankara 1998, s. 41.

Müftüsü ve Kırım Hükümeti Başkanı Numan Çelebi Cihan'ı tutuklayarak 23 Şubat 1918'de Akyar'a hapishaneye götürmüş, akabinde de kurşuna dizerek öldürmüşlerdir.⁴

Yeni kurulan komünist iktidar, çarlık dönemini bile aratacak uygulamalar yapmıştır. Bu dönemde pek çok Türk aydını katledilmiş, 1929-1930 yıllarında Kırım Türkleri Sibiryaya ve Urallara sürülmüştür. "Bazı hesaplamalara göre, II. Dünya Savaşı öncesinde 1921 ve 1941 yılları arasında Komünistler Kırım'da 160 ila 170 bin Türkü imha etmiş veya sürgüne yollamışlardır. Bu rakam, 1917'deki Türk nüfusunun yarısı demektir."⁵

II. Dünya Savaşı döneminde tarihinin en büyük felaketini yaşayan Kırım Türkleri, Stalin tarafından 18 Mayıs 1944'de topyekün sürgüne gönderilmiştir. Bu sürgünden sonra hayatta kalabilenler, vatan Kırım'a dönmek ve millî haklarını yeniden elde etmek için uzun yıllar mücadele etmişlerdir. 1987 yılında Moskova'daki Kızıl Meydan'da bütün dünyanın dikkatini çeken kitlesel gösteriler yapmışlardır. Bu eylemlerin neticesinde SSCB Hükümeti, Kırım Türkleri'nin Kırım'a dönmelerine razı olmuş ve problemlerinin çözümü için bir devlet komitesi kurulmuştur. Ancak bu komite ve dolayısıyla Sovyet hükümeti kayda değer bir faaliyette bulunmamıştır.

Kırım Türkleri'nin vatana dönüş mücadelesi ve göstermiş oldukları bu gayret, bilhassa SSCB'nin dağılma döneminde Türkiye'de rahmetli Alparslan Türkeş'in liderliğindeki Türk milliyetçileri tarafından maddi ve manevi destek görmüştür.

b. Alparslan Türkeş ve Türk Dünyası İdeali

Alparslan Türkeş'in ismi kamuoyunda ilk olarak, 4 Nisan 1944 tarihinde Hüseyin Nihâl Atsız'a yazdığı mektupla duyulmuştur. 3 Mayıs 1944 olaylarında, bu mektup dolayısıyla yargılanan sanıklardan biri de o tarihte genç bir subay olan Alparslan Türkeş'tir. Mektubunda "...Türkçülük yolunda ruhumuz, yüreğimiz, kılıncılarımız seninle beraberdir. Ebedî Türk milleti mes'ut ve şerefli günlere kavuşacak, bütün Türkler bir devlet halinde bir bayrak altında toplanacaklardır..."⁶ diyerek, Türk Dünyası'nın birliği idealini henüz o yıllarda ortaya koymuştur. Ne hazindir ki, mektubun yazıldığı tarih ile Kırım Türkleri'nin sürgün edildiği tarih arasında sadece kırk dört gün vardır.

Alparslan Türkeş, Cumhuriyet döneminde ilk defa bütün dünya Türklerinin birliğinden bahseden bir siyasi hareketin kurucusudur. Kurmuş olduğu siyasi hareketin ve ülkücü fikriyatın temeli, Türk birliği ülküsüne dayanmaktadır. Türkeş, Türk birliği ülküsünü "yeryüzündeki bütün Türklerin bir millet ve bir devlet halinde, tek bayrak altında toplanmaları" şeklinde özetlemektedir. O'na göre bu, hayallerde yaşatılan uzaktaki bir hedeftir. Ancak, bütün büyük inkılaplar, tarihi değiştiren hadiseler önce hayallerde teşekkül etmiştir. Onun

⁴ Osman Kemal Hatif, *a.g.e.*, s. 107-108; Kırımoglu, "a.g.m.", s. 3.

⁵ Müstecib Ülküsal, "Kırım Türkünün Faciası ve Kurtuluş Davası", *Emel*, Sayı: 11, Temmuz 1962, s. 1.

⁶ Bahadır Bumin Özarslan, "Alparslan Türkeş ve Türk Birliği Ülküsü", <http://www.ulkuyaz.org.tr/alparslan-turkes-ve-turk-birligi-ulkusu-dr-bahadir-bumin-ozarslan/>, 29.12.2017.

için bu fikri gönüllerde canlı tutmak lazımdır. Bu istikamette yürüyen ve Türk birliğine inananların yapması gerekenler ise:

1. *Öncelikle her türlü neşriyat ve propaganda yolu ile insanlık haklarından mahrum edilmiş ve işkence ile imhasına çalışılan esir Türklerin haklarını korumak.*

2. *Diplomasi yolu ile bunlara her türlü yardımı sağlamaya çalışmak.*

3. *İmkân nispetinde kültür birliğini kurmaya çalışmak ve kuvvetlendirmek.*

4. *Esir olan Türk yurtlarının ayrı ayrı bağımsızlıklarını kazanıp hür milletler topluluğu içinde layık oldukları yerlerini almalarını sağlamaya gayret etmek.*

5. *Esiri oldukları ülkelerden mülteci ve muhacir olarak gelenleri sıcak bir ilgi ile karşılayıp, onları en yakın hedeflere ulaştırmak.*

6. *Bağımsızlıklarına kavuşan Türk ülkelerinin ileride aralarında sağlam bir kültür birliği kurulduktan sonra, birlikte verecekleri bir kararla büyük bir Türk Birliği meydana getirmelerine çalışmak”⁷ olarak tanımlamaktadır.*

1991 genel seçimlerinde milletvekili olarak TBMM’ye giren Alparslan Türkeş’in Türk dünyası ile ilgili çalışmaları orada devam etmiştir. Öyle ki, TBMM’de görüşülmesi için on sekiz arkadaşıyla birlikte ilk verdiği önergelerden birisi Türk Cumhuriyetlerle ilişkiler üzerinedir.⁸ Bu önerge aynı zamanda Türk dış politika tarihinde ilk defa Türkiye dışındaki Türklerin merkeze alındığı bir siyaset takip etmeyi öngörmektedir.

Türkeş, 1 Mayıs 1992 yılında da, Başbakan Süleyman Demirel’in özel davetlisi olarak, ilk defa Türk Cumhuriyetlerini ziyaret etmiştir.⁹

c. SSCB’nin Son Yıllarında Kırım Türklerinin Mücadelesi ve Yeni Düşünce Gazetesi

Yeni Düşünce, 12 Eylül askeri müdahalesini müteakip, 1981 yılında aylık bir dergi olarak İstanbul’da yayınlanmaya başlamıştır. Darbe şartları gereğince ilk yıllarında milliyetçiliği siyasi açıdan ziyade kültürel ve tarihi açılardan ele alan bir yayın anlayışını benimsemiştir. 1981 yılı sonunda, sıkıyönetim mahkemelerinde “MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası”nın görülmeye başlama-

⁷ <http://www.ulkucuklari.org.tr/ulkucuhareket/turk-milliyetciliginin-dogusu-ve-gelisimi/ii-dunya-savasindan-sonra-turkculuk-ve-xx-yuzyildan-sonra-onun-gelisimi>, 05.01.2018.

⁸ Rahmetli Türkeş’in o gün TBMM’de yaptığı tarihi konuşma adeta bir coğrafya-tarih dersi gibi olmuş, basında ve kamuoyunda takdir toplamıştır. “Bizim, özellikle bu konuyu genel görüşme yapılması için Yüce Meclisin huzuruna getirmemizin sebebi, bu konu diğer dış meselelerden ayrı özellikler taşımaktadır. Bir defa Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetleri ve muhtar bölgelerdeki Türk yönetimleri konusu, bugüne kadar Türkiye’nin dış politikasında hiç yer almamıştır. Türkiye dış politikasını Sovyetler Birliği’ne göre ayarlamıştır. Ama dünyadaki gelişmeler, burada güzel konuşmalar yapmış olan değerli grup temsilcilerinin de ortaya koymuş oldukları glasnost, perestroika gibi gelişmeler Sovyetler’deki yeni oluşumlar ve dünyanın diğer yerlerindeki yeni gelişmeler, Türkiye’nin önüne, Sovyetlerde bulunan Türklerle diplomatik münasebetler kurmak, onları tanımak, bundan sonra ilişkilerini nasıl ayarlayacağı gibi konuları getirmiş bulunmaktadır. Daha önce Türk Dışişleri, doğrudan doğruya Sovyetler Birliği’ni hedef almış; bunların içinde bulunan Türkler hiç konu edilmemiştir. Türkiye’nin izlemesi icap eden dış politikanın ne olmasının görüşülmesi konusunda önergemizi hazırladık. Türkiye’nin dış politikası ayrı konudur. Balkanlar’a önem vermek, bütün cihana açılan bir dış politika takip etmek, bugünkü dünyanın gelişme gösterdiği bir ortamda gereklidir.” Yeni Düşünce, Sayı: 530, 27 Aralık 1991.

⁹ “Hasret Bitti, Türkeş Türk İllerinde...”, Yeni Düşünce, Sayı: 548, 1 Mayıs 1992.

sıyla yayın periyodunu haftalığa çevirmiştir. Bu dönemde gerek Ankara'daki MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası, gerekse yurt çapındaki davaları ayrıntılı şekilde yayınlayarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.

Akkan Suver'in sahibi olduğu Yeni Düşünce Dergisi, daha sonra (Alparslan Türkeş'in isteği doğrultusunda) Rıza Müftüoğlu tarafından satın alınarak gazete formatına dönüştürülmüştür. Ülkü Ocakları geleneğinden gelen Rıza Müftüoğlu gazeteyi bir süre daha İstanbul'da ve dergi formatındaki ekiple yayınlamaya devam etmiştir.

1987 yılı Nisan ayında Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) Kurultayı öncesinde gazete merkezinin Ankara'ya taşınmasına karar verilmiştir. Darbe sonrası Ülkücü Hareketin yeniden toparlanmaya başladığı bu dönemde, gazetenin yazı kadrosu da yeniden teşekkül ettirilmiştir. Haftalık Yeni Düşünce Gazetesi, bu tarihlerde ülkücülerin sahip oldukları ve seslerini duyurabildikleri tek gazetedir.

Yeni Düşünce'nin Ankara'daki ilk sayısı MÇP Kurultayı'nı haber yapan "*Birlik, Demokrasi, Gelişme*" manşeti ile ve siyah beyaz olarak yayınlanmıştır. 1980 öncesi Ülkü Ocakları Genel Başkanlarından Lütfi Şehsuvaroğlu'nun genel yayın yönetmenliğinde, yeni bir yayın sürecine giren Yeni Düşünce; Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Ömer Seyfettin, Seyyid Ahmet Arvasi, Mümtaz Turhan ve Erol Güngör'ün entelektüel mirasının takipçisi olmuştur.

Darbe sonrası ideolojik tahkimatı tekrar inşa etme misyonundaki Yeni Düşünce, aynı zamanda Türk milliyetçiliğinin siyasi krizine de taraf olmuştur. Bu bağlamda, Mamak Askeri Cezaevi'ndeki ülkücü tutukluların uğradıkları işkenceleri gündeme getirmiş ve yaptığı yayınlar ile askeri cezaevlerinin boşaltılmasını sağlamıştır. 12 Eylül darbesinde mahkûm edilen ülkücü tutukluların haksız ve hukuksuz yere yargılanarak yüzlerce yıl ceza aldıkları zamanın Türk Ceza Kanunu'nun 313. maddesinin değiştirilmesini sağlayarak, MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası'nın düşmesine sebep olmuştur. Anavatan Partisi Hükümeti'nin en güçlü olduğu dönemde iç, dış, eğitim, kültür, sanat vs. politikalarında millî ve manevî ölçülere sığmayan her konuda muhalefetine açık bir şekilde ortaya koyarken, Bulgaristan Türkleri, Irak işgali vs. konularda devletin politikalarını desteklemiştir. 1985 yılında ANAP Hükümeti tarafından faaliyetlerine başlamasına proaktif bir şekilde izin verilen Türk Ocakları ile MÇP ve Alparslan Türkeş arasındaki ilişkilerin tekrar düzenlenmesi yolunda yayınlar yapmıştır.

Başta MÇP olmak üzere, hiçbir yaygın medyanın faaliyetlerine yer vermediği milliyetçi kuruluşların sesi olmuştur. Yeni Düşünce 1987-1992 yılları arasındaki yayınlarında Türk milliyetçiliğinin geleneksel çizgisini korumakla birlikte, zamanın entelektüel gelişimine de dikkate alarak milliyetçi kitleleri aydınlatma misyonu üstlenmiştir.

Milliyetçiliği slogan düzeyinden, tefekkür zeminine getirmeyi ana hedef edinmiştir. O dönem camia içerisinde gelen bazı eleştirilere rağmen bu konudaki ısrarını sürdürmüştür.

Türk milliyetçiliği fikir sisteminde ilk kez eleştirel yaklaşımı benimsemiş ve tartışılmaz hiçbir şeyin olmadığı fikriyatının savunucusu olmuştur. Bu bağ-

lamda Türkiye’de pek yaygın olmayan “*sivil toplum*”, “*açık toplum*”, “*post-modernizm*”, “*liberal solculuk*” vs. gibi ideolojik ve entelektüel kavramlar Yeni Düşünce’de sıkça kullanılmıştır.

Lütfi Şahsuvaroğlu’nun ardından genel yayın yönetmeni görevini Ahmet Arslan devralmış ve Yeni Düşünce geleneği 1992 yılına kadar devam etmiştir.¹⁰

Her bir sayısı adeta sosyal bilimler ansiklopedisinin bir fasikülü gibi olan Yeni Düşünce, 1987-1992 yılları arasında yüzlerce kadro yetiştirmiştir. Bugün bu kadroların pek çoğu akademik hayatta, siyaset ve bürokraside devlete ve millete hizmet etmeye devam etmektedirler.

1989 yılında Yeni Düşünce ile birlikte Türkiye’de ilk defa haftalık bir gazetenin Türk dünyası sayfası çıkmaya başlamıştır. O yıllarda SSCB’den herhangi bir haber veya bilgi alma imkânının olmadığı dikkate alındığında, gazetenin Türk Dünyası sayfasında sık sık Rus esaretinde yaşayan Türklerle ilgili bilgi ve haberlerin çıkması¹¹ büyük bir gazetecilik başarısıdır. Bu sayfada Dr. Oğuz Karaçay, Hamdi Mert, Yasin Aslan, Gencehan Tunay, Hüseyin Korkmaz, Hamit Küçükbatır, Metin Bilgiç, İsmail Tunalı, Murat Ayok imzalı yazı ve haberler yer almaktadır. 29 Aralık 1989 tarihli sayısında büyük bir manşetle, “1989: Türklüğün Uyanış Yılı” başlığıyla çıkan yazıda Türk Dünyası ile ilgili geniş ve ilmi bir değerlendirme yazısı yer almıştır.¹² Dünyadaki bu Türk dirilişinin aksine, Türkiye’nin, gelişmeler karşısında gerektiği aktif siyaset takip edemediği iddia edilmekte¹³ ve Türk Dünyası’nın yaşadığı acıları, yeterince dünya kamuoyuna duyuramadığından şikâyet edilmektedir.¹⁴ Yeni Düşünce’nin Türk Dünyası ile ilgili haber ve yazıları her hafta tam sayfa halinde çıkarken, özel olarak Kırım Türkleri ile ilgili de bilgiler yer almıştır. Türk basınında ilk defa Kırım Türkleri ile ilgili gezi notları da Yeni Düşünce’de yayınlanmıştır.¹⁵

Kırım Türkleri, Taşkent’te 2 Mayıs 1989 yılında “*Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı*”nı (KTMH) kurarak, bu yapının başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımoglu’nu getirmişlerdir.¹⁶ Yeni Düşünce bu teşkilatın kuruluşunu haber

¹⁰ Yeni Düşünce Gazetesi ile ilgili değerli bilgilerini paylaşan gazetenin genel yayın yönetmeni Sn. Ahmet Arslan’a şükranlarımı sunarım.

¹¹ Türk Dünyası sayfasının ne kadar önemli haberlere imza attığının en çarpıcı örneklerinden birisi, Aralık 1986’da Kazakistan’da ve Kırgızistan’da meydana gelen ayaklanmalar ile Özbekistan’ın Fergana bölgesindeki kanlı çatışmalarla ilgili yapmış olduğu haberdir. Bu bölgede meydana gelen hadiseleri, Sovyet resmi kaynakları Ahıska Türkleri-Özbek Türkleri ve Kırım Türkleri arasında yaşanan bir çatışma şeklinde açıklamamıştır. Hâlbuki hadiselerin mahiyeti, sebepleri ve boyutları ile Türk ve dünya basını ile kamuoyunda yanlış yansıtılmakta olduğunun haberi ve gerçekte neler yaşandığına dair bilgilendirme ilk defa Yeni Düşünce’de yayınlanmıştır. “Türkistan’daki Son Olayların Gerçek Yüzü”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 444, 4 Mayıs 1990.

¹² Ö. Faruk Kayır, “1989: Türklüğün Uyanış Yılı”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 426, 29 Aralık 1989.

¹³ “Gündemdeki Türk Uyanışı Önümüzdeki Asra Damgasını Vuracak Türklük Uyanırken, Türkiye Uykuda”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 422, 1 Aralık 1989.

¹⁴ Ayşe Şahin, “Türklüğün Meselelerini, Dünyaya Duyuramıyoruz”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 424, 15 Aralık 1989.

¹⁵ Tuncer Gülensoy, “Kırımdan Geliyorum”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 521-522, 25 Ekim 1991-1 Kasım 1991.

¹⁶ Kırımoglu, “a.g.m.”, s. 5.

yaparak, KTMH teşkilat gayelerini, ilkelerini ve tüzüğünü, Hakan Kırmılı imzasıyla tam metin olarak yayınlamıştır.¹⁷

Kurulan bu yeni KTMH teşkilatı, SSCB Yüksek Sovyet'inde "haklarının iade edileceği" ile ilgili karar¹⁸ çıkması üzerine, 1989 yılı güzünden itibaren çadır şehirler kurarak Kırım'a göçü hızlandırmış ve Kırım'da Türklerin haklarını alabilmek adına iktidara karşı baskıları arttırmıştır. Fakat Ruslar, Türklerin göç etmelerini engellemek için çeşitli yollar denemiş, en başta da ev veya arazi vermemişler, yahut istedikleri yere yerleşmeyi yasaklamışlardır.¹⁹ Rus halkı ise önceleri yeni gelen Türklere ilgi göstermiş, yüksek fiyattan arazilerini satmışlar, ancak nüfusun artması üzerine, onlar da telaşa kapılarak arazilerini satmamaya başlamışlardır.²⁰ Bunun üzerine Kırım Türkleri, (kadim zamanlardan beri atalarının olan) devlete ait arazileri işgal edip ev yahut çadırlar kurmaya başladılar. Bu hadiseler de ilk defa Yeni Düşünce tarafından Türkiye kamuoyuna aktarılmıştır.²¹ "1989'da Kırım'da ikamet eden Kırım Tatar nüfusu yirmi bin civarında iken, bu sayı 1990 yılı Mart'ında yetmiş binin üzerine, 1991 yılı Mart'ında ise yüz elli bin civarına ulaşmıştı."²² Yeni Düşünce bu olayları da

¹⁷ Hakan Kırmılı, "KTMH Teşkilatı Tüzüğü", *Yeni Düşünce*, Sayı: 405, 4 Ağustos 1989.

¹⁸ "Sürgün Edilen Halkların Hakları İade Ediliyor", SSCB Yüksek Sovyeti, "Başlangıçtan bu yana yurtları dışına zorunlu sürgüne gönderilen halkların maruz kaldığı uygulamaların kanunsuz ve haksız kabul edilmesi ve bu halkların haklarının kayıtsız şartsız iade edilmesi"ne dair bir beyannameyi kabul etti. Beyanname, iki saat kadar süren harareti müzakerelerden sonra, 16 çekimser ve 5 red oyuyla karşılık, 370 kişilik bir çoğunluğun kabul oylarıyla benimsendi. Söz konusu beyanname, Stalin döneminde sürgün edilen halkları tamamen temize çıkıyor ve zorunlu iskân uygulamasını sosyalizmin tabiatına ve demokrasi ve hukuk ilkelerine aykırı olmakla mahkûm ediyor. Yine de, beyannamenin başlığına, "sürgün edilen halkların haklarının kayıtsız şartsız iade edilmesi" ifadesinin konmuş olması, bir parça da olsa başarıya ulaşabildiğini gösteriyor." *Yeni Düşünce*, Sayı: 22, Aralık 1989; Bu konu ayrıca "Kırım Türkleri Resmen Aklanıyor" şeklinde sunulan bir haberle başka bir sayıda yeniden gündeme getirilmiştir. *Yeni Düşünce*, Sayı: 3, Kasım 1990.

¹⁹ Bu zulüme maruz kalanlardan biri de, Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu'dur. "Kırım Tatar Milli Hareketi'nin lideri Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu geçtiğimiz Mart ayı içinde Vatan Kırım'da satın aldığı eve yerleşti. Kırım Türkleri'nin tarihi başkenti Bahçesaray'a yerleşmek üzere mahalli Sovyet makamlarından iskân müsaadesi talep eden Kırmıoğlu, kendisine Bahçesaray için iskân müsaadesi verilmemesi üzerine Gözleve'ye bağlı Küntovar (Rusça adı: Teplovka) köyüne yerleşti.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 395, 26 Mayıs 1989.

²⁰ "Kırım'da Türk Kolonilerine Ruslar Tepki Gösteriyor"; "Kırım Türk Tatarlarına ait yerleşim merkezlerinde iskân edilmiş olan Rusların, önceleri vatanlarına dönüş yapan Türklere ilgi gösterdikleri ve ellerindeki ev ve eşyaları yüksek fiyatlarla pazarladıkları ancak, Türk nüfusunun giderek artış göstermesi üzerine rahatsızlık duydukları belirtiliyor. Öte yandan, Kırım Türk Tatarları ile Kırım'da iskân edilmiş olan halkların temsilcileri Yalta'da bir araya geldiler. Ortaya çıkan problemlerin ele alındığı görüşmede, herhangi bir mutabakat sağlanamadı.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 472, Kasım 1990.

²¹ "Yönetim Yerleşmeye İzin Vermeyince Kırım Türkleri Arazi İşgal Etti"; "Kırım Vilayeti'nin bazı bölgelerinde, Kırım'a Orta Asya Cumhuriyetleri'nden gelmeye devam eden Kırım Tatarları'na mensup kişilerden oluşan bazı gruplar, yerel yetkililerin izni olmaksızın, bazı arazileri işgal etmeye başladılar. Tatarlar, işgal ettikleri arsalar ev inşa etmek niyetindedir. Bu amaçla, yerel otoritelerin ve askeri kişilerin uyarılarına aldırmaksızın, Belagorsk Rayonu'ndaki kollektif bir çiftliğin sınırları içinde bulunan 16 hektarlık bir araziye, toplam 120 ev yapmak düşüncesiyle el koydular. Tatarlar bu amaçla niçin konumu ihlâl etmek zorunda kalıyorlardı? Tatar bir kadın, kendisiyle yapılan görüşmede, Kırım'a Özbekistan'dan geldiğini söylemişti. Bir kadın, yarımada iki ay boyunca bir iş ve yaşayabileceği bir yer arayarak aylak aylak dolaşmış; fakat kendisiyle kimse ilgilenmemiş; kimse ona yardımcı olmamıştı. Nihayet kendisini arsalar el koymak mecburiyetinde kalan bir grubun içinde bulmuştu.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 479, 10 Kasım 1989.

²² Kırmıoğlu, "a.g.m.", s. 5.

yakından takip etmiş ve Türk kamuoyunu bilgilendirmiştir.²³ Bilhassa Rusların “Kırım Türklerinin haklarını iade ediyoruz” şeklinde dünya kamuoyuna yaptığı açıklamaların gerçekte öyle olmadığı ortaya konulmuştur.²⁴

SSCB’de yaşanan glastnost ve perestroika süreçleri sonrasında bir yandan sürgünde bulunan Kırım Türkleri vatana dönebilmek için şartlarını zorlar-ken, diğer yandan ise, Kırım’a dönenlerin yaşadıkları sıkıntılar söz konusu idi. Ayrıca, Kırım’ın bu yeni dönemde nasıl bir statüde olacağı da belirsizdi. Sovyet yetkilileri bu belirsizliği ortadan kaldırmak için Kırım’da halk oylaması yapmaya karar verdi. Yeni Düşünce bu bilgiyi de ilk duyuran basın kuruluşu olmuştur.²⁵

Kırım’da yapılacak halk oylaması, adeta senaryosu önceden yazılmış bir tiyatro idi. Çünkü,

“...burada söz konusu olan Kırım’ın yerel halkı olan ve o sırada büyük çoğunluğu sürgün bölgelerinde yaşamakta olan Kırım Tatarları’nın değil, sürgünden sonra çoğu Rusya’dan Kırım’a yerleştirilmiş olan ve halen Kırım nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan göçmenlerin kendi kaderini tayin hakkıydı. Başka ifadeyle, gerçekleştirilmek istenen, Kırım Türkleri’nin tarihi vatanı üzerinde geniş yetkilere sahip bir Rus muhtariyeti kurmaktı. Bu muhtariyetin de şartlar müsait olduğu takdirde sürgün sonrası göçmenlerin büyük çoğunluğunun vatanına yani Rusya’ya bağlanması yahut bir müddet kendi başına buyruk bir Cumhuriyet olarak kalması öngörülmektedir.”²⁶

Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı Kırım Tatar halkının kanunî hak ve menfaatlerinin ihlali olduğu düşüncesiyle referandum yapılmasına karşı çıktı.

KTMHT’nin karşı çıkmasına rağmen, 20 Ocak 1991’de Kırım’da referandum yapıldı, referandumda oy kullanan seçmenlerin büyük ekseriyeti Kırım

²³ “Kırım Türk-Tatar Millî Hareketi Teşkilatı Vatan Kırım’da Büyük Çapta Bir Kolonizasyon Faaliyeti Yürüttü”; “1990 yılı içerisinde Kırım’a transfer edilen Türklerin sayısı yüz bini aştı. Bu nüfusun büyük bir kısmı, seri halde kurulan çadır kentlerde yaşıyor. Ancak, yeterli paranın bir araya gelmesi halinde yeni bir ev yapılması yoluna gidiliyor veya Ruslar tarafından işgal edilen kendi tarihi evlerini satın alıyorlar.”, Yeni Düşünce, Sayı: 479, 4 Ocak 1991.

²⁴ “İki İleri Bir Geri”; “SSCB’de Kırım Türkleri’nin Kırım’a dönebilmesi için komisyonlar kurulduğu ve anayasa değişikliğinin gündeme geldiği bir ortamda, Kırım’a dönen Türklerin tutuklanması ve çeşitli baskılara maruz bırakılmaları Rusların niyetlerinin samimi olmadığı şeklinde karşılandı. Komisyonun aldığı karara göre, Kırım Türkleri ve Volga Almanları II. Dünya Savaşı sırasında sürüldükleri topraklara, bu topraklara yerleştirilmiş ve halen bu bölgelerde yaşayan halkları zedelenmeden aşamalı olarak dönebilecek. Konuyla ilgili çevreler özellikle Kırım Türkleri’nin haklarının iade edilmesiyle ilgili olarak zaman zaman komisyonlar kurulduğunu, ancak komisyonlar yoluyla meselenin çözümünün mümkün olmadığı görüşünü belirtiyorlar.”, Yeni Düşünce, Sayı: 427, 5 Ocak 1990.

²⁵ “Kırım’ın Statüsü Halk Oylaması İle Belirlenecek”; “Sovyetler Birliği’nin Ukrayna Cumhuriyeti’ne bağlı Kırım bölgesi konseyi, Kırım’ın gelecekteki statüsünü belirlemek üzere halk oylaması yapılmasını kararlaştırdı. Bölge konseyi, halk oylamasında Stalin döneminde vatanlarından sürülen bütün Kırım Türk Tatarları’nın oy kullanmasını da karara bağladı. Oylamanın gelecek Şubat ayında yapılabileceği belirtiliyor. Stalin tarafından yürütülen kolonizasyon hareketleri neticesinde, çeşitli etnik grupların yaşadığı Kırım’da; bölgenin 1954 yılı öncesinde olduğu gibi Rusya Federasyonu’na bağlanması, mevcut statünün korunması, muhtariyet veya Cumhuriyet ilân edilmesi konularında derin görüş ayrılıkları bulunuyor.”, Yeni Düşünce, Sayı: 473, 3 Kasım 1990.

²⁶ Kırımoglu, “a.g.m.”, s. 12-13.

Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması istikametinde oy kullandılar. Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı temsilcileri Ukrayna parlamentosu toplantı salonuna alınmalarına ve demokratik görüşlü milletvekillerinin ısrarlı taleplerine rağmen kendi vatanlarının statüsü meselesi hakkında karar verecek olmasına bakılmaksızın söz hakkı bile alamadılar.²⁷

Bunun üzerine, Kırım Türkleri bir bildiri yayınlayarak bu referandumun sonucunu protesto ettiler. Bildirinin tam metni Yeni Düşünce'de yayınlanmıştır. Gazetenin aynı sayısında Kırım Tatar şair ve yazarların da beyanatları tam metin olarak yayınlanmıştır.²⁸

“Millî iradelerini ortaya koymak için Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilatı öncülüğünde millî kurultaylarını toplama kararı aldılar. Kırım Türkleri, Kırım, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kafkasya, Rusya, Ukrayna, Litvanya, Tataristan, Letonya ve başka Sovyet ülke ve şehirlerinde demokratik seçimlerini yaparak vekillerini Kırım'a gönderdiler.”²⁹

II. Kırım Tatar Millî Kurultayı 26 Haziran 1991'de Akmescit şehrinde toplandı. Kurultay, kurultayın ana fikri ve prensiplerini vurgulayan ve Kırım Tatarları'nın kendi kaderlerini belirleyeceklerini ilan eden 5 maddelik bir “Kırım Tatarları'nın Millî Egemenlik Bildirisi”ni oybirliği ile kabul etti ve Rusların kontrolündeki Kırım Muhtar Sovyet Cumhuriyeti'ni tanımadığını ilan etti. Kurultay, aynı zamanda Kırım Tatar halkının en yüksek ve yetkili tek organı olarak Kırım Tatar Millî Meclisi'ni belirledi ve onun 33 kişilik üyesini seçti. Meclis başkanlığına da Kırım Tatarları'nın tanınmış insan hakları savunucusu ve Millî yol başçısı Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu seçimle getirildi.³⁰ Mustafa Cemiloğlu (Kırımoğlu) adı ülkücüler arasında bir dönem efsane olmuştur. SSCB'de “vatanperverlik ve antikomünistlik” suçlamalarıyla defalarca hapse atılan Cemiloğlu, cezaevinde 303 gün süren açlık grevi yapmıştır. SSCB'de bazı insan hakları savunucularının Cemiloğlu'nun serbest bırakılması için 1975 yılında Birleşmiş Milletler'den yardım talep etmesiyle Cemiloğlu adı tüm dünya kamuoyunda ve Türkiye'de ilk defa duyuldu. Ülkücüler yurt genelinde ona destek yürüyüşleri tertip ettiler, hatta cezaevinde şehit olduğu haberinin yayınlanması³¹ üzerine gıyabî cenaze namazları kılındı.³² SSCB'nin da-

²⁷ Kırimoğlu, “a.g.m.”, s. 3.

²⁸ “KTMH Teşkilatı Referandum Bildirisi”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991; “Kırım Tatar Şair ve Yazarların Beyanati”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

²⁹ Oğuz Çetinoğlu, “18 Mayıs 1944 Kırım Türklerinin Topyekün Sürgün ve Soykırım Günü”, (Çevrimiçi) www.turan.tc/kalem/18mayiskirim.htm, 25.05.2004.

³⁰ Çetinoğlu, “a.g.m.”, s. 2.

³¹ “Türklük Âleminin Ebedi Sembolü Mustafa Cemil, Türklüğün Büyük Şehidi”, *Devlet*, Sayı: 327, 9 Şubat 1976.

³² “Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu'nun kendi anlatımına göre 1974 yılında üçüncü kez tutuklanıp Sibiryadaki bir çalışma kampında bir yıllık mahkûmiyetini çekmeğe yollandı. Tahliyesine üç gün kala kamptaki mahpuslar arasında Sovyetlere karşı propaganda yaptığı, kamptan yazdığı mektuplarla Sovyetlerin siyasetini kötülediği iddiası ile yeni bir dava açılarak mahkûmiyet süresi uzatıldı. Bu haksız mahkûmiyeti protesto etmek için 303 gün sürecek bir açlık grevine başladı. Yaklaşık 10 ay süren açlık grevi zamanında, 1975 yılında Nobel Barış Ödülü'nü kazanan nükleer fizikçi Andrei Sakharov (1921-1989), Kızılordu generali Petro Grigorenko ve diğer bazı insan hakları savunucusu

ğılmasından sonra Mustafa Cemiloğlu ve rahmetli Alparslan Türkeş 7 Şubat 1992'de ilk kez tanışmışlardır. Sohbet esnasında Başbuğ'un, "Kırım'ın istiklaline kavuşması için çok mücadele ettiniz. Sizi tebrik ederim" demesi üzerine, Cemiloğlu, hapisanede iken ülkücülerin kendisine olan desteği dolayısıyla hissettiklerini Türkeş'e şöyle anlatmıştır:

"Ben kendimden vazgeçmiş betonun üzerinde ölümümü beklerken sizden bir mektup aldım. Ben o an sürgünde de olsam arkamda olduğunuzu hissettim ve ayağa kalktım. Bu yüzden Kırım'ı istiklaline ben değil siz kavuşturdunuz. Siz 30 yıl önce, 4 defa şu anki Türk Cumhuriyetleri'nin liderlerini Rusya'da topladınız ve bize ruh verdiniz, heyecan verdiniz. Bu olmasaydı imparatorluk yıkılmış olsa bile biz hazır olmadığımız için hürriyetimize kavuşamazdık."³³

Mustafa Cemiloğlu, Türkeş'in vefatı vesilesiyle yayınladığı taziye mesajında sunları kaydetmiştir:

"Alparslan Türkeş bütün Türk Dünyası gibi Kırım Tatar Türkleri için de unutulmaz bir şahsiyet olarak Hakk'ın rahmetine kavuştu. Hep söylediğim gibi, Sovyetler Birliği devrinde, demir perde altında, hür dünyadan sınırlı malumat alırken, Sovyet basınında kim karalanırsa bizler bilirdik ki onlar iyi insanlar ve iyi işler yapıyorlar. Alparslan Türkeş ve O'nun Bozkurtları'ndan da Sovyet basınında hep kötü bahsedilir ve karalanırdı. Biz de bilirdik ki, Ülkücüler bizim taraftan insanlardı ve taa o yıllardan sempatiimizi ve saygımızı kazanmışlardı. Demirperde aralanıp, hür dünyadan ve Türkiye'den daha fazla malumat almaya başlayınca anladık ki yanılmamışız. 1975-1976 yıllarında benim için ve halkımız için Türk kamuoyunu ayağa kaldıran bu vatansever insan ve O'nun ülkücülere hayatı kurtarmış. Bu âlicenap insan ve O'nun ülküdaşları, bizimle beraber ağlamışlar, bizimle acılarımızı paylaşmışlar, bizler için dualar etmişler. Kırım Tatar Türkleri merhum Alparslan Türkeş'e ve ülkücülere müteşekkirdir. Guyaben seneler önce tanıdığım ve sonra, Türkiye'ye birinci kere ettiğim ziyaret günlerinde, 1992, 7 Şubat'ta tanışmak mutluluğuna eriştiğim merhum Alparslan Türkeş'e yüce Allah'tan rahmet diliyorum. 1997, 4

kişiler, serbest bırakılmasını talebiyle Birleşmiş Milletler'e başvurarak ve dünya kamuoyuna duyurular yaparak isminin ve Kırım Türkleri'nin dramını dünya kamuoyuna mal ettiler. Ancak bundan sonradır ki, Türkiye'de de Cemiloğlu'nu kurtarmak için ülkücü gençlik yürüyüşler yaptı, yayınlar ve basın toplantıları ile Türkiye'deki Kırım Türkleri'nin de katkısı ile ülke kamuoyu "Mustafa Cemiloğlu" ismini öğrendi. Soğuk savaş yıllarının bir kavramı olan Demirperde ötesindeki Türklerden hemen hiçbir sağlıklı haberin alınmadığı dönemde Samizdat olarak bilinen yeraltı haber kaynaklarından Türkiye'ye yürüyüşler yapıldı; haber ülke gündemini ve özellikle Türk milliyetçilerinin gönüllerini dalgalandırmıştı: 1944 yılındaki Kırım sürgününü protesto eden Mustafa Cemiloğlu isimli bir genç bulunduğu hapisanede açlık grevine başlamıştı. Kısa süre sonra bu haber "Mustafa Cemiloğlu hapisanede şehid oldu"ya dönüştü; bu haber öylesine etkili olmuştu ki, yurdun birçok köşesinde Cemiloğlu için yürüyüşler yapıldı; mevlidler okundu. Sonra anlaşıldı ki, "Mustafa Cemiloğlu" diye "yiğit bir Kırım Tatarı kahraman" vardı; hapisanelere de atılmıştı, ama ölmemişti." Hayati Bice, "18 Mayıs 1944: Kırım, Sürgün ve Cemiloğlu", <http://ulkucubellek.com/18-mayis-1944-kirim-surgun-ve-cemiloglu-hayati-bice/>, 12.12.2017.

³³ "Kırım'ı İstiklaline Kavuşturan Lider", <https://ulkucununesi.wordpress.com/2011/03/13/basbug-turkesin-30-yillik-sirri/>, 19.12.2017.

*Nisan saat 22.45'te Türk Dünyası en büyük evlatlarından birisini kaybet-
ti. Allah Milletimize Alparslan Türkeş gibi daha çok insanlar yetiştirmeyi
nasip eylesin.*"³⁴

Vatana dönüş mücadelesini kazanıp da, Kırım'a dönebilen Kırım Tatarları bir yandan da sosyal ve dini müesseselerini tesis etmeye çalışmışlardır. İlk defa Müftü seçimi yapılmıştır.³⁵ Kebir Camisi'nde çocuklara dini eğitim vermek üzere medrese açılmış, Yeni Düşünce bu haberi Türk kamuoyuna duyurmuştur.³⁶ Mimar Sinan'ın eseri olan ve 1937'de kapatılarak ateizm müzesi yapılan Kezlev'deki Cuma Camisi geri alınmıştır.³⁷ Sonraki senelerde Kırım Türkleri'nin milli kültürünün ortaya çıkarılmasında ve yaşatılmasında hayati önem taşıyan bir karar alınarak Akmescit'te Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır.³⁸ Bu fakülte bünyesinde zaman içerisinde TİKA tarafından Türk Dili Merkezi açılmış olup, Kırım Türkleri'nin Türkçe eğitim alması hususunda büyük hizmetler ifa etmiştir.

Yeni Düşünce'ye özel röportaj veren Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu henüz bu yıllarda Türk Dünyası için ortak alfabe kullanılmasının zaruretine dikkat çekmiştir.³⁹

Yeni Düşünce Kırım'ın yanı sıra Romanya'da yaşayan Kırım Türkleri ile ilgili de haber ve bilgiler vermiştir.⁴⁰

³⁴ Hayati Bice, "a.g.m.", s. 4.

³⁵ "Türkler İlk Defa Müftü Seçtiler"; "Kırım Tatar Milli Hareketi geçtiğimiz hafta içerisinde Sovyetler Birliği'nde ilk defa resmi makamların atamalarıyla göreve gelen müftülerin dışında, Kırım Türkleri'nin milli ve dini hayatını düzenlemek için Server Gazioğlu Seutov'u müftülüğe seçtiler. Seutov'a tecrübelerinden yararlanmak üzere Bakü ve Taşkent müftülüklerini ziyaret edecek.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 403, 21 Temmuz 1989.

³⁶ "Akmescit'te Kebir Camisi'nin Bünyesinde Medrese Açıldı." "Sovyetler Birliği'nin muhtelif cumhuriyetlerinde dağınık olarak yaşamakta oldukları sürgün yerlerinden göç ederek, vatanları Kırım'a dönmekte olan Kırım Tatarları'nın yoğun olarak yerleşmekte oldukları Akmescit şehrindeki Kebir Camisi'nin bünyesindeki medrese faaliyetlerine başladı. 1944 sürgün faciasından bu yana iki neslin milli kültüründen mahrum olarak doğup büyüdüğü Kırım Türkleri'nin çocuklarına dini eğitimin verildiği medreseye şimdilik 14-15 yaşlarındaki çocuklar kabul edilmekte. İleride camideki inşaat çalışmaları yoluna koyulup oda ve yatak problemleri çözümlendikten sonra yedi yaşından başlayarak erkek ve kız çocukları da medreseye kabul edilecek.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

³⁷ "Gözleve'deki Cuma Camii Kırım Tatarlarına İade Edildi", *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

³⁸ "Simferopol Üniversitesi'nde Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü Kuruldu. Simferopol (Akmescit) Devlet Üniversitesi'nde, Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü 1990-91 öğretim yılı için 50 öğrenci kabul eden bölüme, Kırım, Krasnodar ve Özbekistan'dan çok sayıda öğrenci başvurdu.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 467, 21 Ekim 1990.

³⁹ "Türk Dünyasındaki Dayanışma İçin Ortak Alfabe Şart", Mustafa Cemiloğlu İle Özel Röportaj, *Yeni Düşünce*, Sayı: 450, 20 Temmuz 1990.

⁴⁰ Tuncer Kalkay, "Romanya Türkleri Gazete Çıkardılar"; "Romanya Türkleri 45 yıllık bir aradan sonra ilk defa bir Türkçe gazete yayınlamaya başladılar. Romanya Demokrat Türk Müslüman Birliği'nin yayın organı olarak yayımlanmaya başlayan gazeteye tarihimizdeki önemli yerinden dolayı "Karadeniz" adı verildi. Aylık olarak Bükreş'te yayımlanmaya başlayan Karadeniz, Türk Dünyası'nın uyanış dönemini başlatan düşünürlerden olan Kırmılı büyük Türk milliyetçisi, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde Fikirde, İşte Birlik" şiarını kendisine slogan edinmiş. Türkiye Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi ve Romence olarak yayınlanan 8 sayfalık gazetenin baş redaktörlüğünü Kenan Polat yapıyor.", *Yeni Düşünce*, Sayı: 450, 15 Haziran 1990. Ayrıca, "Romanya Türkleri Gelecekte Ümitli", *Yeni Düşünce*, Sayı: 467, 21 Ekim 1990.

Sonuç

21 Temmuz 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinden çıkmış, 1783 yılında ise Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Çarlık döneminde uygulanan baskı yıldırma politikalarının neticesinde yüz binlerce Kırım Türkü Osmanlı ilkesine göç etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra kurulan SSCB döneminde ise bu baskı ve zulümler daha da şiddetlenmiştir. 1929-1930 yıllarında Kırım Türkleri Sibiryaya ve Urallara sürülmüştür. II. Dünya Savaşı öncesinde 1921 ve 1941 yılları arasında Komünistler Kırım'da 160 ila 170 bin Türkü imha etmiş veya sürgüne yollamışlardır. II. Dünya Savaşı döneminde ise, tarihinin en büyük felaketini yaşayan Kırım Türkleri, Stalin tarafından 18 Mayıs 1944'de topyekün sürgüne gönderilmiştir. Bu sürgünden sonra hayatta kalabilenler, vatan Kırım'a dönmek ve milli haklarını yeniden elde etmek için uzun yıllar mücadele etmişlerdir.

Kırım Türkleri'nin vatana dönüş mücadelesi ve göstermiş oldukları bu gayret, bilhassa SSCB'nin dağılma döneminde Türkiye'de rahmetli Alparslan Türkeş'in liderliğindeki Türk milliyetçileri tarafından maddi ve manevi destek görmüştür. Bu dönemde milliyetçilerin en büyük yayın organı Yeni Düşünce gazetesidir. Yeni Düşünce, misyon ve gayesi istikametinde Türkiye kamuoyunu esir Türkler konusunda da aydınlatmaya çalışmıştır. Mesela, 1989 yılında Türkiye'de ilk defa haftalık bir gazetenin Türk Dünyası sayfası çıkmaya başlamıştır. O yıllarda SSCB'den herhangi bir haber veya bilgi alma imkânının olmadığı dikkate alındığında, gazetenin Türk Dünyası sayfasında sık sık Rus esaretinde yaşayan Türklerle ilgili bilgi ve haberlerin çıkması büyük bir gazetecilik başarısıdır. Yeni Düşünce'nin Türk Dünyası ile ilgili haber ve yazıları her hafta tam sayfa halinde çıkarken, özel olarak Kırım Türkleri ile ilgili de bilgiler yer almıştır.

Kaynaklar

"Akmescit'te Kebir Camiinin Bünyesinde Medrese Açıldı", *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

"Gözleve'deki Cuma Camii Kırım Tatarlarına İade Edildi", *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

"Gündemdeki Türk Uyanışı Önümüzdeki Asra Damgasını Vuracak Türk-lük Uyanırken, Türkiye Uykuda", *Yeni Düşünce*, Sayı: 422, 1 Aralık 1989.

"Hasret Bitti, Türkeş Türk İllerinde...", *Yeni Düşünce*, Sayı: 548, 1 Mayıs 1992.

"İki İleri Bir Geri", *Yeni Düşünce*, Sayı: 427, 5 Ocak 1990.

"Kırım Tatar Şair ve Yazarların Beyanatı", *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

"Kırım Türkleri Resmen Aklanıyor", *Yeni Düşünce*, Sayı: 3, Kasım 1990.

"Kırım Türk-Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı Vatan Kırım'da Büyük Çapta Bir Kolonizasyon Faaliyeti Yürüttü", *Yeni Düşünce*, Sayı: 479, 4 Ocak 1991.

"Kırım'da Türk Kolonilerine Ruslar Tepki Gösteriyor", *Yeni Düşünce*, Sayı: 472, Kasım 1990.

“Kırım’ı İstiklaline Kavuşturan Lider”, <https://ulkucununesi.wordpress.com/2011/03/13/basbug-turkesin-30-yillik-sirri/>, 19.12.2017.

“Kırım’ın Statüsü Halk Oylaması İle Belirlenecek”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 3 Kasım 1990.

“KTMH Teşkilatı Referandum Bildirisi”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 473, 14 Haziran 1991.

“Romanya Türkleri Gelecekte Ümitli”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 467, 21 Ekim 1990.

“Simferopol Üniversitesi’nde Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü Kuruldu”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 467, 21 Ekim 1990.

“Sürgün Edilen Halkların Hakları İade Ediliyor”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 22, Aralık 1989.

“Türk Dünyasındaki Dayanışma İçin Ortak Alfabe Şart”, Mustafa Cemiloğlu İle Özel Röportaj, *Yeni Düşünce*, Sayı: 450, 20 Temmuz 1990.

“Türkistan’daki Son Olayların Gerçek Yüzü”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 444, 4 Mayıs 1990.

“Türkler İlk Defa Müftü Seçtiler”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 403, 21 Temmuz 1989.

“Türklük Âleminin Ebedi Sembolü Mustafa Cemil, Türklüğün Büyük Şehidi”, *Devlet*, Sayı: 327, 9 Şubat 1976.

“Yönetim Yerleşmeye İzin Vermeyince Kırım Türkleri Arazi İşgal Etti”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 479, 10 Kasım 1989.

BİCE, Hayati: “18 Mayıs 1944: Kırım, Sürgün ve Cemiloğlu”, <http://ulkucubellek.com/18-mayis-1944-kirim-surgun-ve-cemiloglu-hayati-bice/>, 12.12.2017.

ÇETİNOĞLU, Oğuz: “18 Mayıs 1944 Kırım Türklerinin Topyekün Sürgün ve Soykırım Günü”, (Çevrimiçi), www.turan.tc/kalem/18mayiskirim.htm., 25.05.2004.

GÜLENSOY, Tuncer: “Kırım’dan Geliyorum”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 521-522, 25 Ekim 1991-1 Kasım 1991.

HATİF, Osman Kemal: *Gökbayrak Altında Milli Faaliyet 1917 Kırım Tatar Milli İstiklal Hareketinin Hikâyesi*, Kütüphane-i Sudi, İstanbul 1334 (1918), (Yeniden Yayına Haz. Hakan Kırımlı), Ankara 1998.

<http://www.ulkucuklari.org.tr/ulkucuhareket/turk-milliyetciliginin-dogusu-ve-gelisimi/ii-dunya-savasindan-sonra-turkculuk-ve-xx-yuzyildan-sonra-onun-gelisimi>, 05.01.2018.

İNALCIK, Halil: “Türklük ve Tatarlık: Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Sayı: 16, Temmuz-Ağustos 1997.

KALKAY, Tuncer: “Romanya Türkleri Gazete Çıkardılar”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 450, 15 Haziran 1990.

KAYIR, Ö. Faruk: “1989: Türklüğün Uyanış Yılı”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 426, 29 Aralık 1989.

KIRIMER, Cafer Seydahmet: *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

KIRIMLI, Hakan: “KTMH Teşkilatı Tüzüğü”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 405, 4 Ağustos 1989.

KIRIMOĞLU, Mustafa Abdülcemil: “Kırım-Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi”, *Emel*, Sayı: 204, Ankara 1994.

ÖZARSLAN, Bahadır Bumin: “Alparslan Türkeş Ve Türk Birliği Ülküsü”, <http://www.ulkuyaz.org.tr/alparslan-turkes-ve-turk-birligi-ulkusu-dr-bahadir-bumin-ozarслан/>, 29.12.2017.

ŞAHİN, Ayşe: “Türklüğün Meselelerini, Dünyaya Duyuramıyoruz”, *Yeni Düşünce*, Sayı: 424, 15 Aralık 1989.

ÜLKÜSAL, Müstecib: “Kırım Türkünün Faciası ve Kurtuluş Davası”, *Emel*, Sayı: 11, Temmuz 1962.

SİYASAL ŞİDDET, TERÖRİZM VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ: 12 EYLÜL SÜRECİ

Mehmet Kürşad YAVAN*

Öz

Siyasal şiddet ve terörizm, insanlığın var olduğu gündün beri kullanılan bir araçtır. Özellikle Fransız Devrimi'nin ardından yapısal olarak değişime uğrayan terörizm, günümüze kadar ulaşan süreçte varlığını koruyan ve sürekli değişime uğrayan yıkıcı bir faaliyettir. Genellikle kitleleri korkutmak ve istenilen siyasi yaptırımı uygulamak amacıyla faydalanılan terörizmin uluslararası bir problem olduğu bir gerçektir.

Türkiye'de terörizm ve siyasal şiddet, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri zaman zaman kullanılan bir araç olmuştur. Özellikle 1961 Anayasası'ndan itibaren ülkenin genç nüfusunun dernekleşmesi ve bu dernekleşmenin beraberinde kutuplaşmayı getirmesi 1968 yılından itibaren ülkeyi bir iç savaşa sürükledi. Bu durumda 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi gerçekleşti ve bu süreç içerisinde hem sol, hem de sağ yapılanmalar ülke genelinde terör metodlarını uygulayarak amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Böylece Türkiye'de uzun bir süre terörizm hakim oldu.

Anahtar kelimeler: Terör, Terörizm, Siyasal Şiddet, Ülkücü, Devrimci, 12 Eylül 1980, Askeri Darbe.

Political Violence, Terrorism And The Case Of Turkey: Process Of September 12th Abstract

Political violence and terrorism have been instruments employed in politics ever since the beginning of humanity. Terrorism, the structure of which was considerably altered in the aftermath of the French Revolution, is a destructive activity which has survived to this day while constantly changing at the same time.

In Turkey, political violence and terrorism have been used as means of politics from the foundation of the Republic. Following the constitution of 1961, Turkish youth widely joined or even founded political societies and this brought about a polarization among the society. This polarization led to civil war-like conditions in Turkey after 1968. Under these circumstances came the military

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi.

coup of 12th September 1980, as a response to which both right- and left-wing groups employed terrorist methods countrywide to achieve their goals. Hence, terrorism prevailed in Turkey for a long time.

Keywords: *Terror, Terrorism, Political Violence, Ülkücü, Revolution, September 12th, Military Coup.*

Giriş

Demokrasi ile birlikte halkların meşru haklarını savunabilmeleri, dünya siyasi tarihinde yeni ortaya çıkan bir olgudur. Özellikle Avrupa coğrafyasında Fransız İhtilali'nin doğuşu ile paralel olarak seyreden siyasal özgürlüklerin, günümüze kadar geçen kısa sürede halklar, toplumlar ve yöneticiler tarafından değişikliğe uğratıldığı bir gerçektir. Ortaya çıkışından itibaren demokrasi, kendi içerisinde dahi farklılıklar göstermektedir, ilk şeklini aldığı andan itibaren uygulayıcıları tarafından da esnetildiği aşıkardır.

Demokrasinin modern anlamda var olmasından bu yana sürekli değişim içinde olması da uygulayıcı ülkeler nezdinde bir süre sonra istikrarsızlığı doğurmuştur. Bu durum, doğal olarak demokrasinin kendi içerisinde ortaya çıkan çeşitlenmelerinden kaynaklanmaktadır. Uygulayıcı ülkenin temsili veya doğrudan anayasal demokrasiyi tercih etmesi, ülke genelindeki unsurların tepkisiyle şekillenebilmektedir. Sonuçta bu duruma ayak uydurabilen hükümetler varlıklarını devam ettirebilirlerken, başaramayan hükümetler ise istikrarsız dönemlerin ardından siyasal hayattan çekilmişlerdir.

Özellikle 20. yüzyıl, dünya genelinde bu istikrarsız hükümetlerin varlığının çoğaldığı bir dönemdir. Günümüze kadar ulaşan gelişmelerden sonra birçok devlet bahsettiğimiz demokrasi çeşitlerine yönelmiştir. Mevcut durumda demokrasinin getirisi olarak kitleler teşkilatlanmaya ve bu vasıtayla ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Gerçek şu ki, siyasal sistemler arasında en kullanışlı olan demokrasi, koruması da zor olan bir sistemdir. Yapısı gereği baskıcı olmayan ve kitlelerin davranış psikolojilerine göre şekillenebilen demokratik hükümetler, sorumlu oldukları halk veya zümreler tarafından değiştirilebilirler. Bu değişim seçici tabakanın rızasıyla gerçekleşmektedir. Bunun aksi yönünde cereyan eden durumda ise mevcut hükümete karşı siyasal düzen içerisinde yeni yaptırımlar uygulanması olağandır. Bu da beraberinde siyasal şiddeti getirir.

Siyasal şiddet, demokrasinin hâkim olduğu ülkenin dinamiklerine göre çeşitlilik gösterebilir. Anayasal düzenin varlığını koruması, yönetimin istikrarı ve devletin varlığını sürdürülebilmesi, siyasal şiddeti kullanacak olan toplumun yapısıyla doğrudan alakalıdır. Söz konusu şiddet politikası, kimi ülkelerde meclis içerisinde ve siyasi partiler arasında sınırlı kalsa da, birçok ülkede kitle hareketlerine dönüşmektedir. Bu durum, pasif yaptırımsal şiddet ile sınırlı kalan parlamento ekolünden oldukça farklıdır. Bu ekol; manipüle, ekonomik buhran, istikrarsız yönetim gibi içinde halkı dolaylı yollardan etkileyen pasif yaptırımsal şiddeti kullanırken, kitle hareketlerinin devreye girdiği siyasal şiddet ise tüm ülkenin yapısını etkilemektedir. Filhakika sahip olunan kitle ile siyasal güç elde etmek, vatandaş kadar siyasileri de tehlikeye sokmaktadır.

Siyasal şiddetin kitle hareketlerine dönüşmesi de zamanla oluşmaktadır. Demokrasinin getirilerinden teşkilatlanma ve dernekleşme, siyasi partiler açısından insan kaynaklarının temelini oluşturmaktadır. Demokratik düzen içerisinde var olan partilerin, sosyal yaşamda ilerleme kaydeden yapılanmaları ideolojik ve dini olarak harekete geçirmeleri mümkündür. Böylece meclis içerisinde ilerleyen pasif yaptırımsal şiddet sokaklara taşınmaktadır. Bu da sokak gücü kuvvetli olanın, demokratik düzende de liderliğe yükselmesine sebep olmaktadır.

Teşkilatlar ve dernekler, siyasi sistem içerisinde bir partiye bağlandıktan sonra, devlet zaviyesinde yaptırım gücü olarak kullanılan bir araca dönüşürler. Bu yapılar, para-militer unsurlardır ve amaçları doğrultusunda demokrasiyi terörize etmekte kullanılırlar. Böylece ülkeye terörizm hâkim olur ve siyasi şiddet başlar. Demokratik ülkelerde bu durumun en belirgin yaşandığı yer Türkiye'dir.

Türkiye Cumhuriyeti, çok partili hayata geçişinden bu yana şiddet eylemlerini sürekli yaşamıştır. Kitlenin siyasi olarak tetiklenebilmesi ve itici gücünün üniversiteli gençlerden oluşması, Türkiye'yi şiddet yoluyla politikada belirgin bir yaşam sahasına dönüştürmüştür. 1961 Anayasası ile dernekleşen yapılar, ülke içerisinde bir süre sonra kutuplaşmanın odak noktası haline gelmişlerdir. Siyasi olarak ayrı düşünen kitleler, dönem içerisinde farklı hükümetlerin de yönlendirmesiyle amaçları doğrultusunda siyasi şiddeti kullanmaya başlamışlardır. Böylece Türkiye, 1968'den itibaren sokak terörünün merkezi olmuştur.

Türkiye'deki sokak şiddeti ve terörizm, 1968'den 1980'e kadar doğası gereği yükselişe geçmiştir. Böylece demokrasi şiddet temelinde işlemiştir. Bu durum, 12 Eylül 1980 yılında yapılan askeri müdahale ile durdurulmuş ve şiddet geçici olarak sonlandırılmıştır. Aynı şekilde demokrasi de 1983 yılına kadar işlemez bir durumda kalmıştır.

Şiddet Yoluyla Politika ve Terörizm

Siyasi şiddetin temeli, kitle hareketlerinin de dâhil olmasıyla beraber terörizme evrilmektedir. Anayasal düzenin çerçevesinden taşan şiddet eylemlerinin ortak noktası fiziki güç kullanılmasıdır.¹ Fakat bireyi veyahut toplumları hedef alan şiddet, sadece canı ve malı tahrip etmekle sınırlı kalmamaktadır. Doğrudan psikolojik tahribat yapan şiddet biçimlerinin varlığı da söz konusudur.

Siyasal şiddet, doğal olarak sadece dernekleşen ve ideolojik veya dini çizgiden devam eden kalabalıklar tarafından kullanılmamaktadır. Devletlerin de düzeni sağlamak maksadıyla şiddete başvurduğu görülmektedir. Bu durum zor kullanma şeklinde açıklanmaktadır ve hususi şiddetle karıştırılmamalıdır. Siyasi iktidarlar, toplum işleyişini ve hukuku korumak maksadıyla hem legal, hem de illegal yollarda şiddete başvurmuşlardır. Bunlar, kitlelerin uyguladıkları terörizm ile kıyaslanamayacak derecede farklı tekniklerdir. İktidarlar

¹ Hayati Hazır, *Siyasal Şiddet ve Terörizm*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001, s. 19.

daha çok caydırma, sınırlama ve engelleme doğrultusunda şiddet kullanmaktadır.² Bu yol, anayasal düzende meşru gösterilmektedir. Fakat bir amaç doğrultusunda bir araya gelen kalabalıklar, siyasal şiddetin farklı bir metodunu uygulamaktadırlar.

Devletin veyahut kitlelerin kullandıkları siyasal şiddet, kesin olarak tanımlanamamaktadır. Fakat bir kalıba sığdırılmak istenirse siyasal şiddet, rejime, rejimin aktörlerine ve politikalarına karşı yöneltilen her türlü toplu saldırdır.³ Bu tanımlama, niteliği belli olmayan her çeşit eylemi kapsamaktadır. Görüldüğü üzere hedef olan bir rejim ve ona sahip olan aktörler vardır. Bu durum, siyasal şiddet ile terörizmi birbirinden ayıran en keskin durumdur. Tedhişçiliğin hedef saptırmaması ve doğrudan infial yaratmak maksadıyla uygulanması çoğu durumda sadece iktidarı hedef almamaktadır.

Siyasal şiddetin kullanılışı, politik bir hamle olsa bile niteliği sürekli değişmektedir. Sebep ve sonuçlarıyla beraber bir bütündür.⁴ Terör eylemlerinin sebeplerinden çok sonuçları muhataplarını etkilemekte olsa da siyasal şiddet için önemli olan sebeptir. Buradan anlaşılacağı üzere politika adı altında yapılan bütün zarar verme eylemleri siyasal şiddet olarak adlandırılır. Bu zarar verme eylemleri de daha çok psikolojiktir. Travma yaratma, istikrarsızlığa sürüklenme ve toplum bazında politikacıları itibarsızlaştırmaya çalışmak siyasal şiddetin getirilerinden birkaçıdır.

Siyasal şiddetin ortaya çıkmasına sebep olan faktörler de kendi içerisinde sınıflandırılmaktadır. Bahsettiğimiz kitle hareketleri, şiddet yoluyla politikada sosyal tabakanın gerilimlerinden kaynaklanmaktadır. Artan işsizlik, ekonomik buhran, kötü çalışma koşulları, yetersiz maaş ve beslenme, sosyal adaletsizlik gibi durumlar, siyasal şiddeti kullanacak olan merciler tarafından rahatlıkla politikaya taşınabilmektedir. Bu durum da yurt çapında bir harekete dönüşmektedir. Böyle bir manzara, terörizmin aksine doğrudan demokrasiyi ve hükümetleri hedef almaktadır.

Politik şiddetin böyle şekillendiği durumlarda terörizm ise siyasal şiddetin bir kolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime manası olarak korkudan titremek demek olan terör, Latince kökenlidir.⁵ Tek başına anarşistlerin şiddete başvurma yolu olarak da tanımlanan terörizm⁶ Fransız İhtilali'nin ardından Jakobenlerin kullandıkları bir araç olarak isimlendirilmiştir.⁷ Fakat bu tanım, değişen dünya düzeninde yetersizdir. Jakobenlerin, terörizm ve terörist kelimelerini olumlu anlamda kullandıkları gerçeği varken, tedhişçiliğin örgütlerin ve kişilerin elinde aldığı şekil bu olumlamayla terstir. Günümüze kadar ulaşan şiddet eylemleri, çeşitliliklerinin çokluğuyla salt terörizm tanımıyla

² Hazır, *a.g.e.*, s. 19.

³ Hazır, *a.g.e.*, s. 25.

⁴ Hazır, *a.g.e.*, s. 26.

⁵ Atilla Yayla, "Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 45, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 335-385.

⁶ Emin Demirel, *Terör*, GHMD Yayınları, İstanbul 1999, s. 27.

⁷ Yılmaz Altuğ, *Terörün Anatomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1995, s. 19.

uyuşmamaktadır. Örneklendirmek gerekirse Grand Larousse Encyclopedique terörü, ihtilal maksatlı eylemlerin tümüne verilen ortak isimdir.⁸ Fakat Paul Wilkinson, bu sınıflandırmayı politik terörizm düzeyinde inceleyerek ortaya ihtilalci terörizm tanımını çıkartmaktadır.⁹ Böylece modern yıkıcılık bir grubun ihtilal girişimiyle sınırlı kalmamaktadır.

Wilkinson'un ortaya attığı terörizm görüşünde sistematik eylemler dikkat çekmektedir. Böylece gerilla tanımı da tedhişçilik ile bir araya gelmektedir.

İhtilalimsi Terörizm ise, modern anlamda tedhişçiliğin temellerini oluşturmaktadır. Buna göre doğrudan yıkıcılık yapan bir grup, yerleşmiş bir otokrasiye uygulanan yıpratma hareketleri, yabancı egemenliğinden kurtulmak için uygulanan terör, direniş şeklinde örgütlenen teröristler, enternasyonal ve ihtilalci terör uygulamaları vardır. Bu çeşitlilik içerisinde var olan bütün yapıların ortak özelliği ise hedeflerine karşı korku ve dehşet uyandırmaktır.

Modern anlamda terörizm ise, uygulayacak olan kişilerin kendilerince tespit edilen amaçlarına ulaşmak için önceden yapılan eğitim ve hazırlık sonucunda nizam ve kanunlara karşı çıkarak en hafifinden başlayarak öldürmeye kadar uzanan ve suç olan eylem zincirini kapsayan, illegal olarak kurulmuş bir örgüt tarafından gerçekleştirilen eylemler bütünüdür şeklinde ifade edilir.¹⁰ Burada dikkati çeken en önemli husus devlet nezdinde illegal olan grupların gerçekleştirdiği eylemlere terörist hareket adlandırmasının yapılmasıdır. Böyle bir olgunun kesin olarak kabulü de terörizm ve terörist kavramlarını daraltmaktadır. Çünkü son yıllarda dünya genelinde anarşist yapılanmaların ortaya attıkları ve literatüre giren devlet terörü tanımı bir grubu ifade etmektedir. Fakat ortada yine uygulanan bir yıpratma hareketi vardır.

Terörizm kelimesinin birçok tanımlamaya maruz kaldığı açıktır. Bu yüzden uygulama yöntemlerinden önce çağrıştırdığı anlam yönünden incelenmelidir. Terörizm, bazı siyasi ve sosyal değişimler meydana getirmek için bir korku veya dehşet atmosferi yaratmayı tasarlamış şiddet tehdidi veya şiddettir.¹¹ Böylece söz konusu dehşet ortamının sağlanmasıyla beraber terörizm, hedef aldığı hükümetin politikasını değiştirmeyi amaçlamaktadır.¹² Şiddet, kullanıcısının elinde amaca ulaşmak için kullanılan bir araca dönüşür ve siyasi hedefin gerçekleştirilmesi için uygulanır.¹³ Böylece terörizm tam manasıyla gerçek anlamı ortaya çıkmaktadır. Terörizm, hedeflenen idealler doğrultusunda amaca ulaşmak için şiddet kullanılmasıdır.

Terörizm, uygulanış açısından farklı niteliklere sahiptir. Cinayetten insan kaçırmaya uzanan şiddet eylemlerinin asıl amacı hedeflenen yapıyı sindir-

⁸ Altuğ, *a.g.e.*, s. 21.

⁹ Rolf Tophoven, *Günümüzde Gerilla ve Terörizm Şiddet Yoluyla Politika*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, TDAV Yayınları, İstanbul 1993, s. 9.

¹⁰ Altuğ, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹ Hazır, *a.g.e.*, s. 45.

¹² Altuğ, *a.g.e.*, s. 23.

¹³ Oğuzhan Ergün, "Stratejik Bir Tercih Olarak Terörizm Terör Paralaksı", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2018, s. 205-225.

mektir.¹⁴ Bu yüzden kullanılacak olan şiddetin bir ölçüsü yoktur. Toplu katliamlardan sabotaj eylemlerine, tehdit ile yaptırımdan suikastlara kadar insanın fiziki yapısına zarar veren her eylem terörizmdir.

Değişen Şartlarda Terörizm Metotları

Demokrasinin zaman geçtikçe değişmesi, her yapıyı etkilediği gibi terörizm usullerini de farklılaştırmaktadır. Vaka İhtilalımsı Terörizm fikrinin temelini oluşturan gerilla faaliyetlerini her dönem tetikleyen etkenler olmuştur. Bunun yanında hem askeri teknolojinin gelişmesi, hem de bilim ve ekonominin hız kesmeden ülkelerin politikasında etkin rol oynamaya başlamaları, terör eylemini kullanacak olana gerillaların yöntemlerini değiştirmektedir.

Öncelikle modern anlamda şiddet eylemlerine başvuran terör örgütleri, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte savunma teknikleri geliştirdiler. Türk Milli Mücadelesi sırasında işgalcilere direnmek için kurulan Karakol Cemiyeti, tamamen milli bir terörizm uyguladı ve düzenli birliklere karşı düzensiz harbi benimsedi.¹⁵ Aynı metodu İkinci Dünya Savaşı sırasında Sir Colin Gubbins de fiiliyata döktü.¹⁶ Gerilla El Kitabı isimli eserinde, terörizm yoluyla işgalcilere nasıl sabotaj yapılacağına bilgisini veren Gubbins, daha sonra yazdıkları ile birçok terör örgütünün yol haritasını oluşturdu.

Terörizm, 1960'lara gelindiği vakit ise tekrar yapı değişikliğine uğradı. Güney Avrupa ve Latin Amerika'da seyreden diktaya karşı ayaklanmalar gittikçe yükselişe geçti. Fakat Avrupa ile kıyaslanınca Güney Amerika'daki terör usulü bütünüyle farklıydı. Tek rotada seyreden terörizm ve gerilla, 1960'tan itibaren kent ve kır gerillası olarak ikiye ayrılmaya başladı. Bunun temeli de Küba ve Peru'ya dayandı.

Bu durum, başta politikacıları terörist ayırımı yapmaktan alıkoymuyordu. Avrupa'nın birçok bölgesinde yürütülen gerilla faaliyetlerinin şehirlerde yoğunlaşması, kır terörizmini tedhiş faaliyeti olmaktan çıkartıyordu.¹⁷ Fakat Filistin Kurtuluş Örgütü ile terör algısı değişikliğe uğradı. Akabinde Arjantin, Uruguay veya Küba gibi Latin Amerika ülkelerinin, dini terör örgütlerine nazaran daha disiplinli ve sert oluşları, kır gerillası modelini Latin Amerika Gerillacılığı'na çevirdi. Böylece terör eylemleri için coğrafi konum daha önemli bir duruma yükseldi.

Latin Amerika kır gerillası modeli *sistematik* olarak Küba'da tecrübe edildi¹⁸ ve iktidarı zorla ele geçirmenin yeni bir yolu olarak geliştirildi. Öncelikle kır gerillası modelinin Avrupa'da çok yaygın olmaması son derece olağandı. Gerçek şu ki, bir İtalyan gerillası olan Giuseppe Garibaldi, İtalya'da 1860 yılında uygulamış olduğu tekniği, 1842'de ilk olarak Uruguay'da test etmişti.¹⁹

¹⁴ Doğu Ergil, *Türkiye'de Terör ve Şiddet*, Turhan Kitabevi, Ankara 1980, s. 1.

¹⁵ Karakol Cemiyeti ve ardılı M.M. Grubu, uyguladıkları gayrinizami harp ile uzun süre işgallere karşı mücadele etmişlerdir. Bkz: Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, Çev. Ahmet Kaçmaz, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁶ Altuğ, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁷ Ercan Çitlioğlu, *Gri Tehdit Terörizm*, Destek Yayınları Araştırma Dizisi, Ankara 2008, s. 59.

¹⁸ Tophoven, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁹ Osman Pamukoğlu, *Kızıl Gömlekliler*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2018, s. 33.

Fakat bu, Küba modelinin tam oturtulmamış haliydi ve modern anlamda bir gerillacılık söz konusu değildi. Bu yüzden kır gerillacılığını devamlılık arz etmesi sebebiyle Küba'da başlatmak daha doğrudu. Kent ve kır terörizminin Avrupa'ya nazaran Güney Amerika'da gelişmesi de iki farklı bölgenin yapısından kaynaklanmaktaydı. Coğrafi şartlar ve bölge halkının yaşam koşulları Avrupa'daki anarşiyi ve terörü kentlerde yoğunlaştırmaktaydı. Fakat Latin Amerika'da durum bunun aksi yönündeydi. Kır terörizminin ortaya çıktığı Küba'da şehirleşme tamamlanmamıştı ve Guevara'nın savaş prensipleri ile yaptırım ilkeleri şehir şartlarında uygulanamayacak derecede farklıydı.

Kent ve kır terörizminin farklılaşması, tamamen birbirinden kopuk bir halde eylem yapacakları manasına gelmedi. Güney Amerika'da özellikle Fidel Castro'nun Uruguay'da gerillaların saklanacak yer bulamamalarını ve bu yüzden kırsal mücadelenin yeterli olamayacağını öngörmesi, iki farklı metodun birbiriyle beraber uygulanabileceğini gösterdi. Gerçekten Uruguay nüfusunun yüzde sekseni kentlerde yaşamaktaydı ve Arjantin ile Brezilya'da da durum böyleydi. Bu sebeple belirlenmiş mntıklar dışında hücreleme yapılamamaktaydı. Bu yüzden Güney Amerika merkezli terörizm kırlarda ve şehirlerde aynı anda mücadele şiarı geliştirdi ve kırsal terörün sertliği kentlere kaydırıldı.

Terör bu şekilde yapı değiştirirken şiddet eylemlerinin türü de farklılaştı. Vaka asıl amaç artık istenileni uygulamaktan ziyade dikkat çekmekti. Bu yüzden 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra daha çok uçak kaçırma faaliyetleri ön plana çıkmaya başladı. Siyasi terör amacıyla ilk defa 1958 yılında Paul Castro tarafından Miami'den kalkan bir uçağa el kondu.²⁰ Bu eylem sırasında 17 masum yolcunun ölmesi, Güney Amerikalıları bu metottan vazgeçirdi. Uçak kaçırma tedhişini ise Filistin Kurtuluş Örgütü mensubu Arap teröristler sahiplendiler ve ilk defa 1968'de Roma Havaalanı'ndan kalkan uçağı zorla Cezayir'e indirdiler. Filistin Kurtuluşçularının bu tip eylemleri durmaksızın devam etti ve kendi idealleri adına İsrail uçaklarına ve Yahudi vatandaşlarına karşı dünyanın her yerinde terör faaliyetlerinde bulundular. Türkiye'de gerçekleştirilen ve dört kişinin öldüğü, 22 kişinin de yaralandığı Yeşilköy Havaalanı baskını bunlardan biridir.²¹

1958 yılında başlayan uçak kaçırma terörizmi yüksek yoğunlukla 1990'lı yılların sonuna kadar devam etti. Fakat 2000 yılının başlarından itibaren düşüşe geçti ve tercih edilmeyen bir yönleme dönüştü. Teknolojinin giderek gelişmesi, havaalanı güvenliklerini arttırdığı için teröristler daha ufak fakat etkisi büyük hedeflere yöneldiler. Otobüslerin tahrip edilmesi, kapitalizme karşı bankalara sabotaj eylemlerinin düzenlenmesi gibi sadece esir kitlenin değil bütün bölgenin hedef alınması hükümetler nezdinde daha fazla teslimiyet yaratmaya başladı. Böylece terörizm, insan hayatına kattığı dehşetin sınırlarını genişleterek şiddeti bir araç olarak kullanmaya devam etti.

²⁰ Altuğ, *a.g.e.*, s. 114.

²¹ "Yeşilköy'e Baskın", *Hürriyet*, 12 Ağustos 1976, s. 1.

Türkiye’de 68 Kuşağı’nın Siyasal Şiddeti ve 12 Eylül

Türkiye, kuruluşundan günümüze kadar ulaşan zaman diliminde birçok kez terör olaylarına şahit oldu. Hem şehir, hem de kır terörizminin ülkede uygulanması, siyasal şiddette Türkiye’yi önemli bir konuma getirdi.

Türkiye’de 68 Kuşağı’nın içerisinde bulunduğu ve 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile sonlanan sokak olayları, siyasal şiddet içerisinde incelendiği vakit şehir terörizmine bir örnek teşkil etmektedir. 1961 Anayasası’ndan sonra gidecek örgütlü bir şekilde hareket etmeye başlayan kitlelerin, geçen süre zarfında terörizmi bir araç olarak kullanarak ülkenin şehirlerinde para-militer vakalara imza atmaları genç nüfusun erimesine sebep olmuştur. Şiddet gündelik sıradan bir olaya dönüşmüş, anarşi her kesimden insanı etkilemeye başlamıştır.

Türkiye’de Aksiyoner Solun Örgütlenmesi

Türkiye’de siyasal şiddeti sol gruplar başlattı, sağ gruplar tırmandırdı.²² Filhakika 1961 Anayasası çerçevesinde sol görüşler kendilerini geliştirme imkânı buldular.²³ Fakat bu gelişme sol için ilk aşamada yavaş gerçekleşti. Türkiye’deki proletarya, mecliste temsil edilebilecek güce sahip değildi.²⁴ Bu yüzden bağımsız bir şekilde hareket etmek Türk Solu açısından 60’lı yılların başında imkânsızdı. Bu durum, işçiler üzerinden seyreden sol zümreyi tekrar Türkiye İşçi Partisi’ne yönlendirdi.

Gerçek şu ki, Türkiye’de sol, ilk adımda işçilerin hak talep etmesi sonucu faaliyete geçti ve içerisinde militanlık barındırmadı. 13 Şubat 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi (TİP), İstanbul’da sendikacıların bir araya gelmesiyle kuruldu.²⁵ Görüldüğü üzere işçi haklarını ve proletaryayı savunan yapı siyasal şiddete yer vermedi. Bu görüş ve işçilerin hak talep etmesi 1965 seçimlerinde TİP’i meclise taşıdı ve 14 sandalye kazanan parti siyasal hayatta tam manasıyla yerini aldı.

Türkiye İşçi Partisi’nin kısa bir süre içerisinde yükselmesi salt işçilerle olan bir durum değildi. 1960’lı yıllarda Türkiye ile paralel olarak bütün dünyada sol hızlı bir yükselişe geçmişti. Doğal olarak Türkiye, diğer oluşumlardan farklıydı. Öncelikle ülkedeki siyaset askerler ve öğrencilerin itici gücüyle şekillenmekteydi. Adnan Menderes’in devrilmesinde üniversite gençliği önemli bir rol oynamıştı. Bu yüzden kendilerini hakim unsur olarak görmekteydiler. Böylece siyasi arenada köklü değişiklikler meydana geldikçe ülke gençliği de kendisine yeni bir yol çizmeye başladı.

Türkiye’nin içerisinde bulunduğu durum da kolay bir şekilde gençliğin siyasete çekilmesine elverişliydi. Birçoğu kırsal kesimlerden şehre üniversite okumaya gelen öğrenciler, ekseriyetle yoksul ailelerin çocuklarıydı. Kendilerini yüksek öğretimin ardından büyük ekonomik krizler ve işsizlik bekliyordu.

²² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 373.

²³ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016, s. 165.

²⁴ Zürcher, *a.g.e.*, s. 368.

²⁵ Kongar, *a.g.e.*, s. 165.

Böylece 1965 yılından sonra herhangi bir siyasi fikre kapılmaları olağandı. Taşralı öğrencilerin kentlerdeki nüfuslarının da yükselmesi özgürlük duygularını da tetikleyerek, ailelerinin baskısından kurtulup daha radikal adımlar atmalarına sebep oldu.²⁶ Nitekim üniversitede kurulan öğrenci dernekleri de bütün bu etkenlerin bir sonucuydu.

Öğrencilerin hızlı bir şekilde örgütlenmeye başlamalı sonucunda 16 Ekim 1965'te Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) kuruldu.²⁷ Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İşçi Partisi liderlerinden Prof. Sadun Eren'in yönlendirmesiyle faaliyete geçen sol örgüt, TİP'in öğrenci eylemlerine hâkim olmak için kullandığı bir yapıya dönüştü.²⁸

FKF, kuruluşundan itibaren durmadan yükselişe geçti. 21 Mayıs 1967'de İstanbul'da da bir sekreterlik kuruldu.²⁹ Bu yıllarda Türkiye'de sol daha da militanlaşmaya başladı.³⁰ İşçi ve işveren arasındaki gerginlikler lokavtlar ve grevlerin gölgesinde devam etti. Giderek şiddetlenen siyasi hava 1967 senesinde solda bölünmelere sebep oldu ve bir grup Türk-İş'ten ayrılarak DİSK Konfederasyonu'nu kurdu.

Solun siyasi kanadının bunalımı, 1968 yılında giderek arttı. Sovyetlerin Çekoslovakya'yı işgal etmesi, TİP içerisinde bölünmelere sebep oldu. Mehmet Ali Aybar'ın bu işgali kınaması, Behice Boran ve Sadun Eren tarafından desteklenmeyince TİP bölündü.³¹

Bütün bunalımlara rağmen Türk Solu, sokaklardaki hâkimiyetini 1971'e kadar devam ettirdi. Fransa ve Almanya'daki öğrenci hareketleri, Türkiye'deki gençliği etkilemekteydi. Bu durum, 1967 yılında Amerikan 6. Filosu'na karşı yapılan eylemlerde kendisini gösterdi.

1967 yılında Kıbrıs meselesinin tekrar gündeme gelmesiyle beraber Türkiye ile Amerika arasındaki gerilim tırmandı. Kıbrıs sorununda ABD'nin Türkiye'ye karşı takındığı sert tavır ve Başkan Johnson'un İsmet İnönü'ye yazdığı tehditvari mektup Türk gençliğinde büyük bir öfkeye sebep oldu. Bunun üzerine 1967'nin Haziran ve Ekim aylarında İstanbul'a gelen 6. Filo, Türk Solu tarafından protesto edildi.³² 24 Haziran'da Taksim'de toplanan büyük bir kalabalık Dolmabahçe'de asılı olan Amerikan bayrağını indirerek yerine Türk bayrağı astı. 1967'nin Ekim ayında ise Dolmabahçe'ye yürüyen öğrenciler, Amerikan askerlerini karaya çıkartmadılar. İlerleyen süreçte de 6. Filo askerleri yumurtalı ve fiziki şiddet eylemleriyle sindirildi.

6. Filo olayları, Türk siyasi hayatında şiddetin giderek artacağını gösteren vakalardı. Bunu takip eden süreçte 6 Ocak 1969'da ODTÜ'de sol görüşlü öğ-

²⁶ Orhan Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, Mayaş Yayınları, Ankara 1985, s. 230.

²⁷ Demirel, *a.g.e.*, s. 102.

²⁸ Zürcher, *a.g.e.*, s. 369.

²⁹ Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin Komando Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 117, Sayı: 231, İstanbul 2017, s. 67-84.

³⁰ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 170.

³¹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 370.

³² Bozkurt, "a.g.m.", s. 67-84.

renciler tarafından ABD Büyükelçisi Robert Komer'in arabası ters çevrilerek yakıldı. Bu, o dönemde gerçekleştirilen en büyük terör eylemlerinden biriydi.

Görüldüğü üzere Türk Solu, 1968 yılından itibaren entelektüel yapısını bir kenara bırakarak militanlaştı. Türkiye'de 1980 yılında yapılacak olan askerî müdahaleye kadar giden süreçte gerçekleşen şiddetin başlangıcı olarak kabul edilen 6. Filo ve ODTÜ olayları, ulusal bilinç taşıyan hamleler olmalarına rağmen tedhiş örnekleriydi. 6. Filo askerlerinin İstanbul'da dövülmeleri, Kommer'in arabasının ise Ankara'da yakılması, terörizmin büyük şehirlerde başlayacağını gösterdi. Böylece şehir gerillalılığı yavaş bir şekilde dönemin gençliğine adapte oldu.

Türkiye'de sol gençliği örgütleyen FKF, 1969 yılında Maocu Doğu Perinçek tarafından ele geçirildi. Entelektüel çizgisinden Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) savunucularının çizgisine giren kulüp gittikçe köktenci bir yapıya bürünmeye başladı. 10 Ekim 1969 tarihinde yapılan kurultayda FKF, Devrimci Gençlik Federasyonu, kısaca Dev-Genç adını aldı. 1970'ten itibaren Dev-Genç içerisindeki belirli kesim devrimin salt ajitasyonla gerçekleşmeyeceğini öne sürerek silahlı propaganda yapmak faaliyetiyle ihtilal örgütleri oluşturmaya başladı. Bu amaçla Deniz Gezmiş Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nu (THKO), Mahir Çayan ise Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi'ni (THKP-C) kurdu. THKO, kuruluş ilkesine uygun olarak Çin Devrim Lideri Mao Zedong ve Arnavutluk lideri Enver Hoca'nın görüşlerini benimsedi.³³ Fakat bu örgütler, bağımsız bir şekilde kent gerillası metodunu uygulasalar da 12 Eylül 1980'e kadar Dev-Genç, militan solun temel yapısını oluşturdu.

Türkiye'de Aksiyoner Sağın Gelişimi

1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamından faydalanan sadece Türk Solu olmadı. Ülke içerisindeki sağ kesim de sol ile paralel olarak yükselmeye başladı. Fakat özellikle Türk Milliyetçileri, diğer sağ fraksiyonlardan farklı bir eğilim gösterdiler ve varoluşlarını askerî şiddet disiplinine odakladılar.

1961 Anayasası'ndan önce ve sonra kurulmuş birçok sağ yapılanmadan bahsetmek mümkündür. Komünizm ile Mücadele Derneği (KMD), Türk Ocağı, Milli Türk Talebe Birliği (MTTB), Akıncılar Ocağı ve Ülkü Ocakları, sağın gençlik örgütleri olarak faal şekilde çalıştılar. Bunlar arasında KMD, MTTB ve Ülkü Ocakları aksiyoner milliyetçiliği üstlendiler, fakat sol ile sokaklarda mücadele edebilecek güç Ülkü Ocakları oldu.

12 Eylül 1980 müdahalesine kadar uzanan süreçte sağ şiddetin başlaması da 1968 yılına tekabül etmekteydi. Tıpkı solun gelişmesinde olduğu gibi sağın şiddet bağlamında yükselişe geçmesi de parti ile mümkün olabildi.

Ülke içerisinde bulunan solun şiddetini kırabilecek ve karşı koyabilecek parti Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) oldu. 1965 seçimlerinde yüzde iki oy olarak başarısız bir döneme giren parti, Alparslan Türkeş'in siyasete atılmasıyla değişikliğe uğradı. 1965 ilkbaharında Milli Birlik Komitesi'nden atılan 14 kişiden 10'unu yanına alan Türkeş, CKMP'ye katıldı ve kısa süre

³³ Vehbi Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 196.

sonra partiyi ele geçirdi.³⁴ Ağustos ayı itibarıyla partide büyük bir temizlik yapıldıktan sonra Alparslan Türkeş, CKMP'yi sıkı askeri doktrinlerle ve bozulmaz bir hiyerarşi metoduyla yönetmeye başladı. Aynı yılın sonlarında yayınlanan Dokuz Işık ile beraber siyasi kanadın yeni ideolojisi belirlendi.

Alparslan Türkeş'in parti önderliğine gelmesiyle beraber muhafazakâr kimlik bir yana bırakılarak milliyetçilik ön plana çıkarılmaya başlandı. Bu durum doğal olarak partinin gençlik hareketine de yansdı. Öncelikle sol tedhişe karşı 1968 yılında Ankara Üniversitesi'nde Ülkü Ocakları kuruldu. Bu yapı, solun şiddetine ve kitle hareketlerine karşı koyabilecek en güçlü yapı oldu. Fakat ülkede anarşinin gittikçe yükselmeye başlamasıyla beraber, Ülkü Ocakları da bir fikir kulübü olmaktan çıktı ve militan eğilimler göstermeye başladı. Bu sebeple aynı yıl Temmuz ayında Muzaffer Özdağ'ın teklifi ile ülkücülere askeri eğitim verilmesi kararlaştırıldı ve İzmir Gümüldere'de komando kampı açıldı.

9 Şubat 1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alan partinin siyasi programı değişikliğe uğramadı ve ülke genelinde komando kampları açılmaya devam etti. Ankara'da Dündar Taşer ve Sadi Somuncuoğlu'nun nezaretinde açılan ikinci kampın ardından 1970 senesine kadar Türkiye'nin 35 ilinde toplam 150 komando kampı faaliyete geçirildi. Burada on beş bin milliyetçi genç eğitim gördü.

Komando kamplarındaki eğitim, sol örgüt üyelerinin Filistin'deki el-Fetih kamplarında gördükleri eğitimden oldukça farklıydı. Orta Doğu'daki kamplarda solcu militanlar daha çok pratik eğitimlere yönelirken; sabotaj, bombalı suikast, kent terörizmini kitlelere yayma ve silahlı direniş alanında uzmanlaşmaktaydılar. Fakat ülkücülerin komando kamplarındaki durum bundan farklıydı. Daha çok manevi eğitim üzerinde durulurdu. Kampın kuruluş amacında belirtildiği gibi Türklük şuuru ve İslam fazileti konularında katılımcılara seminer tarzında brifingler verilirdi. Katılımcılara dinin gereklilikleri öğretilir, Türk tarihi anlatılır, milliyetçilik konusunda teorik dersler anlatılırdı. Bunların hemen ardından judo, karate ve yakın dövüş öğretileri ülkücülere aktarılır, sopa, zincir gibi yakın dövüş aletlerini kullanma yetisi katılımcılara kazandırılırdı. Bunun yanı sıra kışlalarda görülen sert kurallar uygulanarak öğrenciler askeri bir disipline tabi tutulurlardı. Birebir dövüş, gece tatbikatı ve sabotaj bilgileri İstanbul ve Ankara'dan getirilen subaylar tarafından ülkücülere aktarılırdı. Böylece, hem fikri, hem de milis bir yapı oluşurdu.

CKMP ve ardılı MHP ile organik bir bağa sahip olan Ülkü Ocakları'nın dolaylı olarak devlet eliyle şiddet gücüne itilmesi, 1980 yılına kadar devam edecek olan tedhişin en büyük sebeplerinden biriydi. 1976 yılından sonra ülkücüler, "Bozkurtlar" veya "Komandolar" olarak anılmaya başlanacak olan Türk Milliyetçileri, solun başlattığı şiddeti tırmandılar ve sağın en etkin gücü olarak sokaklarda faaliyet gösterdiler.

³⁴ Zürcher, *a.g.e.*, s. 371.

12 Eylül'e Giden Süreçte Siyasal Şiddet

Türkiye'nin hızlı bir şekilde kutuplaşması ve 1968 senesinden sonra kutupların militanlaşmaya başlaması beraberinde sokak olaylarını da getirdi. “Devrimciler” ile “Bozkurtlar”ın birbirlerine karşı giriştikleri terör saldırıları ilk aşamada yerleşke ve mahalle kavgalarından ibaretti. 1968 yılında ülkücülerin Mülkiye'yi basarak sol görüşlü öğrencilerle kavga etmeleri ve Yüksek Öğretmen Okulu'nu işgal etmeleri, ülkedeki öğrenci gerilimlerini arttırdı. Aynı şekilde Nasyonal Aktivite Zinde İnkişaf Cemiyeti'ne mensup gruplar, “Komandolar” tarafından dövüldü.³⁵

“Komandolar”ın eylemleri 12 Mart 1971 Muhtırası'na kadar devam etti. Aynı şekilde Dev-Genç'e bağlı komünistlerin de şiddeti giderek artmaya başladı. Özellikle 1970 yılında “Bozkurtlar”ın İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'ni kontrol altına alarak kimlik soruşturması yapması, “Devrimciler”in de Merkez Kampus'u ele geçirmelerine sebebiyet verdi. Bu olay, ileri safhalarda yaşanacak olan kurtarılmış bölge şiarının başlangıcıydı. Bununla birlikte Türkiye'ye kaçak yollarla birçok silah girmektedir. Bunun da ana kontrol merkezi gümrüklerdi.³⁶

Türkiye'de, görüldüğü üzere 1968 senesinde başlayan sokak terörizmi hiç durmadan yükseldi ve önü alınmaz bir hale geldi. Hükümette bulunan Süleyman Demirel'in yönetimi, 1971 yılına gelindiği vakit işlemez durumdaydı.³⁷ Üniversitede ve sokaklarda kol gezen terör, ülkeyi siyasi adım atamaz duruma sokmuştu ve hükümet, terörü sonlandıracak hamleler yapmakta güçlük çekmekteydi. Ülkede yükselen bir sol vardı ve ordu içerisinde de devrimci yapılanmalar meydana gelmekteydi.

Süleyman Demirel yönetiminin istikrarsızlığı ve artan terör olaylarının akabinde 12 Mart 1971'de ordu, hükümete muhtıra vererek tekrar demokrasiye müdahalede bulundu.³⁸ Muhtıraya göre ordu, kardeş kavgasına son verecek ve reformları Atatürkçü bir görüşle uygulayacak yeni bir hükümetin kurulmasını istiyordu. Bu isteklerin sonucunda aynı gün Süleyman Demirel istifa etti ve ardından Nihat Erim hükümeti kuruldu.

12 Mart Muhtırası, sol cenahın yükselişini ve tedhişini durdurmak amacıyla yapılmış olsa dahi Türkiye'deki terör durmadı ve 27 Nisan 1971'de 11 ilde sıkıyönetim kararı alındı. Bunun doğrultusunda büyük kentlerde sol örgütlere karşı gözaltılar başladı. Yazar, gazeteci, siyasi parti üyesi ve THKP-C üyelerinden beş bine yakını tutuklandı. Bunlardan bir kısmı Ziverbey Köşkü'nde sorgulandı.³⁹

12 Mart Muhtırası, terörizmi engellemek amacıyla gerçekleştirilmiş bir müdahale olsa bile siyasi kanadı da derinden etkiledi. Öncelikle TİP, Kürt hal-

³⁵ Bozkurt, “a.g.m.”, s. 67-84.

³⁶ Uğur Mumcu, *Silah Kaçakçılığı ve Terör*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1993, s. 237.

³⁷ Zürcher, *a.g.e.*, s. 373.

³⁸ Barış Ertem, “12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, Ankara 2018, s. 657-676.

³⁹ Talat Turhan, *Özel Savaş Terör ve Kontrgerilla*, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 21.

kının demokratik özlem ve isteklerini desteklediğini açıkladığı için kapatıldı. Hemen ardından Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi de yasaklandı ve Erbakan, Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi ile siyasete geri döndü.

12 Mart Muhtırası, terör olaylarını ve siyasi belirsizliği bitirmek amacıyla yapılmış görünse dahi, çok kısa bir süre sonra sokak terörü tekrar canlandı. Nihat Erim'den sonra hükümet kuran Ferit Melen ve Naim Talu'nun geçici iktidar pozisyonunda kalmaları sonucunda 25 Ocak 1974'te Ecevit-Erbakan koalisyonu kuruldu.

1974 senesi, 1980 yılına kadar uzanacak olan şiddetin ikinci aşamasını oluşturdu. Öncelikle Bülent Ecevit, aynı yılın Mayıs'ında Af Yasası çıkarttı ve binlerce siyasi hükümlü serbest bırakıldı.⁴⁰ Bunlar ekseriyetle sol görüşlü militan kimselerdi ve tekrar serbest kalmaları terörü de beraberinde getirdi. 12 Mart'tan etkilenmeyen "Bozkurtlar"ın, bunun ardından solun milis güçleriyle karşı karşıya gelmeleri siyasi şiddeti tekrar başlattı.

Siyasal şiddetin başlamasının ardından kent terörü 19 Mart 1975'te kurulan Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti (MCH)⁴¹ zamanında tırmanışa geçti. Vaka Ecevit'in affından yaralanan solcular olduğu gibi MCH'nin de iktidarından faydalanan kent gerillalarının olması da kaçınılmazdı. Gerçekten de seçimlerin ardından kurulan hükümetlerle beraber siyasi şiddet tekrar başladı. Milliyetçi-Devrimci mücadelesi, 1971 yılındaki olaylardan farklı olarak daha da şiddetlendi. 1976 yılından itibaren giderek yükseldi.

Sokak ve üniversitelerdeki gerilim, 1976 senesinden itibaren işçilere de yansıdı. Her iki tarafın da sendikalarına saldırılar gerçekleşmeye başladı.⁴² En az öğrenciler kadar işçiler de kitle hareketlerine şiddet odaklı olarak başladılar. 250 işçinin taşlar ve sopalarla kavga etmesi ülkede büyük bir infial uyandırdı.⁴³

İşçiler arasındaki gerilim, sınırlandırılrsa dahi, öğrenciler arasındaki çatışmalar hız kazandı. 1971 yılının öncesinde adam kaçırmaya, tehdit ve sabotaj gibi terör yöntemleri kullanılırken, 1976 senesinden itibaren öğrencilerin kaldıkları yurtlar da karşıt grupların hedefi haline geldi. Bu eylem tarzı, 12 Eylül'e kadar giden süreçte en çok kullanılan ve en etkili metottü. Topluca kalınan ve hareket imkanının azaldığı yurtlar basılıyor, aynı şiddetle geri çekilme gerçekleştiriliyordu. "Komandolar", bunu sıklıkla gerçekleştirdiler ve ilk olarak İzmir'de sol görüşlü öğrencilerin kaldıkları yurtları bastılar. Bunun ardından grup saldırıları gerçekleşmeye başladı ve kent terörü yaygınlaştı.⁴⁴

Türkiye'deki siyasi şiddet ve terörizm ilk aşamada ekseriyetle öğrenciler arasında gerçekleşti. Bu grubun dışında vuku bulan olaylar oldukça azdı.

⁴⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s. 195.

⁴¹ Süleyman Demirel'in Adalet Partisi, Necmettin Erbakan'ın Milli Selamet Partisi ve Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi'nden oluşan koalisyona Milliyetçi Cephe denmektedir.

⁴² "Tofaş'ta Bozkurt Amblemlili Bildiriyi Almaya İşçilere Ateş Açıldı", *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1976, s. 1.

⁴³ "250 Kadar İşçinin Silah, Taş ve Sopalarla Birbirine Girdiği Çatışmada 6 Kişi Yaralandı", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1976, s. 1.

⁴⁴ "Ankara ve İzmir'deki Komando Saldırısında 5'i Ağır 20 Öğrenci Yaralandı", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1976, s. 1.

Fakat 1976 senesi, ülkedeki kent terörizminin yükselişe geçmesi yönünden önemliydi. Düşük yoğunluklu çatışma, bu tarihten itibaren yerini yüksek yoğunluklu çatışmaya bıraktı ve iki farklı grubun uyguladıkları terör yöntemini her yıl geliştirerek kitlesel vurgunlara sebebiyet verdi.

Türkiye'deki terörizm öğrenciler arasında yüksekokullara egemen olma seyrinde devam etti. Bu yüzden üniversite kazanan öğrenciler, karşıt iki gruptan birinin içine çekilerek fakülteleri kontrol altına alma yolunda uğraş verdiler. Bu fakülteler Mimarlık, Fen Edebiyat, Mühendislik ve Hukuk fakülteleriydi. Burada cereyan eden kavga ve şiddet olayları, dünyadaki siyasal şiddetin farklı ve en korkunç sınıfına girmektedir. Çünkü ülkenin genç nüfusu hızlı bir şekilde kutuplaşmıştı ve iç savaşa evirilen bir metodu uygulamaktaydı.

MCH'nin iktidarda bulunduğu 1977 senesinin başlarında da olaylar hız kesmeden devam etti. Terörizm, Türk toplumunun içine yerleşmeye başladı.⁴⁵ Özellikle üniversitelere hâkim olma içgüdüğü sonucunda yeni öğretim döneminde İstanbul Üniversitesi'nde çıkan öğrenci olayları sonucunda okullar bir gün boyunca tatil edildi.⁴⁶ Fen Fakülteleri'nde olaylar çıktı.⁴⁷ Karşıt gruplar, hâkimiyet altına alamadıkları üniversitelerde işgaller başlattılar. Böylece okullarda psikolojik sabotaj usulü uygulanmaya başlandı ve özellikle "Komandolar"ın 19 saat süren yerleşke işgali⁴⁸ kent terörizminde yeni bir dönem başlattı. Aynı şekilde "Devrimci" öğrencilerin de site yurtlarını işgal ederek ülkücü öğrencilere silahlı pusular kurması, iki karşıt grup arasındaki tansiyonu yükseltti.⁴⁹ Hem yerleşkelerde hem de yurtlarda çıkan olaylar sonucunda İstanbul Üniversitesi 31 Ocak 1977'ye kadar tatil edildi.⁵⁰

Okul okuyan genç nüfusun birbirlerine karşı uyguladıkları kent terörizmi her gün meydana gelen sıradan bir olay gibi karşılanmaya başlandı ve bunun sonucunda Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, şiddetin yoğunlaştığı okulların rektörleriyle görüşmeye başladı.⁵¹ Fakat doğrudan tepeden gelen müdahale ülkedeki öğrenci terörizmini durdurmadı. Bu görüşmeden bir ay sonra ülkücülerin kaldıkları öğrenci yurduna bombalı saldırı düzenlendi ve bir kişi öldü.⁵² Orman Fakültesi'nde çıkan bir kavgada da bir öğrenci daha silahla vuruldu.⁵³ Devam eden süreçte Ülkü Ocakları'na ait kitaplığa tedhiş düzenlendi ve Tokat Öğrenci Yurdu'na baskın verildi.⁵⁴

Öğrenciler arasında devam eden siyasi şiddet erken seçim kararı alan siyasi parti liderlerini ve partileri de etkilemeye başladı. MHP'nin Antalya il binası

⁴⁵ Claire Sterling, *Uluslararası Terörizmin Perde Arkası Terör Ağı*, Çev. Oya Alpar, Yüce Yayınları, İstanbul 1981, s. 296.

⁴⁶ "Beyazıt Savaş Alanına Döndü", *Tercüman*, 7 Ocak 1977, s. 1.

⁴⁷ "Fen Fakültesinde Dört Kişi Yaralandı", *Hürriyet*, 6 Ocak 1977, s. 1.

⁴⁸ "Komandolar, İTİA'yı 19 Saat Süreyle İşgal Etti", *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1977, s. 1.

⁴⁹ "Site Yurdu Savaş Alanına Döndü", *Tercüman*, 7 Ocak 1977, s. 1.

⁵⁰ "İstanbul Üniversitesi 31 Ocak'a Kadar Kapatıldı", *Tercüman*, 27 Ocak 1977, s. 1.

⁵¹ "Korutürk Rektörlerle Şiddet Olaylarını Görüştü", *Hürriyet*, 6 Şubat 1977, s. 1.

⁵² "Öğrenci Yurduna Bombalı Saldırı 1 Ölü 1 Yaralı", *Hürriyet*, 2 Mart 1977, s. 1.

⁵³ "Orman Fakültesi'nde Çıkan Çatışmada Bir Öğrenci Öldürüldü", *Hürriyet*, 9 Nisan 1977, s. 1.

⁵⁴ "Ülkü Ocakları Kitaplığına Ateş Açıldı, Biri Ağır Dört Kişi Yaralandı", *Akşam*, 9 Nisan 1977, s. 1.

na saldırıldı,⁵⁵ seçim kampanyası için Niksar'a giden Bülent Ecevit'in otobüsü kurşunlandı.⁵⁶ Adalet Partisi'nin Erzincan'daki binası taşlandı.⁵⁷

Sokak olayları, 1977 yılının Mayıs ayına kadar menfi olarak devam ederken bir gün içinde kitlesel imha hareketine dönüştü. Artık sokak olaylarında silahlı, sopalı kavgalar yerine bombalı eylemler ve toplumun her kesimini hedef alan terörist faaliyetler göze batmaya başladı. Bunun en dehşet vericisi 1 Mayıs 1977 yılında Taksim'de İşçi Bayramı sırasında yaşandı. Bayramı kutlamak amacıyla toplanan kalabalığın üzerine ateş açıldı ve 34 kişi öldü.⁵⁸

1 Mayıs katliamı Türkiye'deki terörizmi kökten değiştirdi. Bu olay, 5 Haziran 1977 seçimlerinden önce gerçekleştirilerek Ecevit'e gönderilen bir mesaj algısı yarattı. Böylece Türkiye'nin sadece taraf olan gençleri değil, apolitik kişilerle siyasetçiler de namlunun ucuna geldiler. Terörizmin temel prensibi olan korku, 1 Mayıs ile beraber bütün yurdu sardı.

Öğrencilerin ardından siyasilerin de hedef olmaya başlaması gecikmedi. 27 Mayıs 1977'de AP'li Nurullah Necimoğlu, Ahmet Türk taraftarlarınca öldürüldü.⁵⁹

Siyasilerin öldürülmesi ve kitlesel ölümler seçimin yapılmasını engellemedi ve 5 Haziran 1977'deki genel seçimlerden CHP birinci parti olarak çıktı.⁶⁰ Fakat Bülent Ecevit'in kurduğu hükümet güvenoyu alamayınca 19 Temmuz'da Süleyman Demirel'in başbakanlığında İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti kuruldu.⁶¹

İkinci MCH'nin yeni iktidarında banka soygunları ve liselerdeki anarşi git-tikçe arttı ve sadece 1977 yılında cezaevlerine on sekiz yaş altında 1052 sağcı, 778 solcu girdi.⁶²

İkinci MCH'nin başarısız dönemi, 1977'nin sonuna dek sürdü ve Ocak ayında hükümetten düşen Süleyman Demirel yerine Bülent Ecevit yeni kabineyi oluşturdu.⁶³ Lakin 1978 yılındaki anarşi ve şiddet diğer yıllara göre yükselişe geçti. Ülkedeki toplu katliamlarda artış oldu. Yeni yılın ilk iki ayında yurt genelinde üç yüz on dokuz patlama meydana geldi.⁶⁴ Ülkücü öğrencilere karşı üniversitelerdeki sol tedhiş arttı ve özellikle İTÜ'de okuyan öğrencilerin polis nezaretinde derslere girme teşebbüsleri sonuçsuz kaldı.⁶⁵ Çıkan olaylarda sağcı öğrenciler darp edildiler. Tren yolları sabote edilmeye başlandı ve terörizm iki taraf arasında şiddetlendi. 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversite-

⁵⁵ "Antalya MHP İl Binası Kurşunlandı ve Siirt'te Bir Öğrenci Ağır Yaralandı", *Akşam*, 21 Nisan 1977, s. 1.

⁵⁶ "Ecevit'in Seçim Otobüsü Niksar'da Kurşunlandı", *Hürriyet*, 27 Nisan 1977, s. 1.

⁵⁷ "Erzincan'da da Taş Kavgası", *Hürriyet*, 29 Nisan 1977, s. 1.

⁵⁸ "Mayıs Katliamı: 34 Ölü", *Hürriyet*, 2 Mayıs 1977, s. 1.

⁵⁹ "Mardin AP Adayı Öldürüldü", *Hürriyet*, 28 Mayıs 1977, s. 1.

⁶⁰ "CHP İktidar Oldu", *Hürriyet*, 6 Haziran 1977, s. 1.

⁶¹ "Milliyetçi Cephe Yeniden Kuruldu", *Hürriyet*, 20 Temmuz 1977, s. 1.

⁶² Sterling, *a.g.e.*, s. 298.

⁶³ "Ecevit'in Yeni Kabinesi", *Hürriyet*, 6 Ocak 1978, s. 1.

⁶⁴ "İki Ayın Kanlı Hesabı", *Tercüman*, 1 Mart 1978, s. 1.

⁶⁵ "İstanbul'da Yedi Yere Patlayıcı Madde Atıldı", *Tercüman*, 7 Mart 1978, s. 1.

si'nin önünde sol görüşlü öğrencilerin üzerine bomba atıldı.⁶⁶ Bu olayın ardından solcu militan eğilimli öğrenciler, İstanbul Üniversitesi'ni yirmi üç saat boyunca işgal ettiler.⁶⁷ Bunu izleyen süreçte, Ümraniye'de ülkücü işçilerin kaldığı evde bir katliam düzenlendi ve beş kişi öldü.⁶⁸ Bu vakadan sonra da anarşik olayları soruşturan Savcı Doğan Öz, ülkücü İbrahim Çiftçi tarafından evinin önünde öldürüldü.⁶⁹ Bu büyük bir terörist vakaydı. Bu sefer hedef sıradan bir öğrenci değil, yetkili bir savcıydı.

Sokaklarda cereyan eden olayların siyasileri etkilemesi kaçınılmazdı. Özellikle solcu hükümetin başta olduğu 1978 senesinde ülkücülere yönelen saldırıları protesto etmek isteyen Alparslan Türkeş, büyük bir yürüyüş başlattı.⁷⁰ Burada gösterilen şiddet dışı protesto o günün Türkiye'si için önemli bir adım teşkil etse bile tedhiş, siyaset için bir araç olarak kullanılmaya devam etti. 11 Temmuz 1978'de Hacettepe'de sağ terör olaylarını araştıran komitenin içerisinde bulunan Doçent Bedrettin Cömert arabasının içinde kurşunlanarak öldürüldü.⁷¹ Bu olay, terörün aydın kesimi de hedeflediğini gösterdi. Artık ulaşılması gereken amaç doğrultusunda herkes hedef oluyordu ve terör kesin niteliğine kavuşuyordu.

Sol cenaha yakın olan Bedrettin Cömert'in öldürülmesine komünist kesim çok sert bir cevap verdi ve İstanbul'da Ülkü-Bir Başkanı öğretmen Hilmi Sakarya, pusuya düşürülüp öldürüldü.⁷² Akabinde MHP İstanbul İl Başkanı Recep Haşatlı da oğluyla birlikte katledildi.⁷³

Terör, son büyük cinayetlerle birlikte önü alınmaz bir hal aldı. Ankara'da aynı evde kalan yedi öğrencinin de öldürülmesi ile beraber⁷⁴ iki grup arasında karşılıklı bir kan davası başladı. Bu durumda Türkiye, doğrudan sistemi hedef alan terörizmden karşılıklı şiddet politikasına evirildi.

1978 yılı, aynı zamanda toplu katliamların gerçekleştiği bir sene oldu. İlk olarak 18 Nisan'da Malatya'da Alevi yurttaşlara karşı kitlesel imha hareketleri gerçekleşmeye başladı.⁷⁵ Aynı yılın Eylül'ünde Sivas'ta ve Ekim'inde Bingöl'de mezhep kavgaları yaşandı. Bu olayların akabinde Kahramanmaraş'ta 22 Aralık günü başlayan Alevi-Sünni odaklı çatışmalar yeni yılın başına kadar devam etti ve toplamda 101 kişi öldü. Kent terörünün o zamana kadar ki en sert sonucu olan Maraş Olayları'nın "Bozkurtlar"ın hedef göstermesiyle gerçekleştiği iddia edildi.

⁶⁶ "Katliam: Öğrenciler Bombalandı", *Hürriyet*, 17 Mart 1978, s. 1.

⁶⁷ "İstanbul Tedirgin Bir Gün Daha Yaşadı", *Tercüman*, 18 Mart 1978, s. 1.

⁶⁸ "5 İşçi İşkence İle Öldürüldü", *Tercüman*, 19 Mart 1978, s. 1.

⁶⁹ "Ankara'da Bir Savcı Öldürüldü", *Hürriyet*, 25 Mart 1978, s. 1.

⁷⁰ "Büyük Yürüyüşte Türkeş Pankart Taşdı", *Hürriyet*, 16 Nisan 1978, s. 1.

⁷¹ "Toplantıya Gidiyordu", *Hürriyet*, 12 Temmuz 1978, s. 1.

⁷² "Şimdi de Ülkü-Bir Başkanı Öldürüldü", *Hürriyet*, 28 Eylül 1978, s. 1.

⁷³ "MHP İl Başkanı Öldürüldü", *Hürriyet*, 5 Ekim 1978, s. 1.

⁷⁴ "Vahşet: Ankara'da Yedi Kişi Birden Kurşuna Dizildi", *Hürriyet*, 10 Ekim 1978, s. 1.

⁷⁵ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 1992, s. 450.

Ecevit'in yönetimindeki hükümet zamanında on bir ay içerisindeki ölü sayısı 250'den 943'e çıktı⁷⁶ ve bütün ülkeyi büyük bir anarşi sardı. 1979 yılına girildiği vakit ise terörün boyutu yine değişti ve bütün ülkeyi ilgilendiren cinayetler işlenmeye başlandı. 1 Şubat 1979'da Abdi İpekçi öldürüldü.⁷⁷ Bu cinayetten beş gün sonra da 12 Mart döneminin İstanbul Siyasi Şube Müdürleri'nden Ilgaz Aykutlu "*Devrimciler*" tarafından öldürüldü.⁷⁸

Abdi İpekçi cinayeti ile beraber değişen terör algısı, 12 Eylül müdahalesine kadar varlığını korudu. Şiddetin niteliği değişmişti ve artık solcu veya sağcı değil, tanınmış kişiler de öldürülüyordu. Bu, siyasal şiddeti Türkiye'de tam olarak tanımlayan bir rota değişikliği idi. İlerleyen süreçte CHP ve MHP'nin genel merkezleri de bombalandı.⁷⁹ Özellikle MHP Genel Merkezi'ni bombalayanların polis olması,⁸⁰ terörizm ve hizbin devlet kurumlarında da yuvalandığını gösterdi. Bu durum 12 Eylül öncesinde yaygın bir olaydı. Polis, Pol-Der ve Pol-Bir olarak ikiye bölünmüştü.⁸¹ Bu ayırım, söz konusu yapıların şehirlerde dernek açmalarıyla⁸² bütünüyle belirgin hale geldi.

Terörün giderek bütün ülkeyi sarması sonucunda üst yönetim mercileri hedef olmaya devam etti. 28 Eylül 1979'da Adana Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul, "*Bozkurtlar*" tarafından otomobilinde yaylım ateşine tutularak öldürüldü.⁸³ Ülkücülerin, polisi hedef alan ilk yaptırımları bu değildi. 1978 senesinde de emniyet güçleri ile "*Bozkurtlar*" arasında olaylar yaşanmıştı.⁸⁴ Bu vukuatlardan anlaşıldığı üzere siyasal şiddet uygulayan gruplar devlet görevlisi ayırımı yapmadan tedhişlerini uygulamışlardı.

Siyasal şiddetin had safhada olduğu Bülent Ecevit iktidarından sonra 12 Ekim 1979 tarihinde Fahri Korutürk tarafından görevlendirilen Süleyman Demirel yeni hükümeti kurdu.⁸⁵ Fakat Demirel'in kabinesi daha onaylanmadan yeni cinayetler işlenmeye başlandı. Komünizmle Mücadele Derneği başkanlarından yazar İlhan Darendelioğlu pusuya düşürülüp öldürüldü. Akabinde Prof. Ümit Doğanay da aynı akıbete uğradı.⁸⁶ 7 Aralık 1979'da da yine bir öğretim görevlisi olan Prof. Cavit Orhan Tütengil katledildi.⁸⁷ Bunları izleyen süreçte Demirel zamanında anarşi ve terör hızla arttı ve öğrencilerin mesken edindikleri yerler vurulmaya başlandı. Özellikle Beşiktaş'ta bir kafeye koyulan bombanın patlaması sonucu beş kişi öldü.⁸⁸

⁷⁶ "943 Ölü", *Hergün*, 1 Aralık 1978, s. 1.

⁷⁷ "Abdi İpekçi Öldürüldü", *Milliyet*, 2 Şubat 1979, s. 1.

⁷⁸ Hakkı Öznur, *Ülkücü Hareket CKMP'den MHP'ye*, Cilt: 1, Alternatif Yayınları, Ankara 1999, s. 526.

⁷⁹ "MHP Genel Merkezine Bomba Atıldı: 2 Ölü", *Hürriyet*, 1 Temmuz 1979, s. 1.

⁸⁰ "MHP'yi Bombalayanlar Polis Çıktı", *Hürriyet*, 9 Şubat 1979, s. 1.

⁸¹ Nevzat Bölügiray, *Anarşi ve Terör Nasıl Önlenir?*, Tekin Kitabevi, İstanbul 1996, s. 47.

⁸² "Pol-Der On Dördüncü Şubasını Bursa'da Açtı", *Tercüman*, 8 Mart 1978, s. 1.

⁸³ "Adana'da Emniyet Müdürü de Öldürüldü", *Hürriyet*, 29 Eylül 1979, s. 1.

⁸⁴ "Ankara'da Polise Saldıran 494 Komando Gözaltına Alındı", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1978, s. 5.

⁸⁵ "AP Hükümeti Açıkladı", *Hürriyet*, 13 Ekim 1979, s. 1.

⁸⁶ "Prof. Doğanay Öldürüldü", *Hürriyet*, 21 Kasım 1979, s. 1.

⁸⁷ "Prof. Tütengil de Katledildi", *Hürriyet*, 8 Aralık 1979, s. 1.

⁸⁸ "Beşiktaş'ta Kahve Bombalandı: 5 Ölü, 19 Yaralı", *Hürriyet*, 16 Aralık 1979, s. 1.

Süleyman Demirel'in hükümeti zamanında artan terör olaylarının akabinde, Türk Silahlı Kuvvetleri yeni bir muhtıra verdi.⁸⁹ Fahri Korutürk ile görüşen Kenan Evren'in verdiği uyarı mektubu, ordunun yönetime müdahale etmeyeceğini kesin bir dille söylemesine rağmen siyasi mecrada bir şaşkınlık yarattı. Fakat Türk Ordusu'nun buradaki amacı ülkedeki anarşiye karşı önlem alınmasını talep etmekten öteye gitmemekteydi.

TSK'nın uyarı mektubu, ülkedeki terörü önlemediği gibi arttırdı. Türk Ticaret Bankası Rızapaşa Şubesi'ni soyan solcu militanların nöbetçi iki askeri öldürmesi Silahlı Kuvvetler için askeri müdahaleyi tetikleyen bir unsura dönüştü. Öğrenci olayları ile başlayan terörün il yöneticilerine yönelmesi, ardından tanınmış şahsiyetleri hedef alması ve sonunda da askerleri vurmaya başlaması anarşinin boyutlarını gözler önüne sermeye başladı. Bunun ardından Mecidiyeköy'deki Yeni Çarşı Pasajı'na terör saldırısı yapılması ve dört kişinin ölmesi⁹⁰ sivil vatandaşları tedhişin içine tekrar çekmeye başladı.

Anarşi arttıkça askeri müdahale olasılığı daha sık duyulur oldu. Fakat terörün yöntemi gittikçe değişti ve kitlelerin kanaat önderleri ve saygın siyasetçilerine suikastlar düzenlendi. 27 Mayıs 1980'de MHP'li eski Gümrük ve Tekel Bakanı Gün Sazak öldürüldü.⁹¹ 1968'den beri süren tedhiş, ilk defa bu kadar yüksek mevkide bulunan bir yöneticiyi hedef aldı ve doğal olarak getirisi de büyük oldu. MHP'liler sine-i millete dönme kararı aldılar. Sağ terör olayları artışa geçti. Özellikle Çorum'da kurtarılmış bölge ilan yapıldı ve çıkan olaylara askerler müdahalede bulundu.

Gün Sazak'ın öldürülmesini Ali Rıza Altınok ve ailesinin yok edilmesi takip etti. 25 Haziran 1980'de MHP Gaziosmanpaşa İlçe Başkanı Ali Rıza Altınok, eşi ve kızıyla beraber evinde öldürüldü.⁹² Bunun ardından asker müdahalesine rağmen durulmayan Çorum'da yeni kitlesel katliamlar meydana gelmeye başladı ve bir gecede beş kişi öldürüldü, otuz kişi yaralandı.⁹³ Maraş olayları gibi mezhepsel nitelik taşıyan Çorum olaylarında bir hafta içerisinde ölü sayısı on beşe çıktı. Çorum'daki olaylar, kitlenin bireysel terörden kurtulup harekete geçerek uyguladığı terörizmdi. Bu türdeki tedhişler grup menfaati taşıyıp ve siyasi olmaktan uzaktır.⁹⁴ Böylece bölge halkı herhangi bir oluşumun içerisinde bulunmadan harekete geçer.

Çorum olaylarının ardından büyük kentlerde anarşi birden bire hızlı bir yükselişe geçti. Karaköy'de silahlı gruplar yolu keserek iş merkezlerine saldırılar düzenlediler. Banka soygunları arttı, duvar yazıları çoğaldı.

1980 yılından itibaren, özellikle gecekondu alanlarında kurtarılmış bölgeler ilan edilmeye başlandı. Karşıt grupların egemenlik mücadelesi verdiği il, ilçe ve köyler, her iki gruptan birinin hakimiyeti altında kaldı ve böylece ülke

⁸⁹ "Ordu Uyarı Mektubu Verdi", *Hürriyet*, 2 Ocak 1980, s. 1.

⁹⁰ "Mecidiyeköy'de Pasaj Tarandı: 4 Ölü Var", *Hürriyet*, 11 Mart 1980, s. 1.

⁹¹ "MHP Başkan Yardımcısı Öldürüldü", *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1980, s. 1.

⁹² "Bir CHP'den Bir MHP'den", *Hürriyet*, 26 Haziran 1980, s. 1.

⁹³ "Çorum Ateşe Verildi", *Hürriyet*, 5 Temmuz 1980, s. 1.

⁹⁴ Mehmet Başaran, *Kitle Hareketleri Terör ve Terörizm*, Bizim Kitaplar, İstanbul 2017, s. 46.

içerisinde önü kesilemeyen sözde özerk şehirler oluşmaya başladı. Bu şehirlerden biri de Fatsa'ydı.

Fatsa Belediye Başkanı Fikri Sönmez'in zaman içerisinde şehirde kurduğu komün yönetim biçimi, Çorum olayları ile birlikte gündeme geldi. Burada devlet otoritesi fiilen reddedildi ve Halk Komiteleri kuruldu. Sovyet Rejimi'nin Türkiye'de uygulanabilirliğinin test edildiği Fatsa'ya, Nokta Operasyonu düzenlendi ve başta Fikri Sönmez olmak üzere Halk Komitesi üyeleri gözaltına alınarak ilçede düzen sağlandı.

Fatsa olayının ardından Türkiye'yi yapısal olarak tetikleyecek ikinci bir cinayet daha işlendi ve eski partilerüstü Başbakan Nihat Erim 19 Temmuz 1980'de öldürüldü. Hemen ardından 22 Temmuz 1980'de Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler katledildi.⁹⁵

Gün Sazak, Nihat Erim ve Kemal Türkler cinayetleri, 12 Eylül Darbesi'ni tetikleyen en önemli unsurlardı. Bunun yanı sıra Çorum'da gerçekleşen kitle imhalarının, Fatsa'da vukuu bulan özerk yönetimin ve ülkeyi saran anarşinin, memleket dahilinde bir tıkanmaya sebep olduğu açıktı. Demirel'in son iktidarında 1500'den fazla kişi yaşamını yitirmişti ve toplu katliamların sayısı artmıştı.

Siyasal şiddet dışında ülkenin farklı sorunları da mevcuttu. Öncelikle büyük bir ekonomik kriz vardı ve zam oranları yüksekti. Toplumsal olarak işsizlik ve gelecek kaygısı bütün genç nüfusu etkilemekteydi. Politik olarak da 1973 yılından beri ülkede istikrarsızlıklar sürüyordu. Hükümetlerin sürekli değişimleri ve seçim olmadan görevlerinden düşürülmeleri beraberinde bunalımları getiriyordu. 6 Nisan 1980'de görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine kimse geçememişti ve makam boştu.

Bütün bu aksiliklerin ve durdurulamayan terörün sonucunda Kenan Evren, 17 Haziran 1980'de Bayrak Harekati'ni başlattı.⁹⁶ Bu doğrultuda 11 Temmuz'da hükümete el konulacaktı. Fakat Bülent Ecevit'in hükümete karşı verdiği önerge harekatin ertelenmesine sebep oldu. Ordu, Ecevit'in yanında görünmek istemiyordu.

Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan'ın desteği ile önergeden kurtuldu, fakat Milli Selametçilerin Konya'da düzenledikleri Kudüs'ü Kurtarma Mitingi sırasında laik devlete hakaretlerde bulunmaları Yüksek Komuta Kademesi'ni tetikledi. 10 Eylül'de Maliye Bakanı İsmet Sezgin hakkında açılması beklenen soruşturma için yeterli milletvekili de toplanamayınca 12 Eylül 1980'de ordu, yönetime el koydu.

12 Eylül 1980 saat 04.30'da gerçekleştirilen askeri darbe aynı gün 13.00'da halka duyuruldu. Silahlı kuvvetlerin dört kuvvet komutanı Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in başkanlığında Milli Güvenlik Konseyi'ni (MGK) kurdular. Bu cunta, Kasım 1983 seçimlerine kadar ülkeyi yönetti. Siyasi parti liderleri tutuklandılar. Ülkede sıkıyönetim ilan edildi. 21 Eylül'de yürütme yetkisi MGK'da olacak şekilde Bülent Ulusu Hükümeti kuruldu.

⁹⁵ "Bu Sefer de Bir Sendika Lideri Öldürüldü", *Hürriyet*, 23 Temmuz 1980, s. 1.

⁹⁶ Ahmad, *a.g.e.*, s. 212.

Darbeden sonraki ilk altı haftada 12 bin kişi tutuklandı. 1980 sonunda bu rakam otuz binin üzerine çıktı. Bir yıl sonra ise toplamda 122 bin kişi tutuklandı. Ülkedeki terörist saldırılar yüzde doksan oranında azaldı. Terör ve anarşi suçundan dolayı elli kişi idam edildi, binlerce kişi işkence gördü.

Sonuç

Türkiye’de 1968-1980 arası, terörizmin had safhada olduğu bir dönemdir. Siyasal şiddetin artış gösterdiği bu yıllarda terörün aldığı can beş binin üzerindedir.

Hem sağcıların, hem de solcuların kullandıkları metotlar tipik bir terörizm örneğidir. Mitingler ve grevler ile başlayan siyaset rüzgârının protestolara dönüşmesi ve akabinde fiziki şiddetin başlaması, siyasal baskının gittikçe artacağına sinyallerini vermekteydi. Öyle ki darp üzerinden gelişen Türkiye’de terörizm, solun karşısına çıkan ve “Devrimciler”in tedhişine yine aynı sertlikle karşılık veren “Bozkurtlar”ın tutumuyla yükseldi. 12 Mart Muhtırası ve akabinde ise artık keskinleşen kutupların birbirlerine karşı yıldırı hareketleri düzenlemesi, terörizmin Türkiye örneğini oluşturdu.

Sol cemahtaki, devrimin ajitasyonla değil, silahlı propaganda ile gerçekleştirileceği algısı, şüphesiz ülke içerisindeki anarşiyi körükledi. 1976 senesine gelindiği vakit ise artık safların belirginleşmesi, terörün bütün yurttan yayılmasına sebep oldu.

Terörizmin temelinde yatan korku, yıldırma, tehdit ve şiddet, Türkiye’de sağ ve sol gruplar tarafından 12 Eylül’e kadar sürekli kullanıldı. En önemlisi ise politik şiddetin tüm unsurlarının Türkiye’de görülmesidir. Öğrenci yurtlarının karşı gruplar tarafından basılması, meskenlerin bombalanması ve sokak ortasında insanların kurşunlanması, bu eylemlerin de süreklilik arz etmesi, terörizmin Türk toplumuna işlediğini göstermektedir.

Geçen süre zarfında şiddetin artması ve daha ölümcül yöntemlerin kullanılması 12 Eylül’ü beraberinde getirdi. Terör, uygulandığı herhangi bir ülkede kitlelerin tamamını tehdit eder. Türkiye’de de özellikle 1 Mayıs 1977 senesinden itibaren sadece karşıt gruplar değil, bütün yurttaşlar terörün odak noktası haline geldi.

Sağ ve sol grupların uyguladığı terörün artışı dikkat çekicidir. 1976 yılından itibaren ikiye ve hatta üçe katlanarak artan kurban sayısı, 1980’nin Eylül ayında iki binin üzerine çıktı. Aynı şekilde öğrencilerin şiddetinin politikacılar, polisler, askerlere ve sivil halka bulaşması sonucunda dört yıl içerisinde ülkeye müthiş bir terörizm hakim oldu ve kent gerillası metodu günlük hayatın bir parçası haline geldi.

Terörün uygulanış amacı, mevcut hükümeti şiddet yoluyla saptırmaktır. Bu amaçla Türkiye’de sağ ve sol olarak ikiye ayrılan grupların uyguladıkları tedhişler dönem içerisinde ülkeyi yöneten hükümetleri devirecek güce ulaşmıştır. 1977 yılında alınan erken seçim kararında ülkedeki anarşinin rolü büyüktür. Aynı şekilde 1978 senesinin başında İMCH’nin de hükümetten düşürülmesinin en büyük sebebi ülke içerisindeki anarşinin durdurulamamasıdır.

Terörizmin işleyiş kurallarından bir tanesi, Makyavelizm'i kendisine şiar edinmesidir. 68 Kuşağı da bu düsturda hareket etmiştir. İdeallerin gerçekleşmesi amacıyla şiddetin her türlü kullanılmıştır.

1978 yılından sonra terör metotlarının uygulanışındaki değişiklikler, Türkiye içerisinde farklı durumların çıkmasına sebebiyet verdi. Terörün birinci önceliği olan korku salmak bu yılda bütün ülkeyi etkisi altına aldı. Kutupların tam olarak netleşmesiyle beraber tedhişin hedefinin genişlemesi ve kurutulmuş bölgelerin varlığının çoğalması, tarafsız halkı da çatışmanın içerisine çekmiştir. Böylece terörizmin diğer bir şiarı olan ses getirici eylem yapmak da gerçekleşmeye başlamıştır.

1979 yılında vuku bulan siyasi cinayetler ise, toplumun her kesimi tarafından sevilen ve bilinen şahsiyetlerin hedef alınmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece terör, 12 Eylül 1980'e kadar yapısı gereği artarak devam etmiştir. Türkiye, dünyada eşine az rastlanan bir terörizm ile karşı karşıya kalmıştır.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesine giden süreçte ülkenin dinamik genç nüfusu ideoloji kavgalarının arasında günden güne eridi. Terörün şiddeti, askeri darbenin ardından yüzde doksan oranında azaldı, fakat kesin olarak durmadı. Dev-Genç ve Ülkü Ocakları gibi siyasal şiddetin odak noktası haline gelen gençlik yapılanmaları ve siyasi partiler kapatıldı. Üniversiteler, 1987 yılına kadar olaysız bir şekilde öğretime devam etti.

Askeri darbenin önde gelen komutanları, daha sonra 68 Kuşağı'nın oluşturduğu sol örgütlerin siyasal şiddetine maruz kaldılar. 1990-1993 arasında ülkede, bu sefer doğrudan kolluk kuvvetlerine karşı terör olayları yapılmaya başlandı. Fakat bu da, sıkı bir denetimle sonlandırıldı.

Kaynaklar

Sürelî Yayınlar

Akşam, Cumhuriyet, Hergün, Hürriyet, Milliyet, Tercüman.

Makale ve Kitaplar

AHMAD, Feroz: *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.

AHMAD, Feroz: *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 1992.

ALTUĞ, Yılmaz: *Terörün Anatomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1995.

BAŞARAN, Mehmet: *Kitle Hareketleri Terör ve Terörizm*, Bizim Kitaplar, İstanbul 2017.

BOZKURT, Celil: "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin Komando Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 117, Sayı: 231, İstanbul 2017.

BÖLÜGİRAY, Nevzat: *Anarşi ve Terör Nasıl Önlenir?*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1996.

CRİSS, Bilge: *İşgal Altında İstanbul*, Çev. Ahmet Kaçmaz, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

- ÇİTLİOĞLU, Ercan: *Gri Tehdit Terörizm*, Destek Yayınları Araştırma Dizisi, Ankara 2008.
- DEMİREL, Emin: *Terör*, GHMD Yayınları, İstanbul 1999.
- ERGİL, Doğu: *Türkiye’de Terör ve Şiddet*, Turhan Kitabevi, Ankara 1980.
- ERGÜN, Oğuzhan: “Stratejik Bir Tercih Olarak Terörizm Terör Paralaksı”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2018.
- ERSAN, Vehbi: *1970’lerde Türkiye Solu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- ERTEM, Barış: “12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, Ankara 2018.
- HAZIR, Hayati: *Siyasal Şiddet ve Terörizm*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001.
- KONGAR, Emre: *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.
- MUMCU, Uğur: *Silah Kaçakçılığı ve Terör*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1993.
- ÖZNUR, Hakkı: *Ülkücü Hareket CKMP’den MHP’ye*, Cilt: 1, Ankara 1999.
- PAMUKOĞLU, Osman: *Kızıl Gömlekliler*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2018.
- STERLİNG, Claire: *Uluslararası Terörizmin Perde Arkası Terör Ağı*, Çev. Oya Alpar, Yüce Yayınları, İstanbul 1981.
- TOPHOVEN, Rolf: *Şiddet Yoluyla Politika*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, TDAV Yayınları, İstanbul 1993.
- TURHAN, Talat: *Özel Savaş Terör ve Kontrgerilla*, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 1995.
- TÜRKDOĞAN, Orhan: *Siyasal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, Mayaş Yayınları, Ankara 1985.
- YAYLA, Atilla: “Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 45, Sayı: 1, Ankara 1990.
- ZÜRCHER, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

TARİHİ TÜRK COĞRAFYASININ GENEL HATLARI

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

İnsanların yaşadıkları coğrafyadan etkilenmeleri kaçınılmazdır. Buna bağlı olarak iklim ve bitki örtüsü gibi özelliklerin ırkların şekillenmesinde bile tesirinin bulunduğunu pek çok ilim adamı ileri sürüyor. Bu tespit bir yana Türkler tarih boyunca değişik mekânlarda varlık göstermelerine rağmen, sağlıklı olarak hayatlarını geçirdikleri belirli bir coğrafya kuşağı söz konusudur. Umumi olarak bu milletin mazarisini incelediğimizde en çok gezip-dolaştıkları yerlerin 32-56 derece kuzey enlemleri arasında olduğunu görürüz. Hem eski, hem yeni dünyanın merkezi durumundaki bu hattın kuzeyi ve güneyi onların yaşamalarına pek elverişli değildir.

Anahtar kelimeler: Türkler, Türk Yurdu, Türk Kültürü.

General Lines Of Historical Turkish

Abstract

It is inevitable that humankind is influenced by the place where they settle. Accordingly, many scientists put forward that even the formation of races is influenced by climate and flora. Beside this evaluation, though Turks existed in various places throughout history, a specific geographical zone where Turks existed healthily can be noticed. When we investigate this nation's history in general, we can easily identify that the most-wandered zones are between north latitudes 32 and 56. The north and south of these lines seen as the center of both the ancient and modern world are not convenient for their inhabiting.

Keywords: Turks, Turkish Geography, Turkish Culture.

İnsanların yaşadıkları coğrafyadan etkilenmeleri kaçınılmazdır. Buna bağlı olarak iklim ve bitki örtüsü gibi özelliklerin ırkların şekillenmesinde bile tesirinin bulunduğunu pek çok ilim adamı ileri sürüyor. Bu tespit bir yana Türkler tarih boyunca değişik mekânlarda varlık göstermelerine rağmen, sağlıklı olarak hayatlarını geçirdikleri belirli bir coğrafya kuşağı söz konusudur. Umumi olarak bu milletin mazarisini incelediğimizde en çok gezip-dolaştıkları yerlerin 32-56 derece kuzey enlemleri arasında olduğunu görürüz. Hem eski,

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

beyaz ırk” iskeletleri, Türk soyunun proto-tipi olduğunu gösteriyor.² Güney Sibiryaya havalisi kalıntılarını ve yazılı belgeleri incelediğimizde, buralarda yaşayan insanların düz burunlu, hafif çekik gözlü, çıkık elmacık kemikli, orta boylu, sağlam bünyeli ve kusursuz bir görünüme sahip oldukları anlaşılır. Ne bugünkü Avrupalıların tıpa tıp benzeri, ne de tamamen Mongoloid özellikler taşıyorlardı. Onların kendilerine has vasıflarına ancak “*Türk Tipi*” denilebilir.

Dolayısıyla bu ırkın taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan Dağları bölgesinde yaşamakta olduğunu biliyoruz. Yukarıda vurguladığımız kültür katmanlarıyla beraber Karasuk (M.Ö. 1300-700), Uyük (M.Ö. 700-200), Tagar (M.Ö. 700-100), Arcan (M.Ö. 700-300), Tüyekta (M.Ö. 600-100), Pazırık (M.Ö. 400 - M.S. 200), Şibe (M.Ö. 400 - M.S. 100), Berel (M.Ö. 300 - M.S. 200), Taştık (M.Ö. 300 - M.S. 400) gibi kültür çevrelerinde Türklerin atalarının bütün gelişmelerini peşi sıra takip edebiliyoruz.³ Zaten bugüne kadar bulunan Kök Türkçe kitabeler ve Çin kaynaklarından⁴ da çıkan netice; Türklerin anayurdunun buralarda, Baykal Gölü’nün güney-batısına düşen Yenisey-Orkun bölgesi, yani Kutlu Ötüken toprakları olması gerektiğini gösteriyor.

Türklerin tarihine şöyle bir baktığımızda, onların pek yerlerinde sabit durmadıkları ve değişik coğrafyalarda hayat sürdükleri kolayca anlaşılır. Bu-

² Altaylar bölgesindeki Ulagan, Kurot ve Kuyum kurganları ile Baykal-Yenisey civarında, seksen mezardan ibaret Afanasyevo ve Bronz Çağına denk geldiği söylenen Andronovo kültür katmanları M.Ö. 4000-1200 yıllarına kadar götürülmektedir. Bununla beraber Afanasyevo’dan daha eski olduğu söylenen Ulagan ve diğer arkeolojik merkezlerde ele geçen buluntuların ortak özelliklerine baktığımızda; iskeletler beyaz Turanlı ırka aittir. Bunun dışında söz konusu kurgan bölgelerinde çıkan malzemelerin arasında kartal pençeleri, taştan yapılmış ve bazen topraktan geniş ağızlı, kulpsuz, düz tabanlı, yuvarlak kap-kacak, bıçak sapları, keramik eserler, çakmak taşı, kemik ve madenden imal ok uçları, yiyecek artıkları, kolye gibi süs eşyaları ile at, deve, sığır ve koyun kemikleri bulunmaktadır. Bakınız Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 1-27; Kayrat Belek, “Bir Kimlik Olarak Türklerde At ve Atçılık”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2017, s. 5.

³ E.A. Golomstok - M.P. Griaznov, “The Pazırık Burial Of Altai”, *American Journal Of Archaeology*, Cilt: 37, Sayı: 1, Boston 1933, s. 30-45; S.I. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*, Berkeley 1970, s. 1-328; Abbas Azzavi, “İbn Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Belleten*, Çev. Ş. Yalıtıkaya, No: 14-15, İstanbul 1940, s. 25; Gyula Nemeth, “Türklüğün Eski Çağı”, *Ülkü*, Çev. Şerif Baştaş, Cilt: 15, Sayı: 86, Ankara 1940, s. 301; E.D. Phillip, “New Light On The Ancient History Of The Eurasian Steppe”, *American Journal Of Archaeology*, Cilt: 61, Sayı: 3, Boston 1957, s. 271-279; M.G. Levin, *Ethnic Origins Of The Peoples Of Northeastern Asia*, Toronto 1963, s. 22; Emel Esin, “Butân-ı Halaç (M. VII. - X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 17, İstanbul 1972, s. 29; Max Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, İstanbul 1978, s. 25; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s. 48; N. Yamada, “The Original Turkish Homeland”, *Journal Of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985, s. 243; Zekeriya Kitapçı, “Hadislerde Türk ve Türklük II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul 1985, s. 31; Saadetin Yağmur Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999-2000, Cilt: 20, Sayı: 31, Ankara 2000, s. 62-64; Sergey Grigoryevič Klyastormy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 14; Christoph Baumer, *The History Of Central Asia: The Age Of The Steppe Warriors*, New York 2012, s. 138.

⁴ Bizim Tölös dediğimiz, ama genel anlamıyla Çin yıllıklarında kuzeyli Türkleri ifade eden Tı, Tik, T’ie-le, Ting-ling, Kao-chelarin Mo-tun (Börü Tonga/Tokta) Yabgu’nun ilk ortaya çıktığı yıllarda Baykal Gölü havasında kalabalık bir şekilde yaşamaları, tarihi Türk yurdunun da nerisi olabileceğine bir delildir. Türk-Hun Kaganlığı’nın tekrar gücünün yükselmesiyle beraber, onlar yeniden Çin’den başlayıp Doğu Avrupa’ya kadar uzanan bozkırlarda korkusuzca hareket edeceklerdir. Ayrıca bakınız Saadetin Yağmur Gömeç, “Türk Tarihinde Tölöslər”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ordu 2016, s. 41-55; Gürhan Kirilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015, s. 16-17.

nunla birlikte, tarihteki hiçbir kavim sebepsiz yere vatanından ayrılmaz ve oturduğu toprakları bırakarak, başka ülkelere gitmez. Araştırmacıların belirttiğine göre, büyük çaplı yurt değiştirmelerin olması için olağanüstü şartların doğması gerekir. Bu yüzden Türk göçlerini incelediğimizde, genellikle açlık ve kuraklık gibi tabii felaketlerin yanı sıra, kendi aralarında ve komşu kavimlerle yapılan savaşlar, onları vatanlarından ayrılmaya zorlamıştır. Mesela doğudan batıya doğru gerçekleşen göçlerin başlıca sebeplerinden birisi bu kavgalardır. Türklerin Çinliler, Moğollar ve diğer bazı halklarla giriştikleri mücadelelerin bir kısmı kötü sonuçlanınca, onlar da zaman zaman toplu göçlere başvuruyorlardı. Ama bu yer değiştirmeler sanıldığı gibi geliş güzel değil, umumiyetle batı istikametinde ve belirli güzergâhlardan oluyordu.

Ülke topraklarının kalabalıklaşan nüfusu besleyememesi, temel ekonomisi hayvancılığa dayalı bir toplumun sürüleri için gerekli, otu ve suyu bol arazilerin savaşa pahasına aranması, ayrıca çevrede nüfus bakımından az olan bölgelere kayma, bu göçlerin temelini teşkil etmekle birlikte, Türk fütuhat anlayışının gereği olarak yurt değiştirmelere de rastlanıyordu. Bunu en güzel şekilde “güneşin doğduğu yerden battığı topraklara kadar Türk adaletini hâkim kılma” veya diğer bir deyişle “Kızıl Elma” ülküsüyle birleştirebiliriz. Bunu eski Türk inanç sistemiyle de özdeşleştirenler vardır. Dolayısıyla tarihin derinliklerinden beridir Tanrı’ya bağlı bulunan Türkler, O’nun seçkin bir kavmi olduklarına ve Tanrı tarafından korunduklarına inanıyorlar, Türk hakanları Allah’ın cihan hâkimiyetini kurmakla kendilerini görevlendirdiklerini düşünüyorlardı.⁵ Elbette ki bu cihan hâkimiyetini yukarıda da belirtildiği üzere zaman zaman araştırmacıların yaptığı gibi sadece ilahi bir sonuca bağlamak da doğru değildir. Yeni yerler fethedip, buraların nimetlerinden yararlanarak, halkı refah içerisinde yaşatmak, milleti ve devleti dünyada söz sahibi bir konuma getirmek, milletlerarası politikalara yön vermek, herhalde Türk devleti ve devlet adamının başlıca amaçlarındandı.

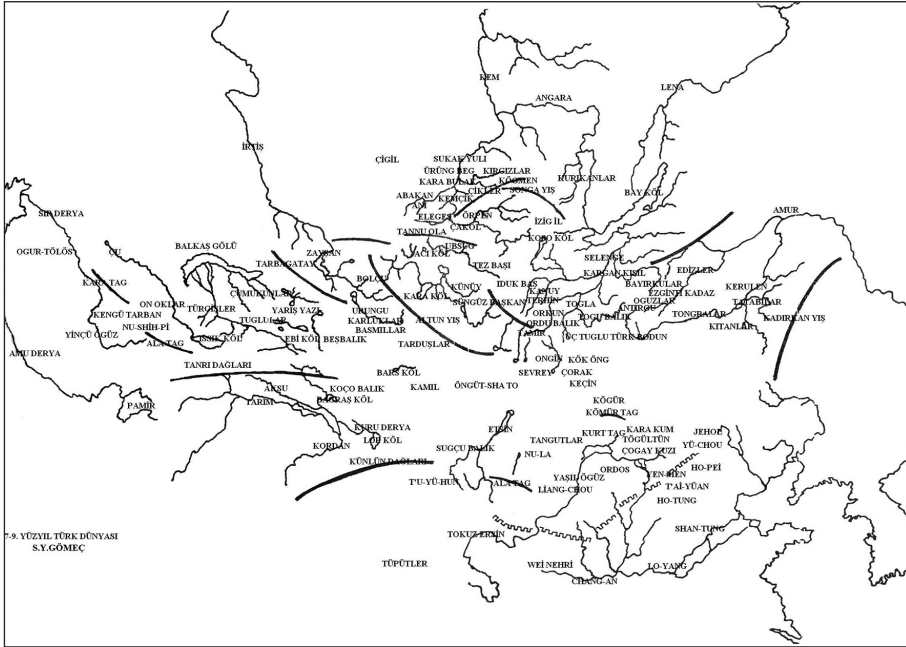
Ayrıca, Türklerin geninde bulunan bilinmeyen ufuklara doğru açılma, dünyayı yönetme, aralıksız ölüm-kalım savaşı içinde yaşama, her muvaffakiyetten sonra alınan haz gibi etkenleri de göz önünde bulundurmamak lazımdır.

İbn Haldun, Türkler ve bazı kavimler hakkında bilgi verirken şöyle diyor: “*Bunların bereketli toprakları ve sığınacak şehirleri yoktur. Onlar için her bölge ve yurt birdir. Bundan dolayı sahip oldukları ülkelerle yetinmedikleri bir yana, komşu devletleri ele geçirmekle de kanaat etmezler. Hiçbir sınır tanımazlar. Uzaklardaki halklarla savaşmaktan hoşlanırlar.*” Çince belgelerde ise; “*dağlar ve vadiler Türklerin şehirleri, sular ile otlar yiyecek ambarlarıdır. Yasaları basit, fakat cezaları katı bu insanlar, çok az şey ile rahatça geçinirler*”, deniyor. Batılı ve Doğulu birtakım yazarlar da; “*Türkler bir kere ata binip, kılıç sallamak için yola çıktıklarında, artık hiç birşeyi gözleri görmez. Ancak korkulması gerekenden korkarlar*” diyorlar. Ama savaşı da barış ve huzur için yaparlar.

⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, “Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 59, Ankara 2016, s. 240-254.

Lüzumsuz harpler günah, yani “yazuk” sayılırdı.⁶ Kısaca bu insanların tek eğlenceleri kahramanlık hikâyeleri ve savaş sohbetleriydi. Bu yüzden Türklerden söz açan kaynaklarda onların yerlerinde hiç durmadıkları, sürekli hareket halinde olduklarına dair izler vardır.

Orta Asya’dan, Batı Avrupa’ya kadar uzanan geniş bir yayılma sahasını akla getirince, Türkler özellikle iki bölgede büyük topluluklar meydana getirmiştir. Bunlardan birisi, bugün Hazar Denizi’nin doğusundaki topraklar, yani tarihteki adıyla Türkistan’dır ki, Türkler Türkistan’da tarihlerinin başlangıcından beri mevcutturlar ve bunun sınırlarına Mogolistan ile Çin’in kuzeyi de girer. Bir diğeri de Türkiye’dir ve burası Türklerce çok önceden bilinmesine rağmen, umumiyetle 11. asırla beraber yurt olmaya başlamıştır.

Bunun yanı sıra Türkiye adı ilk defa 6. yüzyıla ait Bizans kaynaklarında Karadeniz’in kuzeyi, Orta Asya ve Türkistan, 9-10. asırlarda İdil’den Orta Avrupa’ya kadarki bölge, 12-14. yüzyıllarda Anadolu, 13. asırda Mısır ve Suriye ile yine Türkistan için kullanılmıştır.⁷ Bugün itibarıyla Türkiye’nin coğrafi

⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1969, s. 9; El-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s. 75; Dinçer Koç - Kürşat Yıldırım, “Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 112, Sayı: 220, İstanbul 2016, s. 57.

⁷ Leon Cahun, *Introduction à L’Histoire de L’Asie*, Paris 1896, s. 51; Hilda Ecsedy, “Trade And War Relations Between The Turks And China In The Second Half Of The 6th Century”, *Acta Orientalia*, Tom. 21, Budapest 1968, s. 139-140; R.P. Lindner, “Nomadism, Horses And Huns”, *The Past And Present*, No: 92, Oxford 1981, s. 4; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 44; Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *I.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 8, İstanbul 1953, s. 113; İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Cilt: I, İstanbul 1989, s. 314-315; Altay Tayfun Özcan, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmene Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları”,

manada hudutlarına ise, merkez Anadolu olmak üzere, Suriye, Irak, İran'ın batı tarafları, Kafkasya, Karadeniz'in kuzey sahilleri ve Balkanlar dâhildir.

Günümüzde Türk Dünyası bir ucu doğuda Büyük Okyanus'a, diğer ucu batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanan çok muazzam bir alanı kapsamaktadır. Bu harikulâde coğrafyanın doğusunda dünyanın en uzun (4400 km) ve geniş nehirlerinden birisi olan Lena (Ölö-ene) Nehri bulunur ki, eni bazan 30 km'ye ulaşır. Saha Türkleri onu yeryüzünün ortasından geçen bir ırmak olarak bilirler.⁸ Batıda ise, yine Türklerce önemli bir nehir durumundaki Tuna'yı görmemiz mümkündür. Onun adına şiirler yazılmış, türküler yakılmıştır. Hunlar çağından itibaren her iki yakası da yüzlerce yıl Türklerin iskân alanıdır. Bunun yanı sıra yine batıda Karadeniz'e dökülen Dnepr ve Dnestr de vardır. Onlar tarihte Türkler tarafından Özi (Dnepr) ve Turla (Dnestr) diye anılırlar. Bu iki nehrin arasında geçmişten bildiğimiz gibi, Özi Kalesi mevcuttu ki, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ve Kırım'a giden yolunun kavşağında idi. Ayrıca burada Azak Denizi'ne inen Ten'i de (Don) saymak gerekir.

Karadeniz'in kuzeyinde tarih boyunca Türklerin etrafında yerleştiği bir başka mühim ırmak daha bulunur, bu da İdil'dir (İtil/Volga).⁹ Bunun Bulgar-Çuvaş Türkçesi'nde nehir manasına geldiği söylenmektedir. İdil-Ural coğrafyası bugün de, kalabalık bir şekilde Türklerle meskûn bir bölgedir. Yine tarihte (1568) Don-Volga projesi olarak adlanan ancak başarısızlıkla neticelenen bir girişimi de bilmekteyiz. Buradaki amaç, hem Rusların güneye doğru işgalinin önünün alınması, hem de Hazar Denizi'ne indirilecek asker ve donanma vasıtasıyla İran kuşatılmak suretiyle, tesirsiz hale getirilip, doğu Türkleriyle irtibata geçmek idi. Daha sonra Ruslar bu iki ırmağı birleştirdiler. Bu durum bir yana hem İdil, hem de Don (Ten) Türklerin göç yolları üzerinde bulunması itibarıyla, tarih boyunca etrafında toplandıkları merkezler arasındadır.

İdil gibi Hazar Denizi'ne dökülen bir nehir de Yayık'tır. Yayık ve İdil Nehri'nin Türk tarihiyle, kültüründe ap-ayrı bir yeri vardır. Özellikle günümüz Türk inancında Yayık ya da Ural Nehri'ni ön planda görürüz ki, Tufan'dan sonra Nama (Nuh) bu ad ile Tanrılar (ya da melekler) arasına girdiği gibi,¹⁰ Tufan'ın ardından Yafes de 250 yıl kadar İdil ve Yayık civarlarında yaşamıştır.¹¹

Türkiyat Mecmuası, Cilt: 22, İstanbul 2012, s. 67; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015, s. 45.

⁸ M. Şükrü Akkaya, *Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri*, Doktora Tezi, Ankara 1942, s. 5-6; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 369; Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt: II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 382.

⁹ Turan Nehri dendigine dair de rivayetler vardır. Bakınız, El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 128.

¹⁰ Bugün Şamanizm olarak adlandırılan ama bozulmuş dini öğretiler ve geleneklerden başka bir şey olmayan Sibiry Türkleri'nin birtakım itikatlarına göre, Tanrı Ülgen insanlar ve kendisi arasında irtibatı sağlayan Yayık'ı dünyaya göndermiş ve kişileri kötülüklerden koruması için vazifelenmiştir. Bakınız, Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 45, 63; Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 29.

¹¹ Şehabeddin-i Mercani, *Müstefadül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara 2008, s. 68; Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, Cilt: I, İstanbul 1924, s. 164; Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 112.

Bu söz konusu bölge batı Tölös, yani Ogur alanıdır. Bunlar tarihte hep Türk suları olmasına rağmen, bugün artık başka devletler için akıyorlar. Onların etrafında yaşayan Türk insanı ise sıkıntı çekiyor. Türkiye Türkleri maalesef, çevresindeki komşularını rahat ettirmeye çalışırken, bu soydaşlarıyla gereği gibi ilgilenmemektedir.

Biraz daha doğuya doğru yanaşınca karşımıza Aral'la birleşen iki nehir Amu Derya ve Sır Derya çıkar. Ceyhun ve Seyhun diye de tanınan bu ırmakların çevresi ve ikisinin arası bilindiği üzere tarihte Maveraünnehir ve Turan¹² Yurdu olarak geçer.¹³ Ayrıca Türklerin yerleştiği en eski toprak parçalarından bir bölümünü teşkil eder. Hem eskiden, hem günümüzde bu topraklar Oguz yurdu olarak da anılır. Mesela Sır Derya'nın ismi tarihi belgelerimizden Kök Türk Yazıtları'nda da vardır. Orkun Kitabeleri diye de bilinen bu abidelerde Sır Derya'ya "Yinçü Ögüz" denir.¹⁴ Sır Derya'nın uzunluğu ise 2000 km kadardır. Sularını Tanrı Dağları'ndan çıkan kaynaklar ile Narın ve Kara Derya'dan alır. Buna daha ileride Kara Tag'dan gelen bazı kollar da katılır. Deltası Amu Derya'dan daha küçüktür.

Çin yıllıklarında isminin Wu-hu şeklinde geçtiği belirtilen Amu Derya sularının kaynağı ise, Pamir Dağları'ndan eriyen buzullardır. Uzunluğu aşağı-yukarı 2400 km'dir. Suların kabarık olduğu zaman da buzulların erimesi ve Ni-san ayı sıralarıdır. Amu Derya çevresine yerleşen halk, su baskınlarının ulaşmadığı yüksek mekânları ikamet için seçmiştir. Bazı kaynaklarda "cennetten gelen nehir" diye anlatılıyor. Amu Derya çevresine yerleşen halk, su baskınlarının ulaşmadığı yüksek mekânları ikamet için seçmiştir. Amu Derya'nın 18. asra kadar Hazar'a indiğine dair birtakım rivayetlere rastlamaktayız.¹⁵ Hatta meşhur Deli Petro'nun Amu Derya'yı yeniden Hazar Gölü'ne çevirme teşebbüslerinden bahsedilir. Özellikle Sovyet döneminde uygulanan tarım politikaları yüzünden, Amu Derya ve Sır Derya'nın Aral'a giden havzası üzerinde oynamalar yapıldığından, her iki nehrin suyunda da azalmalar görülmüştür.

Türk Dünyası ve coğrafyasının önemli ırmaklarından birisi de uzunluğu 4200 km civarındaki İrtiş'tir.¹⁶ Onu meydana getiren suların büyük çoğunluğu Altaylardan çıkar. Malûm olduğu üzere bu ırmak, Kimek destanlarının ana unsurlarındandır. Altun Orda Hanlığı'nın kurucusu sayılan Cuci'nin me-

¹² Turan kavimleri herhalde merkezde Türkler olmak üzere, onlarla dil ve ırk bağı bulunan kavimlerden ibarettir. Ancak 19. asrın sonlarıyla, 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasi bir mahiyet de kazanan Turan'dan kasıt, Türk aslından gelen, Türkçe ve akraba dilleri konuşan, kısmen de tarihi süreçteki teşekküllerinde kuvvetli bir Türk tesiri bulunan halkların birliği anlaşılmıştır. Bunların ana çıkış yerleri de tarihi Türk coğrafyasını çizdiğimiz sınırlar dâhilindedir.

¹³ Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik*, Haz. N. Akyıldız, İstanbul (Tarihsiz), s. 88.

¹⁴ Sır Derya'ya Türklerin Hocend Suyu ve Şaş Nehri dediklerini de biliyoruz. Bakınız, El-Ömeri, *a.g.e.*, s. 108; Şemsettin Günaltay, *Mufasssal Türk Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1928, s. 37.

¹⁵ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. Mecdut Mansuroğlu, Cilt: 7, İstanbul 1942, s. 158; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 121; Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul 2011, s. 34; R.G. De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s. 126.

¹⁶ Her ne kadar Barthold, İrtiş adı Türkçe değil diyorsa da (bakınız, V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. H. Dağ, Ankara 2004, s. 101), bize göre er/irmek fiiliyle alâkalıdır.

zarının da bu nehrin kıyısında olduğuna inanılıyor. İrtiş ve Yenisey (Enesey/ Anaçay) adeta Türk topraklarını güneyden kuzeye doğru yarararak yol alır ve bu iki büyük ırmak Türk ülkelerine bereket sunar.

Hakas Türklerince dünyanın merkezi, 4100 km kadar uzunluktaki Yenisey'in orta taraflarıdır. Ana kollarını Ulug Kem ile Kemçik'in oluşturduğu ve bugün bölge Türklerinin büyük bir kısmının Kem dedikleri Yenisey'in hemen güney-doğusunda ise, kutlu Ötüken topraklarında Selenge (1024 km) ve onun parçası olan Orkun'a (1124 km) rastlarız.¹⁷ Bütün bu sular binlerce yıldan beri Türklerin yaşadığı toprakların can damarıdır.

Türk Dünyası'na özellikle tarihi açıdan baktığımızda iki mühim dağ silsilesine tesadüf edilir ki; birisi Altaylar, diğeri de Tanrı Dağları'dır. İkisi de Türkler için bugün dahi kutlu mekânlardır. Bilindiği üzere Altay ve çevresi Hakas, Tuva, Altay ve hatta Kazak Türklerinin yaşadığı topraklardır. En eski Türk izlerini buralarda görebiliriz. Altay Dağları, Türkleri besleyen, büyüten ana kucağı gibidir. Hun-Türk destanlarında, Kök Türk efsanelerinde hep baş rolde o vardır. Türkler büyük bir bozguna uğradıktan sonra sağ kalanlar bu dağa gelip, sığınmışlar; orada çoğaldıktan sonra tekrar dünyanın efendisi olmuşlardır. Yine Altay Türkleri arasında anlatılan bir hikâyeye göre; Moğolların önünden kaçan Türkler, Altayların bir parçası olan Karagay Dağı'na sığınıp, burada kurban kesmişler ve birden bire her tarafı orman kaplamıştır. Bu yüzden Türkler peşlerinden gelen Mogollardan kurtulduklarına inanmışlardır. İşte Altay Dağları bu temiz kavmi koruduğu için kutsaldır, ama birilerinin sandığı gibi tapınılan bir varlık değildir. Dolayısıyla vefakâr Altay Dağları Türklerin hatırasından hiçbir zaman çıkmadı ve o yüzden de zaman zaman buraya "Türk Dağı" dediler.¹⁸ Ayrıca eski Türk devlet anlayışı ve düşüncesine göre, Altay'ın sahibi, devlete de egemen oluyordu.¹⁹

Tanrı Dağı'nın çevreleri ise istisnasız belki bütün Türk kabilelerine yaylaklık ve kışlaklık yaptı. Onun eteklerinden çıkan sular tarih boyunca Türkistan Ovası'nı suladı. Kutlu zirveleri Tanrı makamı olarak görüldü ki, bugün Doğu Türkistan sınırları içinde kalan en yüksek tepesi (7315 m) Han Tengri²⁰ diye anılmaktadır.²¹

¹⁷ W. Radlof, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1976, s. 2, 10; Klyaştorny, "Yaksart-Sırderya", *Türk Dili*, Sayı: 37, Ankara 1954, s. 71-72; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 66; Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: I, 3. Baskı, Ankara 2001, s. 36-42; V.Ya. Butanayev - I.I. Butanayeva, *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 37; Saadettin Yağmur Gömeç, "Orkun", *Orkun*, Sayı: 46, Ankara 2001, s. 32-33; Barthold, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁸ Mesela Moğollar için de Burkan-Haldun Dağı mühimdir. Çünkü o da Çingiz'i bağrında korumuştur. Bakınız, *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 39-41.

¹⁹ Klyaştorny, "Mifolojiçeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981, s. 134; İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s. 156; Gömeç, "Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar", *Altay-Türki Alemining Altın Besigi*, Öskemen 2013, s. 13-17; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, s. 42-43; Melike Kirilen, *Aşına Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 89.

²⁰ Güney Sibirya'nın Türk halklarından Hakasların bir alt boyu olan Beltirlerin bir bölümünün etrafında yaşadıkları nehrin adı da Han Tengri'dir. Bakınız V.Ya. Butanayev - I.I. Butanayeva, *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 46.

²¹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 144.

Türk Dünyası ve coğrafyasının önemli gölleri arasında da Hazar, Aral, Balkaş, Issık Köl ve Baykal sayılabilir. Bunların başında gelen Hazar aynı zamanda dünyanın en büyük gölü olup, bu büyüklüğünden dolayı deniz diye de anılır.²² Her ne kadar Batılılar ona Caspi diyorlarsa da,²³ Türkler buraya Hazar (Kasar) adı ve damgasını vurdular. Bilindiği üzere 393.897 km² yüzölçümlü Hazar'ın çevresinde bir vakitler kendi ismini de aldığı Hazar boyu yurt kurmuş idi. 8. yüzyılın başlarında Kök Türk Kaganlığı yıkılmaya yüz tutunca, bir zamanlar bu devletin sınır bekçiliğini yapan Hazarlar (Kasar) ile Bulgarlar artık kendi illerini oluşturmaya başlamışlar ve nerdeyse Hazarlar, 10. asrın sonuna kadar bağımsız bir hanlık olarak dünya siyasetinde boy göstermiştir.

Bugün de Hazar bölgesi son derece stratejik öneme haizdir. Hem Hazar'ın çevresi, hem de Hazar'ın içi zengin enerji kaynaklarını ihtiva etmektedir. Şimdilerde Hazar'ın statüsü yani göl mü, deniz mi olduğu konusu, Hazar'a komşu ve ondan çıkarı bulunan devletler tarafından hâlâ tartışılıyor.²⁴

Yine bir zamanlar dünyanın en büyük gölleri arasında yer alan ve isminin manası "ortada, arada" demek olan, 28.687 km²lik Aral da, bir çevre felaketine maruz kalmıştır. Yüzlerce yıl, Çarlık ve Sovyet Rusya zamanında uygulanan yanlış tarım ve sulama politikaları yüzünden Aral kurumaya yüz tutmuş, tuzluluk oranı artmış, adeta etrafı çöle dönmüştür. Bazı İslam kaynaklarında Harezmi Denizi, Gürgeç veya Ürgenç Gölü diye de anılan Aral'ın kurtarılması hususunda birtakım girişimler varsa da, henüz gözle görülür bir netice yoktur. Hazar ve Aral'ın çok eski çağlarda belki de bir bütün iç deniz olduğunu da belirtmek gerekir.²⁵

Bunun yanı sıra Güney Kazakistan bozkırlarının önemli su birikintilerinden olan, 18.428 km²lik bir yüzölçüme sahip Balkaş Gölü (Kökçe Tengiz/ Tering Köl)²⁶ geçmişte de Türklerin çevresinde yerleştiği bir mekândı. Şimdi

²² Türklerin Hazar'a "Kuzgun, Baku, Derbent, Bulgar, Oguz, Harezmi, İtil, Horasan, Abeskun, Mazenderan Denizi" gibi adlar verdiklerine dair de atıflar vardır. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Cilt: III, Çev. Besim Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 150; Cahun, a.g.e., s. 52; Atsız, a.g.e., s. 36; Sezin Orhan Kurulay, *Hudüd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 127; Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasri*, Çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 175.

²³ Bu gölün adının, Azerbaycan-Kafkasya çevresinde Milattan önceki çağlarda yaşadıkları söylenen Kaspilerden geldiğine dair iddialar vardır.

²⁴ Eğer Hazar Havzası'nda modern teknolojiler kullanılırsa, dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin %12'sine sahip olunacaktır. Buna binaen ister Hazar çevresinde, isterse haricteki devletlerin bir çıkar kavgası söz konusu olmaktadır. Bölgedeki enerji kaynakları yüzünden Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, mevcut petrol ve doğalgazın hangi güzergahlar üzerinden taşınacağı bu havalide hâkimiyet kurmak isteyen güçlerin Soğuk Savaş sonrası bölgeye getirdikleri problemlerden biridir (Bakınız, Timuçin Kodaman, "Hazar Havzası Üzerine Uluslararası Stratejiler", *Ülkümüz*, 1/2, Celalabad 2004, s. 188-189; Mustafa Gökçe, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 188-24).

²⁵ El-Ömeri, a.g.e., s. 85; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989, s. 116; J.G. Frazer, "The Killing Of The Khazar Kings", *Folklore*, Cilt: 28, Sayı: 4, London 1917, s. 383; Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 102; Saadetin Yağmur Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", *Yeni Forum*, Cilt: 14, Sayı: 287, Ankara 1993, s. 12; Ardel, "a.g.m.", s. 48; Kurulay, a.g.t., s. 56.

²⁶ Bazı kaynaklarda Balkaş için Kökçe Tengiz veya Tering Köl denildiği bilinmektedir. Bakınız, Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İsmail Aka - Kâzım Yaşar Koprıman,

de zaten bu eski iskân bölgelerinin üzerinde yaşanmaktadır. Tarihteki bütün topluluklar gibi Türkler de su kenarlarını kendilerine yurt seçmişlerdir ki, dolayısıyla Balkaş da bunlardan birisidir. İleride Balkaş Gölü de aynı Aral'ın karşılaştığı tehlikeyle yüz yüze gelebilir. Çünkü Balkaş'ı besleyen su kaynakları da gittikçe kıtlıyor.

Balkaş Gölü'nün güneyinde, günümüz Kırgızistan sınırları dâhilinde 6236 km² alanı kapsayan Issık Køl bulunuyor. Dünyanın en güzel su birikintilerinden olan Issık Køl de Türkler tarafından kutlu sayılıyordu. İsminin manası da herhalde “sıcak göl” veya “kutlu göl” demektir. Burasının kuzeyi 11. asırda pek çok Türk boyuna yurt olmuş ve bilhassa Çigiller bu havalide hayatlarını sürdürmüştür.

Yine daha çok hayvancılığa müsait, farklı bir bozkır olan Türk coğrafyasının en uzak köşesindeki Baykal Gölü'nün adının anlamı da “büyük göl” veya “derin göl” olsa gerek. Hatta bugünkü Saha Türkleri'nin inancına göre, Baykal Gölü dünyanın tabanıdır. Dünya da Baykal Gölü'nün içinde yaşayan bir balık üzerinde durur.²⁷ 31.494 km² yüzölçümündeki Baykal, büyüklük bakımından dünyanın sayılı gölleri arasındadır. Tarih boyunca Türklerin en kesif şekilde yerleştikleri bu bölgeye 17. asırdan itibaren ise, Ruslar sahip oldular.

Burada belki Karadeniz'i de anmakta fayda var. Çünkü bu iç deniz de milattan önceki çağlardan itibaren Türk kabilelerinin etrafında yurt kurduğu mekânlardan birisidir. Hunlardan başlamak üzere, son olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne önemli ölçüde kıyısı bulunan bu denizin yüzölçümü 461.000 km² olup, adını da Türkler vermiştir. Tarihi Türk coğrafyasının pek çok ırmağı Karadeniz'e dökülür ki, bunların arasında Dneper, Dnester, Ten ve Tuna'yı sayabiliriz.

Kök Türk Yazıtları'nın “*İl Tutsık Yir Ötüken Yış Ermiş*”²⁸ dediği ve umumiyetle karasal iklimin hüküm sürdüğü bu coğrafya ise; bir ucu doğuda Togla Nehri'nden başlayıp, diğer ucu Altayların batısına kadar uzanan geniş bir bölgedir.²⁹ Bununla birlikte eski Türkler vatan için “il” ve “yer-sub” terimlerini kullanmaktaydılar.

Yukarıda verilen bilgiler bir yana, bizim Türkistan veya Türk İli adını verdiğimiz bu coğrafyaya çoğu zaman Orta Asya dendiğini görüyoruz. Ancak Batılılar ve Rusların Orta Asya'dan maksatları daha çok Mogolistan, Güney Sibirya, Kuzey Çin ekseninden ibaret kalmaktadır.

Kaynaklar

AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Çev. Ekber Nefef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.

AKKAYA, M. Şükrü: *Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri*, Doktora Tezi, Ankara 1942.

Ankara 1975, s. 128; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 537-538.

²⁷ Azzavi, “a.g.m.”, s. 25-26; Barthold, *a.g.e.*, s. 128; Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüceiler”, *DTCF Dergisi*, 15/1-3, Ankara 1957, s. 261; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s. 472.

²⁸ *Köl Tiğın Yazıtı*, Güney tarafı, 4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 3. satır.

²⁹ Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, Cilt: III, Ankara 2015, s. 74.

- ARDEL, Ahmet: "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: I, 3. Baskı, Ankara 2001.
- ATSIZ: *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul 2011.
- AZZAVİ, Abbas: "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Bellekten*, Çev. Ş.Yaltkaya, No: 14-15, İstanbul 1940.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. İsmail Aka - Kâzım Yaşar Kopruman, Ankara 1975.
- _____ : *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. H. Dağ, Ankara 2004.
- BAUMER, Christoph: *The History Of Central Asia: The Age Of The Steppe Warriors*, New York 2012.
- BELEK, Kayrat: "Bir Kimlik Olarak Türklerde At ve Atçılık", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2017.
- BIYIKTAY, Halis: *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, 2. Baskı, Ankara 1989.
- BUTANAYEV, V.Ya - BUTANAYEVA, I.I.: *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001.
- CAHUN, Leon: *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896.
- CLAVİJO, R.G. De: *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016.
- DUĞLAT, Mirza Haydar: *Tarih-i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- DE GUİGNES, Joseph: *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumi*, Cilt: I, İstanbul 1924.
- EBERHARD, Wolfram: "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. Mecdut Mansuroğlu, Cilt: 7, İstanbul 1942.
- ECSEDY, Hilda: "Trade And War Relations Between The Turks And China In The Second Half Of The 6th Century", *Acta Orientalia*, Tom. 21, Budapest 1968.
- EL-CAHİZ: *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967.
- EL-ÖMERİ: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014.
- ESİN, Emel: "Butân-ı Halaç (M. VII. - X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 17, İstanbul 1972.
- FRAZER, J.G.: "The Killing Of The Khazar Kings", *Folklore*, Cilt: 28, Sayı: 4, London 1917.
- GOLOMSHTOK, E.A. - GRİAZNOV, M.P.: "The Pazirik Burial Of Altai", *American Journal Of Archaeology*, Cilt: 37, Sayı: 1, Boston 1933.
- GÖKÇE, Mustafa: *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Doktora Tezi, Ankara 2007.
- GÖMEÇ, Saadetin Yağmur: "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1999-2000, Cilt: 20, Sayı: 31, Ankara 2000.
- _____ : "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", *Yeni Forum*, Cilt: 14, Sayı: 287, Ankara 1993.
- _____ : "Orkun", *Orkun*, Sayı: 46, Ankara 2001.
- _____ : *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- _____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- _____ : "Türk Kültüründe Dağ ve Altaylar", *Altay-Türki Aleminin Altın Besigi*, Öskemen 2013.
- _____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : "Türk Tarihinde Tölösler", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ordu 2016.
- _____ : "Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 59, Ankara 2016.

- _____ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.
- GÜNALTAY, Şemsettin: *Mufassal Türk Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1928.
- HAYTON, Korykoslu: *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015.
- HONG, W.: "Fall Xiong-nu And Rise Of Manchurian Nomad", *East Asian History*, Cilt: 1, Sayı: 8, Seoul 2005.
- İBN HALDUN: *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Cilt: I, İstanbul 1989.
- İNAN, Abdülkadir: *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 8, İstanbul 1953.
- _____ : *Türk Millî Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- KİRİLEN, Gürhan: *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015.
- KİRİLEN, Melike: *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- KİTAPÇI, Zekeriya: "Hadislerde Türk ve Türklük II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul 1985.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryeviç: "Yaksart-Sırderya", *Türk Dili*, Sayı: 37, Ankara 1954.
- _____ : "Mifolojiçeskiye Syujeti v Drevnetyurskih Pamyatnikah", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 1977, Moskva 1981.
- KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2003
- KOÇ, Dinçer - YILDIRIM, Kürşat: "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 112, Sayı: 220, İstanbul 2016.
- KODAMAN, Timuçin: "Hazar Havzası Üzerine Uluslararası Stratejiler", *Ülkümüz*, 1/2, Celalabad 2004.
- KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
- KURULAY, Sezin Orhan: *Hudüd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- LEVİN, M.G.: *Ethnic Origins Of The Peoples Of Northeastern Asia*, Toronto 1963.
- LİNDNER, R.P.: "Nomadism, Horses And Huns", *The Past And Present*, No: 92, Oxford 1981.
- MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.
- MERCANİ, Şehabeddin-i: *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara 2008.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.
- MÜLLER, Max: *İstanbul'dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, İstanbul 1978.
- NEMETH, Gyula: "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü*, Çev. Şerif Başstav, Cilt: 15, Sayı: 86, Ankara 1940.
- ÖGEL, Bahaeddin: "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar: I. Yüceçiler", *DTCF Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-3, Ankara 1957.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, Cilt: I, Ankara 1971.
- _____ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, Cilt: II, 3. Baskı, Ankara 2006.
- ÖZCAN, Altay Tayfun: "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22, İstanbul 2012.
- PHİLLİP, E.D., "New Light On The Ancient History Of The Eurasian Steppe", *American Journal of Archaeology*, 61/3, Boston 1957.
- RADLOF, W.: *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1976.
- SEYDİ ALİ REİS: *Mir'at-ül Memalik*, Haz. N.Akyıldız, İstanbul (Tarihsiz).
- TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- TUNÇ, Zekiye: *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- TURAN, Osman: *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1969.
- YAMADA, N., "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985.

İLK ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE KORE TARİHİNE VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Türk ve Kore milletleri arasındaki benzerlikler, daha çok konuşulan dillerin Ural-Altay dilleri adı verilen bir aileye mensubiyeti teorisinden hareketle dile getirilmiş ancak gerektiği kadar incelenmemiştir. Makalemizde ilk Çin kayıtlarındaki bilgileri toplayarak, eski devirlerdeki Korelilerin siyasi tarihleri ile kültürlerine temas edilecek ve ardından Kore kültürü eski Türk kültürüyle karşılaştırılacaktır. Böylece ana kaynaklara dayanarak Kore tarihi ve kültürü üzerine değerlendirmeler yapmak, Türk-Kore kültürleri arasındaki benzerlikleri ortaya koymak istiyoruz. Maksudumuz akraba millet olduğunu düşündüğümüz Korelilerin tarihi ve kültürü üzerine yapılacak çalışmalar için bir katkı sağlamak ve Türkçe tarih literatürüne Kore tarihi ile ilgili bir metin kazandırmaktır.

Anahtar kelimeler: Koreliler, Kore Tarihi, Kore Kültürü, Türkler, Ortak Kültür, Çin Kaynakları.

An Overview Of Korean History And Culture According To First Chinese Sources

Abstract

The similarities between the Turkic and Korean nation have been voiced by the theory of belonging to a family called Ural-Altai languages, but they have not been examined as much as they have been spoken. We will collect the information from the first Chinese records in our article and deal with the history and culture of ancient Koreans and then compare Korean culture with the cultural of ancient Turks. Thus, we want to make evaluations about Korean history and culture and to reveal similarities between Turkic and Korean cultures according to primary sources. Our aim is to make a contribution to future studies on the history and culture of Koreans who we consider to be relatives and to provide a text for Turkic history literature.

Keywords: Koreans, Korean History, Korean Culture, Turks, Common Culture, Chinese Sources.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi.

Giriş

Koreliler, tarih kaynaklarında çok eski devirlerden beri zikredilmektedirler. İçinde Korelilerinde olduğu, Çin'in doğu tarafındaki insanlar Çin kaynaklarında genel olarak Doğu Yi 東夷 adıyla kaydedilmektedir. Tıpkı kuzeydeki-lerin Bei Di 北狄 olarak kaydedilmesi gibi.¹ Bunu genel bir adlandırma olarak görmek lazımdır. İlk kayıtlarda Doğu Yi'lerinin 9 türünden bahsedilmektedir: Quan Yi 畎夷 (“Vadi Yi'leri”?), Fang Yi 方夷 (“Uçtaki Yi'ler”?), Ding Yi 丁夷 (“Güçlü Yi'ler”?), Huang Yi 黃夷 (“Sarı Yi'ler”), Bai Yi 白夷 (“Ak Yi'ler”), Chi 赤夷 (“Kızıl Yi'ler”), Xuan Yi 玄夷 (“Kara Yi'ler”), Feng Yi 風夷 (“Rüzgar Yi'ler”?), Yang Yi 陽夷 (“Parlak Yi'ler”?). Kaynaklara göre bu dokuz tür Yi, bölgenin yerli halkıydı.²

Qin Devleti (M.Ö. 221-206), Çin'i tek çatı altında birleştirdiği esnada Huai Yi 淮夷, Si Yi 泗夷 gibi Yi'ler, Çin hakimiyetinde yaşıyorlardı. Kore'deki ilk devlet olan Joseon (Çincesi Chaoxian 朝鮮) Devleti, bin küsur yıl yaşadıkdan sonra Han İmparatoru Gao devrinde (M.Ö. 202-195) yok olmaya yüz tuttu. Çin M.Ö. 122-117 yıllarında (İmparator Wu'nun yuanshou saltanat devresinde), doğusundaki topraklara doğru ilerleyip işgal etti ve burada kendi idari sistemine bağlı Lelang 樂浪 gibi iller kurdu. III. yüzyılın başlarında, Liaodong bölgesinin hâkimi olan ve sonraları Çinli Cao Wei Devleti'ne (220-265) bağlanan Gongsun Kang adlı kişi, Yi'lerin bölgesini idare ediyordu. Wei ve Jin devirlerinde (III. - V. yüzyıl) bölge tekrar Çinlilerin eline geçti. Kore Yarımadası'nda Samhan (San Han 三韓 yani Üç Han; Kore Yarımadası'ndaki üç devlet) adlı üç devlet veya beylik vardı. Joseon (Chaoxian)'un güneydoğusunda Baekje 百濟 (Baiji 百濟), Silla 신라 (Xinluo 新羅), IV. yüzyıl dolaylarından itibaren Kore topraklarında hüküm sürdüler. Silla, Baekje'nin güneydoğusundaydı, Japonya (Çin kaynaklarında Wa 倭), onun da güneydoğusunda, okyanusun ortasında bir adaydı. Buyeo 百濟 (Puyō; Fuyu 夫餘), Goguryeo 高句麗 (Gaojuli 高句麗)'nun kuzeyinde, proto-Tunguz Yilou 挹婁'nun güneyindeydi. Japonya ve Buyeo, I. yüzyıldan ve Baekje ile Silla ise III. yüzyıl beri Çin sarayına haraç sunuyorlardı. Baekje Devleti, Tang Devleti'nin xianqing saltanat devresinde (656-661) Çinli general Su Dingfang tarafından yıkıldı. Goguryeo ise eski Joseon toprağında hüküm sürmekteydi. Joseon, Han İmparatoru Wu zamanında (M.Ö. 141-87) çok güçsüzdü ve bir ara Çinlilerin doğularındaki halkları idare etmek üzere kurdukları Lelang iline bağlandı. M.S. I. yüzyıldan itibaren nesiller boyu buradaki herkese Çin tarafından unvanlar ve payeler bahşedildi, başkentleri bugünkü Pyongyang (Pingrang 平壤) oldu. Burası eski Joseon Devleti hükümdarının istihkamydı. Bölge halkı IV. - VI. yüzyıllarda gitgide güçlendi. VI. yüzyılın sonlarına doğru, Koreliler Çin'deki Sui Devleti'nin hâkimiyetindeki Liaoxi

¹ Yi ile genel olarak Çin'in doğusundakilere işaret edilmektedir, çeşitli genel adlarla bunlar Siyi 四夷 (“Dört Yi”) ve Jiuyi 九夷 (“Dokuz Yi”) gibi adlarla da anılmışlardır. Zhou Li 周禮, Huai Nan Zi 淮南子 gibi klasik metinlerde geçen Siyi ve Jiuyi gibi ifadeler kesinlikle Çin'in doğusu ile ilgilidir. Huai Nan Zi'da “Dokuz Yi” şöyle geçmektedir: Xuantu 玄菟, Lelang 樂浪, Gaoli 高麗, Manshi 滿飾, Fuyu 夫餘, Suojia 索家, Dongtu 東屠, Waren 倭人, Tianbi 天鄙. Nadir de olsa bazı eski metinlerde genel olarak Çinli olmayanları kastetmek üzere de Yi terimi kullanılmıştır (Stella Xu, *Reconstruction Ancient Korean History: The Formation Of Korean-Ness In The Shadow Of History*, Lanham 2016, s. 18 vd.)

² *Tong Dian*, Zhonghua Shuju, Beijing 2003, s. 4984.

遼西 bölgesine hücum ettiler. Bölgedeki Çin beyi onlara karşılık vererek Liao Irmağı'na kadar gittiye de orduda salgın hastalık çıkınca geri dönmek zorunda kaldı. Sui İmparatoru Yang devrinde (604-618), Çinliler Kore coğrafyasına doğru üç sefer yaptılar. İlkinde Liao Irmağı'nı geçtilerse de mağlup oldular. Bir daha hücum ettiler, ırmağı geçtiler ama ordu içindeki generallerden biri isyan edince geri döndüler. Bundan sonra Zhuo 涿 İli'ne vardılar ama, Çin'de karmaşa ve kıtlık baş gösterince sefer yarıda bırakıldı. Zhenguan saltanat devresinde (627-649) İmparator Taizong sefer edilmesini emretti, ordu Liao Irmağı'nı geçti ve onları mağlup etti. Gaozong'un zongzhang saltanat devresinin (668-670) başlarında Ying Guo 英國 Gong'u (beyi) Li Shiji Korelilerin devletini ortadan kaldırdı.³

Kore'de İlk Devlet Joseon 조선 (朝鮮 Chaoxian) ve Korelilerin Kökeni

Korelilerin XIII. yüzyılda Çince olarak kaleme alınan tarihleri olan Sanguo Yishi 三國遺事 (*Samguk Yusa* 삼국유사; "Üç Krallık Öyküleri")'da verilen bilgiye göre Tan'gun adlı biri ilk Kore devleti Joseon'u M.Ö. 2333'de kurmuştu. Samguk Yusa'da Joseon Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki tarihi şöyle kaydedilmiştir:⁴

"Gök-Tanrısı Huanyin 桓因 (*Hwan-in*)'in Huanxiong 桓雄 (*Hwan-ung*) adlı bir oğlu vardı. Çocuk gökten inip insanlar arasında yaşamak istiyordu. Babası, üç büyük dağı inceledikten sonra, Taebaek Dağı'nu oğlunun insan olmaktan mutlu olacağı uygun bir yer olarak seçti. Hwan-ung'a üç göksel hazine verdi ve insanlara hükmetmesini emretti. Hwan-ung sadık 3 bin adamıyla gökten indi ve Taebaek Dağı'nda bir sandal ağacının altında ortaya çıktı... O esnada bir mağarada dişi bir ayı ve bir kaplan yaşıyordu. Onlar Hwan-ung'a insan olmak için yalvardılar. Hwan-ung onların her birine birer demet adaçayı ve 20 baş sarımsak verdi ve dedi ki "Eğer 100 gün boyunca bu kutsal yiyecekleri yiyip güneş ışığına bakmazsanız, insan olacaksınız." Dişi ayı ve kaplan yiyecekleri alıp yediler, mağarada kaldılar. Hwan-ung'un söylediklerine katiyen uyan ayı, 37 gün sonra bir kadın oldu... Ancak kadın koca bulamadı, sandal ağacının altında kendisine bir çocuk bahşedilmesi için dua etti. Hwan-ung onun duasını duydu ve onunla evlendi. Evliliklerinden Tanjun 壇君 (*Tan'gun*) adı verilen bir oğlan doğdu... Tang Gao (efsanevi Çin imparatoru Yao)'nun saltanatının 50. yılında Tan'gun, Pyongyang'a geldi, sarayını buraya kurdu, devletine Chaoxian 朝鮮 (*Chosun; Joseon*) adını verdi. Sonra Tan'gun başkentini Taebaek Dağı'ndaki Asida 阿斯達 (*Asadal*)'ya taşıdı ve orada Zhou Hükümdarı Wu'nun tahta Jizi 箕子 (*Gija*)'yı çıkarmasına kadar (yaklaşık M.Ö. 1122) 1500 yıl hükmetti... Gija geldiğinde Tan'gun, Zangtangjing 藏唐京 (*Zhangtanggyeong*)'a gitti ve sonra Asadal'a döndü. Orada 1908 yaşında bir dağ tanrısı oldu... Gaoli 高麗 (*Goguryeo*) aslında Guzhu 孤竹 (*Gojuk*) Memleketi idi ve Zhou İmparatoru tarafından, Gija'nın atanması üzerine Joseon (*Chosun*) olarak adlandırıldı. Joseon, Han devrinde üçe ayrıldı: Xuantu 玄菟 (*Hyeondo*), Lelang 樂浪 (*Nagnang*) ve Daifang 帶方 (*Daebang*).

³ Tong Dian, s. 4985.

⁴ Sanguo Yishi, Haz. Kwon Seok Hwan - Chen Puqing, Changsha 2009, s. 5-6, 9-10.

Yan 燕 Devleti (M.Ö. 1044 - M.Ö. 222) zamanından beri, istilacılar Zhenfan 真番 (Zhenbeon)'u, Joseon'u ele geçirdiler, oraya orduları yığıp setler inşa ettiler. Qin Sülalesi, Yan Devleti'ni ortadan kaldırdınca, Yan Liaodong 遼東 (Yarımadasının) sınır toprağı oldu. Han Devleti kurulduğu zaman, imparatorlar bu uzak toprakları korumanın zor olacağını düşünerek, Liaodong'daki eski Çin Seddi'ni tamir ettirdi, Pei 淇 Irmağı'na (bugünkü Ch'ongchon) kadar uzattı, ırmak sınır oldu. Yan Hükümdarı Lu Wan 盧綰, Çin'e karşı isyan etti, Hunlara sığındı. Wei Man 魏滿 (Wiman) adlı Yan idarecisi, 1000 kişilik ordusuyla sınır hatlarını aştı, Pai Irmağı'nı geçti, doğuya (Kore'ye) kaçtı. Qin Sülalesi devrindeki sınır ötesindeki boş bölgeye yerleşti. Burada yerli kabileleri, Yan 燕 ve Qi 齊 devletlerinden gelenlerin yardımlarıyla kendisine tabi kıldı. Kendisini hükümdar ilan etti, Wangjian 王儉 (Wanggeom) Şehri'nde sarayını kurdu. Wiman komşu topraklara, Zhenbeon'a ve Lintun 臨屯 (Limdun)'a saldırdı buraları kendisine kattı. Nihayetinde topraklarını dört bir yöne doğru birkaç bin li genişletti. Weiman'dan sonra oğlu ve torunu tahta çıktı. Torunu Youqu 右渠 (Ugeo) zamanında Zhenbeon ve Zhenguo 辰國 (Singug), Çin'deki Han Devleti ile doğrudan ilişki kurmak istediler. Bununla beraber Ugeo, elçilik heyetlerini durdurdu ve geçmelerine izin vermedi. Han İmparatoru Wu, yuanfeng saltanat devresinin 2. yılında (M.Ö. 109), Ugeo'nun Han Devleti'ne tabi olmasını sağlamak üzere She He 涉何'yı gönderdi. Ugeo kabul etmedi. Bunun üzerine She He, dönüş yolunda Pei Irmağı'nı geçerken adamına kendisine eşlik eden Joseon generalini öldürmesini emretti ve hızla Han sarayına dönüp imparatora durumu arz etti. İmparator bunun üzerine She He'yı (Joseon sınırındaki) Doğu Liaodong bölgesine vali olarak atadı. Düşmanlık sebebiyle Joseon halkı aniden saldırıp onu öldürdü. Öfkelenen İmparator, amiral Yang Pu'ya Qi Bohai 齊渤海'dan 50 bin kişiyi taşıyan savaş gemileri ve botlarla denize açılmasını emretti. Bu esnada onun sol generali, Ugeo'nun devletine Liaodong'dan saldırıyordu. Güce güçle cevap vermeye karar veren Ugeo, Han ordularını karşılamak üzere birliklerini ülkesine giden yolların geçtiği geçitlere yerleştirdi. Bu arada amiral Yang Pu kıyıya çıktı ve Wanggeom'a doğru önden 700 adam gönderdi. Şehri koruyan Ugeo, bu az sayıdaki askere hücum ederek onları yendi. Geri çekilen birlikleriyle Yang Pu hayatını kurtarmak için dağlara kaçtı. Pei Irmağı'ndaki Han orduları, Joseon birliklerine saldırdıysa da başaramadılar. Bu başarısızlık bildirilince imparator, Wei Shan'ı Ugeo'ya teslim olsun diye ikna etmesi için gönderdi. Ugeo müzakereler için hazırды ve imparatora atlar hediye edeceği sözüyle prensini Han elçilerini karşılamak üzere gönderdi. 10 bin kişilik bir ordunun eşlik ettiği prens, Pei Irmağı'nı geçtiği esnada Wei Shan ve sol general, onlarda korktular ve kendisi teslim olurken adamlarının silahları bırakmasını istedi. Bir tuzak olduğunu düşünen prens müzakereyi kesti ve başkente geri döndü. Bu durumu Wei Shan'dan öğrenen imparator, öfkeyle yola çıktı, onun kellesini vurdurdu. Pei Irmağı'ndaki orduyu yenen Han generali, Wanggeom şehrine doğru ilerledi, bunu kuzeybatıdan kuşattı. Aynı anda amiral Yang Pu dağlardan çıkıp şehri güneyden kuşattı. Bununla beraber Ugeo, şehri savundu ve bir ay birlikleri şehrin eteklerinden içeri sokturmadı. Bunun üzerine Çin İmparatoru başka bir

general gönderdi. Bu amiral Yang Pu'yu tutukladı, deniz birliklerini gece yarısı saldırıdan önce kendisine kattı. Bu sırada Joseon'un ileri gelen komutan ve idarecileri teslim olmayı düşündüler. Hükümdar buna karşı çıkınca bazıları kaçıp Çin birliklerine teslim oldular. Yuanfeng saltanat devresinin 3. yılında (M.Ö. 108), yazın ortasında Ogeo'nun bir bakanı, Hükümdar Ugeo'yu öldürmesi için bir savaşçı ayarladı, ardından Çin birliklerine katıldı. Wanggeom hâlâ düşmemişti, bu arada bir diğer Joseon bakanı Han birliklerine saldırdı... Bir süre sonra Joseon işgal edildi, Joseon Devleti yıkıldı. Onun topraklarında Çinliler tarafından dört ilçe kuruldu. Zhenbeon, Limdun, Nagnang ve Hyeondo.”

Tam tercümesini vermeye çalıştığımız efsaneleri karışık bu tarih kaydı, eski Kore tarihinin en önemli metnidir. Bununla beraber bazıları Tan'gun efsanesinin eskiliğini sorgulamaktadır. Samguk Yusa, Moğol istilası altındaki Kore Yarımadası'nda, XIII. yüzyılda, keşiş Il Yeon (Çincesi Yiran 一然; 1206-1289) tarafından kaleme alınmıştır. Aktardığımız kayıt ise ilk kez bu metinde geçmektedir. Daha eski, yerli yabancı başka hiçbir kaynakta yer almamaktadır.⁵ Bu bakımdan Kore'deki ilk devlet yapılanması olarak kabul edilen Joseon ile ilgili Çin kaynaklarındaki diğer tarih kayıtlarına da bakmak gerekmektedir. Bu diğer tarih kayıtlarından çizdiğimiz tarih çerçevesi, “Tan'gun efsanesi” dışında esasen Samguk Yusa'daki bilgilerle uyumludur.

Çinliler Qin Devleti'nin (M.Ö. 221-206) kurulmasından sonra daha istikrarlı, tutarlı ve anlaşılır tarih kaydı tutmaya başladılar. Bu durum, Türk tarihine dair metinler kadar Kore tarihinin kaynakları için de geçerlidir. Bazı bilgiler öncelikle Çin'in kendi içinde ve yakın çevresindeki beylikleri, küçük idareleri Qin Devleti çatısı altında toplamasıyla ilgilidir. Buna göre Qin, kuzeydoğudaki Yan 燕 Devleti'ni yok ederek topraklarını Kore taraflarına doğru, Liaodong sınırlarına genişletti. Qin Devleti içinde karışıklıklar meydana gelince on binlerce Çinli, memleketlerinden çıkıp doğudaki bu yeni topraklara yerleşti. Qin Devleti yerine M.Ö. 206 yılında kurulan Han Devleti zamanında Çinliler, Kore taraflarından gelecek akınlara karşı daha önce çektikleri setleri onardılar ve Pei 溍 (Cheongcheng 청천강; Ağzı Sarı Deniz olan, bugünkü Kuzey Kore'de akan bir ırmak) Irmağı taraflarına kadar uzattılar. Han Devleti'ne bağlanan Yan Beyi Lu Wan, isyan ederek Hunlarla işbirliği yaptı (M.Ö. 196-195). Bölgedeki Han Devleti komutanı Yan halkından Wei Man kaçtı. Çinli olmayanlar gibi giyinen bin küsur kişiden oluşan bir birlik doğuya gidip Pei Irmağı'nı geçerek Joseon (Chaoxian) Hükümdarı Zhun'u (Jun 尊) mağlup etti. Bu kişiler, önceki Qin'in terk ettiği eski topraklara yerleştiler. Bunlar Kore'yi idare etmek üzere kurulan Zhenfan Komutanlığı ile Joseon halkına hükmettiler. Han İmparatoru Hui devrinde (M.Ö. 195-188) Çin istikrara kavuşunca, Liaodong Valisi, Wei Man'ı doğu sınırının dışını muhafaza etmekle görevlendirdi. Kore taraflarındaki Zhenfan, Lintun gibi tüm bölgeler Çin'e tâbi oldu. Böylece Kore'ye doğru Çin hakimiyeti epey genişledi. Daha sonraları Wei Man'ın torunu, Çin'den ayrılarak bölgede tek başına hüküm sürmeye başladı. M.Ö. 108 yılında (Han İmparatoru Wu'nun yuanfeng saltanat devresinin 3. yı-

⁵ Hyung Il Pai, *Construction “Korean” Origins*, Massachusetts 2000, s. 61.

ında), deniz generali komutasındaki 50 bin kişilik bir ordu Liaodong'a hücum etti. Bunun üzerine Joseon halkı Wei Man'ın torununu öldürdü ve ardından Çin'e bağlılığını bildirdi. Bundan sonra Joseon'da Zhenfan, Lintun, Lelang ve Xuantu olmak üzere Çin'e bağlı dört il kuruldu. İmparator Zhao devrinde (M.Ö. 87-74) ise Zhenfan ve Lintun, Lelang ve Xuantu'ya birleştirildi.⁶ Böylece yüzyıllardır süren Kore'deki ilk devlet yapılanması olan Joseon, halkın M.Ö. 108 yılında Çin'e bağlanmasıyla sona ermiş oldu.

Kore tarih yazıcılığında zamanla mitolojik bir kişilik olmaktan çıkıp tarihlileşen Tan'gun'un Joseon Devleti'ni kurması; M.Ö. 1000 yılı etrafında Çin'deki Shang Hanedanı çökerken Kija adlı Shang aristokratın Joseon'a hâkim olması; Yan Devleti'nden Wiman'ın (Wei Man) M.Ö. 195-194'de Joseon'u ele geçirmesi; M.Ö. 108'de Han İmparatoru Wu'nun Joseon'u yıkması ile tarih yazıcılığında Joseon Devleti üç devrede ele alınmaktadır: Tan'gun'un kurduğu Sam Joseon, Kija'nın hâkim olduğu Kija Joseon ve nihayetinde Wiman'ın ele geçirdiği Joseon.⁷

Koreli tarihçilerin ortak görüşlerine göre Koreliler, tarih öncesi devirlerden beri homojen bir topluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür bir görüş özellikle, eski Korelilerin Çin ve Japon toplumu ile kültürel ve fiziki bağlarının olmadığı, Korelilerin ve Japonların ortak atasının bulunmadığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Arkeolojik verilere göre ise yaygın olarak iki kültürel etkiden bahsedilmektedir: İlki kuzeyden, Güney Sibiry Neolitik devir kültürel unsurlarından ve diğeri ise güney denizinden gelen etkiler. Bu etkiler incelenirken yarımada doğru etnik hareketlilikler üzerinde durulmuştur. Kore Yarımadası M.Ö. 1. bin yılda bir dizi istila ve göçlere sahne olmuş ve böylece Kore insanının milli ve kültürel özellikleri şekillenmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Korelilerin *Tan'gun* adlı mitolojik ve tarihi bir kişiden geldiğine inanılmaktadır. Belki Türklerdeki Oğuz Kağan ile karşılaştırılabilecek olan Tan'gun, dişi bir ayı ile göğün oğlunun birleşmesinden doğmuştur. Dediğimiz gibi Tan'gun bir tek *Samguk Yusa*'da ilk Kore devleti Joseon'u kuran kişi olarak geçmektedir. Buyeo, Goguryeo, Bakeje ve Silla adlı devletlerini kuranlar da doğrudan Tan'gun'un nesli olarak gösterilmektedir. Tan'gun'un, yer yüzünde çıktığı Kore'nin en yüksek dağı olan Paektu, Buyeo, Goguryeo ve Balhae'nin efsanelerinde de çoğu kez geçmektedir.⁸

Kim Chōng-bae'ye göre, Kore'nin ilk tarihi kişiliği Tan'gun'dur. O, Joseon devletinin hükümdarı olarak M.Ö. 2333'te tahta çıkmıştır. Sadece Neolitik Devirdeki bu varlık söz konusu değildir, daha erken devirlerdeki, Taş Devirindeki Kore sakinleri, Kuzey Sibiry'nın avcı ve balıkçı kültürleriyle doğrudan bağlantılı Paleo-Asyalı kabilelerden biriydi. Bu Sibiry halkları sonra M.Ö. XIII. yüzyılda Altay ırkları veya Yemaeg göçleriyle sürüldü. Yemaeg göçü, Tan'gun Joseon'un çöküşüne sebep oldu. Böylece Neolitik Devir kapandı, Bronz Devri başladı. Böyle bir teoriyle Tan'gun, Neolitik Devre kadar geri götürülmekle,

⁶ *Shi Ji*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 2985-2989; *Han Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 3863-3867; *Tong Dian*, s. 4986.

⁷ Pai, *a.g.e.*, s. 60.

⁸ Pai, *a.g.e.*, s. 57-58.

aynı zamanda eski Kore toprakları Tunguzların ve Paleo-Asyalıların alanlarına yayılmış olmaktadır ki buralar bugünkü Moğolistan'dan Rusya'nın en güneydoğu uçlarına kadar uzanan topraklardı. Kim Chōng-bae'ye göre XIX. yüzyılda kayda geçirilen bölgedeki etnik gruplar, eski Kore'nin ayı totemli Tan'gun toplumuyla ortak "eski şaman mirasını" taşıyorlardı. Böylece Tan'gun, Neolitik Paleo-Asyalı Kore halkının tarihi bir kişiliği olarak ortaya çıkmaktadır.⁹

Kim Chōng-hak'a göre, Silla'nın kurucusu Hyōkkōse ve Goguryeo Hükümdarı Tongmyōng'ın köken efsanelerinde, yumurta mitolojileri formunda güneşe tapınma veya tazim görmektedir. Yazar, eski Kore yumurta mitolojisi sebebiyle, Korelilerin Sibiryaya Yakutları gibi Türk halklarıyla kesinlikle akraba olduğunu düşünmektedir. Yine köken efsanesinden de anlaşılabilirliği gibi Korelilerde ayı kültü vardır. Hatta bazılarında göre ayıya tapma, bir klan totemi olarak, eski Kore dininin en ayırt edici özelliğidir. Bununla beraber Koreli arkeologlar, Neolitik veya Bronz Çağdan kalma herhangi bir ayı nesnesine rastlamamışlardır. Kim Chōng-hak ise mitolojik bağlantının doğrulanması adına, Korelilerin Gilyak, Çukçee, Koryak, Yukaghir ve Kuzey Amerika Kızılderililerinin mensubu olduğu Paleo-Asyalılarla aynı kökten geldiklerini ve bu halklarda ayıya tapınma görüldüğünü söylemektedir. Yine Japonya'nın kuzey adalarında yaşayan ve Asya anakarasından geldikleri söylenen Ainu'larda da ayı kurbanı adeti görülmektedir.¹⁰

Kim Chōng-hak'ın tespitlerine göre ilk Korelilerin Japonya, Mançuryaya veya Çin ile ilişkisi yoktur. Yarımada kuzey ve güneyden gelen insanlar tarafından işgal edilmiştir. Kuzeyden gelenler, Güney Sibiryaya Neolitik kültürel unsurları taşıyan Paleo-Asyalılardı. Güneyden gelenler ise güney denizinden bir yerlerden göçmüşlerdi. Bu iki kültür, Kore Yarımadası'na Bronz Çağı (M.Ö. 1. bin yıl) esnasında bir dizi göç ve işgallerle gelmiş ve Korelilerin milli karakterini şekillendirmiştir. Bu görüş Koreli tarihçiler, arkeologlar, sanat tarihçileri tarafından yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Buna göre Neolitik Çağ, Kore kültürünün en erken devridir; çünkü Paleo-Sibiryalı veya Paleo-Asyalı kültürlerin Güney Sibiryaya'dan geldiği çağlara denk düşmektedir. Arkeolojik bakımdan bu kuzeyden göçün izleri, yarımada'nın ırmak ve deniz kıyılarında, mesela Seoul'un kuzeyinde Han Irmağı'nın kıyısındaki Amsa-ri'deki (M.Ö. 3000), kuzeydoğu kıyısındaki Kangnūng yakınlarındaki Osan-ni'deki (M.Ö. 5000) arkeolojik sitelerde görülmektedir. Neolitik Çağ, Kore Yarımadası'nda çömlekçiliğin ortaya çıktığı devirdir. Bu ise tarak baskı çömlek idi ve Sibiryaya Neolitik devirdekiyle hemen hemen aynıydı. Neolitik Kore çömleğinin, İdil Irmağı'ndan Baykal Gölü'ne kadar yayılmış olan Sibiryaya Neolitik devre ait tarak baskı çömlekten türediği anlaşılmaktadır. Bu örnekler, M.Ö. 3000-1000 arasına tarihlenmektedir. Fujita Ryōsaku, Kore'nin Neolitik kültürünü Yakutistan'daki Lena Irmağı kültürleri ile ilgili görmektedir ki ona göre bu, Hamgyōng-do ve Tumen Irmağı'na kadar inen bir kültürdür. Kim Wōl-lyong ise en erken Neolitik karbon tarihini M.Ö. 5000'e, Osan-ni sitesinde Paleo-Sibiryalı Neolitik

⁹ Pai, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰ Pai, *a.g.e.*, s. 70, 88.

kültürle bağlantılı olarak tarihlenmektedir. Yazara göre bu kültür, Sibiryadan gelmiş, Osan-ni üzerinden Kore'nin güneydoğu kıyılarına ulaşmıştır. İlk Koreliler, beyaz ırktan melezlerdi ve Paleo-Asyalılardı, Baykal Gölü etrafından göç etmişlerdi. Bu yüzden bugünkü Sibiryalıya benziyorlardı. Yarımada göç ettikten sonra ise okyanus ve ırmaklar boyunca balıkçılık ve avcılıkla geçinmişlerdi. O'na göre de çömlekler, Korelilerin Sibiryalı Paleo-Asyalıların torunları olduklarını göstermektedir.¹¹

Kore'de bu kuzey Neolitik Pelao-Sibiryalı göçten sonra Bronz Çağı'nda M.Ö. XIII. - XII. yüzyıllarda bir başka göç dalgası meydana geldi, bu ise Sibiryadan daha güneydekilerdi ki göçenler genelde Yemaeg halkıyla eşleştirilmektedir. Yemaeg devresinden sonra Bronz Çağı'nda yeni tür düz çömlekler ortaya çıktı, böylece yeni bir kültürün devresi başlamış oluyordu. Çömlek sitelerinin coğrafi dağılımı, yüksek ırmak teraslarındaydı ki kıyılardaki düzlüklerdeki Neolitik yerleşimlerden çıkan çömleklerden tamamen farklıydı. Kuzeybatı Kore'deki Puyö Songguk-ni ve Yöju Hünam-ni gibi iki büyük sitede, bağımsız dairesel ve kare çukur (gömülü) evler ile pirinç, arpa, akdarı, fasulye, darı eken büyük köyler vardı. Yemaeg halkının gelmesiyle bölgede işlenmiş pirinç görülmeye başlanmıştır. Yarımada'nın güney kısmında gömülü bol pirinç çıkmıştır. Puyö Songguk-ni ve Yöju Hünam-ni'deki işlenmiş pirinç kalıntılarının karbon tarihlenmeleri sırasıyla M.Ö. 1200-700'e ve M.Ö. 700-600'a denk düşmektedir. Yemaeg halkının gelişinden sonra dolmen, taş plaka, sanduka mezar, toprağa gömme, kavanoz ile gömme gibi yeni ölü gömme adetleri görülmüştür. Dolmenlerden kuzeyden gelenleri daha erkendir ve güney tipleri çoğunlukla kuzeydekilerin değişime uğramış türleridir. Hatta Kim Wöl-lyong, Kore dolmenlerinin izini Sibiryanın taş sandukalarında sürmektedir. Güneydoğu Kore'de, Ulji Taegong-ni'deki kaya resimlerinde yer alan yüzen deniz memelileri, hayat döngüsü daireleri, avlanan ve balık tutan insan figürleri vb. eski Kore Şamanizmini yansıtır, bunlarda bereket sembolleri ve av büyüleridir. Kim Yang-ok bunları Amur'daki Sibiryaya kaya resimleriyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Kazılardan çıkan bronz geyik heykelleri de eski Korelilerde geyik totemi olduğunu ve bunun Sibiryadakine benzediğini göstermektedir. Yine Silla hükümdarlarının altın taçlarındaki kuş ve boynuz sembolleri için Kim Yan-ok, bunların Güney Sibiryadaki Altaylı, Tunguz Şaman ritüel geleneklerinden olduğunu söylemektedir. Kim Wöl-lyong'a göre eski Kore bronz sanatı, doğrudan İskit hayvan üslubu ile bağlantılıdır. Bu sanat ileri bronz teknikleriyle donanmış atlı göçerler tarafından kuzeyden Kore'ye getirilmiştir.¹²

O hâlde kısaca, Korelilerin Paleo-Sibir kökten geldikleri ve büyük oranda Altay (esasen Türk ve Tunguz) kültürlerine mensup oldukları söylenebilir.

Hui 濊 veya Huimo 濊貊 Halkı (Yemaeg)

Bugünkü Çin'deki Liaoning ile Jilin'in doğu bölgelerinde, Kore Yarımadası'nın kuzey kısımlarında yayılan Hui 濊 veya Huimo 濊貊 halkı, önceki Jo-

¹¹ Pai, *a.g.e.*, s. 78-80.

¹² Pai, *a.g.e.*, s. 82-83, 93-94.

seon topraklarında yaşıyordu. Huimo Güneyde Jinhan 진한 (Chenhan 辰韓), kuzeyde Goguryeo 고구려 (Koguryo; Gaojuli 高句麗), Okjeo 옥저 (Woju 沃沮) ile komşuydu. Doğuda okyanus vardı, batıda Lelang'a dayanırdı. M.S. 30 yılında Çin tarafından unvanlar ve payeler bahşedilen Yemaeg başlarının hepsi Çin'e yıllık haraç ödemeye başladılar. Bunların büyük hükümdarları yoktu, Han devrinden beri bunlar hou 候 (bey), il başı, sanlao 三老 gibi unvanlar taşıyorlardı. Çok eskiden beri Goguryeo ile aynı türdüler; konuşmaları, hukukları, adetleri büyük oranda benzerdi. Çin'in Han devrinde buradaki denizden çıkan derisi benekli balıklar Çin'e haraç olarak sunulurdu. 245 yılında, elçiler gönderip Çin'i Wei Beyliği'ne bağlılıklarını bildirdiler, devamlı Lelang ve Daifang illerine geldiler.¹³ Samguk Sagi'ye göre, Mingzhou 溟州 (Myeongju), eski Hu 濊 (Ye) toprağıydı. Myeongju'nun yerli çiftçileri Ye hükümdarlarının mühür ve damgalarını Çin sarayına sundular. Chunzhou 春州 (Chunju), eski Niushouzhou 牛首州 (Usuju) Mo 貊 (Maek)'nun eski toprağı idi. Shuozhou 朔州 (Sakju), Maek'in idi. Pyongyang da Maek toprağıydı.¹⁴

Hui-mo 濊貊 için yeniden inşa okunuşları genelde Ye-maeg olarak kabul edilmekte ve böylece yaygın şekilde Yemaeg 예맥 denilmektedir. Kurakichi Shiratori'den başlamak üzere Yemaeg halkı, Koreliler ile Mançurya'daki Tunguzlar arasındaki bir bağ olarak görülmektedir. Shiratori, 1890'lardan başlamak üzere Korelilerin kökenini Mançurya'ya bağlamıştır. 1913'te yazdığına göre "*Hui (Ye) (Yemaeg)*", geçmişte bugünkü Kangwön-do vilayetinde yaşıyordu. Çin'in Han devrinde hem Buyeo hem de Goguryeo, Yemaeg kökenli olarak kaydedilmektedir. Buyeo ve Goguryeo Yemaeg'lerin bir türüydü. Bu tür görüşlere rağmen bugüne kadar Yemaeg'in Çin kaynaklarındaki Ye ve Maeg (Mo) ile bağlantısı net olarak açıklanmış değildir. "*Mo*" (Maeg), Çinliler için kuzeydoğularındaki yabancılara verilen genel bir addi. Bununla beraber Çin kaynaklarındaki Mo ve Ye işaretlerine göre Shiratori, Mo'nun Liao Irmağı etrafında yaşayan Tunguz türü olduğunu söylemektedir. O'na göre Han devrinde güneyden Çin ve Batı Moğol baskısıyla Mo'lar Kore'ye göçmek zorunda kaldılar ve kendilerini Ye olarak adlandırdılar. Yemaeg toprakları esasen Sungari Irmağı ile Yalu Irmağı arasındaki topraklardı. Böylece Çin'in Han devrinde Kore'de yaşayan Ye halkı, tarih öncesi Tunguz göçmenler oluyorlardı. Ikeuchi Hiroshi'ye göre Yemaeg, Buyeo ve Goguryeo bunların hepsi eski devirlerde Tunguzlarla bağlantılıydı ama Goguryeo sonraları Buyeo'dan ayrılmış ve güneye Tumen'in bir kolu olan Tong-gye Irmağı'na gitmişti. Ikeuchi, farklı olarak Yemaeg'i, Ye ve Maeg olarak ikiye ayırmamaktadır. Fujita Ryōsaku ve Mikami Tsugio gibi Güney Koreli arkeologları etkileyen araştırmacılara göre Yemaeg kültürü, Kore kültürünün kaynağıdır. Fujita'nın daha önce belirttiği gibi Kore'deki tarak bezeli çömlekler, buradaki kültürün Sibirya Neolitik kültürü ile bağlı olduğunu göstermektedir. Daha sonraki göç dalgası mensuplarının çömlekleri, "*düz çömlek*" idi. Bunlar dağların eteklerindeki alçak teraslarda bulunmuşlardı ki ilkel Tunguz kültürüne sahiptiler. Mikami Tsugio'ya göre

¹³ *San Guo Zhi*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 848; *Tong Dian*, s. 4987.

¹⁴ *Sanguo Yishi*, s. 14.

tarak bezeli çömlek, Ye halkına ait idi, Maeg'ten farklıydı; Ye'ler kıyılarda, vadilerde yaşıyordu, balıkçı ve avcıydılar. Maeg halkı ise çiftçiydi, “düz çömlek” yapıyordu. Bu arkeologa göre II. - III. yüzyılda Ye halkı, Kore Yarımadası'nın doğu kıyılarında yayılmışlardı. Buyeo ise Kuzey Mançurya, Sungari havzası ve Vladivastok'ta yaşıyordu. Yazılı kaynaklarda da benzer bir durum görülmektedir. Han Shu'da, Shi Ji'deki Xiongnu bahsinde Maeg, Ye ile birlikte geçmekte ancak Ye ise çeşitli yerlerde tek başına yazılmaktadır. Maeg (Mo), Hu-maeg, Yi-maeg; Ye ise Ye-jun, Ye-chen, Ye-wang, Ye-min gibi formlarda görülmektedir.¹⁵

Samhan 삼한 (San Han 三韓)

Kore halklarından Samhan 삼한 ile ilgili bilgilerimiz yine Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Bu bilgiler, Çinlilerin Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) bu halkla temas kurması neticesinde kaydedilmeye başlanmıştır. Kaynaklara göre bunların üç türü vardı: Mahan 마한 (Ma Han 馬韓), Jinhan 진한 (Chen Han 辰韓), Byeonhan 변한 (Bian Han 弁韓; Byeonjin 변진 - Bian Chen 弁辰 olarak da yazılır).

Samguk Yusa'ya göre Weiman Joseon'a saldırdığı esnada, Hükümdar Jun (Zhun 準) saray erkanyla birlikte denizi geçti ve güneyde Han (Kore) topraklarına gitti ve orada Mahan 馬韓 adlı bir devlet kurdu. Eski zamanlarda Mahan'ın ilk çıktığı zamanlarda Silla (Xinluo) ortaya çıktı. Aynı esnada Baekje (Baiji 百濟) Devleti, Jinmashan 金馬山 (Geummasan)'da doğdu. Mahan, doğrudan doğruya Goguryeo (Gaojuli) idi. Bu topraklar dört halk tarafından meskundu: Siyi 四夷, Jiuyi 九夷, Jiuhan 九韓, Huimo 濊貊 (Ye ve Maek).¹⁶ Mahan batıdaydı, orada 54 memleket vardı, buranın kuzeyinde Lelang ili, güneyinde Japonya uzanmaktaydı. Jinhan doğudaydı, orada 12 memleket vardı, kuzeyde Yemaeg ile komşuydu. Byeonhan güneydeydi, orada 12 memleket vardı, güneyden Wa (Japonya) ile komşuydu. Toplam 78 memleket vardı. Baekje 백제 bu memleketlerden biriydi.

Büyük memleketlerin nüfusu 100 küsur bin, küçükleri ise birkaç bin aileydi, her biri dağlar ve geniş sularla ayrılırdı. Toprağın toplam yüzölçümü dört bin küsur li idi. Doğuda ve batıda denizle çevriliydi. Hepsi eskiden Jin 진 (Chen 辰) memleketi idi. Mahan en büyüğüydü, bunlar diğerleriyle birlikte Samhan 삼한 (“Üç Han”; San Han 三韓) olurlardı. Bu üç ülkenin başı Mahan halkından çıkardı.¹⁷ Mahan hükümdarı 280, 281, 286, 287, 289 yıllarında bizzat Çin'in Jin İmparatoru'na gelerek yöresel ürünlerinden hediyeler sundu.¹⁸

Jinhan, çok eski devirlerde Qin Devleti'nin (M.Ö. 221-206) katlinden kaçıp Han 韓 (Kore) Devleti'ne sığınan insanlar tarafından kurulmuştu. Bu durum Samguk Yusa'da şöyle anlatılmaktadır:¹⁹

¹⁵ Pai, *a.g.e.*, s. 104-106, 108.

¹⁶ *Sanguo Yishi*, s. 14.

¹⁷ *San Guo Zhi*, s. 849-850; *Tong Dian*, s. 4987-4988.

¹⁸ *Jin Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 2533.

¹⁹ *Sanguo Yishi*, s. 36.

“Qin’den kaçan kişiler Kore’ye vardılar, Mahan’ın sınırları boyunca yayıldılar. Çin tarzı insanlardı. 12 küçük devlet vardı, her birinde yaklaşık 10.000 hane yaşardı.”

Bunlar Mahan’ın doğu tarafındaydılar. Bunların yerleşimlerinin etrafı çitlerle çevriliydi, bunlar Qin halkının diliyle (Çince) konuşmaktaydılar, bu yüzden onlara “Qin Han” da denirdi. Jinhan beyi bu çitleri yapmak için genelde Mahan halkını kullanırdı. Bu yüzden zamanla karışmışlardı. Jinhan kendisi müstakil bir devlet değildi. Burası kaçıp göçen insanların yaşadığı bir yerdi. Küçük yerleşimlerinde kumandan, büyüklerinde ise vassal idare ederdi.²⁰ Jinhan hükümdarı 280 ve 281 yıllarında Çin’in Jin İmparatoru’na hediyelerle elçiler gönderdi.²¹

Byeonhan halkı ile ilgili bilgilerimiz nispeten azdır. *Samguk Yusa*’da şöyle bir kayıt bulunmaktadır:²²

“Silla’nın kurucusu Hejushi 赫居世 (*Hyeoggeose*)’nin tahta çıkışının 19. yılında (M.Ö. 38), Byeonhan halkı ona tabi oldu ve hâkimiyeti tüm ülkeye yayıldı. Byeonhan’ın torunları Nangnang’da yerleşiyordu. Byeonhan güneyde, Mahan batıda ve Jinhan doğudaydı. Byeonhan, Baekje idi.”

Onlar Jinhan halkıyla karışık olarak yaşarlardı. Şehirleri ve surları vardı. Byeonhan halkının giysileri, evleri Jinhan halkınıniki ile aynıydı; dilleri, adetleri benzer; inandıkları ruh, Tanrı ve kurban adetleri ise farklıydı. Joseon Hükümdarı Jun (Zhun), Wei Man tarafından mağlup edilince, Byeonhan halkından binlerce kişi deniz tarafına kaçmıştı. Bunlar Mahan’a saldırıp onları mağlup ederek kendi aralarından birini Han 韓 (Kore) hükümdarı yaptılar. Sonraları Jun (Zhun), ölünce Mahan halkı tekrar kendi hükümdarını Jin (Chen 辰) hükümdarı olarak başa çıkardı. Byeonhan halkı, Sonraki Han Devleti İmparatoru Guang Wu’nun saltanatı esnasında (M.S. 25-56) Çin’e haraç sundu. Çin onların topraklarında bazı idari birimler kurdu.²³

Han İmparatoru Ling’in saltanat devresinin sonlarında (168-189), Samhan ile Yemaeg halkları birleşip güçlenince, Çin’in bölgedeki kontrolü zayıfladı ama halk da karmaşa içine düştü. Halk kitleler hâlinde Han 韓 memleketine gitti. 237-239 yıllarında, Çin oraya ordular göndererek bölgeye tekrar hâkim oldu. Çinli Jin Devleti İmparatoru Wu’nun xianning saltanat devresinde (275-280), Mahan Hükümdarı Çin’e haraç sundu. Bundan sonra onlar hakkında haber alınmadı. Sanhan, Baekje ve Silla tarafından yutuldu.²⁴

Baekje 백제 (**Baiji** 百濟)

Baekje Devleti, III. yüzyılın başlarında bir başka Kore halkı olan Buyeo 부여 (Puyö; Fuyu 夫餘)ların hükümdarı Weichoutai’yın nesli tarafından kurulmuştu. *Samguk Yusa* Baekje ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır:

²⁰ *San Guo Zhi*, s. 852; *Tong Dian*, s. 4989.

²¹ *Jin Shu*, s. 2534.

²² *Sanguo Yishi*, s. 34.

²³ *San Guo Zhi*, s. 852-853; *Tong Dian*, s. 4989-4990.

²⁴ *Tong Dian*, s. 4990.

“Baekje'nin ilk hükümdarı Wenzuo 溫祚 (Onjo), Çinlilerin hongjia saltanat devresinin 4. yılında (M.Ö. 17) iktidara geldi. Silla'nın kurucusu Hyeoggeose ve Goguryeo'nun kurucusu Dongmyeong'dan 40 küsur yıl sonra hükümdar oldu.”²⁵

Böylece Baekje Devleti'nin M.Ö. 17 yılı civarında kurulduğu söylenebilir. Kaynaklara göre, III. yüzyıldan sonra, Goguryeo çok güçlenmiş ve yavaş yavaş Liaodong'u ele geçirmişti. Baekje Devleti ise Liaoxi, Jinping gibi iki yeri almıştı. III. yüzyıldan sonra Baekje halkı, tüm bölgeyi ele geçirerek Mahan'ın eski topraklarına hâkim oldu. Toprakları doğudan batıya 400 li, güneyden kuzeye 900 li idi. Güneyde Silla ile komşuydu, 1000 küsur li kuzeyde Goguryeo topraklarına varılırdı. Batıda büyük denize dayanırdı. Memleketin güneybatısında denizin ortasında üç ada vardı. III. yüzyıldan beri Baekje idarecileri Çin'den unvanlar alırlardı. Böylece sözde Çin'e bağlı Baekje idaresi bulunuyordu. Çinlilerin yixi saltanat devresinde (405-419), Baekje Hükümdarına vali gibi unvanlar verildi. Baekje hükümdarları Song (420-479) ve Kuzey Qi (550-577) devirlerinde elçi gönderip Çin'e haraç verdiler. Baekje Devleti'nin idare merkezi Jianjuba 建居拔 (?) idi. Hükümdarlarının unvanı “yuluoxia” idi. Hükümdarın eşine ise “yuliu” denirdi. Bu memlekette sekiz büyük sülale vardı. Sonraki Wei İmparatoru Xiao Wen (471-499) ordu gönderip bunları mağlup etti. Sonra Baekje hükümdarı Goguryeo tarafından mağlup edildi. Gitgide zayıflayan hükümdar göçüp Güney Han 韓 (Kore) toprağına yerleşti. Sui İmparatoru Wen'in kaihuang saltanat devresinin (581-600) başlarında, Baekje hükümdarı Çin'e elçi gönderip yöresel ürünlerinden haraç sundu. Bunun üzerine Çin sarayı kendisine muhtelif unvanlar verdi. Tang Devleti'nin wude (618-626) ve zhenguan (627-649) saltanat devrelerinde elçi gönderip Çin sarayına haraç sundular. 660 yılında Çin orduları burayı ele geçirdi. Eskiden bunların beş boyu, 37 ili, 200 şehri, 760 bin hanesi vardı. Baekje'nin eski topraklarını Silla aldı. Bundan sonra Baekje halkı gitgide güçsüzleşti ve Gök-Türkler ve Tunguz Mohe 靺鞨'lar arasında dağıldı.²⁶

Silla 신라 (Xinluo 新羅)

Silla (Xinluo 新羅; bazı Çin kaynaklarında Xinlu 新廬 adıyla da geçmektedir), önceki Jinhan'dan gelmeydi. Jinhan'ın başlarda 6 memleketi vardı, gitgide bölünüp 12'ye çıktı, Silla onlardan biriydi. Bu memleket Baekje'nin 500 küsur li güneydoğusundaydı, toprakları doğuda okyanus kıyılarına varırdı. Wei (Tabgaç) orduları Goguryeo'yu mağlup edince, onlar Okjeo'ya kaçtılar. Bundan sonra tekrar eski topraklarına döndüler, kalanlar bilahare Silla adıyla anıldılar. Eskiden bunlar karışık olarak Çinliler, Goguryeo'lular, Baekje'liler ile birlikte Okjeo, Samhan, Yemaeg topraklarında yaşarlardı. Hükümdarlarının aslı Baekje'den gelmeydi. Denizden kaçarak Silla'ya girdiler, sonra bu memleketin başına geçtiler. Önceki Qin Devleti hükümdarı Fu Jian'in (354-357) devrinde elçi gönderip haraç sundular. Sui İmparatoru Wen devrinde (581-604) elçi gönderip vergi sundular. Kendilerine unvanlar ve payeler

²⁵ Sanguo Yishi, s. 34.

²⁶ Tong Dian, s. 4991-4992.

bahşedildi. Bunların ataları Baekje'ye bağlıydı. Sonra Baekje'nin Goguryeo'ya saldırdığı sırada halk hep birlikte döndü. Bundan sonra güçlendiler ve topraklarını genişlettiler. Adetleri, gelenek ve görenekleri, idare tarzları, giyimleri Goguryeo ve Baekje ile aynıydı.²⁷

Buyeo 부여 (Puyö; Fuyu 夫餘)

Çin kaynaklarında I. yüzyıldan itibaren haber aldığımız, Çin'in hemen kuzeydoğusundaki Buyeo, tasvirlerle göre Çin Seddi'nin kuzeyindeydi, güneyinde Goguryeo, doğusunda proto-Tunguz Yilou, batısında Xianbei'ler vardı. Kuzeyinde Ruo 弱 Irmağı akardı. Buranın yüzölçümü 2 bin li idi. Hane 80 bindi. 285 yılında bunlar, Xianbei Murong Hui tarafından mağlup edildiler. Buyeo hükümdarı kendini öldürdü. Oğlu ve kardeşleri Okjeo'ya sığındılar. Bir kısmı da Çin'e gidip görev aldılar. Murong Hui bunların halkını yağmalayıp malları Çin'e satmaya devam etti. Çin imparatoru unvan ve ödemelerle bunları kurtardı.²⁸ Yilou halkı Buxian 不咸 Dağı'nın kuzeyindedir. Buyeo'nun 1000 küsür li kuzeydoğusundaydı. Okyanusun kıyısındaki bu yer, güneyde Kuzey Okjeo ile komşuydu, kuzeyde nereye kadar uzanıyor bilinmemekteydi. Yüzölçümü binlerce li idi. Arazisi dağlıktı, atlı arabayla bir yerden bir yere gidilmezdi.²⁹

Goguryeo 고구려 (Koguryo; Gaojuli 高句麗)

Goguryeo halkına dair ilk Çin kayıtları, onların Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Çin'e elçi göndermelerinin ardından tutulmaya başlandı. Bununla beraber milattan önceki devirlerde Goguryeo hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Goguryeo'nun kuruluşu ile ilgili Samguk Yusa'daki bazı mitolojik öğelerin de yer aldığı kayıttır:³⁰

“Goguryeo (Gaojuli 高句麗), Jolbon Buyeo (Zuiben Fuyu 卒本扶餘)’dur. Burası Liaodong Yarımadası’ndadır. Samguk Sagi’ye göre Goguryeo’nun ilk kutsal atası Hükümdar Dongmyeong (Dongming 東明)’un aile adı Go (Gao 高) ve ön adı Jumong (Zhumeng 朱蒙) idi. Goguryeo’yu kurmadan önce Kuzey Buyeo Hükümdarı Haebulu (Jiefulou 解夫婁), Doğu Buyeo’ya gitti, Geum-wa (Jinwa 金蛙)’yı kendisine varis kıldı. Bir gün Geum-wa, Taebaek Dağı’nda avlanırken Ubal (Youbo 優渤) olarak bilinen pınarda güzel bir kadın gördü. Kim olduğunu sorunca kadın, “Habaeg (Hebo 河伯)’in kızıyım, adım Lyuhwa (Liuhua; “Söğüt Çiçeği”). Kardeşlerimle kırdı gezmeye çıktığımda bir adam göründü ve “Gök prensiyim, adım Haemosug (Jiemusu 解慕淑)” dedi. Beni Ungsin (Xiongshen 熊神; “Ayı Ruhü”) yakınlarındaki Yalu Irmağı’nın kıyısındaki bir kulübeye götürdü. Benimle eğlendi ve beni bıraktı, bir daha da dönmedi. Anam babam ne olduğunu öğrendiklerinde sinirlendiler ve beni bu ıssız yere sürdüler.” Geum-wa’nın kafası, kadının hikayesiyle karıştı, onu karanlık bir odaya kapattı. Deliklerden süzülen yakıcı güneş ışınlarına maruz kalan kız, büyük bir yumurta doğurdu. Geum-wa şaşırды. Yumurtayı köpeklerine ve domuzlarına verdi ama

²⁷ Tong Dian, s. 4993; Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 5334-5335.

²⁸ San Guo Zhi, s. 841-842; Jin Shu, s. 2532; Tong Dian, s. 4997-4998.

²⁹ Tong Dian, s. 5021.

³⁰ Sanguo Yishi, s. 30-31.

onlar yemediler. Yola attı ancak atlar ve sığırlar onu çiğnemedi. Onu tarlaya bıraktı, kuşlar ve vahşi hayvanlar onu tüyleri ve kılılarıyla örttüler. Geum-wa yumurtayı kırmak istedi ama başaramadı. Sonunda onu annesine geri verdi. Annesi onu yumuşak bir kumaşa sarıp sıcak bir yere koydu. Çok geçmeden kabuk kırıldı, sevimli bir oğlan çıktı. Bir prens gibi soylu ve zarifti. Çocuk yedi yaşına geldiğinde olgun bir adam gibi güçlüydü artık. Kendisi için yay ve ok yaptı, çok iyi nişancıydı, Jumong olarak adlandırıldı, iyi okçuydu. Geum-wa'nın yedi oğlu vardı, hiçbiri sanat ve askerlikte Jumong'a eşit değildi. En büyük oğlan, hükümdara "Jumong, ölümlü bir adamın oğlu değil, öldürülmesi taht için daha iyi olacaktır" dedi. Hükümdar onu dinlemedi ve Jumong'u atları beslemesi için görevlendirdi. Jumong artık at vücudunu iyi biliyor, yavaş bir atı uçarak giden bir ata dönüştürüyordu. Hükümdar bir gün ava giderken hantal bir ata bindi, Jumong'a da bir at verdi. Ona verdiği at daha hızlı ve güçlüydü. Atın üzerindeki Jumong rüzgar, okları yıldırım gibiydi. Bu yüzden diğer kıskanç prensler daha da nefret ettiler, onu öldürmek istiyorlardı. Jumong'un anası bunu öğrendi ve oğluna, "oğlum, hayatın tehlike altında. Lütfen başka bir yere git. Senin çok göksel hediyelerin var ve bunlar senin başarını sağlayacak." Jumong bunun üzerine iki adamıyla kaçtı. Mücadelelerden sonra 12 yaşındayken Goguryeo Devleti'ni kurdu. Han İmparatoru Yuan'in jianzhao saltanat devresinin 2. yılında (M.Ö. 37). Parlak devirlerinde Goguryeo'nun nüfusu, 210.580 hane idi."

Samguk Yusa'daki bilgiler ana hatlarıyla ilk Çin kayıtlarında, hanedan tarihlerinde de vardır. Buna göre Goguryeo, Liaodong'un 1000 li doğusundaydı. Güneyde Joseon ve Yemaeg, doğuda Okjeo, kuzeyde Buyeo ile komşuydu. Okjeo, Goguryeo'ya bağlıydı. Buranın yüzölçümü 2 bin li idi. Arazi dağlıktı, derin vadiler vardı. Kaynak göl bulunmazdı. Goguryeo, büyük ırmağa dayanarak kurulmuş bir memleketti. Beş boyları vardı. Samguk Yusa'daki Jumong efsanesi tarih kayıtlarında da kısaca yer almaktadır: Jumong Buyeo'nun önceki atası tarafından kurulmuştu. Jumong'un anası Hebo, Buyeo hükümdarının karısıydı, güneş ışığıyla hamile kalıp doğurmuştu. Doğan çocuğa Jumong adı verildi. Bu okçulukta ustaydı. Memleket halkı onu öldürmek isteyince Jumong, Buyeo'yu terk etti. Güneydoğuya kaçtı, Heshenggu şehrine varıp oraya yerleşti. Ona Juli dendi, soyadı Gao oldu. Han İmparatoru Wu, Joseon Devleti'ni yıkınca Goguryeo, Çin'e bağlı bir yer hâline geldi. İmparator onlara koni başlık, saltanat elbisesi, davul bahşetti. Bunlar Çin'in bölgedeki Xuantu valiliğine bağlıydılar. Sonra gitgide güçlenip Çin'e bağlılıklarını azalttılar. Çin'in doğu sınırında küçük bir şehir inşa ettiler. Goulou 溝婁 adındaki bu yer, Goguryeo'nun meşhur şehirlerindendi. Çin'de darbeyle başa geçen Wang Mang devrinde (M.S. 8-23), Goguryeo ordusu Hunların üzerine sürüldü. Bunlar savaşmak istemediler, sınırlara kaçıp yağmalar yaptılar. Wang Mang bunun üzerine Gaojuli Wang 高句麗王 ("Yüksek Juli Hükümdarı") adını, Xiajuli Hou 下句麗侯 ("Alçak Juli Beyi") olarak değiştirdi. Bundan sonra Goguryeo ordusu sürekli Çin'e hücum etti. Goguryeo hükümdarı M.S. 32 yılında elçi gönderip haraç sununca, yine "hükümdar" olarak adlandırıldı.³¹

³¹ San Guo Zhi, s. 844; Wei Shu, Zhonghua Shuju, 1997, s. 2213-2214; Tong Dian, s. 5010-5011.

İmparator He devrinde (M.S. 88-106) Goguryeo ordusu devamlı Liaodong bölgesine seferler yaptı. Çinlilerle zaman zaman bunlara karşı mücadele ettiler. 343 yılında Xianbei Murong Hui, Goguryeo'ya saldırarak onları büyük bir mağlubiyete uğrattı. Kaçan Goguryeo'luları kovalayan Murong Hui, kadın erkek 50 küsur bin insanı esir edip döndü. Goguryeo Hükümdarı daha sonra Baekje'liler tarafından öldürüldü. Sonraları Goguryeo, Çinlilerin yongjia saltanat devresinde (424-453), Song Devleti'ne 800 baş at hediye etti. Goguryeo, V. ve VI. yüzyılda Çin'de kurulan devletlerle ilişki kurdu. IV. yüzyıldan sonra Goguryeo hükümdarının merkezi Pyongyang'da idi. Buraya da Çin'in başkentinin adı olan Chang'an adı verilmişti. Şehir dağların arasında kıvrılmaktaydı. Güneyinde Cheongcheng (Pei 溇) Irmağı akmaktaydı. Liaodong'un 1000 küsur li güneyindeydi. Şehrin içinde silah ve aletlerin tutulduğu mahzenler vardı. Yağma ve saldırı olduğunda bunlardan istifade edilirdi. Hükümdarın bir başka evi bu mahzenlerin yanındaydı. Bu şehir dışında Guonei ("*İç Memleket*") şehri ve Han ("*Çin*") şehri vardı. Memlekette Liaodong, Xuantu gibi onlarca şehir bulunuyordu. Sui İmparatoru Wen devrinde (581-604) Mohe 靺鞨 boyları 10 bin küsur atıyla Liaoxi'ye saldırdı. Sui orduları ilerleyip onlara vurdular, Liao Irmağı'nı geçtiler. Askerler salgın hastalığa kapıldılar ve üstelik erzak sıkıntı çekmeye başladılar. Goguryeo hükümdarı çok korkarak Çinlilere elçi gönderdi. Çin ordusu ise zafer kazanıp döndü. 611 yılında Sui İmparatoru Yang, bizatihi Goguryeo'ya karşı sefere çıktı. Ordu Liao Irmağı'nı geçti, ardından geri döndü. 613 yılında imparator yine bizatihi sefere çıktı, zafer kazanıp döndü. Goguryeo 621 yılında elçi gönderip Çin'e haraç sundu.³² Goguryeo'lular bir ara Çin'e elçi gönderip Dao (Tao) dinini öğrenmek istediklerini bildirdiler, Çin'den bazı Dao rahipleri bu memlekete gitti.³³

Goguryeo'da beş boy vardı. Bunlar soylu insanlardan müteşekkildi. İlki merkezdeki Guilou, ikincisi kuzeydeki Juenu, üçüncüsü doğudaki Shunnu, dördüncüsü güneydeki Guannu, beşincisi batıdaki Xiaonu idi.³⁴

Bu memleketteki Jieshi 碣史 Dağı, Han devrindeki Lelang ili, Suicheng ilçesindeydi, Çin Seddi bu dağa kadar uzanırdı. Çin Seddi doğuda Liao Irmağı'na kadar dayanmakta, Goguryeo topraklarına girmektedir. Pyongyang'ın kuzeydoğusunda Luyang 魯陽 Dağı vardı, Lu 魯 Şehri ise bu dağın tepesindeydi. Buranın 20 li güneybatısında Wei 葦 Dağı bulunmaktaydı ki güneyinde Cheongcheng (Pei 溇) Irmağı akardı. Büyük Liao 遼 Irmağı, Mohe memleketinin güneybatısındaki dağdan çıkar, güneye akar ve Anshi 安市'ya varırdı. Küçük Liao Irmağı ise Liao Dağı'ndan çıkar, güneybatıya akıp Büyük Liang 梁 Irmağı'na (bugünkü Taizi 太子 Irmağı) katılırdı. Büyük Liang Irmağı memleketin batısında, sınırlarının dışına akar, güneybatıya ilerleyip Küçük Liao Irmağı'na katılırdı. Yalü de denen Mazi Irmağı, kuzeydoğuda Mohe memleketindeki Ak (Bai) Dağdan çıkardı. Suyun rengi ördek kafası rengini andırırdı ki bu yüzden Yalü ("*Ördek Yeşili*") denilirdi. 500 li Liaodong'a akar, Çin'in içinde, güneye

³² *Tong Dian*, s. 5012-5014.

³³ *Tong Dian*, s. 5016.

³⁴ *San Guo Zhi*, s. 843; *Tong Dian*, s. 5015.

doğru ilerler, yine batıya kıvrılıp Yannan Irmağı ile birleşirdi. İki ırmak güney-batıya akıp Anping Şehri'ne ulaşır denize dökülürdü. Goguryeo'da bu ırmak en büyüğüydü. Dalgalı ve berrak olan bu suyun üzerinde büyük gemiler seyrederdi. Memleket arazisi bu su tarafından ikiye bölünürdü, suyun genişliği 300 adımdı. Pyongyang'ın 450 li kuzeybatısında ve Liao Irmağı'nın ise 480 li güneydoğusundaydı.³⁵

Doğu Okjeo 옥저 (Woju 沃沮)

Çin, Kore'deki Joseon Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra burada Xuantu ili kurdu. Koreliler buraya hücum edince il idaresi, Goguryeo'nun kuzeybatısına kaydırıldı. Sonraki Han İmparatoru Guang Wu devrinde (M.S. 25-57), bunların beyleri Çin memuru oldular, birçok ilçe bunlara bağlandı. Bu memleket Goguryeo'daki Hemada Dağı'nın (Pyongyang'ın batısında) doğusundaydı. Burası doğuda okyanusa dayanır, kuzeyinde Yilou, Buyeo, güneyinde ise Yemaeg halkı yaşardı. Arazi doğudan batıya, kuzeyden güneye doğru dar bir kuşağı. Yüzölçümü 1000 li idi. Burada 5000 hane yaşıyordu. Toprak verimli ve bereketliydi. Memleket dağdan denize doğru uzanırdı. Küçük olan ve büyük memleketler arasında sıkışan Doğu Okjeo, Goguryeo'ya bağlıydı. Goguryeo'nun görevli kıldığı buranın en büyük kişisi, memleketi idare ederdi.³⁶

245 yılında Çin'in Yuzhou valisi Goguryeo'ya saldırdı. Goguryeo hükümdarı Okjeo'ya kaçtı. Okjeo'ya saldırı olunca bu kez Kuzey Okjeo'ya kaçtı, Güney Okjeo ile arasında 800 küsur li vardı. Burada kuzeyin âdetleri güneyinkilerle aynıydı. Proto-Tunguz Yilou ile komşuydu. Kuzey Okjeo, arabaları ve gemileri yağmalamayı seven Yilou halkından korkardı. Yaz aylarında halk daima dağların derinliklerinde, mağaralarda kendisini korurdu. Kışları ise her yer buz tuttuğundan gemiler işlemezdi ve böylece halk köy tipi yerleşimlere inerdi. Bu memleketin halkı daima gemilerle açılarak balık tutardı, fırtınaya yakalanınca onlarca gün doğuya gidip bir adaya varırdı. Bu ada halkının dili kendilerinininkiyle aynı değildi. Bunların âdetine göre erkek ve kızlar VII. ayda denize sokulurlardı. Yine bir rivayete göre denizin ortasında halkının tamamı kız olan, erkek bulunmayan bir memleket vardı. Söylenene göre bu memlekette kutsal bir kuyu vardı, buna kafasını uzatan her kadın çocuk doğururdu.³⁷

Eski Kore Kültürü

Eski çağlardaki Kore kültürünü inceleyebilmek için, günlük hayattaki davranışları, dünya görüşünü, inançları, meskenleri, alet edevatları, silahları, beslenen hayvanları, yiyecek-içecekleri, evlenme âdetlerini, ölü gömme âdetlerini vb. ele almalıyız. Bu tür bilgileri ise ancak Çin kaynaklarından edinebiliyoruz. Bununla beraber Çin kayıtlarını çok dikkatli okumak gerekmektedir. Çin tarih yazıcılığında bazen, belli bir topluluğun kültürüne dair kayıtlarda, ilk kayıtlardaki üsluba bağlı kalınmaktadır. Yine Çin kaynakları, Çin sınırları

³⁵ *Tong Dian*, s. 5015.

³⁶ *San Guo Zhi*, s. 846; *Tong Dian*, s. 5020.

³⁷ *Tong Dian*, s. 5021.

dışındaki toplulukların kültürlerini genelleştirmeye çalışır, çok geniş alanlardaki insanları aynı gibi gösterir, üstelik bunu yüz yıllara yayarak devam ettirir. Bununla beraber elimizde başka kaynak yoktur. Bu yüzden eski devirlerdeki Kore kültürünü incelemek, ardından Türk kültürüyle karşılaştırmak üzere Çin kaynaklarındaki bilgileri tasnif etmek zorundayız:³⁸

- **Günlük Hayat:** Yemaeg halkının dili, hukuku, adetleri büyük oranda Goguryeo ile benzerdi. Bunlar tabiat olarak içten ve samimiydiler. Aza kanaat getirirlerdi, utangaçtılar. Erkek ve kadınları boyundan bükülen elbiseler giyerlerdi. Erkek çocuklar gümüş çiçekler takarlardı ki bunlar çok büyük süslemeler hâline gelirdi. Bunlar dağları ve ovaları kadirlerdi, dağ ve ovalarının her birinde boyları ve kabileleri yaşardı, kimse kimseye karışmazdı. Çok tabuları vardı. Şehirlerde ve boy halinde yaşayan (bozkırlı) kesimlerde ihlal ve tecavüz yapanlar derhal cezalandırılırdı. Kişiye malıyla canıyla ceza kesilirdi. Bu yüzden toplumda ihlal ve tecavüz çok azdı.

Samhan halkının günlük hayatına gelince: Mahan halkı tek bir hükümdar tarafından idare edilmezdi. Buranın insanı çok cesurdu. İnsanlar eğilip, diz çöküp selamlamayı bilmezlerdi. Büyük-küçük, kadın-erkek farkı yoktu (bu yüzden Çin kaynakları "*toplumda düzen çok azdı*" demektedir). Altına, mücevhere, işlemeli kumaşa, yün halıya kıymet vermezlerdi. Sadece inci kolmeyi önemserler, elbise süslemesinde inci kullanırlar, boyna inci asarlardı. Yüksek mevkidekilerin hepsi saçlarını tepede topuz yaparlardı. Küçük yaşlarda ev inşa etmede ustalaşırlar, iplerle kurdukları iskelette büyük ağaçları birbirine bağlarlardı. Savaş durumu olsa da çalışmayı bırakmazlardı. 5. ayda toprağı sürüp ekme işini tamamladıklarında toplanıp gece gündüz içki içer, şarkı söyler, dans ederlerdi. Onlarca insan toprakları adımlar, küçük-büyük, genç-yaşlı herkes bayram yapardı. 10. ayda hasat tamamlandığında tekrar aynı şekilde bayrama girişirlerdi. Ruha ve Tanrı'ya inanırlardı. Sudu (bir tür kutsal obje) dikerlerdi. Büyük ağaç yapılar inşa ederler, buna zil ve davul asarlardı. Bunlar ruh ve Tanrı ile ilgiliydi. Vücutlarına dövmeler yaparlardı. Jinhan memleketinde ise küçük yerleşimlerinde kumandan, büyüklerinde ise vassal idare ederdi. Şehirlerinin etrafı çitlerle çevriliydi, bunlar Çince konuşmaktaydılar, bu yüzden onlara Qin Han da denirdi. Jinhan ile Mahan halkı zamanla karışmıştı. Jinhan kendisi müstakil bir devlet değildi. Kaçıp göçen insanların yaşadığı bir yerdi. Onlar da içki içmeyi bayram haline getirirlerdi. Bunların adetine kadın erkek farklıydı. Büyük kuş tüyü göndererek meydana okurlardı; bunun manası "*ölmek isteyenler uçar*" idi. Pazarlarda Çin'deki sikkelere benzer demirlerle alışveriş yaparlardı. Bunlar şarkı söylemeyi, dans etmeyi, içki içmeyi, davula vurmaya ve qinse (bir tür telli çalgı) çalmaya çok severlerdi. Bunların qinse'sı hu'ya (bir tür telli kopuz) benzerdi. Çocuk doğduğunda başına taş koyarlardı ki başı düz olsun. Bu yüzden Jinhan halkının

³⁸ Eski Kore kültürü hakkında bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: *San Guo Zhi*, s. 841-847, 849; *Wei Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 2213-2218; *Sui Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 1813-1820; *Jiu Tang Shu*, s. 5319-5339; *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 6185-6206; *Tong Dian*, s. 4986-4993, 4997-4998; 5010-5021; *Tong Zhi*, Shangwu, Shanghai 1935, s. 3107a, 3107c-3109a.

başı düzdü. Erkek ve kadınları Japonlara benzerdi, bunlarda da dövme vardı. İnsanlar savaşta piyadeydi, savaş kolları Mahan'ınki ile aynıydı.

Buyeo insanı cesur, korkusuz ama uysal, ağırbaşlıydı. Yağma ile tecavüz yapmazlardı. Devlet idaresinde at, sığır, domuz, köpek gibi hayvanların adlarıyla anılan makamlar vardı. Bunların her biri mevkiine göre gelirlere sahipti. Kadın erkek ilişkileri acayıptı, evli kadınlar kıskançtılar, kocalarını öldürürlerdi. Ağabey öldüğünde küçük kardeş onun karısını alırdı. Cezalar derhal yerine getirilirdi; adam öldüren öldürülür, ama aile fertleri köle yapılmazdı. Hırsız, çaldığı malı tazmin etmek zorundaydı (on iki katı).

Doğu Okjeo insanı güçlü ve cesurdu, savaşa mızraklarını dikip piyade hareket ederlerdi. Tek bir hükümdar tarafından idare olunmazlardı. Dil, yeme-içme, mesken, elbise Goguryeo'lularınki ile aynıydı. Küçük olan ve büyük memleketler arasında sıkışan burası Goguryeo'ya bağlıydı. Goguryeo buranın en büyük kişisini görevli kılmıştı. Bu kişi memleketi idare ederdi. Güzel kızlar cariyeye olarak tabi olunanlara gönderilirdi.

Baekje halkı dağlarda ve vadilerde yaşarlardı. Erkek ve kadın giysileri, Goguryeo'nunkiler ile aynıydı. Selamlama adeti, iki eli toprağa koyup selamlama şeklindeydi. Evli kadınların elbisesi kaftana benzerdi ama kolları biraz büyüktü. Bekarlar saçlarını örer ve tepede tabak gibi dikerlerdi. Arkadan bir kuyruk salıp süs yaparlardı. Kocaya gidenler ayırıp iki kuyruk yaparlardı. Mezar yerlerini önemser, hatırlarlardı. Burada Buda manastırları, pagodaları çoktu ancak Daocular yoktu. Vergiler kumaş, ipek, kenevir, pirinç gibi mallardan alınırdı. Türlü türlü şaraplar, yemekler, müzik aletleri Çin'dekiler gibiydi. Silla halkının adetleri, gelenek ve görenekleri, idare tarzları, giyimleri ise Baekje ile aynıydı.

Goguryeo insanı dağlarda ve vadilerde yaşardı. Halk hep tedbirli ve savaşta hazırды. Güçlü kuvvetli olan insanı yağmayı severdi. Yeme-içmeyi bayram hâline getirirlerdi. Ev yapma, tamir etme işlerinde ustaydılar. Bunlar, Buyeo'nun bir başka türüydüler; dilleri, kuralları esasen aynıydı. Bir dizi kırıp bir ayağı uzatarak selam verirler, adım adım ayrılırlardı. Değişik âdetleri vardı. İnsanları temizdi. Şehir yerleşimlerdeki erkek-kadınlar her gece eğlenirlerdi. Soyluların toplantı elbiseleri işlemeli parlaktı. Altınla, gümüşle tezyin yaparlardı. Üst düzey memurlar arkasız koni başlık, düşük rütbeli olanlar ise "rüzgâr kesici" bir başlık takarlardı. Hapishane yoktu. Suç olduğunda görevliler mahkeme kururlar, ilgiliyi suçlu bulurlarsa ölüme mahkûm ederlerdi, bununla beraber mahkûmun karısı ile çocukları köle yapılmazdı.

- **Üretim:** Doğu Okjeo halkı kumaş imal ederdi. Yemaeg'ler kenevir türlerini bilirler, ipek böceği beslerler, ipek kumaş dokurlardı. Mahan halkı ipek-böceği yetiştiriciliğini bilmekte, ipek kumaş üretmekteydi. Jinhan'da sık, su geçirmez ipek yaparlardı. Baekje'de sarı vernik ağacı yetiştirirdi, küçük Çin çitlenbiğine benzerdi ama büyüktü. VI. ayda ağaçtan öz alınırdı, eşyalar verniklendiğinde sarı altın gibi olurdu, bunun parlaklığı göz kamaştırırdı.

- **Mesken:** Buyeo halkının sarayları, hazineleri, hapishaneleri vardı. Etrafı çitlerle çevrili yerleşimleri ve şehirleri daire şeklindeydi. Böylece onların daha

yerleşik bir hayat sürdürdükleri söylenebilir. Mahan'da insanlar yerleşimlerde karışık bir şekilde yaşarlardı, oturdukları yerlerin etrafında şehir surları yoktu. Sazlardan ve topraktan ev yaparlar ki toprak tümseği andırırdı. Evlerin kapısı göğe açılırdı. Tong Zhi'nın bir yerinde "sudu" adlı yerlerinden, bunun önüne Tanrılar için dikilmiş çıngraklı direklerden bahsedilmektedir.³⁹

- **Kurban:** Goguryeo'luların tapınakları, ruhları ve tanrıları vardı. Toprak ve tahıl tanrısını çok severlerdi. 10. ayda büyük kurultay yaparlar, Tanrı'ya (göğe) kurban sunarlardı. Bu memleketin doğusunda büyük bir mağara vardı, 10. ayda buraya giderek kurban keserlerdi. Buyeo'lar savaş işlerinde Tanrı'ya (göğe) kurban keserler. Yine Buyeo'lar 2. ayda Tanrı'ya (göğe) kurban keserdi. Yemaeg'ler ruh (ruhi varlık) için kaplan kurban ederlerdi. Mahan memleketindeki yerleşimlerin hepsi Tanrı'ya bir insan kurban ederlerdi, bu Tanrı'ya "gögün efendisi" derlerdi. Baekje hükümdarı II., V., VIII. ve XI. ayda Tanrı'ya (göğe) ve yine her yıl atasının dört tapınağına kurban keserdi.

- **Evlilik:** Goguryeo hakkında evlenen kadın için başlık parası yoktu. Gelecek itibarıyla çok utangaçtılar. Yemaeg'lerde aynı aileden olanlar evlenmezlerdi. Jinhan'da gelin alma, merasimlerle olurdu. Baekje'lilerin evlenme adetleri ise Çinlilerininki gibiydi.

- **Cenaze:** Goguryeo hakkında baba, anne ve kocaların arkasından tutulan yasin şekli ve giyilen elbise Çin'dekiler gibiydi. Ağabey ve kardeşlerinki üç ay ile sınırlanırdı. Buyeo'lar ölülerini gömerlerdi, iç tabut vardı ama dış tabut yoktu. Yas tutulurken erkek kadın herkes bembeyaz giyinir, evli kadınlar yüzlerini örterlerdi. Genel olarak bu adetleri Çin'dekiler gibiydi. Doğu Okjeo'da ölenler için büyük bir ağaç tabut yaparlardı, 10 küsur zhang (yaklaşık 3.3 metre) uzunluğundaydı. Bunun bir başına kapak yapılırdı ve böylece tabut ev gibi olurdu. Yeni ölen birisi önce toprağa bırakılır, derisi ve eti tükenince kemiği topraktan alınarak bu tabuta konulurdu. Aile mensuplarının hepsi bir tabutta yer alırdı. Tabutu kiremitle örterler, içine pirinç koyarlardı. Yemaeg'lerde hastalıktan ölenlerin evi boşaltılıp kullanılmaz, yeniden ev yapılırdı. Mahan mezarlarında iç tabut vardı ama dış tabut yoktu. Baekje'de ölen baba, ana ve kocanın ardından üç yıl yas tutulurdu, cesedi diğer akrabalar gömerlerdi.

- **Silah:** Goguryeo askerleri zırh, yay, tüfek, yay, ok, teber, kalkan, mızrak, kısa mızrak kullanırlar. Burada güzel yaylar yapılır, buna Mo 貂'luların yayı denilir. Buyeo askerleri yay, ok, kılıç, mızrak kullanırlardı. Herkes zırh kuşanırdı. Yemaeg'lerin üç zhang (yaklaşık 10 metre) uzunluğunda mızrakları vardı, birkaç kişi bu mızrağı tutar ve savaşta adımlarıydı. Sandal ağacı yayları burada yapılırdı. Mahan'lular yay, kalkan, mızrak, kürek kullanmada mahirdirler. Baekje askerleri yay, ok, mızrak, kılıç kullanırlar. Ata binmeye, ok atmaya çok önem verirlerdi.

- **Eğlence:** Goguryeo'da xianqin, zheng gibi telli; bili, hengchui, xiao gibi nefesli; davul gibi vurmali müzik aletleri vardı. Jinhan hakkında davul, qinse (bir tür telli çalgı) çok yaygındı.

³⁹ Tong Zhi, s. 3107a.

- **Hayvanlar:** Goguryeo topraklarında dağa kolayca tırmanan küçük atlar bulunurdu. Hayvan olarak sığır, domuz vardı, domuz esasen beyaz renkliydi. Buyeo halkı çok iyi atlar yetiştirirdi, burada bolca sansar yaşardı. Doğu Okjeo'da sansar çoktu; balık, deniz ürünleri çıkardı. Yemaeg topraklarında leopar çoktu. Üç chi (yaklaşık 1 metre) yüksekliğinde atlar vardı. Buradaki denizden derisi benekli balıklar çıkardı ki çok eski devirlerde bunlar Çin'e haraç olarak sunulurdu. Mahan'lılar ince kuyruklu tavuk yetiştirmekteydi, bunun kuyruğu 5 küsur chi (1,5 metreden fazla) uzunluğundaydı. Ata, öküze binmeyi bilmezlerdi, at-öküzlerin tamamı yabani yaşardı, tabiatta kendi kendine yok olurlardı. Jinhan'da ise sığıra, ata binilirdi. Baekje'de deve, katır, eşek, koyun, kaz, ördek gibi hayvanlar bulunmazdı.

- **Tarım:** Goguryeo toplumunda çiftçilik nadirdi. Kendi kendine yeten bir yer değildi. Buyeo toprakları beş tahılı yetiştirmeye uygundu ama beş tür meyve çıkmazdı. Doğu Okjeo topraklarında beş tür tahılın yetişebildiği topraklarda çok çeşitli ürünler ekilirdi. Mahan halkı tarımı bilmekteydi. Burada armut büyüklüğünde kestane yetişiyordu. Jinhan'da toprak çok bereketliydi, güzeldi, beş tahıl yetiştirmeye uygundu. İpek böceği ile dut yetiştirmeyi bilirlerdi. Baekje'de beş tür tahıl, çeşitli sebze-meyveler yetiştirirdi. Silla'da toprak çok bereketliydi. Burada beş tür tahıl, çokça dut, kenevir, türlü sebze-meyveler ekilirdi.

- **Maden:** Buyeo memleketinde kızıl yeşimtaşı, hünnap gibi büyük güzel inciler çıkardı. Doğu Okjeo'dan tuz elde edilirdi. Yemaeg'lerde inciyle, yeşimtaşıyla mücevher yapılmazdı. Jinhan memleketinden demir çıkardı; Mahan, Yemaeg, Japon halkları bunu alırlardı.

- **Falcılık:** Buyeo'lar sığır kesip toynaklarına bakarlar, toynaklar ayrı ayrı ise bela, toynaklar bir arada ise talih geleceğine inanırlardı. Yemaeg'ler ise şafak vakti yıldızları gözlerler, yılın bereketli geçip geçmeyeceğini önceden bilirlerdi. Baekje'lilerde kaplumbağa falı vardı.

Eski Türk Kültürü İle İlişkiler

Kore ile Türk kültürü arasındaki ilişkilerde genel olarak sadece at kurbanı ve erkeğin ölen kardeşinin eşini alması (leviratus) üzerinde durulmaktadır.⁴⁰ Daha çok Çin kültürünün tesirlerinden bahsedilmekte hatta Kore kültürü "*Çin kültürünün bir kısmı*" olarak değerlendirilmektedir.⁴¹ Bununla beraber eski Kore kültürü ile eski Türk kültürü arasında çok daha fazla benzerlikler bulunmaktadır:

- Eski Kore insanının kişiliği ile ilgili haberler bozkırda yaşayan Türklerin kiyle birebir benzerlik göstermektedir. Her iki milletin fertleri için içtenlik-samimiyet; aza kanaat getirme; utangaçlık; cesurluk, korkusuzluk ama uysallık-ağırbaşlılık söz konusudur. Her iki millet için sürekli olarak insanların daima tedbirli, savaşa hazır oldukları kaydedilmektedir.

- Çinliler Türklerin ve Korelilerin toplum yapısında büyük-küçük, kadın-erkek farkının olmamasını toplumda düzenin olmamasıyla izah etmektedirler; çünkü eski Çin toplumunda bu tür ilişkiler çeşitli kurullarla, ritüellerle

⁴⁰ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996, s. 30-31.

⁴¹ Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Ankara 1986, s. 248.

belirleniyordu, herkesin yeri ayrıydı, en başta kadın-erkek ayrımı söz konusuydu. Eski Kore ile Türk kültürlerinde toplumda bu tür bir tabakalaşmanın, hiyerarşinin olmaması çok önemli bir ortak kültür unsurudur. Nitekim Çin kaynaklarında Çinlilerin, Hunların baba-oğul aynı çadırda yatmalarına, yöneten-yönetilen arasında fark olmamasına, insanların aynı statüde olmasına şaşırıldıkları kaydedilmektedir.⁴² Yine Çinliler Töleslerin kızılı erkekli bir yerde, karışık oturmalarına hayret etmektedirler.⁴³

- Eski Koreliler dağlara çok kıymet verirlerdi. Dağ kültürünün çeşitli kaynakları olabilir. Benzer kült Türklerde de vardır. Türklerin kutsal dağları bulunmaktadır. Dağlarda bütün canlıları koruyan varlıkların olduğuna inanılmıştır. Eski Türkler yüksek dağlara çıkıp kurban keserlerdi. Dini törenler yüksek dağ tepelerinde yapılırdı. Aynı durum Korelilerde de söz konusudur.

- Dağ ve ovalarının her birinde Kore boyları ve kabileleri yaşar, kimse kimseye karışmazdı. Bu bilgi çok önemlidir. Eski Türklerin de konar-göçer yaşayan boyları, yazları dağlık arazide, kışları alçak ovalarda yaşarlardı. Bu yaylak-kışlak hayatında herkesin yeri, toprağı, otağı belliydi, kimse kimseye karışmazdı.

- Korelilerde şehirlerde, bozkırda boy halinde yaşayanlar arasında ihlal-tecavüz yapanlar derhal cezalandırıldı. Kişiyi malıyla canıyla ceza kesilirdi. Bu yüzden toplumda ihlal-tecavüz çok azdı. Eski Türklerde de ihlal-tecavüz için ağır cezalar bulunuyordu, böylece suç oranı çok düşüktü. Korelilerde cezalar derhal yerine getirilirdi; adam öldüren öldürülür, ama aile fertleri köle yapılmazdı. Hırsız, çaldığı malı tazmin etmek zorundaydı. Türklerde de aynı durum söz konusudur. Mesela Hunlarda hırsızlık yapanın malına el koyulur, suçu küçük olanların kemikleri kırılır, suçu büyük olanlar ise öldürülürdü.⁴⁴ Cezanın şahsiliğı ilkesi, yani cinayet işleyen biri sebebiyle aile fertlerinin köle yapılmaması Türkler ile Korelilerde ortak bir hukuk kuralıdır.

- Koreliler ata binmeye, ok atmaya çok önem verirlerdi. Mahan halkı yayı, kalkanı çok iyi kullanırdı. Mo 𐰽𐰺𐰽𐰾'ların yayı denilen meşhur yaylardan yaparlardı. Bu ise hafif silahlı yani oklu atlı ordu düzenidir ki Kuzey Türklerinde aynıdır. Mesela Hun insanı daima binicilik, okçuluk talimi yapardı.⁴⁵

- Koreliler bir dizi kırıp selam verirlerdi. Eski Türklerde de böyle selamlaşma vardı, hatta buna "*Hun selamı*" denirdi.⁴⁶ Değişik kültürlerde farklı farklı görülen selamlaşma usulünün bu iki millette ortak görülmesi oldukça önemlidir.

- Korelilerin ruha ve Tanrı'ya inandıkları kaydedilmektedir. Çin kaynaklarında Türkler için de benzer ifadeler bulunmaktadır. Nitekim Goguryeo halkının 10. ayda doğrudan Tanrı'ya kurban kestikleri kaydedilir. Buyeo'lar 2. ayda, yine savaş olduğu zamanlarda Tanrı'ya (göge) kurban keserlerdi. Tanrı'ya kurban kesme adeti aynen Türklerde, mesela Hunlarda da vardı.⁴⁷

⁴² Han Shu, s. 3760.

⁴³ Tong Dian, s. 5399.

⁴⁴ Han Shu, s. 3752.

⁴⁵ Han Shu, s. 3760.

⁴⁶ Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, Cilt: VII-VIII/1, 1942, s. 167.

⁴⁷ Han Shu, s. 3752.

- Mahan halkı 5., 10. ayda bayram yapar, toplanır, eğlenirdi. Goguryeo, 10. ayda büyük kurultay yapardı. Türklerde de 5. ayda, yine sonbaharda kurultaylar düzenlenirdi. Mesela Hunlarda yılın ilk ayı küçük; 5. ayda ve sonbaharda ise büyük kurultay olurdu.⁴⁸

- Koreliler ile Türklerde mağara kültü, birbirine benzemektedir. Goguryeo'nun doğusunda büyük bir mağarada 10. ayda kurban kesilirdi. Gök-Türklerde de devlet erkanı yazın mağarada kurban keserdi.⁴⁹ Mağara kültünü, Çinlilerin mağara tanrısı ile ilişkilendirenler⁵⁰ varsa da çok doğru değildir kanaatindeyim. Nihayetinde bazı halkbilimcilerin tespitlerine göre Türklerde (Hun, Tabgaç, Gök-Türkler) ve Korelilerde menşe efsanesinde mağara önemli bir kült olarak görülmektedir.⁵¹

- Unvanlarda hayvan adları kullanma adeti, iki millette de görülmektedir. Buyeo'ların devlet idaresinde at, sığır, domuz, köpek gibi hayvanların adlarıyla anılan makamlar vardı. Gök-Türklerde de devlette görevli olanların bazılarının unvanlarında hayvan adları görülmüyordu.⁵²

- Koreliler silah olarak zırh, yay, tüfek, yay, ok, teber, kalkan, mızrak, kısa mızrak, kılıç kullanırlar. Türklerde de yay, ok, zırh, mızrak, kılıç gibi aynı türden silahlar bulunuyordu.⁵³

- Eski Korelilerde çocukların başı yassılaştırıldı. Arkeolojik çalışmalara göre aynı adetin Türklerde, mesela Avrupa Hunlarında olduğu görülmektedir.⁵⁴ Gök-Türkler devrinde Kuça'daki Saka kültürüne mensup topluluklarda çocuk doğduğunda başını tahtayla yassılaştırırlardı. Saçlarını kafatasının tepesine kadar keserlerdi.⁵⁵ Aynı devirlerde Kaşgar'da çocuk doğduğunda, ana babası uzun olsun diye çocuğun başını tahtayla sıkırlardı.⁵⁶ Bu adet Türkistan'daki bazı Saka toplulukları arasında görülmüyordu.⁵⁷ Hâlâ bugünkü Çin'deki bazı kırsal bölgelerde çok nadir de olsa vardır, uygulamanın şans ve bereket getirdiğine inanılmaktadır.

- Eski Korelilerde, Tanrı için dikilmiş çingraklı direğin bulunduğu "sudu" adlı yerler bulunuyordu. Bunun Çin'deki karşılığını bulmaya çalışanlar olmuştur.⁵⁸ Halbuki bu, kurban töreni ile ilgili bir Türk adeti olabilir. Bu tür yapılar eski Türklerde de vardır. Doğu Altay'da yayılan eski Türklerin kare tapınak yapılarında çokça ağaç direk kalıntıları çıkmıştır. Rus ve Moğol arke-

⁴⁸ *Han Shu*, s. 3752.

⁴⁹ *Tong Dian*, s. 5404.

⁵⁰ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 31.

⁵¹ Eunkyung Oh, "Türkler ve Korelilerin Türeyiş Efsanelerini Mukayese Çalışması", *Milli Folklor*, 27, 1995, s. 36.

⁵² *Tong Dian*, s. 5402.

⁵³ *Tong Dian*, s. 5403.

⁵⁴ Susanne Hakenbeck, "Hunnic' Modified Skulls: Physical Appearance, Identity And The Transformative Nature Of Migrations", *Mortuary Practices and Social Identities in the Middle Ages*, Editors: Duncan Sayer - Howard Williams, Publisher: Exeter University Press, January 2009.

⁵⁵ *Zhou Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 917.

⁵⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6233.

⁵⁷ Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya", s. 167.

⁵⁸ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 31.

ologlara göre kare setlerin ortasındaki ağaç direk kalıntısı, yine bazı yerlerde at kalıntısı, onun çevresinde ise atın kol, bacak, diş gibi kemiklerinin bulunması, belki de atın kafasının direğe geçirilip kol ile bacaklarının asıldığı bir ibadetin veya kurban etme geleneğinin izi olabilir.⁵⁹ Böyle bir ilgiyi araştırmacıların dikkatine sunmak istiyorum.

- Eski Koreliler Tanrı'ya (göğe) kurban sunarlardı. Böylece onlarda bir gök kültünün veya Gök-Tanrı kültünün olduğu anlaşılmaktadır. Bu kült, eski Türklerde aynen mevcuttur.

- Korelilerde ağabey öldüğünde küçük kardeş ağabeyinin karısıyla evlenirdi. Aynı adet Türklerde de vardı. Modern bilim literatüründe "leviratus" denilen bu uygulama, her iki millet için Çin kaynaklarında açık olarak kaydedilmektedir.

- At kurban etme, her iki kültürde yer alan çok önemli bir ortak unsurdur.

- Yemaeg'lerde aynı aileden olanlar evlenmezlerdi. Türklerde de dışarıdan evlenme esastır. Bu adet Türkistan'ın çoğu yerinde hâlâ katı bir şekilde uygulanmaktadır.

- Menşe efsaneleri bakımından da birkaç söz söylemek gerekir. Koreli bilim adamı Kim Chöng-hak, Silla'nın kurucusu Hyeoggeose ve Goguryeo Hükümdarı Dongmyeong'un menşe efsanelerinde, yumurta mitleri formunda güneşe tapınma adeti görmektedir. Yazara göre eski Kore yumurta mitolojisi, Korelilerin Sibiryaya Yakutları gibi Türk halklarıyla kesinlikle akraba olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁰

- Her iki milletin menşe efsanesinde anaerkil öge ön plana çıkmaktadır.⁶¹ Korelilerde dişi ayıdan, Türklerde dişi kurttan türeme bunun en önemli göstergesidir.

- Korelilerin ve Türklerin kahramanlık destanlarında önemli benzerlikler vardır. Mesela Goguryeo'nun kurucusu Jumong'un ile Özbek Alpamış'ın destanlarında kahramanın soyluluğunun, olağanüstü doğumunun, başından geçenlerin ve nihayetinde kazandığı zaferin anlatıldığı olay örgüleri, yoğun bir şekilde Sibiryaya Şamanlığı geleneklerinin etkisindedir.⁶²

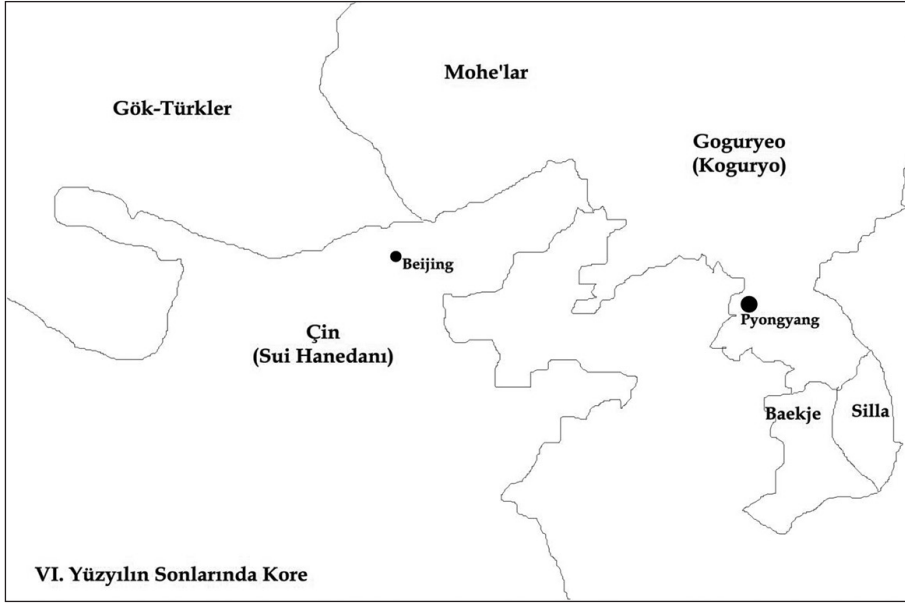
- Çin kaynakları dışında arkeolojik bakımdan bir kaç cümle yazarak bu benzerliklerin gayet tabii olduğunu vurgulamak istiyorum. Koreli arkeolog Kim Wöl-lyong, en erken Neolitik karbon tarihini M.Ö. 5000'e, Osan-ni sitesinde Paleo-Sibiryalı Neolitik kültürle bağlantılı olarak tarihlemektedir. Bu kültür, Sibiryaya'dan gelmiş, Osan-ni üzerinden Kore'nin güneydoğu kıyılarına ulaşmıştır. O'na göre ilk Koreliler, Paleo-Asyalılardı, Baykal Gölü etrafından göç etmişlerdi. Bu yüzden bugünkü Sibiryalıları benziyorlardı. Yarımadaya göç ettikten sonra ise okyanus ve ırmaklar boyunca balıkçılık ve avcılıkla geçinmişlerdi. Yine çömlekler, Korelilerin Sibiryalı Paleo-Asyalıların torunları olduklarını göstermektedir.

⁵⁹ Ulziibayar Sodnom, "Gök-Türk' Olarak Adlandırılan Arkeolojik Yapı Dizininin Tarihi", *Türk Moğol Tarihi*, Ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 115.

⁶⁰ Pai, *a.g.e.*, s. 88.

⁶¹ Oh, "Türkler ve Korelilerin Türeyiş", s. 36.

⁶² Eunkyung Oh, "Kore Cumong ve Özbek Alpamış Kahramanlık Destanlarında Olay Örgüsü", *Milli Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 93, 2012, s. 99.

Kaynaklar

EBERHARD, Wolfram: "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *İstanbul Üniv. Türkiyat Mecmuası*, Cilt: VII-VIII/1, 1942.

_____ : *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Ankara 1986.

_____ : *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996.

HAKENBECK, Susanne: "Hunnic' Modified Skulls: Physical Appearance, Identity And The Transformative Nature Of Migrations", *Mortuary Practices And Social Identities In The Middle Ages*, Editors: Duncan Sayer - Howard Williams, Publisher: Exeter University Press, January 2009.

Han Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Jin Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

OH, Eunkyung: "Türkler ve Korelilerin Türeyiş Efsanelerini Mukayese Çalışması", *Milli Folklor*, 27, 1995.

_____ : "Kore Cumong ve Özbek Alpamış Kahramanlık Destanlarında Olay Örgüsü", *Milli Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 93, 2012.

PAI, Hyung Il: *Construction "Korean" Origins*, Massachusetts 2000.

Sanguo Yishi, Haz. Kwon Seok Hwan - Chen Puqing, Changsha ("Samguk Yusa" Metni), 2009.

San Guo Zhi, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Shi Ji, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

SODNOM, Ulziibayar: "'Gök-Türk' Olarak Adlandırılan Arkeolojik Yapı Dizininin Tarihi", *Türk Moğol Tarihi*, Ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Sui Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Tong Dian, Zhonghua Shuju, Beijing 2003.

Tong Zhi, Shangwu, Shanghai 1935.

Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

XU, Stella: *Reconstruction Ancient Korean History: The Formation Of Korean-ness In The Shadow Of History*, Lanham 2016.

Wei Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Zhou Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

BİR RUS MÜHENDİSİNİN (T.S. BURNAŞEV) GÖZÜYLE ŞAH MURAD DEVRİNDE BUHARA EMİRLİĞİ

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

Buhara Hanlığı'nın bir emirlik idaresine dönüşmesinde geniş çapta yapmış olduğu ıslahatlar ile oldukça önemli bir rolü olan Şah Murad Türk Dünyası'nda XVIII. yüzyılın en dikkat çekici liderlerinden biridir. Mütevazı ve dindar şahsiyeti ile temayüz etmiş bir hükümdar olan Şah Murad idari, mali, askeri, kültürel, dini vb. hususlarda İslam şeriatına göre yapmış olduğu düzenlemelerle köhneleşmiş devlet nizamını yeniden yapılandırmış ve farklı vilayetlerin ayrılmış eğilimlerini ortadan kaldırarak merkezi otoriteyi sağlamıştır. Aynı zamanda devletin ihyası için Amuderya'nın sol tarafında kalan bölgelerin hâkimiyet altına alınması amacıyla İranlılar ve Afganlarla giriştiği mücadelelerle dikkat çekmiştir. 1785-1800 döneminde iktidarda kalan Şah Murad döneminin aydınlatılması için sınırlı sayıda kaynaklar mevcuttur. Bunlar arasında içeriği bakımından doğrudan onun devrinde Buhara Emirliği'ni esas alarak bu hususta ilgi çekici malumatlar veren Rus maden mühendisi olan Timofey Stepanoviç Burnaşev'in seyahatnamesi büyük ehemmiyet arz etmektedir. Zira o 1794-1795 kışında bizzat bulunduğu Buhara'da elde ettiği izlenimlere ve yapmış olduğu tespitlere dayanarak emirliğin idari, mali, askeri, hukuki, sosyal, kültürel, mimari vb. yönlerini detaylı bir şekilde aktarmıştır.

Anahtar kelimeler: Şah Murad, T.S. Burnaşev, Buhara Emirliği, Seyahatname.

A Russian Engineer's (T.S. Burnashev) Observations on Bukhara Emirate in the Reign of Shah Murad

Abstract

Shah Murad, who played an important role in the transformation of Bukhara Khanate into an emirate administration with a wide range of reforms he had carried out, was one of the most remarkable leaders of the 18th century in the Turkish World. Known as a leader with modest and religious personality, Shah Murad restructured the slummed state order and provided the central

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

authority by eliminating the centrifugal tendencies of different provinces with the administrative, financial, military, cultural, religious and similar regulations according to the Islamic Sharia. He also drew attention with the struggles he had with Iranians and Afghans for the sovereignty of the regions on the left side of Amu Darya for the restoration of the state. There are a limited number of resources available to illuminate the period of Shah Murad, who remained in power in the period of 1785-1800. Among these, a travel book of a Russian mining engineer Timofey Stepanoviç Burnashev, which provides attractive information related to this issue by taking the Bukhara Emirate directly in his era as a basis, is of great importance in terms of its content. He conveyed the administrative, financial, military, judicial, social, cultural, architectural and other similar aspects of the emirate based on the impressions and findings he obtained personally himself in the winter of 1794-1795 in Bukhara.

Keywords: *Shah Murad, T.S. Burnashev, Bukhara Khanete, Travel Book.*

Giriş

Buhara Hanlığı'nda Nadir Şah'ın istilasıyla birlikte başlayan istikrarsızlık süreci Muhammed Rahim Atalık'ın Ebulfeyz Han'ın oğullarını birbiri ardına ortadan kaldırarak 1756 yılında Han tahtına çıkmasıyla tamamlandı. Böylece Buhara Hanlığı'nda iktidar Mangıt kabilesine geçti. Muhammed Rahim'in ülkede isyan çıkaran ayrılıkçı hareketleri tamamen ortadan kaldırmak için giriştiği mücadele 1758 yılında aniden ölmesiyle birlikte kesintiye uğradı. Oğlu olmadığından dolayı Han tahtına çıkarılan kızından olma torunu Fazıl Töre henüz altı yaşındaydı. Onun çocuk yaşta olmasından dolayı devlet işlerini yürütme kabiliyetinden yoksun bulunması nedeniyle kısa süre içerisinde Buhara'dan uzaklaştırılmasıyla birlikte yönetici zadedânın desteği ile hâkimiyet Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy'e geçti. Ancak Danyal Biy ülkede çıkan iç isyanları ve Özbek kabilelerinin merkezi otoriteyi sarsan faaliyetlerini önlemekte güçlük çekti. Bu yüzden mutabakatla Buhara tahtına Cengiz Han soyundan Ebulgazi adlı biri çıkarıldı. Ne var ki, yine de Buhara'da gerçek iktidar Danyal Biy Atalık'ın elinde kaldı. Onun 27 yıl süren uzun saltanat döneminin sonunda Buhara Hanlığı'nın siyasi istikrarı bozuldu ve ülkedeki ekonomik durum ağırlaştı. Halkın üzerine yüklenen külfetli vergiler ve diğer ölçüsüz mükellefiyetler sosyal muvazenenin de bozulmasına yol açtı.¹ İşte böylesine ağır şartlar altında Buhara Hanlığı yönetimine gelen Şah Murad gerek ıslahatları gerekse de askeri faaliyetleri ile ülkenin siyasi istikrarını yeniden sağladı. Aynı zamanda Ebulgazi Han'ı tahttan indirerek Buhara Hanlığı'nı Emirlik idaresine dönüştürdü. Böylece devlet yönetiminde temel kaynak olarak Cengiz geleneğinin yerini tamamen İslam şeriatı aldı.

Ne yazık ki, seferleri, ıslahatları ve mütevazı şahsiyeti ile Türkistan tarihinde derin izler bırakan Emir Şah Murad'ın saltanatı döneminde (1785-1800) Buhara Hanlığı'nın tarihinin derinlemesine aydınlatılması için yeterli kaynak yoktur. Bu açıdan 1795 yılı başlarında Buhara'da bulunan bir Rus maden mühendisi olan T.S. Burnaşev'in seyahat notları oldukça kıymetlidir.

¹ Mirzâ Abdal Azîm Sâmî, *Ta'rih-i Salâtin-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie teksta, predislovie, perevod i primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostočnoy Literatury, Moskva 1962, s. 41-50.

T.S. Burnaşev'in Buhara Seyahati ve Raporu Hakkında

Esasen Sibirya'da görevli bir maden mühendisi olan Timofey Stepanoviç Burnaşev (1772-1849)'in hayatı hakkında çok fazla malumat bulunmamaktadır. O, 1794-1795 yıllarında resmi görevli olarak Buhara'ya, daha sonra da 1800 yılında Taşkent'e yaptığı seyahatlerle ünlüdür. Onun konumuzla alakalı olarak Rusya'ya döndükten sonra Buhara'da bulunduğu sırada başından geçenleri ve gördüklerini anlattığı istihbarat raporu, uzun bir süre sonra seyahat notları olarak 1818 yılında *Sibirskiy Vestnik* adlı akademik dergide G.İ. Spasskiy tarafından derlenerek yayınlanmıştır.²

Timofey Stepanoviç Burnaşev'in Buhara'ya gerçekleştirdiği seyahatte kendisine Aleksey Sevastyanoviç Beznosikov adlı bir astsubay da eşlik etmiştir. Onların esas görevi Rus Ordusu'nun Sibirya Hattı'nın komutanı olan General Ştrandman'ın başta Buhara Emiri Şah Murad olmak üzere Türkistan'ın diğer hükümdarlarına hitaben yazdığı mektupları sahiplerine ulaştırmak ve Türkistan hakkında istihbarat toplamaktır. T.S. Burnaşev ve A.S. Beznosikov bu amaçla 1794 yılı Sonbaharında Omsk Kalesi'nden yola çıktılar. Sırasıyla Troitsk, Turgay Nehri, Aral Gölü kenarındaki Karakum, Kızılkum, Kuvanderya Nehri, Yeniderya Nehri ve Kızkale istihkâmı güzergâhından yaklaşık üç ay süren bir yolculuğun ardından 1795 yılı Ocak ayının sonlarında Buhara şehrine ulaştılar.³

T.S. Burnaşev'in Buhara seyahatnamesinde Kazak bozkırı üzerinden Buhara'ya kadar olan yolun ve dönüşte Yedikale ve eski Kızkale Şehri kalıntılarının tasviri detaylı bir şekilde sunulmuştur. Bundan başka kendisinin Buhara'ya gelişi, kervansarayda kalması, Buharalı bürokratlarla yaptığı görüşmeler, Buhara şehrinin tarifi ve iklimi, halkın sosyal ve iktisadi vaziyeti, ticaret, para basımı, Buharalıların etnik, kültürel ve dini yapısı, Emirlik ordusunun vaziyeti ve silahları, halkın mustarip olduğu hastalıklar vb. ilgi çekici hususlar anlatılmıştır. Bu yüzden onun seyahatnamesi, Buhara Emirliği'nin Şah Murad devri (1785-1800) tarihinin aydınlatılması açısından oldukça önemli bir kaynaktır.

Şah Murad Dönemi Buhara Emirliği Tarihine Kısa Bir Bakış

Emir Şah Murad Danyal Biy'in dokuz oğlundan biriydi.⁴ Babası ona Beg Can adını vermişti. Şah Murad ise esasen onun unvanıydı. Emir Masum olarak da bilinen Şah Murad Buhara tahtına oturmadan evvel Karşi ve Semerkant'ta Hâkim (Vali) olarak bulundu. Gençlik yıllarında Buhara'da şöhret sa-

² T. Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. i Obratno 1795 godu", *Sibirskiy Vestnik*, Ç. II, III, S. Peterburg 1818, s. 37-110.

³ *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856*, İzd. Sagu, Taşkent 1955, s. 27.

⁴ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'asie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'H'égire*, (1740-1818), Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876, s. 120-121. Mirza Alim Mahmud Hoca'ya göre ise Danyal Biy'in Masum (Şah Murad), Mahmud, Ömer, Fazıl, Sultanmurad, Rüstem, Kencaali, Yakub, Toktamış, Derviş ve Recebali isimli on bir oğlu vardı, *Tarihi Turkistan*, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2009, s. 169.

hibi Nakşibendi şeyhlerinden Sefer'in talebesi oldu ve onun tesirinde kaldı.⁵ O Şeyh Sefer'in emri gereğince derviş kıyafetleri giyinerek pazarlarda pirinin istediği basit işleri yapıyordu. Babasının günahlarından dolayı halktan af diliyordu.⁶ Ülkenin iç durumunun istikrarsızlığa düşmesi ona Buhara tahtının yolunu açtı. Şah Murad son günlerinde kendisini halefi olarak ilan eden babası Danyal Biy Atalık'ın onayıyla finans işleri başta olmak üzere devlet işlerine müdahale etmeye başladı.⁷ Onun Buhara'da otoriteyi ve düzeni sağlamak için attığı ilk adımlardan birisi ülkenin istikrarsızlaşmasında ve yönetimde yapılan suiistimallerde şeriat kurallarına aykırı hareket ederek sorumluluğu bulunan (esasen bir köle ve henüz Muhammed Rahim'in iktidarından beri vezir payesine sahip) Devlet Biy Kuşbegi ve (basit bir Fars âdeti olan nargile içmekle suçladığı) Kazı-Kelan Nizameddin Hoca'yı öldürtmesiydi.⁸

73 yaşında vefat eden Danyal'ın 27 yıllık hâkimiyetinin sonunda Buhara toplumunun bütün katmanlarında iktidara karşı muhalefet oldukça arttı. Zira Emirler ve Hakimler arasında İslam şeriatının yasakladığı şarap tüketimi ve kumar oyunları yaygınlaşmıştı. Eminane ve Vekilane tipi vergilerden halk adeta nefes alamaz hale gelmişti.⁹ Buhara'nın ileri gelenleri ve tüccarlar Danyal'ın yerine Şah Murad'ın geçmesini istiyordu. Ancak Şah Murad ilk başta

⁵ Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002, s. 76-77; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 75-76. Mirza Alim Mahdum Hoca Şah Murad'ın dindar şahsiyeti ve Şeyh Sefer'e mürit olması hususunda şunları yazmıştır: "Padişah olmadan önce Şeyh Sefer ismindeki zata mürit olur. Şeyh -sen zalimsin ve zalimin oğlusun, nitekim riyazete, hizmete ve şeyhlere dayanacaksın", dediğinde Şah Murad Biy doğru olacağına yemin edip, hor ve zelil bir şekilde hamallık yapardı. Halk onu meczup zannederdi. Babası her ne kadar onu vazgeçirmek için -sana hazinede vazife vereceğim- dese de kabul etmeden, tam bir yıl hizmet edip, şeyhin nezdinde kabul gördü.", a.g.e., s. 170.

⁶ Mirza Şems Buhari'nin yazmalarında gerçek şu şekilde tarif edilmiştir: "O babasından arda kalan servetten kendi payına düşen hisseyi almayı dahi reddetti: -gaspla ve hukuksuzlukla elde edilen paralarla ellerimi tenzil etmeye hiçbir zaman razı olmadım- dedi. Yırtık pirtik elbiseler giyinip, boynuna kılıç asarak Buhara sokaklarında dolaştı, rahmetli babasının cürümlerini ve suçlarını affetsinler diye halka adeta yalvardı...", o Nekotorh Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861, s. 79.

⁷ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 50; Mirza Alim Mahdum Hoca, a.g.e., s. 170.

⁸ Ahmed Doniç, *İstoriya Mangıtskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967, s. 27; V.V. Bartold, *Soçineniya*, T.2, Ç.1, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963, s. 280. Ahmed Doniç Kadı Nizameddin'i Seyid soyundan gelmesine rağmen tecavüzcü ve rüşvetçi olmakla suçlamaktadır, a.g.e., s. 28. Kuşbegi ve Kadı'nın öldürülmeleriyle alakalı olarak Mirza Alim Mahdum Hoca *Tarihî Türkistani* adlı eserinde şöyle yazmaktadır: "Bir gün Şah Murad mirza babasına -bütün memleket ve onun gelirleri Kuşbegi'nin tasarrufunda, bizler muhtaç haldeyiz, buna ne deva olur? diye- sorduğunda Emir Danyal -ben de bu işi biliyorum, fakat çaresini bilmekten acizim-demıştır. Şah Murad Mirza -devayı ben biliyorum- diyerek Hokand'dan elçi geldiğinde bir bahane ile Kuşbegi'ni çağırıp, hilvat evinde hazırlattığı cellatlar ile karnını yarıp öldürür. Bu olaydan bir yıl sonra Kadı Nizameddin'in de aynı akıbete uğradı. Şah Murad Biy ve Danyal'ın Kadı Nizameddin'e bir zamandan beri kinleri de vardı. Çünkü bir zamanlar Şah Murad padişahlık yemeğinde çekinerek kendi masasında hayatını idame ettirmek için hizmetçilik yapmıştı. Danyal Biy Kadı Nizameddin'e oğlu Şah Murad'ı şikâyet ettiğinde, Kadı -Allah'a şükür büyümüş ve feraset sahibi oğullarınız var, bu ise devlet ve memlekette ismi kötüye çıkmış ve namussuz, bu davadan vazgeçseniz hiçbir farkı olmaz-, demiş idi. Bu sözlerden Danyal Biy üzgün, Şah Murad da bu sözleri işitip Kadıya kin gider. Kadı da daima korku içinde olup, Danyal Biy'e sığınıp, Şah Murad'dan korku ve çekince duyardı", a.g.e., s. 169-170.

⁹ Ahmed Doniç, a.g.e., s. 27.

hükümdar olmak istemedi ve bir süre daha züht hayatı yaşamaya devam etti. Böylece bir süre tüm vaktini Buhara şehrinin baş mescidinde (mescid-i kelan) ibadetle geçirdi. Hatta “*Ayn-ül Hikmet*” (Bilgeliğin Kaynağı) adlı bir eser yazdı. Bu sırada ülkenin içerisine düştüğü kargaşadan ve başkent Buhara’da hâkimiyet için Şah Murad’ın kardeşlerinin de karıştığı ve yaklaşık bin kişinin öldüğü kanlı çatışmalardan ancak onun liderliğinde çıkılabileceğini değerlendiren Danyal Biy’in Buhara tahtına oturttuğu Ebulgazi Han, Buhara zadedânıyla birlikte ondan Atalık makamına gelmesini talep etti. Neticede kardeşlerinin anlaşmazlığı, Buhara’daki halk arasındaki kargaşa ve özellikle Şehrisebz’in isyancı Hâkimi Niyaz Ali Biy’in ordusunun Buhara sınırlarına kadar dayanması onu Buhara Hanlığı’nın yönetiminde dizginleri ele almaya mecbur etti. Ordunun başına geçen Şah Murad, Niyaz Ali Biy’in ele geçirdiği Hisar ve Karşı’yi geri aldı ve onu ülkenin sınırlarının dışına kadar kovalayarak ayaklanmayı bastırdı.¹⁰

Şah Murad hâkimiyetinin ilk senesinin sonunda yönetimden memnuniyetsiz Buhara zadedânıyla işbirliği yapan kardeşi Toktamış Biy’in başarısız bir suikast girişimine maruz kaldı. Toktamış Biy’in emri ile Feridun isimli bir kişi bir gece Şah Murad’ın yüzüne bıçakla saldırdıysa da ona zarar veremedi. Bunun neticesinde Şah Murad Toktamış’ı Çarçuy’a sürgüne yolladı, Feridun’u da astırdı.¹¹

Emir unvanını kullanan ilk Buhara hükümdarı olan Şah Murad bununla iktidarına dini bir nitelik kazandırmayı arzuluyordu. Zira Emir, *Emir-ül Müminin* (inananların hükümdarı)’ın kısaltmasıdır. Bu unvanı ancak halifeler taşıyordu. Ne var ki, onun bu unvanı ne zaman kullanmaya başladığı tam olarak bilinmemektedir. O epey uzun bir süre naip unvanını, yani Han’ın “*vekili*” unvanını benimseyerek Hanlığı yönetti. O dönemde Buhara Hanı yukarıda bahsi geçen Cengiz Han soyundan gelen Ebulgazi diye biriydi. Fakat Ebulgazi sadece Han unvanını taşıyordu, gerçek iktidar ise ancak Şah Murad’a aitti.¹² Şah Murad Muhammed Rahim Han’ın dul eşi Ebulfez Han’ın kızıyla evlendi. Böylece bu evlilikten dünyaya gelen halefi Emir Haydar Cengiz kanı taşıdı.¹³

Kaynakların malumatlarına göre Cengiz Han soyundan gelen Ebulgazi Danyal Biy’in iktidarı zamanından beri sözde Buhara Hanı idi.¹⁴ Şah Murad devrinde o iki sene daha “*iktidarda*” kaldı. 1812-1813 yıllarında Türkistan’a gerçekleştirdiği seyahate dair kaleme aldığı notlarıyla meşhur Hindistanlı Mir İzzatulla bu hususta şöyle demektedir: “*Şah Murad Danyal Biy’in vefatı üzerine Hanlığın yönetimine geldi, sadece iki sene Ebulgazi Han’ın hakimiyeti altın-*

¹⁰ A. Vambéry, *a.g.e.*, s. 118-119.

¹¹ Mirza Alim Mahdum Hoca, *a.g.e.*, s. 170.

¹² V.V. Grigoryev, “Primeçaniya”, *O Nekotorih Sobitijah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861, s. 76.

¹³ V.V. Bartold, *a.g.e.*, s. 281.

¹⁴ Bkz. Dinçer Koç, “Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 234, İstanbul 2018, s. 155.

da kaldı. Sonra da onu tahttan feragat etmek zorunda bıraktı. Kendisi için Türk Sultanı'ndan temin ettiği fermanla resmi olarak Buhara Emiri olarak tanındı.¹⁵

Mirza Şems Buhari'nin verdiği bilgilere göre Ebulgazi Han Şah Murad'ın iktidarı zamanında ailesiyle Buhara'ya yakın Uifkent kasabasında koruma altında bulunuyordu. Yalnızca Cuma günleri ona çalma giydirerek namaz kılmak üzere Buhara'da mescide götürüyorlardı. Cuma namazının sona ermesinden sonra geri götürüyorlardı.¹⁶ Bu hususta T.S. Burnaşev'in verdiği bilgiler ise şöyledir:

“Şah Murad Bek ilk başta o zamanki Abdulgazi (Ebulgazi) Han'ın yanında Atalık veya yönetici oldu. Zira her hanın yanında bakan görüntüsünde bir atalığı oluyordu ve o çoğunlukla gücüyle hanın kendisi için tehlike arz ediyordu. O hakikaten Buhara ülkesinin otoriter hükümdarı oldu. O zaman Abdulgazi Han artık hiçbir sivil işe karışmadı ve tahtı bırakarak kendi aile efradıyla başkent Buhara şehrinin yakınında bulunan bir köyde yaşamaya başladı: ...onun yanına içerisinde tutulduğu kaleden dışarıya hiçbir yere çıkmasına müsaade etmemekle görevlendirilen bir muhafız dikmişlerdi; iaşesine de az bir miktar para tahsis edilmişti...”¹⁷

Ebulgazi'yi Han tahtından indirdikten sonra Şah Murad Buhara Hanlığı'nda resmi olarak da bütün hâkimiyeti ele geçirse de mütevazı bir hayat sürdü. “O ne dünyevi ne de uhrevi nimetlerden faydalandı ve hiçbir zaman ne iaşesi ne de kıyafeti hususunda endişe duydı. Onun bütün kıyafeti on iki dirhem tutarındaydı ve tahl gibi şeylerin tanelerini haşlayarak açlığını gideriyordu.”¹⁸ T.S. Burnaşev onun mütevazı ve dindar şahsiyetiyle ilgili olarak şöyle demektedir:

“Onun yalnızca iki tane karısı vardı, onların iaşesine oldukça cüzi bir miktarda para ayrılmıştı ve bu yüzden durmadan çeşitli el işleri yapmak zorundaydılar; Şah Murad Bek devlet işlerinden serbest olduğu vakitlerde aynı misalde oluyordu. O hiçbir fark belirtisi olmayan basit elbiseler giyiniyordu. Onun mutat yemeği ekmek ve sudan ibaretti. Halk onu Muhammed'in düsturunun hakiki takipçisi ve hatta mukaddes sayarak Hükümdara büyük saygı duyuyordu.”¹⁹

Mirza Şems Buhari'nin şu ifadeleri T.S. Burnaşev'in Şah Murad'la ilgili tasvirini desteklemektedir:

“aşırı tevazu sahibi olmakla, bütün geceleri ibadetle geçiren Şah Murad sırsız yetkiyle hüküm sürmesine rağmen gene de han tacını hiçbir zaman takmadı ve adının hutbede söylenmesine veya paraların üzerine basılmasına müsaade etmedi. O bu hususta -biz han soyundan değiliz, bizim dedelerimiz basit Özbeklerdendi- diyordu.”²⁰

¹⁵ *Travels in Central Asia by Meer Izzut-Oollah in the Years 1812-1813*, Calcutta 1872, p. 71.

¹⁶ Mirza Şems Buhari, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷ T. Burnaşev, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹⁸ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁹ T. Burnaşev, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁰ V.V. Grigoryev, *a.g.e.*, s. 76.

Neticede Şah Murad Alexander Burnes'in dediği üzere "bir hükümdardan çok, büyük bir ilahiyatçı olarak tanınırdı; fakat dostlarının Can Bey ismiyle tanıdığı kişiliğine, Özbekler tarafından saygı duyulurdu ve onun ile ilgili birçok kişisel hikâye anlatılırdı."²¹

Şah Murad'ın Seferleri

Şah Murad 1785 yılında Taşkent tarafına sefer düzenledi. Taşkent'i zapt ederek burada kendi temsilcilerini bıraktı. Onları zaman zaman yolladığı nökerleri ile de destekledi. Ancak Buhara temsilcilerinin idaresi döneminde Taşkent'te bir düzen kurulamadı. Taşkent'te aynı anda birbirilerine düşman dört yöneticinin bulunduğu dahi oldu. Hakeza Taşkent'te Buharalıların hâkimiyeti ancak 1790 yılına kadar devam edebildi. Nihayet Hokand Hanı Narbuta'nın desteklediği Yunus Hoca 1790'da Taşkent'i işgal ederek Buharalıların hâkimiyetine son verdi.²²

Kermına ahilisi şehrin yöneticisi ve kabile liderlerinin girişimiyle 1786 yılında Şah Murad'a karşı ayaklandı. Ayaklanma Kalkanat, Hazor ve Nur top raklarına da yayıldı. Emir Şah Murad ayaklanmayı büyük kuvvetlerin yardımıyla bastırabildi.²³

Şah Murad XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarında Nadir Şah tarafından işgal edilen Amuderya'nın sol kenarındaki bölgeyi iktidarının ilk yıllarında zapt etme teşebbüslerinde bulundu. Seferin hemen öncesinde İran Devleti siyasi kriz içerisinde bulunuyordu. Bir taraftan Nadirşah'ın halefi Ağa Muhammedşah İran'ın güneyinde savaşmakla meşguldü. Diğer taraftan da, Horasan'da ayrı yöneticiler arasında bağımsızlık için daimi bir mücadele sürüyordu. Horasan'ın merkezi Merv, Kaçarlar soyuna ve onun Mangıtlarla akraba olan İzzeddin koluna aitti. Merv'in yöneticisi Bayram Ali Han adlı biriydi.²⁴ Bayram Ali'nin Danyal Biy'le samimi ve yakın münasebetleri vardı. Hatta ona baba diye hitap ediyordu. Danyal Biy'in vefatını işiten Bayram Ali Han birkaç yakınınını münasip hediyelerle taziye için Buhara'ya yolladı ve Buhara ile dostane münasebetleri yeniden kurmayı arzularak Merv'de Danyal için yas ilan etti. Ne var ki, Şah Murad gece gündüz seferi düşünüyordu ve sonunda Amuderya'dan Türkmenleri iki bin Özbek süvari ile Merv'i yağmalamaya gönderdi. Ancak bir netice elde edemedi. Böylece düşmanlık ortaya çıktı.²⁵

Şah Murad 1786 yılında Merv ve yakın çevresine geniş çaplı bir sefer düzenledi. Merv sakinleri sebatlı bir direniş gösterdi. Kadınlar ve genç kızlar dahi

²¹ Kürşat Köse, *Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 111.

²² A. Dobromislev, *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem İstoriçeskiy Oçerk*, Taşkent 1912, s. 23.

²³ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *Buharskiy Emirat Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX VV. v Pismennih İstoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Hudjand 2014, s. 112.

²⁴ *Meruskiy Oazis i Dorogi Veduşaya k Nemu. Sostovitel Poruçik 18 Dragunskogo Peryaslavskogo Ego Velüçestva Polka Alihanov*, S. Peterburg 1883, s. 11.

²⁵ Mir Abdul-Kerim Buhariskiy, "İstori Sredney Azii", Perevod G.A. Mirzoyeva, *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii. Tom II. XVI-XIX vv. İranksie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 198.

savaşıyorlardı. Bayram Ali'nin kendisi de kahramanca savaşıyordu. Ancak Bayram Ali kale surlarından aşağıya düşerek öldü. Direniş kırılınca Buhara ordusu bütün Merv vahasını yakıp yıktı. Şah Murad bundan sonra Merv'in gelecekte yeniden kurulması ve toprağın işlenmesi imkânlarının yok edilmesi için Bend-i Merv veya Bend-i Sultan denilen şehre su sağlayan seddin yıkılmasını ve bütün vahanın su altında bırakılmasını emretti.²⁶ Ayrıca onun talimatıyla Merv'in İranlı ve Kaçarlardan meydana gelen ahalisinden birçoğu Buhara'ya göç ettirildi.²⁷ Muhacirler Sünni mezhebine mensup yerli ahalden farklı olarak Şii mezhebinin takipçileri olduklarından ötürü Buhara Hanlığı'nın daha sonraki tarihinde münferit dini çekişmelerin ve çatışmaların kapısı da böylece aralanmış oluyordu.

Abdulkerim Buhari'nin bildirdiğine göre Bayram Ali Han'ın ölümünden sonra Merv'in ileri gelen şahsiyetlerinden bazıları Bayram Ali Han'ın oğluyla birlikte Afgan Hükümdarı Timur Şah'a sığındılar. Ona şöyle dediler: “*Merv sizin devletinize dahil oluyor, biz de sizin tebaanızız. Özbekler memleketimizi yakıp yıkıyorlar ve yağmalyorlar ve bizi esir alarak götürüyorlar, bizim rezilliğimizi kaldırmak sizin sorumluluğunuzdur.*” Bundan sonra Timur Şah intikam almaya niyetlenerek yüz elli bin askerle Kabil'den çıktı ve But-i Bamiyan üzerinden Belh'e geldi. Her bölgeden ona asker geliyordu. Şah Murad da otuz bin kişilik bir ordu hazırladı ve Amuderya'nın sahillerinde siperler inşa ettirdi. Onları korku sardı ve o kurnazca bir plan yaparak Kadı Ebu Nasr ve daha birkaç kişiyi Timur Şah'ın sarayında büyük nüfuz sahibi olan Feyzullah'ın yanına şu sözleri iletmeleri için yolladı: “*siz kızılbaş rezaletine maruz kalırken, Müslümanlara saldırıyorsunuz ki, bu sizin insanlarınızın döneke durumunda olduğu, bizim ise iman için eziyet çeken vaziyetinde bulunduğumuz anlamına gelir.*” Bu sözler doğru olduğundan dolayı Kadı Fayzullah (Timur) Şahı ikna etti ve barış yapıldı.²⁸

Şah Murad nüfuzunu kuvvetlendirmek için Merv'e daimi ordu yolladı ve on beş bin kişiyi yeniden oraya göç ettirdi. Merv'in yöneticileri olarak da kendi kardeşleri Ömer Biy ve Fazıl Biy'i görevlendirdi. Ancak bir süre sonra kardeşler Türkmenlerin safına geçti ve Buhara'ya karşı mücadeleye başladılar.²⁹ Şah Murad'ın Merv seferi başarısızlıkla neticelendi ve Sultan Bendi'ni yakıp yıkarak Buhara'ya döndü. Merv'de açlık baş gösterdi. Ömer Biy şehrin ahalisinin erzakını alarak Türkmenlere dağıtma teşebbüsünde bulundu. Buna karşılık şehrin ahali kardeşleri tahttan indirerek, onları tutukladı ve üç yüz kadar Buharalı'yı astılar. Ancak kardeşlerin Merv'i terk etmelerine müsaade ettiler. Ömer Biy ve Fazıl Biy Şehrisebz'e kaçtılar. Bunun üzerine Şah Murad beş bin kişilik bir orduyu Merv'e yolladı. Bin kişi Buhara'ya iltica ettirildi. Bu hadiselerden bir sene sonra Şah Murad oğullarından Din Nasır'ı Merv Valisi olarak atadı.³⁰

²⁶ *Mervskiy Oazis i Dorogi...*, s. 11; Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 108.

²⁷ P.P. İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958, s. 107.

²⁸ Mir Abdul-Kerim Buhariskiy, *a.g.e.*, s. 196; V.V. Bartold, *a.g.e.*, s. 280.

²⁹ Mir Abdul-Kerim Buhariskiy, *a.g.e.*, s. 198, 200.

³⁰ Djurabayev, *a.g.t.*, s. 110.

Şah Murad İran'ın Horasan eyaletine bazı yağma seferleri düzenledi ve Meşhed'e kadar ilerledi. Seferlerin bahanesi olarak dini gerekçeler öne sürülse de gerçek amaç ganimet elde etmek ve köle pazarlarında satılmak üzere esir yakalamaktı.³¹ Şah Murad'ın Horasan seferleri her yıl bir veya iki kez icra ediliyordu. Şah Murad'ın hâkimiyeti devrinde Buhara'da bulunan Grek Metropolit Hrisanf Neopatrask 1795 yılında Knez Platon Aleksandroviç'e Buhara Emiri ve onun Horasan'a düzenlediği seferlerle alakalı olarak şu ilgi çekici ifadeleri kullanmıştır:

“... Veli-Name adındaki oranın Naibi veya Buhara'nın baş hükümdarı softa molladan başka biri değildir. O tamamen bağlılıkla gayet büyük bir güce ve otoriteye sahiptir, öyle ki hiç kimse ona karşı koyacak durumda değildir. Kendine muhalif birini fark ederse, Muhammed'i seven ve vatanın hayrını isteyen düşmanın üzerine gitmeye hazır olmasını halka derhal bildirir ve yeterli sayıda kuvvet toplayarak onu yenilgiye uğratır. O bu tarzda sık sık Belh'e saldırır, beş veya altı binden fazla olmayan bir sayıda, bazen de daha az askeri yanına alarak Buhara ile sınırdaş olan Fars eyaleti Meşhed'e saldırır. Düşmanların teslim olmasıyla ve yerleşimlerinin ve mallarının yağmalanmasıyla birlikte elde edilen bütün ganimeti kendi askerleri arasında bölüştürür, sonra kendisi eli boş olarak döner ve yine böyle müsait bir zamanı bekler. Düşmanlar tarafından direnişle karşılaşması ve galip gelecek güçte bulunmaması durumunda ise Türklere özgü bir bahane öne sürerek ordusuna geri dönmenin lüzumlu olduğuna dair güya bir rüya gördüğünü bildirir. Bu suretle askerler inançla ona itaat eder ve Buhara'ya dönerler...”³²

Şah Murad'ın seferlerindeki temel siyaset Özbek nüfusunun yoğun olduğu yerleri ele geçirmektir.³³ Bu amaçla Şah Murad Afganların hâkimiyetine giren Amuderya'nın sol tarafındaki toprakları geri almak amacıyla Timur Şah ibn Ahmed Şah Durranî (1772-1792) ile mücadele etti. Esas çatışma Belh eyaleti etrafında cereyan etti. Belh Nadir Şah'ın ölümünden sonra Afgan yöneticilerinin hâkimiyetine girmişti, fakat defalarca Özbek ordularınca ele geçirilmeye çalışıldı. Bilhassa 1788-1789'da cereyan eden kanlı çatışmalardan bir netice alınmadı. Bunun üzerine iki hükümdar barış yaptı. Böylece Maymana ve Andhoy Mangit, Belh ve Bedehşan da Afgan yöneticilerine bağlandı.³⁴

Şah Murad Osmanlı İmparatorluğu'na büyük saygı duyuyordu. Hatta III. Selim'e gönderdiği 1789 tarihli mektubunda Osmanlı şehzadelerinden birini Buhara'ya yollaması halinde hutbeyi onun adına okutacağını ve parayı onun adına bastıracağını belirterek Halife olarak gördüğü Padişah'a bağlılıklarını bildirdi.³⁵ Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Şah Murad Osmanlı İmpara-

³¹ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 107.

³² *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterina II.*, İzd. Vostochnaya Literatura, Moskva 1995, s. 278-279.

³³ Kürşat Köse, *a.g.t.*, s. 112.

³⁴ Anke Fon Kyugelgen, *a.g.e.*, s. 78-79; Jonathan L. Lee, *The 'Ancient Supremacy' Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden; New York; Köln; Brill, 1996, p. 93-102.

³⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ Yay., İstanbul 1990, s. 25-26.

torluğunun Rusya ile Kırım'ı geri almak için yürüttüğü savaşta Müslümanlara cihat ilan eden Padişah'ın emriyle Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliğine de girdi.³⁶

Şah Murad'ın İslahatları

Şah Murad devlet üzerinde yeni bir kontrol mekanizması tesis etti.³⁷ "Emir Masum ve mücahit lakaplarını alan Şah Murad doğru ve adil bir hükümdardı."³⁸ Henüz babası Danyal Biy'in iktidarı devrinde onun din işlerindeki en yakın müşaviri olmuştu. Şah Murad teokratik devlet taraftarıydı ve bu amaçla hukukun yegâne kaynağının İslam şeriatı olduğunu belirtiyordu, hükümdarların bütün diğer eski emir ve talimatlarını ilga ediyordu. Mescit, medrese ve türbelerin bayındır hale getirilmesine ve vakıfların yeniden kurulmasına büyük ehemmiyet veriyordu.³⁹

Emir Şah Murad şeriata aykırı gördüğü şarap satılmasını ve içilmesini, tütün sigarası içilmesini, şarkı söylenmesini, illüzyon ve ip cambazlığını yasakladı.⁴⁰ Eğlence yerlerini kapattı. Vilayetlerin hâkimliği ve kadılık görevinde bulunanları azletti ve onların yerine kendisine yakın şahsiyetleri atadı.⁴¹

Şah Murad aynı zamanda hukuk ve adalet alanında da bazı ıslahatlar gerçekleştirdi. Bu dönemde bütün vilayet ve tümenlerdeki kadıların uymak zorunda olduğu yargılama usulü hakkında kanun kitabı yazıldı. Kaynaklarda bu kitabın bizatihi Şah Murad tarafından yazıldığı iddia edilmektedir. Ulema-dan kırk fakihin aza olduğu Yüksek Yargı Meclisi kuruldu. Bu meclisin azaları cezai ve medeni birçok meselelere yüksek yöneticinin katılımıyla bakarlardı. Hukuki süreçlere şikâyetçilerin ve suçlananların şahsen katılımı zorunluydu. Bu yüksek yargı organına her Müslümanın hatta kendi efendisinden şikâyetçi kölelerin dahi başvurma hakkı vardı. Çeşitli şahısların ahalinin şahsi mallarını gasp etmesinin önlenmesi için tedbirler alındı. Böylece çiftçilerin, tüccarların ve zanaatkarların güvence altına alınması amaçlandı. Emir Şah Murad'ın iktidarı devresinde ülkenin sosyal hayatında önemli rol oynayan reislerin (muhtesiblerin) yetkileri de genişletildi.⁴² Ayrıca vakıf senetlerini yenileyerek Müslüman din adamlarının büyük toprak parçalarını iadesini sağladı.

Emir Şah Murad askeri alanda da birtakım ıslahatlar yaptı. Topraklardan elde edilen gelirler düzenli askerlere ücret tahsisatı için kullanılmaya başlandı. Askerler defterlere kayıt edildi.⁴³ Ayrıca Kazi-Asker makamı ihdas edilerek yüksek askeri yargı kurumu kuruldu.⁴⁴

³⁶ BOA, *Nâme-i Hümayun Defteri*, 4/1.

³⁷ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 51.

³⁸ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 52.

³⁹ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 51; Anke Fon Kyugelgen, *a.g.e.*, s. 337-352.

⁴⁰ Anke Fon Kyugelgen, *Legitimizatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih Istochnikov (XVIII - XIX vv.)*, Almatı 2004, s. 330.

⁴¹ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 51.

⁴² *İstoriya Uzbekistana (XVI - Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012, s. 187.

⁴³ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yay., Ankara 2018, s. 206-207.

⁴⁴ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 52.

Şah Murad devrinde Buhara ordusu iki kanada ayrıldı. Sol kanada Mangıt, Keneges, Keraim, Durman, Kongrat, Hitay, Kıpçak, Utaci, Türkmen, Arlat, Kiyat, Kırgız, Kalmık, Hafız, Uglan ve Tilad kabilelerinden birlikler dâhil edildi. Sağ kanada ise Katagan, Saray, Yabu, Bahrin, Celayir, Kanglı, Yüz, Ming, Nayman, Karluk, Berkut, Kuşçi, Argun, Oglan, Kalmık, Fuladçi, Kırk, Alçun, Macar, Çinbay, Badayil, As, Cuburgun, Kilgiy, Tumoy, Mesud, Tatar, Bağlan, Ulaci, Tangut ve Şogurtpeş grupları giriyordu.⁴⁵

1785 yılında Şah Murad tarafından ülkenin sosyo-ekonomik hayatına önemli ölçüde tesir eden para ıslahatı yapıldı. O, saf gümüş ve altından para bastırılmasını emretti.⁴⁶ Para ıslahatının yapılmasının sebeplerinden biri bu dönemde hanlıkta iki tür para biriminin tedavülde bulunmasıydı. Onlardan ilki %50 oranında bronz ve diğer katkıları içeren tenge denilen gümüş sikkedi. İkinci para birimi ise tilla (aşrafî veya eşrefî) denilen ve büyük ticari alışverişlerde kullanılan altın sikkedi. Bunlardan başka halkın “pul”, “mis-pul” ve “kara-pul” gibi isimler verdiği resmi adına “fals” denilen bakır para da mevcuttu. Emir Şah Murad devrinde eski para birimlerinden görüntüsüyle ayrılan daha ufak ağırlıkta gümüş para bastırılmaya başlandı. Bu para 0,7 miskal (yaklaşık 3,36 gr.) ölçüsündeydi. Artık belirlenen ölçüde gümüşe sahip her şahıs kendi hammaddesinden para bastırmak için darphaneye müracaat etmeliydi. Bu suretle darp edilen paralardan belirli bir miktarı devlet hazinesi yararına alınıyordu. Bu ıslahat ile para tedavülünde düzen tesis edilerek ülkenin ekonomik hayatının gelişmesine katkı sağlanması amaçlandı.⁴⁷

Emir Şah Murad devrinde uygulamaya sokulan ıslahat neticesinde vergi sistemi de yenilendi: şeriata aykırı bulunan yargu, bac, tarh, tuşman, yasak, aluk ve saluk gibi birtakım vergiler yürürlükten kaldırıldı. Aynı şekilde zanaatkarlardan iş mükellefiyeti yerine nakdi alınan gelir vergisi uygulamasına son verildi.⁴⁸ Haraç, nikâh akdi için ödenen nikâh pulu ve pazarlarda tartılar için alınan tartı pulu oranlarında indirimle gidildi. Bununla birlikte askerlerin finansmanının sağlanması amacıyla “cul” adıyla yeni bir vergi yükümlülüğü uygulamaya sokuldu.⁴⁹

Şah Murad devrinde devletin parasının ve değerli eşyalarının muhafaza edildiği hazine mevcuttu. Ark'ta iki hazine binası inşa edilmişti. Bunlardan ilki Emir'in mücevherlerinin ve bizzat kendisi tarafından alınan malların muhafaza edildiği “Ambarhane-i Bolo” idi. Bu hazinenin sorumlusuna Kuşbegi-i Bolo deniliyordu. Zekât ve diğer vergilerden sağlanan gelirler ise “Ambarhane-i Poyon” denilen yerde muhafaza ediliyordu. Buranın sorumlusuna ise “Kuşbegi-i Poyon” denilmekteydi.⁵⁰

⁴⁵ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 212.

⁴⁶ E.A. Davidoviç, *İstoriya Monetnogo Dela v Sredney Azii XVII-XVIII vv.*, Duşanbe 1964, s. 51-52.

⁴⁷ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 136, 144.

⁴⁸ Ahmad Doniş, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁹ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 85.

⁵⁰ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 143.

Sulama Faaliyetleri

Şah Murad devrinde Zerefşan Vadisi'nde Akderya (Zerefşan'ın kuzey yatağı) ve Karaderya (Zerefşan'ın güney yatağı)'dan 11 arık çıkarıldı. Semerkant Beyi Abdullah Pervaneci Zerefşan'ın sağ ve sol taraflarında Tayman, Kazan, Kara-arık, Dokuz-arık, Allaberdı Kara, Karaderya gibi sulama kanalları inşa ettirdi.⁵¹ Zerefşan'da yürütülen sulama çalışmaları daha önce karışıklıklardan dolayı Tacik ahaliden ayrılan toprakla uğraşan Özbek kabilelerine fayda sağladı. Şah Murad'ın iktidarı devresinde Özbeklerin yerleşik hayat tarzını benimsemesiyle Zerefşan Vadisi'nde çok sayıda Türkçe isimler ortaya çıktı. Şah Murad'ın sulama işleriyle birlikte yerleşik düzene geçen göçer Özbeklerin tarımla uğraşan Taciklere üstünlük sağlamasını da hızlandırdı.⁵² Şah Murad sulama sistemlerini yalnızca Zerefşan'da değil, aynı zamanda da Amuderya ve Kaşkaderya boyunca da yeniledi.⁵³

Sulama işleri iki farklı tarzda ele alındı: bazı durumlarda sulama işleri yerel yönetimler tarafından ahalinin doğal mükellefiyet düzeninde işe girştirilmesi suretiyle organize edildi ve kısmen de finanse edildi. Diğer türlü ise bu işler bilhassa oldukça zengin ve nüfuz sahibi olan münferit şahsiyetlerin inisiyatifıyla ve desteğiyle ekonomik olarak kendilerine bağımlı nüfusun ucuz emeğinden faydalanılması suretiyle yapıldı.⁵⁴ Şah Murad sulama yapılarının inşasını teşvik amacıyla özel bir vergi olarak Koşpulu'nu yürürlüğe soktu. Emir her koş arazisinden ikişer tenge alınmasını ve toplanan bu paraların sulama sisteminin iyileştirilmesi çalışmalarında harcanmasını talep etti.⁵⁵

Şah Murad'ın ıslahatlarıyla Buhara Hanlığı'nda sağlanan siyasi ve ekonomik istikrarla birlikte ülkenin ticareti de gelişti. 1787-1796 yıllarında Buharalı tüccarlar tarafından Orenburg üzerinden Rusya'ya ihraç edilen malların değerinin toplamı 4.158.316 rubleydi. Aynı dönemde Hiveli tüccarlar tarafından Rusya'ya sevk edilen malların değeri ise yalnızca 464.545 rubleydi. Rusya'dan Buhara'ya gelen malların miktarı ise 3.680.869 rubleydi.⁵⁶

T.S. Burnaşev'in Seyahatnamesinin Tercümesi

I. Seyahatin amacı. Onun için insan seçimi. Kırgız Bozkırı üzerinden yolculuk. Yedikale ve Kızkale şehrinin kalıntıları. Seralar. Buhara şehrine varış.

Yalnızca nesnelere doğa seyrine göre konumu, ahlaki ve fiziki oluşumu birbirinden ayrılan halklarda hiçbir karşılıklı muvazene olmaksızın birçok

⁵¹ L.N. Sobolev, *Geografiçeskie i Statiçeskie Svedeniya o Zeraşanskoy Okrugue s Priloženiem Spiska Naselennih Mest Okrugue*, Zapiski Rossiskogo Geografiçeskogo Obşçestva po Otdeleniyu Statistiki, T.4, S. Peterburg 1874, s. 328-345; Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 86-87.

⁵² Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.t.*, s. 127.

⁵³ V.V. Bartold, *a.g.e.*, s. 280.

⁵⁴ P.P. Ivanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1937, s. 16.

⁵⁵ L.N. Sobolev, *a.g.e.*, s. 389.

⁵⁶ G.A. Mihaleva, *Torgovye i Posolskie Svyazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982, s. 42.

faydalı iş ve keşif, tek ve aynı zamanda yapılmıştır ve icat edilmiştir. Sayısız misaller arasında emredilen o seyahat buna yeterince fayda sağlayabilir.

Tam da Afrika Keşifleri Cemiyeti, girişimci Mungo Park aracılığıyla Afrika'nın içinde bilimsel araştırmalarını ve ticaretini arttırma çabası içerisinde olduğu zaman Rus Hükümeti, İmparatoriçe II. Katerina'nın saltanatının son yıllarında aynı kıskanç ruhla hareket ederek Afrika'dan muazzam büyüklükte anakarasıyla ve iklim farklılıklarıyla ayrılan; fakat bilinmezliği, siyasi durumu ve birçok yerel şartlarıyla benzerlik gösteren ülkeler Kırgız-Kaysak⁵⁷ Bozkırı ve Buhara memleketine dikkatini çekiyor.

Bu önemli girişimi icra edecek kabiliyette insanların seçimi en yüksek irade tarafından Sibiryaya mahalli idaresinden birçok tehlike ve fiziki ihtiyacın eşlik edeceği kat edilmesi lüzumlu olan yolun bütün zahmetini geçirmeye lazım gelen sağlam irade ve sıhhatte birleşen bürokratlar S.G. Burnaşev ve Beznoşikov'un talihine düştü.

Sibiryaya hattının komutanı Kor General Ştrandman bu bürokratları yolculuk için belirlenen yerlerin yöneticilerine mektuplarla, oldukça iyi talimatlarla, gıda erzaklarıyla ve refakatçilerle donatarak Omi Nehri'nin ağzında İrtiş'in kıyısında yer alan Omsk Kalesi'nden yola çıkardı.

Başlangıçta Presnogorkovsk Kalesi'ne kadar Taşkentli Karabay ve Tula'dan tüccar Sidnev ile birlikte alışıldık sınır yolundan, İrtiş'in aşağı akımında ilerlediler. Sonra artık Kırgız Bozkırı⁵⁸na çıktılar -bu 1794 yılının 12 Kasım tarihinde oldu- ve Kozak komutanı ile Kırgız Aksakalı Yemankarı'nın refakatinde Orenburg sınır hattına tutunarak Troitsk Kalesi'ne kadar ulaştılar. Orada kaleden 10 verst⁵⁹ mesafede, bir süre geçirdikten sonra 30 Kasım'da Taşkentli Karabay, iki yeni refakatçi olarak Yansakal ve Rüstembay adlı Kırgızlar ve 8 Kazan Tatarı'nın 80 deveden meydana gelen mallarının taşındığı kervanla daha evvel sınır hattına tuz getirilen yola koyuldular. Altıncı gün Tobol Nehri'yle karşılaştılar, Taşkentli Karabay oradan kervanla sol tarafa hareket etti, bizim seyyahlarımız da kendi refakatçileri ve Tatarlarla doğrudan düzlük bozkır üzerinden geçen yola yöneldiler. Bu güzergâhta yer yer akağaç ve çam ormanlarına rastlanılıyordu. Yolun kenarlarında da acı ve tuzlu sulu göller bulunuyordu. Onuncu günde civarında birçok Kırgız çadırlarının bulunduğu büyük Aksakal Gölü'ne dökülen Turgay Nehri'nin kaynağına ulaştılar. Aynı gölden 5 gün önce yolda granit yükseltileriyle ve bazen de Kırgız çadırlarıyla karşılaşmışlardı. Seyyahlar orada gıda erzaklarının tedariki ve hazırlanması için iki gün kalmalıydılar. Karakum denilen kumlu düzlük bozkır Aksakal Gölü'nden öteye uzanıyor. Bu bozkırdan 8 günde ve sonra düzlük yerden Sırderya'ya kadar 5 günde gittiler. O arazide tatlı ve acımsı suları bulunan birkaç kuyunun önünden geçmişlerdi.

Sırderya (derya nehir demektir) Hokand, Hocend, Taşkent ve Buhara topraklarından geçerek ve birçok nehri kendine katarak Kırgız Bozkırı'nda doğu-

⁵⁷ Burada Kırgız-Kaysak ifadesinden Kazak adı kastedilmektedir.

⁵⁸ Metinde Kırgız olarak geçen adlandırmadan kasıt esasen Kazak'tır.

⁵⁹ Verst 1,6 km'ye denk gelen eski Rus uzunluk ölçüsü birimidir.

dan Aral Denizi'ne dökülüyor. Sır Nehri'nde çakal eriği ve saksauldan başka ağaç bulamadılar. Sonuncu ağaç, Burnaşev'in sözlerine göre dış görüntüsüyle hanımeli ağacına benziyor; küçük ve ince dikenleri var; katı ve sağlam; kuru ve yaş olarak temiz ateşle yakılıyor ve hoş bir koku veriyor. Sadece odun olarak kullanmaya elverişlidir. Sır Nehri'nde Kırgız göçebe obaları azdır. Yazın onun çayırılı her iki tarafında Karakalpaklar⁶⁰ tarımla uğraşıyorlar.

Bu nehri buz üzerinden geçerek düz killi yolda gittiler ve 5 günde Kuvanderya'ya ulaştılar. Kuvan Sır'dan daha küçüktür. Onun sol tarafında kendi aralarında ulaşımı bulunan birçok tatlı göl vardır. Sağ kıyından uzak olmayan bir mesafede bozkır yerinde Kırgızlar tarafından yedi şehir anlamında Djatı-kala adı verilen eski harabeler görünür. O harabeler hakkında seyyahlara bunların aslında Karakalpaklara ait olan ve onların komşuları tarafından yıkıma uğratılan yedi şehrin kalıntıları (muhtemelen bir şehir, fakat duvarlarla veya hendeklerle farklı kısımlara ayrılan) olduğunu söylediler. Onların etrafında toprak setler ve hendekler, girişlerinde de taş kapıları vardı. Bugün harabeler ve onların ortasında bulunan marifetle yapılmış ve sanki üzerlerinde mülk sahiplerinin evleri varmış gibi duran küçük tepelerden başka bir şey yoktur. Kuvan Nehri'nde Kırgızların ve Karakalpakların pek çok farklı yurtları bulunuyor. Seyyahlar atlar ve koş altında olan develerin dinlenmeleri için burada 2 gün geçirdiler.

Üç günlük yolculuktan sonra Yeni Derya'yı geçtiler. Orada Buhara'da satmak için türlü hayvanlarını götürmekte olan çok sayıda Kırgız onlara katıldı. Sır ve Yeni arasında soksaül türü ağaçlar epey çok, fakat su ve çayır pek de yeterli değil. Daha sonra Yeniderya'dan Kızılkum adı verilen kumullar üzerinden yol gidiyor. Kızılkum su ve ottan yoksundur, onun üzerinde sadece bol miktarda soksaül bitiyor. Yeniderya'dan su stokladılar ve kumullar üzerinden 4 gün devam ettiler. Onlar güneydoğudan kuzeybatıya doğru bir hatta uzanan granit dağlarında sonlanıyorlar. Onlar burada dağların arasından çıkarılan tatlı sulu kuyular buldular. Buradan dağların üzerinden güneydoğuya gidiyorlardı: birinci gün Yuskuduk kuyusuna kadar; ikinci gün Kupkataş (taş kapı) menziline kadar; üçüncü gün Biş Bulak kuyusuna kadar. Bu kuyulardaki acı suyu sadece hayvanlar o da lüzumu halinde kullanabiliyorlar. Çeyrek gün gene Bokakkum adı verilen bataklık kumullarından ve sonra da düzlük yerlerden Bık Buldık (bildircinler)'a yürüdüler. Onlar buradaki kuyularda tatlı su buldular. Beşinci gün aralıksız olarak dağlardan takip ettiler. Bık Buldık dağları ve aynı adlı kuyudan eşit mesafede yoldan sağ taraftaki sarp ve yüksek dağda Kızkale şehrinin harabeleri bulunuyor. Bu şehir (istihkam olabilir) güya kendi ebeveyninin yanından bir erkekle birlikte kaçan ve gıda erzakı ve su stok ederek orada uzun bir süre yaşayan Asyalı bir hükümdarın kızı tara-

⁶⁰ Kırgızlar hakkındaki malumatlar sonra verilecek, şimdi Karakalpaklar hakkında birkaç şey söyleyeceğim. Onlar bir Tatar kabilesidir. Dinleri İslam'dır. Geçimlerini daha çok tarımla sağlarlar. Az miktarda at, fakat çok sayıda büyük baş hayvan yetiştirirler ve onları satmak üzere Hive ve Buhara'ya götürürler. Tüfek yapmasını bilirler ve kurşun ile barutu kendileri hazırlarlar. Barışsever olduklarından silahları sadece kendilerini Kırgızların (Kazaklar D.K.) saldırılarından korumak için kullanırlar. Yurtları Aral Denizi ve ona dökülen nehirlerin civarında bulunur.

findan inşa ettirilmiş. Seyyahlar altıncı gün Karagatu Pınarı'na doğru uzanan dağlık ve düzlük yola geldiler. Karagatu Pınarı'nın suyu fevkalade sıcak ve çürük yumurta gibi kokuyor. Bu pınar küçük bir dağın mağarasından çıkıyor ve yaklaşık 70 sajen⁶¹ kadar koruluğu geçerek kuma saklanıyor. Hastalıklardan duçar olan birçok Buharalı bu suda yıkanmaya oraya geliyor ve şifa buluyor. Onlar yedinci gün ilk Buhara köyüne ulaştılar, ertesi gün 1795 yılının 25 Ocak tarihinde birçok köyü ve kasabayı geçerek Büyük Buhara'nın başkenti Buhara'yı gördüler.

Buhara, şehrin 20 verst dışında Buhara Nehri'nden çıkarılan kanalların yanı başında düz bir arazide yer alıyor. Bahsi geçen kanallar aynı ölçüdedir ve şehrin içerisindeki göletler onlar vasıtasıyla doldurulur, etraflarına onlara hoş ve keyifli bir görüntü veren tut ve elma ağaçları dikilidir. Buhara şehri dışarıdan yüksekliği 4, kalınlığı alttan 10 üstten de 5 sajen ölçüsünde olan toprak surlarla çevrilidir. Şehre giriş için on iki kapı bulunuyor, onların yanında gündüz de geceleyin de bekçi yoktur. Rus sınırından Buhara'ya kadar en başından beri 45 gün seyahat ettiler, molalarla birlikteyse 74 gün sürdü ve yaklaşık 1650 verst kat ettiler ki, bu her gün ortalama 38 verst eder.

II. Buhara'daki Kervansaray. Oranın bürokratlarıyla görüşmeler. Muhafızlar. Seyyahların Şah Murad Bek'e arz edilmesinin reddi. Buhara Naibi'nin nitelikleri. Seyyahların muhafızların gözetimi altından serbest bırakılması.

Buhara'da seyyahları Rusya'dan mallarla gelen Tatar ve Ermenilerin yaşadığı kervansaraya yerleştirdiler. Geldiklerinden iki gün geçtikten sonra oranın bir bürokrati onları ziyaret etti ve şu soruyu sordu: kimsiniz, nereden ve ne amaçla geldiniz? Buna cevaben Rus olduklarını, General Ştrandman tarafından Omsk Kalesi'nden gönderildiklerini ve Buhara Hükümdarı Şah Murad Bek, Hocend Hükümdarı Hudayar Bek, Taşkent Hükümdarı Yunus Han ve Türkistan şehrindeki Kırgız Bukay Sultan'a mektuplar getirdiklerini söylediler. Bürokrat onların cevabını dinledikten sonra oradan ayrıldı.

Ertesi sabah onların yanına iki Buharalı daha geldi: onlardan biri kendini albay (topçibaşı), bir gün önce onların yanında bulunan diğeri de yesavul olarak tanıttı. Han'ın vezareti tarafından gönderildiklerini bildirdiler. Bununla birlikte daha evvel sorulan sualleri tekrarlayarak ve aynı cevapları alarak seyyahlardan mektupları talep ettiler ve onlara bahsi geçen mektuplar gösterildiğinde derhal oradan ayrıldılar. O vakitten itibaren bir Panzibaşı (düşük rütbeli bürokrat) ve dört nökerden müteşekkil muhafız grubunu onların yanına koydular. Burnaşev "onlar bütün davranışlarımızı sıkı bir şekilde gözetlediler, bizi Kervansaraydan hiçbir yere çıkarmadılar ve kimseyle konuşmamıza müsaade etmediler." diyor.

Bir süre sonra, Burnaşev anlatmaya devam ediyor, gene aynı iki bürokrat geldi ve onlara şu soruları yöneltti:

⁶¹ Sajen 2,13 metrelik eski bir Rus uzunluk ölçüsü birimidir.

1) Buhara Hükümdarı Şah Murad Bek'e tabi olan ve onun himayesi altında bulunan Hocend ve Taşkent hükümdarları ile Kırgız Bukay Sultan'a gönderilen mektupların içeriği nedir?

2) Bukay Sultan ve ona tabii Kırgızlar ve başka halklar yalnızca Buhara Hükümdarı'nın hâkimiyeti altında iken ona hitaben gönderilen mektubun üzerinde onun Rus İmparatoriçesi'nin sadık tebaası olarak adlandırılmasının sebebi nedir?

3) General Ştandman'ın mektubu Buharalı bürokratları ilgilendirmeliyken neden onların kanunlarına tamamen aykırı bir şekilde doğrudan Hükümdarın kendisine gönderilmiştir?

Onlar ilk soruya cevaben bahsi geçen hükümdarların Şah Murad Bek'in hâkimiyeti altında buldukları gerçek olsa da; gene de onlara hitaben yazılan mektuplarda General Efendi yalnızca kendi ihtiyacı hakkında fikirlerini anlatmıştır ki, onların içeriği Buhara Hükümdarı'na en ufak bir teessür vermemelidir, dediler. Ayrıca General'in bu davranışıyla onun bu hükümdarlar üzerindeki hâkimiyetini aşmadığına ve onlarca Han'ın şahsına bir zahmet çıkarılmadığına emin olduğunu ifade ettiler.

Bürokratlar General'in davranışının Buhara yönetimi tarafından kasti olarak kabul edileceğini ve onlar tarafından getirilen mektupların içerik olarak Buhara Hanlığı için hükümdarlarla yapılan zararlı bir anlaşmadan başka bir şey olmadığını düşündüklerini ifade ettiler: zira bu sonuncular Buhara Hanı'na bir tür itaat gösteriyor olsalar da, gene de birçok sebepten ona karşı memnuniyetsizlik duyuyorlar ve gizli bir şekilde kin güdüyorlardı.

Bunun üzerine Rusya'nın köylerine kadar Buhara Hanlığı ile ittifak içerisinde bulunduğunu, şimdi de onu tasdik etmeyi arzuladığını: bunun temel amaç olduğundan dolayı onların Buhara Hanlığı'na gönderildiklerini belirterek bu şüphelerinin yersiz olduğunu açıkladılar.

İkinci soruya cevaben, orta ve küçük ordanın Kırgız-Kaysakları Bukay Sultan da dâhil olmak üzere uzun bir süreden beri Rusya'nın hâkimiyeti altındadır ve yeminlerine sadakat göstermeyi taahhüt etmişlerdir, denildi.

General'in hükümdarlarla münasebetleri üzerine akıl yürütülürken bürokratlara bunun Rusya'da ve bütün diğer Avrupa devletlerinde mutad olarak yapıldığını, zira orada kendi ihtiyaçlarını yazılı olarak yalnızca kendinin değil aynı zamanda yabancı memleketlerin hükümdarlarından istemenin basit kişilere bile yasak olmadığını açıkladılar. Buna göre kendine özgü az ehemmiyeti olmayan bir rütbeli olarak Kor General Efendi'nin kendi de İmparatoriçe Hazretleri'nin emriyle böylesi imkânlarla daha fazla sahip olarak Buhara Hükümdarı'na doğrudan kendi şahsı adına yazıyordu.

Onların sözlerinden dolayı Rusya'nın teveccühünden daha fazla emin olan Buharalılar General'in isteğinin tamamen yerine getirilmesi için onlardan hükümdarlarına sunmak üzere mektubu talep ettiler. Ne var ki, bu talepleri onlar tarafından ret edilince gittiler ve az sonra gene geri gelerek ısrarla kendi Hükümdarları Şah Murad Bek adına gönderilen mektubu talep etmeye devam ettiler. Seyyahların ne kadar karşı çıktıkları Buharalılar için mühim değildi

ki, onların bu davranışı dostluğa uygun değildi ve eğer artık Şah Murad Bek'e mektup muhakkak sunulmalıydıysa o zaman onlara bunu kendilerinin yapması için müsaade edilmeliydi. Ne var ki, Buharalılar mademki mektup Rus İmparatoriçesi'nden değil de, onun Generali'nden yollanmıştır, o zaman onu şahsen Şah Murad Bek'e sunmak mümkün değildir diyerek ayak diremeye devam ediyorlardı. Fakat o Hükümdar hiç kuşkusuz seyyahların kendi huzuruna çıkarılmalarını ertesi gün emredecekti.

Sonunda artık bu mektupları tehditle talep etmeye başlamışlardı, gönüllü olarak vermedikleri takdirde zor kullanarak onları alacaklardı. Bu yüzden seyyahlar onların taleplerine razı olmak zorunda kaldılar. Sadece Taşkent'e Yunus Han'a gönderilen ve onların misyonunun başlıca konusu olan (ve galiba mektupların Buharalı bürokratlara iletilmesine engel olan) mektubu sakladılar. O mektup onlar tarafından General Ştrandmant'a geri götürüldü.

Öbür gün seyyahlar gerçekten bahsi geçen iki bürokrat tarafından Han Sarayı'na çağrıldılar, oraya ulaşmak için şehrin yarısından geçmek gerekliydi. Bu saray üç taraftan yüksekliği alçak olan toprak surlarla, dördüncü taraftan da taştan iki yüksek duvarı bulunan büyük bir pazarla çevrilidir. Sarayın içerisine girmek için üzerinde yeşil ve gök mavisi boyayla rengârenk boyanmış kemerleri olan taş sütunların bulunduğu kapılar yapılmıştır. Saray taşınmış toprakla oluşturulan bir yükseltinin üzerine inşa edilmiştir. Bölmeler balçıktan yapılmıştır, iç tarafları rengârenk boyanmış ve Çin tablolarıyla donatılmıştır.

O sırada bu sarayda Şah Murad Bek ve birtakım bürokratlar bulunuyordu. Burnaşev onun sarayının hiç görkemli olmadığını söylüyor. Onun yalnızca iki tane karısı vardı, onların iaşesine oldukça cüzi bir miktarda para ayrılmıştı ve bu yüzden durmadan çeşitli el işleri yapmak zorundaydılar; Şah Murad Bek devlet işlerinden serbest olduğu vakitlerde aynı misalde oluyordu. O hiçbir fark belirtisi olmayan basit elbiseler giyiniyordu. Onun mutat yemeği ekmek ve sudan ibaretti. Halk onu Muhammed'in düsturunun hakiki takipçisi ve hatta mukaddes sayarak Hükümdara büyük saygı duyuyordu. Askeri işlerde de az marifetli değildi. Zira onun iktidarı devrinde Buhara'yla Hindistan, Hokand, Hocend, Taşkent ve Hive memleketleri savaştaydı. Onlardan mağlup olan son dördü onu kendilerinin hamileri olarak kabul ettiler ve talep edilmesi halinde yardım etmeyi yazılı olarak taahhüt ettiler; ne var ki bunu kötü icra ediyorlar.

Şah Murad Bek ilk başta o zamanki Abdulgazi (Ebulgazi) Han'ın yanında Atalık veya yönetici oldu. Zira her hanın yanında bakan görüntüsünde bir atalığı oluyordu ve o çoğunlukla gücüyle hanın kendisi için tehlike arz ediyordu. O hakikaten Buhara ülkesinin otoriter hükümdarı oldu. O zaman Abdulgazi Han artık hiçbir sivil işe karışmadı ve tahtı bırakarak kendi aile efradıyla başkent Buhara şehrinin yakınında bulunan bir köyde yaşamaya başladı: *"Burnaşev, birçoklarının iddiasına göre o iradesine karşı olarak bu yeri terk etmek zorunda kaldı, yanına Hanın içerisinde tutulduğu kaleden dışarıya hiçbir yere çıkmasına müsaade etmemekle görevlendirilen bir muhafız dikmişlerdi; iaşesine de az bir miktar para tahsis edilmişti, diye ifade ediyor."*

Onlara söz verildiği halde seyyahlar gene de Şah Murad'ın huzuruna çıkarılmadılar, sadece onların kabine bakanı diye adlandırdıkları bir bürokrat tarafından kabul edildiler. O bürokrat diğer bürokratlarla birlikte sarayın ayrı bir odasında bulunuyordu. Onları oldukça nezaketle kabul etti ve kendisinin karşısına oturarak General mektubuyla doğrudan Hükümdara müracaat etmekle ufak bir hata yapmamış olsa da, gene de Hükümdarın onu bağışladığını ifade etti. Onların getirdiği bütün mektuplar Hükümdarın huzurunda okunmuştu. Bürokrat mektuplarda ifade edilen bütün isteklerin hemen yerine getirileceğini, ancak hayatlarını tehlikeye atmamak için onların Taşkent'e kadar gitmelerine hiçbir şekilde müsaade etmeye niyetlerinin olmadığını belirtti. Zira oraya gönderilen mektuplar artık onlardan alınmıştı ve onlardan talep edilen her şeyin uygulanması emredilmişti. Daha fazla güvenlik için İmparatoriçe Hazretleri'nin sarayına göndermeyi düşündükleri bir Buhara elçisiyle onları doğrudan Rusya'ya göndermek niyetindeydi. Buna hazırlıklı olmalıydılar.

Seyyahlar o Kabine Bakanı'na kendi memleketlerine Türkistan şehri üzerinden veya önceki kılavuzlarla geldikleri yoldan dönmelerine müsaade edilmez mi? diye sordular; mademki her iki yol da yakın ve rahattır bu yüzden daha az zaman ve masraf gerektirir. Ne var ki onların bu istekleri yerine getirilmedi.

Saraydan kendi kervansaraylarına dönüp önceki gibi sıkı gözetim altında, on gün daha geçirdiler. Sonunda gözetim kaldırıldı ve onlara şehirde nereye canları isterse oraya serbestçe gitme izni verildi. Bu özgürlükten kendilerinin Buhara'dan ayrılmalarına kadar iki aydan daha fazla bir süre yararlandılar ve Burnaşev gerek Buhara Devleti gerekse de o sırada buldukları şehir hakkında bazı genel bilgiler toplama imkanına sahip oldu.

III. Buhara ülkesinin vaziyeti. Toprak, iklim, nehirler, Buhara hakkında tarihsel mülahazalar, ahali, Buhara ülkesinin şehirlerinin tasviri

Büyük Buhara kuzeyden Karakalpaklar ve Kırgız-Kaysaklardan Altay Dağları'ndan neredeyse Aral Denizi'nin kendisine kadar uzanan kıvılcı adı verilen kumlu bozkırla ayrılıyor; onun başka taraflardan sınırları ise şöyledir: batıdan Türkmenler, Arallılar ve Hivelilerin topraklarıyla; güneyden İran'la; doğudan Çin, Hokand, Hocend ve Taşkent topraklarıyla sınırdadır.

Bu ülkenin konum olarak büyük bir kısmı düzlüktür, yer yer dağlar da vardır. Toprak neredeyse her yerde killidir, kumla ve kaya tuzuyla karışıktır; fakat bu onun oldukça verimli olmasına engel teşkil etmiyor. Buhara toprakları ılıman kuşakta yer alsa da, gene de orada yazın dayanılmaz sıcak oluyor, kışın da ne kar ne de soğuk oluyor. İliman kuşağa özgü üzüm, nar, şeftali, kayısı, kuru kayısı (Prunus Armeniaca), elma ve vişne bahçeleri ile her türlü sebzeğin yetiştirildiği bostanlarıyla bitki çeşitleri boldur.

Buhara topraklarında en meşhur nehir Amu'dur. O bu toprakların güney tarafından Keşmir ve Kabil yakınlarından doğuyor, ilk başta batıya, sonra birçok dereyi kendine katarak neredeyse tamamen kuzeye doğru akıyor ve toplamda yaklaşık bin verst mesafesinde İran, Hive ve Buhara arasından geçerek

güneyden Aral Denizi'ne dökülüyor. Bu nehrin eni hiçbir yerde bir verstten daha büyük değildir. Akımı sakindir. Kıyı hattı yumuşak meyilli ve kumludur, kıyıları boyunca ağaç azdır, fakat çalılıklar bol şekilde mevcuttur. Buhara ve Vapkan dereleri Vapkan (Vapkent) şehrinin daha aşağısında kaynak olarak bir nehir olarak birleşiyorlar ve bütün Buhara'dan geçerek büyük bir göle dökülüyorlar. Buhara topraklarında nehirlerin yetersizliğinden dolayı gerek şehir ve köylere su sağlanması, gerekse de tarla ve bahçelerin sulanması için Amu, Buhara, Vapkan ve diğer kaynaklardan farklı genişlikte su kanalları açılmıştır.

Bazıları Buhara ülkesinin bir zamanlar Hıristiyanlık dininin filizlenmiş olduğu ve yüzden fazla kilisenin bulunduğu öne sürülen Sogdia ve Baktria'nın, kimisi de Çağatay ülkesinin içinde yer aldığını kabul ediyor. Ne var ki, Buharalıların kendileri başlangıçlarını en eski devirlere dayandırıyorlar. Buhara ülkesinin düz ve alçak yerlerinde bulunan toprak tepeciklerin onların ataları tarafından henüz büyük tufan esnasında, kehanetlerine göre boyunun kırk arşını aşmamasını hesap ettikleri su taşkınyından kurtulmaları amacıyla yapıldıklarını iddia ediyorlar. Bu ihtiyat gene de onları toplu ölümden kurtarmamıştı. Tanrı suya yükselmesini ve büyük dalga çıkarmasını emretmişti: dini bütün Nuh ve onun ailesi haricinde onların hepsi yok oldu. Onlar Nuh'un gemisinin başkent Buhara'dan 4 gün yolculuk mesafesinde bulunan yüksek bir dağın üzerinde durduğuna inanıyorlar ki, oraya hiçbir fani çıkamaz ve o dağdaki gemiyi sadece ermiş adamlar görebilir.

Burnaşev Buharalıların toprak tepecikler hususunda bahsi geçen düşüncelerini doğru bulmuyor. O bu tepeciklerin Buhara'nın eski sakinlerinden kaldığını ve bunların üzerinde soylu insanların evlerinin bulunduğunu düşünüyor. Nitekim hâlihazırdaki Buhara Hanı'nın sarayı da yapay bir dağın üzerine inşa edilmiştir. Böylesi tepecikler yedi şehrin (Yedikale) kalıntıları üzerinde bulunuyorlar ve genellikle Asya'nın bu bölgelerinde, sahipleri evlerini taşınarak getirilmiş topraktan oluşturulan tepeciklerin üzerine inşa ediyorlar.

Buhara ülkesinde Buharalılar adı verilen oranın köklü ahalisi olan Tatar kabilelerine ek olarak Özbekler, Farslar, Kırgızlar, Afganlar, Lezginler, Ermeniler ve Yahudiler yaşıyor. Bu sonuncular hakkında Burnaşev'e onların dağılmalarından az sonra Buhara ülkesine göç ettiklerini söylediler. Ermeniler ise yakın bir tarihte buraya göç etmişler. Onlar ve diğerleri kendi inançlarının gereklerini hür bir şekilde yerine getiriyorlar ve kendi geleneklerine uyuyorlar. Yahudiler en çok ipek boyama ve ondan çeşitli kumaşlar ve başka eşyalar yapılması işiyle uğraşıyorlar. Onlar hem kendi kullanımları hem de satmak için gizli bir şekilde üzüm şarabı da yapıyorlar. Yahudilerin genellikle hali vakti oldukça yerindedir. Onlardan her biri kendi iaşesini kendi kazanacak yaşa geldiği andan başlayarak 50 yaşına varıncaya kadar her yıl Rus parasıyla yaklaşık on rubleye karşılık gelen otuz beş tenge vergi ödemek zorundadır. Onlardan lazım gelen süre içerisinde bu vergiyi ödeyemeyenler kamçıyla vurulmak suretiyle birkaç darbeye katlanmak zorunda kalır. Birçok Yahudi kendi milli kıyafetlerini giyiniyor, bazıları ise Buhara kıyafetlerini giyiniyor; ancak bu

sonuncuların o kıyafetleri zarif bir şekilde giyinmeleri yasaklanmıştır. Onlar kuşak yerinde ip kullanmalıdır ve başlarına en basit şapkaları takmalıdır. Seyyahlar oraya farklı işler için gönderilen ve geçimleri fena olmayan esirler dışında Buhara ülkesinde Avrupalı görmemişler.

Şehri Buhara veya Tatarların ifade ettikleri şekliyle Bohara henüz Çingiz Han devrinde meşhur idi; gene de ona karşı direnemediler. Ebulgazi'nin rivayet ettiğine göre çok sayıda halkı mağlup eden ve en büyük imparatorluklardan birinin kurucusu olan o mağrur muzaffer burada ihtiyarların elinden şehrin anahtarını alarak, atıyla büyük mescide girmiş ve orada duran Kur'an'ı görerek onu istihkarla yere fırlatmış; şehrin kendisi de o sırada küle çevrilmiş.

Buhara şehri günümüzde de sadece Buhara memleketinde değil, aynı zamanda komşu ülkelerdeki diğer şehirler arasında da en meşhuru olarak sayılabilir. Şehir geniş değil. Uzunluğu altı verstten fazla değil, eni de üç versttir, gene de epey kalabalıktır. Çok miktarda olan kendi sakinlerine ilaveten burada her zaman İran, Hindistan, Çin, Hokand, Hocend, Taşkent ve Hive memleketlerinden, aynı şekilde Rus, Tatar, Gürcü, Ermeni ve çeşitli göçebe halklardan ticaret için gelen çok sayıda insan bulunuyor. Pazarlar ve sokaklar daima sıkışık oluyorlar.

Bu şehirde sokaklar dardır ve düz değildir. Evlerin hepsi istisnasız topraktan çamur harçlı, alçak ve dardır, biri diğerine yakın bir şekilde inşa edilmiştir ve ondan dolayı şehirde çok insan yerleşmiştir. Evlerin damları yassıdır; pencereler tavanla tam bitişiktir ve üzerlerine uç yerine çamurdan yapılmış parmaklıklar takılmıştır. Bazı evlerde sadece iki kapı bulunuyor: biri giriş olarak, diğeri pencere yerine kullanılıyor. Evlerde sobalar yoktur, nitekim oranın sıcak iklimi buna lüzum bırakmamıştır. Evlerdeki duvarlar kireçle sıvanmış ya da kamış ve çeşitli renklerde boyalarla boyanmış paspaslarla döşenmiştir. Tabanları kilden yapılmıştır ve üzerlerinde oturdukları halılarla ve keçelerle döşelidir. Diğer şark halklarında olduğu üzere Buharalılarda da masa ve sandalye kullanılmamaktadır.

Buhara'da derinlikleri yaklaşık 1,5 sajen olan otuz kadar gölet bulunuyor. Göletler yontulmuş granit taşlarla kaplanmıştır. Suyu ise Buhara Nehri'nden açılan kanallar aracılığıyla dolduruyorlar. Şehrin sakinleri yemek ve her türlü ihtiyaçları için onlardan su alıyorlar, ancak yazın sıcak günlerinde o göletlerdeki sular durgunluktan bozuluyor ve zararlı oluyor.

Burnaşev'in ifadesiyle rakamı 360 kadar olan mescitlerin sayısı bu şehrin alanıyla orantılı değildir. Onlardan on iki tanesi muazzam büyüklüğe ve iyi bir dış görünüşe sahiptir. Bunlardan biri ve en büyüğü meşhur Timur Aksakal tarafından inşa ettirilmiş. O sanki bugüne dek hiçbir onarım görmemiş gibi duruyor, her şeye rağmen oldukça yeni ve daha yakın bir tarihte inşa edilmiş gibi görünüyor. Mescitlerin hepsi genellikle pişirilmiş kerpiçtendir, üzerleri kireçle örülmüştür. Onlardan birçoğu dış taraftan çeşitli renklerde boyalarla boyanmış ve içleri demir veya kilden parmaklıklarla döşenmiş farklı büyüklükte pencerelere sahiptir. Mescitlerin iç taraflarında ibadet edenlerin üzerinde oturduğu halı, keçe ve çulla kaplı tavan haricinde hiçbir süsleme yoktur.

Birçok mescidin yanında her yaşta insanın okuma ve yazma öğrendiği, aynı şekilde İslam dini eğitimi aldığı küçük odalar inşa edilmiştir. Buralarda 60 yaşında öğrenciler vardır. Yeteri kadar insan bu okullarda kendi geçimini sağlayarak eğitim görüyor, fakirler ise hazine tarafından destekleniyor. Onlar çalışkanlık ve başarılarına göre maaş alıyorlar. Öğretmenler de, bir tanesi dahi istisnasız, maaşlı oluyorlar ve bunun haricinde her sene kendi aileleri için yeterli miktarda buğday alıyorlar.

Dikkate şayan bu binalara ek olarak Buhara şehrinde bulunan uzunluğu 20 sajen, eninin çapı alttan 3,5 ve üst taraftan da 1, 75 sajen ölçüsünde olan taş sütunu saymak mümkündür. Onun içi kerpiçten merdivenle döşenmiştir, en üst tarafına da pencere yapılmıştır. Burnaşev'in belirttiğine göre bu sütun bir han tarafından şehrin süslenmesi için inşa edilmiş ve sonra infaz aletine dönüştürülmüş; bir süre önce her iki cinsiyetten ölüm cezasına çarptırılan bütün suçluları onun üzerine çıkarıyorlardı ve yukarıdaki pencereden yere atarak ölene kadar vurarak katlediyorlardı. Bu idam uygulaması şu tuhaf hadise olana kadar uzun süre devam etti: bir Buhara sakini işlediği suç yüzünden ölüm cezasına çarptırıldı ve sütundan yere atıldığında en ufak bir zarar görmeden sağlam şekilde yürüdü. Halk o kişiyi mübarek saydı ve o tarihten itibaren suçluların bu şekilde cezalandırılmasına son verdiler.

Buhara'da epey ticari hamam var. Onların hepsi taştandır ve iyi durumdadır. Erkek ve kadın hamamları ayrı olarak inşa edilmiştir. Kadın hamamları daha özelliğlidir. Kadınlar onlarda azgın müzikle toplanıyorlar. Herkes hamam için 4 pul (6 kopeyk) ödüyor. Kıyafetlerini çıkaran herkese vücudu belden dizlere kadar kapatan bir önlük (peştamal) veriliyor. Hamama girişte elleri taze suyla yıkamak gereklidir, aksi takdirde hamamın kabı alınmaz. Yıkanmak için soğuk ve sıcak su yeterlidir. Bir kişinin yüz kovaya kadar su kullanması yasak değildir.

Buhara'ya gelen tüccar insanlar için orada dokuz tane taştan kervansaray bulunuyor. Kervansaray binaları iki katlı olarak inşa edilmiştir; onlardan alt katta mallar istifleniyor, vergi ödemesi malların kalma süresine göre belirleniyor, üst kat ise yaşamak içindir.

Bunlardan başka Buhara'da iki büyük Pazar vardır. Onlardan ilkinde sabahın erken saatlerinden öğlene kadar her gün ticaret yapılıyor ve çeşitli kendi ürünlerini ve ithal mallarını, meyve ve yaşamsal erzakları satıyorlar; ikincisinde de aynı şeyleri, ayrıca her iki cinsten köleleri öğleden akşama kadar satıyorlar. Onlardan kadınlar erkeklere oranla oldukça pahalı satılıyorlar: sağlıklı ve her türlü işte yetenekli erkek 50, kadın da 80 gümüş para bazen de daha fazla ediyor. Buhara'da birkaç tane daha küçük pazar vardır. Buralarda sadece ufak mallar ve en lüzumlu şeyler satılıyor.

IV. Buhara ülkesinin genel istatistiki ve siyasi bölümleri. Onun nüfusu. Toprak işleri. Sanayii. Ticaret. Ağırlık ölçüleri. Dil. Din. Mizaç. Adet ve Hastalıklar.

Büyük Buhara kendisinden doğuda yer alan, yüksek dağlarla ondan ayrılan ve Çin İmparatoru'nun himayesi altında bulunan Küçük Buhara (Doğu

Türkistan) ile karıştırılmamalıdır. Asıl Büyük Buhara'da Buhara şehrinde yaşayandan bağımsız olan başka birçok hükümdarlar bulunmaktadır. Her şeye rağmen gene de Buhara'da yaşayanı hepsinin arasında başlıca olarak kabul etmek mümkündür: zira o tek başına onların hepsinden daha fazla tabiye sahiptir. Buhara ülkesinin geneli ise her iki cinsiyetten olmak üzere üç milyon civarındadır.

Oradaki dağlarda bol miktarda altın ve gümüş bulunduğu iddia edilse de, gene de Buharalılar onları çıkarmaya çabalamıyorlar. Altın ve gümüşü Hindistan, İran ve Çin'den; bakır, kalay ve demiri de Rusya'dan alıyorlar. Kurşun, yanıcı kükürt, kezzap, amonyak, şap, güherçile ve tuza kendileri sahipler.

Buhara ülkesinde tarım oldukça başarılı ve karlı bir şekilde icra ediliyor. Orada daha ziyade buğday, arpa, darı ve pirinç ekiliyorlar. Tarlaları öküzler aracılığıyla Rusya'da da kullanılan pullukların benzerleriyle sürüyorlar. Yazın sıcağın oldukça fazla olmasına ve yağmurun yetersiz kalmasına rağmen bu ülkede ekinler neredeyse her zaman bol miktarda ürün veriyor ve hatta bazen aynı yıl içerisinde iki kez hasat oluyor. Sürülmüş tarlalara nehirlere çıkarılan kanallar aracılığıyla su sağlanması kuraklık afetlerine engel oluyor. Bu kanalların boyu bazen bir verst aşılıyor ve fevkalade özgün oluyorlar. Taklit edilmeye değer bir örnek!

Pamuk yetiştiriciliği de Buhara ahalisinin sanayisinde epey önemli bir yer işgal ediyor. Onun ekimi için kumlu yerleri tercih ediyorlar ve onda birine yaklaşık 8 pud ekiliyorlar. Pamuk hemen hemen 2,5 ay sonra yetişiyor. Pamuğu meydana getiren bitkinin (*Gossypium herbaceum*) yaprakları orta büyüklükte, beş kanada ayrılmış, alttan düz; otlu sapının boyu bir arşından fazla değil, onun üzerinde yeşilimsi yumrular büyüyorlar ki, onlar olgunlaştıklarında gri rengini alıyorlar ve dört parçaya yarılarak içerisinde tohumların bulunduğu, özel tezgâhları süsleyen pamuğu ortaya çıkarıyorlar. Buharalılar pamuğu eğiriyorlar ve ondan gerek kendi kullanımları gerekse de Rusya ve başka yerlere yollamak için çeşitli kumaşlar yapıyorlar. Oradan ihraç edilen işlenmemiş veya ham pamuğun miktarı da az değildir.

Buhara'da her türlü bostan sebzesini iyi bir şekilde yetiştiriyorlar. Hem büyüklüğü hem de tadının lezzeti bakımından kavun onların hepsinden de ayrılıyor. Kavunların her birinin ağırlığı çoğunlukla bir puddan⁶² daha fazla geliyor. Karpuzlar da gayet iri oluyorlar, fakat büyük bir kısmının ortası kof ve tadı lezzetsizdir.

Bahçelerde yukarıda bahsedilen verimli ağaçlardan başka, ev ihtiyaçları için gerekli şeyleri de yetiştirmeye çabalyorlar: zira orada orman neredeyse hiç yoktur ve uzak yerlerden bir araba dolusu miktarı 8 ve daha fazla tengeye (yaklaşık iki ruble elli kopeyk) satılan ince ağaçlıkları odun olarak getirmek zorundalar. Yaygın olarak odunun yerine kuru hayvan gübresi kullanılıyor.

Yem yetersizliğinden dolayı Buharalılar evlerinde az hayvan besliyorlar. Onlar için gerekli olan otu tarlalara ekiliyorlar ve onu çok pahalıya satıyorlar, yük ve çekim hayvanlarını ise daha çok arpa ve darıyla yemiyorlar. Buhara

⁶² Pud: 16, 38 kilograma eşit gelen ağırlık ölçüsü birimi.

atları çok güzeller ve argamak adıyla tanınırlar. Neredeyse sadece üzerinde yolculuk etmek amacıyla kullanılıyorlar, işlerde ve taşımada ise eşekler ve develerden faydalanıyorlar. Bu sonuncular tek hörgüçlüler (camelus dromedarius), ayrıca onların tüyleri ufak ve kıvırcıktır. Yük taşırken her bir devenin üzerine 25 puddan az ağırlık yüklemesler. Buharalılar az inek besliyorlar, fakat büyük koyun sürülerine sahipler. Ufak kuzuların postları veya kürkleri burada fevkalade kaliteli oluyorlar ve çeşitli yabancı yerlere yollanıyorlar.

Buharalılar ipek böceği yetiştiriyorlar ve ondan elde ettikleri ipekten çok yüksek işçiliği olmayan sırma, atlas ve sarançı kumaşı dokuyorlar. Yapraklarıyla ipek böceklerinin beslendiği tut ağaçlarını oradaki bahçelerde bol miktarda yetiştiriyorlar.

Buhara ülkesinde şehir sakinlerinin genel meşguliyeti ticaret ve çeşitli zanaatlardan ibarettir, köylülerin ise tarım işleri ve hayvancılıktır: onlardan ilki eşsiz bir çalışkanlıkla yapılıyor ve tabir edildiği üzere zahmeti yenerek doğayı en verimli tarlalara dönüştürüyorlar. Köy sakinlerinden bazıları, şehirli gibi pamuk ve ipek eğirerek kumaş dokuyorlar; ne var ki, onların ve diğerlerinin bu iş için özel tesisleri yoktur, onları kendi evlerinde üretirler.

Buharalılar ticaretle meşhurlar ise de, gene de onlarda gerekli düzen ve iyi kurumlar yoktur. Ticari muamelelerde hile ve dolandırıcılığa karşı cezalar katıdır ve her mal alan hoşnutsuz kalması halinde onu sahibine bir hafta ve daha fazla geçse de geri iade etme hakkına sahiptir, bu durumda satışı yapan tüccar onu itirazsız kabul etmek ve aldığı parayı geri vermek zorundadır. Buna rağmen burada tüccar şahsiyetler arasında malların satışında hile ve dolandırıcılık çok olağandır ve onların dürüstlüğüne hiçbir şekilde itimat edilmez. Bunlar hiçbir sert önlemin, eğer onların iyi ve aydın mizaçları yoksa ve namuslu kişinin adından ziyade çıkarıcılığa daha fazla itibar ediyorlarsa, tüccarların kanunsuz çıkar sağlamalarına ve hileye eğilimli olarak aç gözlülüklerine gem vurmadığını ispatlamaktadır.

Buhara'da tahıl ve başka ürünlerin satışında alışılmış ağırlıklar kullanılıyor. Oranın pudu elli Rus funtuna karşılık geliyor ve onar çirike ayrılıyor, bu sonuncular da doksan altı parçası olan birkaç funta.

Buhara şehrinde sarayın yakınında darphane bulunuyor, orada tille (tilla) adı verilen altın, tenka (tenge) denilen gümüş ve pul denilen bakır paraları basıyorlar. Tille değer bakımından (1795 yılında) dört Rus gümüş rublesine, tenka otuz kopyiye, pul ise bir buçuk kopyiye denk geliyor. Para basımı işinde saf altın ve gümüş kullanılıyor. Onun kabartılması ise şu şekilde yapılıyor: ilk önce altın veya gümüş külçesini ince levhalara koyuyorlar, onlardan paranın olması gerektiği büyüklükte yuvarlak biçimde kesiyorlar ve onları topluyorlar; sonra kestikleri bu yuvarlak parçaları darp kalıbına koyuyorlar ve onun üzerine de başka bir darp kalıbı ile kapatarak çekiçe vuruyorlar, böylece madeni para hazır oluyor.

Paranın bir tarafında hükümdarın Buhara dilindeki adı ve basım tarihi bulunuyor, diğer tarafında da madeni paranın değeri yazıyor. Bakır pulların üzerinde ise hiçbir yazı yer almaz.

Buharalılar kendileri bakırdan top namlusu ve dökme demir hurdasından top güllesi döküyorlar. Onlar tarafından çıkarılan kurşundan da tüfek mermisi yapıyorlar. Kurşun madeni yatakları Buhara'nın yakınında bulunuyorlar. Kurşun cevherini her türlü ustalıktan yoksun bir şekilde ve madenin çoğunu kaybederek ufak çömlerle eritiyorlar, bahsi geçen askeri mühimmatların dökümünü de aynı şekilde yapıyorlar. Onlar barutu da kendileri yapıyorlar. Ancak onların ürettikleri barutlar Ruslarınkine göre zayıf kalır.

Buharalıların konuştukları dil Tatarca'dan ziyade Farslarınkine benziyor, fakat görünüşleri Tatarlara yakındır. Semerkant ve civarında yaşayan Özbekler saf Tatar dilinde konuşuyorlar; görünüş bakımından ise daha çok Kalmıklara benzerler. Onlar ve diğerleri Arap harflerini kullanıyorlar. Onların basımevleri yoktur. Heveslileri, bilhassa din adamları bir kitabı okumadan önce yazarak onun kopyasını çıkarmaya çalışırlar.

Buhara ülkesinde hâkim olan kanun Müslümanlıktır. Ne var ki, oranın sakinleri dini kurallara çok katı bir şekilde uymuyorlar ve hatta bu hususta Sibirya Tatarları'ndan daha gerideler. Onlar yabancılara tahammül ediyorlar ve onlardan sakınmıyorlar ve Kur'an tarafından yasaklanan sert içkilerin kullanılmasında, bilhassa Özbekler onlara epey özeniyorlar. Her yeni yılın ilk ayından itibaren bir ay süreyle oruç tutuyorlar. Oruç zamanında bütün erkek ahali yemekten imsak ediyorlar ve güneş batana kadar vakitlerini çoğunlukla mescitlerde ibadetle geçiriyorlar. Ondaki sonraysa normal zamanlardaki gibi yemek yiyorlar ve geceyi, tabiri caizse, gündüze çeviriyorlar. Orucun tamamlanmasından sonra bayram başlıyor, onun kararı hükümdarın iradesine bağlı oluyor. Genellikle de bayram yaklaşık dört gün sürüyor. O zaman ahali şehir dışına gidiyor ve insanlar orada at yarışı, güreş ve benzeri şeylerle eğleniyorlar. Bütün böylesi oyunlar ve eğlenceler Şah Murad Bek devrinde gene büsbütün yasaklandı.

Daha evvel artık söylendiği üzere Buhara ülkesinde çeşitli soylar yaşıyorlar. Buna uygun olarak onların farklı surette görünüşleri ve yüz hatları vardır. Buharalılar orta boylu, zayıf yüzlüdür, görünüşleri biraz esmer ve kızarıktır; gözleri açık siyah renklidir; zayıf vücutlu ve orta ölçüde kuvvetlidirler. Özbekler uzun boylu, esmer tenli, elmacık kemikleri çıkık, dar gözlü, kuvvetli ve savaşa yatkın insanlardır. Onların arasında yurtlarını Kırgız-Kaysak bozkırında bırakan Nogayların sayısının az olmadığı tahmin ediliyor. Beyaz Araplar orta boylu, esmer yüzlü ve Buharalılara çok benzerler. Farslar, Kırgızlar, Afganlar, Lezginler, Ermeniler ve Yahudiler ise oldukça az sayıdadır ve oranın hakiki ahalisine dâhil değildirler.

Burnaşev'in dediğine göre, Buharalılar epey çalışkan ve temizdir; fakat aşırı ölçüde ikbal düşkünüdürler, zira bütün dünyada onlar kadar akıllı, istikrarlı, dini kurallara ve yurttaşlık kanunlarına uyma hususunda özenli, dürüst ve saygılı bir halk olmadığını düşünüyorlar. Kendileri hakkında bu yüksek düşünceler onları büyük saygı duydukları Türkler haricinde diğer bütün halkları hor görmeye sevk ediyor.

Bilhassa Buharalıların alt tabakası inayet dilenmekle tembelliği besliyor ve çok fazla miktarda dilenci üretiyor. Bu asalaklar farklı yaşlarda oluyorlar

ve hepsi erkektir. Onlar sokaklarda ve pazarlarda dolaşıyorlar: bazıları boğazlarından bağırarak Kuran'dan ayetler okuyorlar, bazıları da farklı türde şarkılar söylüyorlar. Böylece her türlü şaklabanlığı ve azgınlığı yaparak sadaka dileniyorlar. Eğer insanlardan sadakayı rızalarıyla alamazlarsa, o zaman onların ellerinden paralarını ve diğer eşyalarını zorlayarak olsa bile almaya çalışırlar. Üzerlerinde ipek kaftan, başlarında saf Hint kumaşından sarıkla birlikte bu dilenci ruhlu insanların giyimleri genellikle tüccarlarından daha kötü olmuyor.

Her yerde mutat olanlar dışında Buhara'da koyun eti, pirinç ve ince ufanmış buğday unundan hamuru suda haşlayarak ve üzerine inek yağı katılarak hazırlanan yemeğı kullanırlar. Ona gerek bu ülkede üretilen gerekse de diğer yerlerden getirilen çeşitli meyveleri de katmak gereklidir: zira onlar oranın sakinleri için yalnızca tatlı değıllerdir, aynı zamanda hakiki bir yemeklerdir. Soylu insanların evlerinde iyi çiniden, geri kalanların da basit malzemelerden kap kacakları vardır. Ne var ki onlardan hiçbiri çatal kullanmaz. Yemeğı basitçe elleriyle veya kaşıkla yerler.

Buhara'da erkekler en basit kıyafetleri giyerler. Üst taraflarında gömlek, altlarında da pantolon olur, genellikle ipek ve pamuk kumaşından kaftanları vardır. Büyük bir kısmı beline kuşak bağlamaz. Başlarına da etrafı birkaç defa toplanmış, sıkça altın veya ipekle sırmalanmış Hint kumaşından sarık takarlar. O kıyafet olmaksızın hiç kimsenin evinden çıkmasına müsaade edilmez. Saçlarını çok düz keserler.

Kadınların kıyafetleri de gömlek, alt elbise, yarım kaftan ve kollarının uçları kadınlar yürüdüklerinde pek çok kez yerde sürünecek kadar uzun ve dar olan tuniktir. Bu tunikleri evden çıkarken giyinirler ve yüzlerini de ipek veya keçeden tüllerle kapatırlar. Evli olan kadınlar ile bekâr genç kızların kıyafetleri aynıdır: onlardan birincileri altında saçlarını topladıkları küçük çalmaları başlarına takarlar, bekâr genç kızlar ise bazen başlarına eşarp takarlar ve saçlarını örerler ve ucuna kurdele yerine ipek veya pamuk ip bağlarlar. Buharalı kadınların hoş yüzleri onların kıyafetlerinin eksikliklerini mükâfatlandırıyor. Siyah, canlı ve parlak gözleri onlara aynı zamanda oldukça süs katıyor.

Buhara'daki düğünlerde her yerdeki Tatarlarda mevcut olan aynı törenler gözlemleniyor. Oranın sakinleri tarafından benimsenen Müslümanlık çok eşliliğe müsaade etse de, gene de onlardan iki karısı olana nadiren rastlanıyor, büyük çoğunluğun da tek karısı var. Oranın kadınlarının kendi aralarında sürüp giden kavgalara ve çocuklar arasında nefret duygularının ortaya çıkmasına vesile olabilecek kıskançlık duygusuna oldukça yatkın olmaları, birçok Asyalı halkın aksine gözüken bu alışkanlığın sebebi olarak ileri sürülüyor. Böylesi bir toplumsal anlayış bir eşten daha fazlasına sahip olanların hor görülmesine sebep oluyor.

Eğer erkeğin karısına istidadı kalmazsa manevi tövbeyle, bazen de cismani olarak cezalandırılıyor. Burnaşev yargıçların huzuruna çıkan bazı kadınlarla ilgili tuhaf bir izahat yapıyor. Onlar mahkemeye gelirken sağ ayaklarındaki pabucu çıkarıyorlar ve yargıcın önünde onun tabanını çevirip yukarı kaldırıyorlar.

Yargıç artık meselenin neden ibaret olduğunu anlıyor ve bundan dolayı talepte bulunan kadın utangaçlıktan endişe duymayarak derhal suçluyu yolluyor ve edep dairesinde onu azarlıyor. Böylece cezalandırmayla onu düzenli hayata döndürmeye ve karı ile koca arasındaki aile birliğini yeniden kurmaya çabılıyor.

Buhara şehrinin sakinleri Buhara dilinde Rişta denilen kıl kurdundan (Gordins aquaticus) meydana gelen hususi bir tür hastalığa maruzlar. Bu hastalık genellikle yazın ortaya çıkıyor ve tüm vücutta yayılan çıban ve yaralarla dayanılmaz ağrılara neden oluyor. Buharalılar kıl kurtlarını yok etmek için kullandıkları ilaç basit olduğu kadar güvenilmezdir. O şöyle oluyor: eğer çıbanda kıl kurdu görünürse, o zaman onu gayet özenli bir şekilde çekip çıkarmaya çalışıyorlar. Bu muameleye her keresinde hastalıktan mustarip olanın esas ağrısı hissetmemesine ve yaradan kan kesilmesine kadar devam ediyorlar; sonra kıl kurdunun ortaya çıkan kısmını pamuğa sararak başka zamana kadar bırakıyorlar. Böylece onu çekip çıkarıyorlar veya koparıyorlar. Bu sonuncu durumda o vücudun içine çekiliyor, dehşetli bir ağrıya neden oluyor ve kısa bir süre yayılıyor. Böylece uzun süre dışarı çıkmıyor. Burnaşev çok defa bir kişide yetmiş seksen kıl kurdu olduğunu Buharalıların şahadetine göre ifade ediyor. Onlardan bazıları iki arşın ve daha uzun oluyormuş. Hiç şüphesiz Buharalıların kendilerine de malum olduğu üzere kıl kurdu onların vücuduna durgun sudan alınan suların içilmesiyle giriyor: zira Buhara'nın nehirlerinden su kullanan çok sayıda imkânı olan insan hiçbir zaman kıl kurdundan mustarip olmuyor. Bu hastalığın sebepleri ne kadar bilinmez olsa da, Buharalılar gene de onu iyileştirmeye çabalamıyorlar.

Buhara'da akrelerin de olduğunu söylüyorlar. Kendi evlerinde dahi akrepler bulunuyormuş. Ne var ki, onlar ya hiçbir zaman zehirli değillermiş ya da her zaman zehirli değillermiş: zira oranın sakinleri onlardan bazı büyü sözleriyle kurtuluyorlarmış. Bazen sabah uyandıklarında kendi etraflarında sürünen akrepleri görüyorlarmış.

Buhara sakinleri dehşetli ateşten mustarip oluyorlar: bu göletlerden gelen zararlı buhardan, ayrıca da meyve ve sebzelerin ölçülü kullanılmamasından kaynaklanıyor olmalıdır. Buhara'da her iki cins arasında şehvet hastalığı da epey yüksek orandadır. Bunun ötesinde onlardan birçoğuna uyuz bulaşıyor. Buhara'da yalnızca marifetli değil, aynı zamanda da hiçbir doktorun olmayışından dolayı tüm bu hastalıklar çok tehlikeli ve çoğunlukla ölümcül dahi oluyorlar. Yine de orada Rus işi çakıları kullanarak hastaya kan açan kan alıcılar vardır.

Buharalılar ölümlerinin naaşlarını bütün Müslümanlarda gözlemlenen tören adetleriyle aynı şekilde defnediyorlar. Cenazenin her yanını yıkıyorlar ve mezarlığa götürüyorlar; Molla Kur'an'dan ayetler okuyarak cenazeye eşlik ediyor. Orada cenazeyi taş lahit üzerine koyuyorlar ve sağlam bir şekilde doldurup kapatıyorlar. Birçok mezarın üzerine orada defnedilenin dindar veya müşfik olduğunu gösteren işaretlerin bağlanmış olduğu uzun sırtıklar dikilmiştir. Burnaşev orada çok sayıda mübarek şahsiyetin meftun olması sebebiyle insanın onların kemiklerine basmamak için yürürken sürekli ayağının altına bakması gerektiğini ifade ediyor.

V. Buhara'nın İdari Yapısı. Devlet kurumları. Kanunlar. Yargı. Devletin gelirleri. Askeri nizam. Seyyahların kendi memleketlerine dönüşü.

Büyük Buhara'nın hükümdarlarına Han deniliyor. Onlar Özbeklerin soyundan geliyorlar. Onların üstünlüğü soylarından geliyor ve hâkimiyetleri neredeyse sınırsızdır. Şah Murad Bek bütün devlet işlerinin yanı sıra, en ufak ehemmiyete haiz incelemelerle dahi bizzat kendisi uğraşüyor. Onun divanı birkaç bürokrattan meydana geliyor: onlardan her biri kendi işiyle alakalı düşüncesini vermeye mecburdur ve herkes onunla mutabık kalırsa, Hükümdar genel hükmü tasdik ediyor ve daha sonra icraata geçiyor. Neredeyse bütün işler hiçbir yazılı kayıt yapılmaksızın sözle bitiriliyor.

Kur'an ve Hükümdarın iradesi Buharalıların kanunlarını meydana getiriyor. Bütün hükümler bunlara ve tanıklığa dayanıyor; ama tanıklık yapan şahsın iyi davranışa sahip ve doğruluğundan emin olunması lüzumludur: aksi takdirde onların delillerinin hiçbir geçerliliği olmaz.

Suçtu her türlü ortaya çıkarılanlar derhal idama veya başka cezaya çarptırılıyor. Burada cinayet, isyan, sahte para basımı, hırsızlık, karıkoca hukukunu bozma veya yıkma suçlarını ölüme denk şekilde cezalandırıyorlar. Ölüm cezası alan suçluyu Han Sarayı'nın yakınındaki büyük pazara götürüyorlar. İlk önce onu diz çöktürüyorlar ve cellat kalın bir değnekle ensesine sert bir darbe vuruyor, bundan dolayı hissiyatını kaybeden hükümlü yere yığılıyor; sonra cellat onun boğazını kesiyor ve boynunu ipe geçirerek darağacına kaldırıyor. Ticaretle uğraşan insanların askınlık, eksik tartı gibi dolandırıcılık suçları ve oranın sakinlerinin önemi düşük başka suçları şu şekilde cezalandırılıyor: suçluyu beline kadar soyuyorlar, birçok sokakta ve pazarda gezdiriyorlar ve her iki taraftan kamçılarla acımasızca vuruyorlar. Bu esnada suçlu halka cezasının sebebini açıklıyor ve karşılaştığı herkese kabahatlerden kaçınmaya gayret etmesini rica ediyor.

Bu cezaların katılığına ve aynı suçlara orantısız olarak uygulanmasına rağmen Buhara'da nüfusa ve temel gereksinim arz eden her şeyde bolluk olmasına kıyasla, adaletin yumuşak başlılık ve merhametten hiç ayrılmadığı diğer memleketlerden çok daha fazla suçlu ve bilhassa hırsız oluyor.

Buhara'da polis fevkalade serttir. Gece olmasıyla birlikte üç yerde davul çalınıyor, o zaman kimse artık evinin dışına çıkmamalıdır. Polis memurları şehirde tüm gece dolaşıyorlar ve her karşılaştıkları şahsı gözaltına alıyorlar, ertesi gün onları kendi sahiplerine takdim ediyorlar.

Geceleyn evinden çıkmak zarureti olanlar yanlarında yanan mumla fener bulundurmalıdır; ama her şeye rağmen araştırma kolundan gene de kaçamayabilir ve eğer bununla şüpheli görülürse diğer gözaltına alınanlarla aynı muameleyi görür.

Buhara ülkesindeki şehirlerin komutanlarına *Toksabay* adı veriliyor, köylerdeki amirlere ise *Aksakal* deniliyor. Onlardan ilki Han tarafından görevlendiriliyor, diğerlerini ise ahalinin kendisi seçiyor. Onlar kendi yerlerinde gerekli düzenin sağlanmasına ve vergilerin toplanmasına çalışıyorlar.

Şehirlerde yaşayanlar evlerden ve dükkânlardan parayla alınan resmi vergileri ödüyorlar. Çiftçiler ise tahıllarının kırkta birini veriyorlar, toprakta ye-

tiştirdikleri diğer ürünlerin de aynı oranda para karşılığını ödüyorlar. Savaş zamanında bütün ahali özel vergi ödemekle mükellef kınıyor.

Buhara ülkesine tüccarların getirdiği bütün yabancı mallarından değerlerine göre kırkta bir oranında para alınıyor. Kendi sermayesiyle ticaret yapan Rus uyruklu tüccarlar ise yirmide bir oranında vergi ödüyorlar; malları sahiplerinden krediyle alanlar da aynı şekilde kırkta bir oranında vergi ödüyorlar.

Buhara ordusunu Özbekler oluşturuyor. Orduda piyadeler yok, sadece süvariler var. Ordunun tüm mevcudu altmış bindir. Ordu alaylara ve bölüklere ayrılıyor: alay Toksabai tarafından komuta ediliyor ve bin kişiden meydana geliyor. Bölükte yüzbaşı (yüz-başı), ellibaşı (Pandjo Başı), onbaşı (Da-Başı) ve yüz er bulunuyor. Her alayın ipek kumaştan yapılmış üzerinde ipekle çiçek nakışları işlenmiş ve diğer başka tasvirlerin yer aldığı sancağı bulunuyor, bölüğünki ise işaretleriyle ayrılıyor. Her bir alayda bir çeşit özel müziği teşkil eden trompet, davul ve boru bulunuyor. Askerlerin kıyafeti sıradan ahalinin kıyafetinden farksızdır, silahları ise kılıç, tüfek, mızrak, ok ve yaydan oluşmaktadır; ne var ki, bahsi geçen silahların hepsi birlikte nadir oluyor. Bazıları üzerlerine zırh gömlek giyiniyorlar ve demir veya biri diğeri üzerine koyulmuş geyik derisinden dikilmiş kalkanlarla kendilerini koruyorlar.

Er yılda iki tülle (yaklaşık 12 ruble) ücret ve yedi batman (yaklaşık 56 pud⁶³ ağırlığında) buğday alıyor; savaş zamanında da bunların dışında daha bazı armağanlar alıyor. Her erin savaş zamanı seferde kendine yetecek miktarda gıda erzakına sahip olması gereklidir. Onları develerin ve özel atların üzerinde taşıyorlar, cephedekiler hariç, her bir er onlardan iki taneye sahiptir.

Bütün orduya hükümdarın bizzat kendisi veya onun görevlendirmesiyle yüksek bürokratlardan herhangi biri kumanda ediyor. 1795 yılının başlarında Farslara karşı yapılan seferde on beş bin kişilik kolorduyu Şah Murad Bek'in onaltı yaşındaki oğlu komuta etmişti.

Buhara ülkesinde iki tür bakır top bulunuyor: onlardan biri gereğinden fazla büyük, diğeri ise oldukça küçük, bu yüzden her iki tür de seferlerde büyük başarıyla kullanılamıyor. İlkini öküzlerin çektiği büyük yük arabalarının üzerinde taşıyorlar. Ateş edilmesi esnasında uzun sırığa fitil bağlıyorlar ve belli mesafe uzak durarak barutu ateşliyorlar. Ne var ki, topları sadece iplerle yük arabalarında tuttuklarından, sıklıkla ipler kopuyor ve arkaya yuvarlanarak yere düşüyorlar: bu yüzden de her bir topun başında topları kaldırmak, kurmak ve bağlamaktan sorumlu olan on üç topçu askeri bulunuyor. Top askerlerinin o kadar çok olmasına rağmen, gene de günde beş veya altı kereden fazla top atışı yapamazlar. Düşük kalibre topların hemen hemen hepsi, üzerlerindeki yazılardan anlaşıldığı üzere Fars yapımıdır. Onları çok daha sıklıkla kullanılıyorlar, fakat öküzlerin değil de, develerin çektiği arabalarla taşıyorlar.

Bu toplar ve havanlar barış zamanı Han Sarayı'nın etrafında, açık havada ve her türlü düzenden yoksun bir şekilde duruyorlar. Burnaşev, gerek topların gerekse de havanların arasında bazı Rus yapımı olanları fark etti. Bu Rus yapımı topları Buharalılar Hivelilerden almışlardı. Hiveliler de onlara, galiba,

⁶³ Pud, 16,38 kilograma eşit ağırlık ölçüsü birimidir.

Aleksandr Bekoviç'in talihsiz seferinden sonra sahip olmuşlardı. Buhara dökümü olan toplar kullanıma uygun değiller: onlar oval değiller ve hem içerden hem de dışardan pek düzgün görünmezler.

Buhara ordusu çatışma esnasında dehşetli bir nara çıkarıyor. Cesaretiyle ve çevikliğiyle fark eden herkesi rütbeyle ve maaşla ödüllendiriyorlar. Mağlup edilenler ve onların varlıkları Hükümdara ait oluyor. Şah Murad Bek'in oğlu on altı yaşındaki kahraman tarafından 1795 yılında dört Fars şehrinin taarruzla alınması esnasında, Buharalıların bağlı olduğu İslam inancını kabul eden şehirlerden ikisi bağışlandı; sebatla direniş gösteren, orduya epey zayıat veren ve muzafferlerin önerdiği kanunu kabul etmeyen diğer ikisi ise tamamıyla yerle bir edildi, sağ kalan bütün ahali esir alındı ve Buhara'ya götürülüp satıldı. Buhara ülkesinin tasviri burada bitiyor ve ben yeniden seyyahlara dönüyorum.

Taşkentli Karabay kendi Hükümdarı Yunus Han'ın emriyle seyyahlar Taşkent'e gönderilsinler diye Buhara'da ne kadar müracaatta bulunduysa da, gene de bu hususta bir türlü başarı elde edemedi ve onlar elçinin hazırlanmasıyla, göçebe halkların yurtları üzerinden güvenle geçmek üzere Şah Murad Bek'ten pasaport olarak 2 Nisan'da Buharalı elçi ve onun maiyetiyle, aynı şekilde mallarla takip eden tüccarlarla birlikte Rusya'ya doğru hareket ettiler.

En başından itibaren önceki yoldan gittiler; fakat Kızıl Kum denilen yere ulaştıklarında batıya döndüler ve mola vermeksizin Yeni ve Kuvan'dan geçerek Sır Derya'ya kadar yola devam ettiler. Onlar bu sonuncu yerde küçük Kırgız Ordası'nın vefat etmiş Hanı Nurali'nin oğlu tarafından rahatsız edildiler: o burada yaşayan Karakalpakların komutanı (türe) olarak çok sayıda Kırgızla onların yanına geldi ve elçiden mallardan ona vergi ödenmesini talep etti ve Kırgızların Rusya ile savaşa devam etmesi sebebiyle iki seyyahın teslim edilmesini istedi; çünkü Ruslar tarafından da çok sayıda Kırgız önde geleni ele geçirilmişti. Madem ki Şah Murad Bek ona bu insanları korumasını ve sağ salim memleketlerine ulaştırmasını en katı bir şekilde emretmişti, o zaman onları vermektense kendi hayatını kaybetmeye razı olduğunu Türe'ye kesin bir dille söyledi. Bu sözler gene de Kırgızları yatıştırmadı ve seyyahları talep etmeye devam ettiler. Aksi takdirde onları zorla alacaklarını söyleyerek tehditte bulundular. Tüm bunlar elçiyi onları kedi kardeşi ve güvenilir bir Kırgızla gizli bir şekilde önden göndermek zorunda bıraktı.

Seyyahlar kervandan uzaklaşarak kendi yollarıyla ilgili hiçbir iz bırakmamalıydılar, yeni bir tehlikeyle karşılaşmasınlar diye de, yalnızca bir an önce yolculuğu tamamlamaya gayret ediyorlardı. Şimdi Orsk Kalesi'ne giden en kısa yolu seçtiler ve önceki yollarını sağ taraflarına, Aral Denizi'ni de sol taraflarına alarak neredeyse düz bir güzergâhı takip ettiler. Sonunda dağları, Taştı menziline, İrgis suyunu ve hususi bir dikkat arz etmeyen diğer bazı yerleri geçerek 14. gün Orsk Kalesi'ne ulaştılar.

Sonuç elçi tarafından alınan tedbirlerin seyyahlar için ne kadar yararlı olduğunu gösterdi: zira o Rus sınırının yakınında Orenburg hattı civarında göçer olan 200 Kırgızla karşılaştı. Bu Kırgızlar da ondan seyyahları teslim

etmesini talep ettiler ve onların artık çoktan Rusya'da oldukları cevabını aldıklarında, elçi bu kez kendi bu kuzey barbarlarının türlü hakaretleriyle uğraşmak zorunda kaldı.

Sonuç

Tarih kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Şah Murad İslam kurallarının ihyası yoluyla güce ve itibara sahip olmuştur. O Cengiz ve diğer "gayrimüslim" törelerine son vererek T.S. Burnaşev'in de ifade ettiği üzere Emir unvanını almış ve Cengiz soyundan kukla Hanı ortadan kaldırmıştır. Ulemaya ve Nakşibendi sülûfelerine bağlılığı sayesinde halk arasında büyük nüfuz elde etmiştir. Gerçekleştirdiği seferlerle İran'ı Horasan bölgesinde baskı altına almıştır. Şah Murad döneminde Buhara Emirliği'nin ekonomisi güçlenmiş ve bu sayede üretim gelişmiştir. Şah Murad'ın ıslahatları ve iktidarı merkezileştirme siyaseti belli oranda ticaretin (bilhassa Rusya ile) gelişmesine, şehirlerin nüfusunun artmasına ve yeni şehirlerin kurulmasına katkı sağlamıştır. Ticaretin büyümesiyle zanaat üretimi de artmıştır. Tüm bu gelişmeler belli ölçüde T.S. Burnaşev'in seyahat raporuna da yansımıştır. Bu çerçevede T.S. Burnaşev Buhara Emirliği'nin su kaynakları başta olmak üzere yer şekilleri ve toprak yapısı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Tarım arazilerinin sulanması için açılan su kanallarının örnek nitelikte olduğunu vurgulamıştır. Etnik yapıdan bahsederken Buhara Yahudileri ile ilgili ilgi çekici hususları ortaya koymuştur. Onun ifadelerinden Buhara'nın Şah Murad devrinde uluslararası bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden başkent Buhara'da çok sayıda kervansaray ve yabancılar için hamamlar inşa edilmişti.

Buharalıların kendi madenlerini yetkin bir şekilde çıkarıp işleyemedikleri tespit edilmiştir. Buhara'da geniş sulama faaliyetleri sayesinde icra edilen tarımla her türlü tahıl ve bostan ürünlerinin yetiştirildiği, ayrıca çok miktarda üretilen pamuğun ihracattaki önemli rolü belirtilmiştir. Şah Murad'ın para ıslahatından sonra Buhara paralarının değeri ve baskı tekniğiyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. T.S. Burnaşev'in seyahat raporundan Buhara'da yönetimde, eğitimde ve hukukta temel dayanağın İslamiyet olduğu anlaşılmaktadır. Rus mühendisi tüm bunların yanı sıra Özbeklerin tasviri, giyim kuşamları, yemek alışkanlıkları, Buharalı kadınların durumu, rişta denilen hastalığının yaygınlığı, Buhara ordusunun durumu, vergiler vb. hususlarda önemli bilgiler vermiştir. Sonuç olarak T.S. Burnaşev'in seyahat raporunun Buhara Emirliği tarihinin Şah Murad devrinin öğrenilmesinde ana kaynak niteliğinde olduğunu iddia etmek mümkündür.

Kaynaklar

- BOA, *Nâme-i Hümâyün Defteri*, 4/1.
BARTOLD, V.V.: *Soçineniya*, T.2, Ç.1, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963.
ÇELİK, Muhammed Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.
DAVİDOVİÇ, E.A.: *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolote i Serebyanne Moneti Djanidov)*, Duşanbe 1964.

DOBROMISLOV, A.: *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem İstoriçeskiy Oçerk*, Taşkent 1912.

DONİŞ, Ahmed: *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967.

HABİBULLAYEVİÇ, Djurabayev Djamşed: *Buharskiy Emirats Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX-VV. v Pismennuh İstoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Hunjand 2014.

İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012.

İVANOV, P.P.: *Vosstanie Kitay-Kipçakov v Buharskom Hanstve*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1937.

İVANOV, P.P.: *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 234, İstanbul 2018.

KÖSE, Kürşat: *Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

KÜGELGEN, Anke Von: *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002.

KÜGELGEN, Anke Von: *Legitimizatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih İstoçnikov (XVIII - XIX vv.)*, Almatı 2004.

LEE, Jonathan L.: *The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden; New York; Köln; Brill, 1996.

Mervski Oazis i Dorogi Veduşaya k Nemu. Sostovitel Poruçik 18 Dragunskogo Peryaslavskogo Ego Velicestva Polka Alihanov, S.-Peterburg, 1883.

MİHALEVA, G.A.: *Torgovie i Posolskie Svyazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982.

Mir Abdoul Kerim Boukhary: *Histoire de L'asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'H'égire (1740-1818)*, Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876.

Mir Abdul-Kerim Buharskiy: "İstorii Sredney Azii", Pervod G.A. Mirzoyeva, *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii. Tom II. XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskije İstoçniki*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938.

Mirzâ Abdal Azim Sâmi: *Ta'rih-i Salâtîn-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie teksta, predislovie, pervod i primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962.

Mirza Alim Mahdum Hoca: *Tarihi Turkistan*, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2009.

Mirza Şems Buhari: *O Nekotorih Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Pervodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861.

Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856, İzd. Sagu, Taşkent 1955.

SARAY, Mehmet: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ. Yay., İstanbul 1990.

SOBOLEV, L.N.: *Geografiçeskie i Statiçeskie Svedeniya o Zeraşanskom Okruge s Prilojeniem Spiska Naselennih Mest Okruğa*, Zapiski Rossiskogo Geografiçeskogo Obşçestva po Otdeleniyu Statistiki, T.4, S. Peterburg 1874.

Travels in Central Asia by Meer Izzut-oollah in the Years 1812-1813, Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872.

ÜKTEN, Selim Serkan: *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

VAMBERY, A.: *İstoriya Boharı ili Transaksonii s Drevneyşih Vremen da Nastoyaşçago*, Perevod A.İ. Pavlovskogo, T. II, S. Peterburg 1873.

SULTAN MAHMUT İLE KARDEŞİ EMİR İSMAİL'İN TAHT MÜCADELESİ

Güngör AKSU* - Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL**

Öz

Türk devlet geleneğinde ülke hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilir ve hanedan üyelerince ortak yönetilir. Bu geleneğe hareketle Gaznelilerde de hanedan üyeleri arasında taht mücadeleleri sıklıkla görülmüş, hanedan üyeleri arasında tahta sahip olabilmek için çetin mücadeleler meydana gelmiştir. Bu çalışmanın konusunu Gazneli Emiri Sebük Tegin'in oğulları Mahmut ile İsmail arasındaki taht mücadelesi oluşturmaktadır. Çalışmada dönemin ana kaynakları Utbi'nin Tarih-i Yemini'si ile Reşidüddin Hamedani'nin Câmü't-Tevârih adlı eserleridir. Ancak bu kaynakları tamamlayan İbn-i Esir'in el-Kamil Fi't-Tarih adlı eseri de konunun aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Son yıllarda Gazne şehri ve Gazneli-Karahanlı ilişkileri hakkında birkaç çalışmaya sahibiz¹, ancak konumuz olan Seyfü'd-devle Mahmut ile kardeşi Emir İsmail arasındaki taht mücadelesine dair müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Kuzey ve Orta Hindistan'da İslam Türk tarihini derinden etkileyecek izler bırakan bu hadisenin ayrıca ele alınması araştırmanın önemini göstermektedir. Çalışma, usul olarak ana kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde iki kardeş arasındaki mücadeleyi ortaya koyarken konu üzerine parça parça ileri sürülen fikirler kronolojik seyir göz önünde tutularak değerlendirilmiştir. Güçlü liderlerin tarihimizde oynadığı belirleyici rolü göstermesi açısından çalışmanın konusu oldukça ilgi çekicidir.

Anahtar kelimeler: Seyfü'd-devle Mahmut, Emir İsmail, Sebük Tegin, Ahmed Ferigüni, Gazne Şehri.

Throne Struggle Between Sultan Mahmut And His Brother Emir İsmail

Abstract

In the Turkish state tradition, the country is considered as the common property of the members of the dynasty and is managed jointly by the mem-

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

¹ Ali b. Salih Müheymid, "Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (999-1141)", (Çev. Ali Aksu), *İstem Dergisi*, Sayı: 15, Konya 2010, s. 291-319; Muhammed Qasım İbadi, "Sultan Mahmud'un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkileri", *İstem Dergisi*, Sayı: 18, Konya 2011, s. 161-180; Muhammed Qasım İbadi, *Bir İslam Şehri Olarak Gazne (949-1099)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman: Ahmet Turan Yüksel, Konya 2018.

bers of the dynasty. Moving from this tradition, in the Ghaznavids, there were fierce struggles between the dynasty members to have a throne among the members of the dynasty, whose struggles for the throne were frequently seen. The subject of this study is the struggle for the throne between Mahmud and Ishmael, sons of Emir Sebuk Tegin. In the study, the main sources of the period are the *Tafih-i Yemini* of Utbi and the *Reşidüddin Hamedani's Cami' al-Tawârih*. However, *İbn-i Esir al-Kamil Fi't-Târih*, which completed these sources, is also very important in terms of clarifying the subject. In recent years, we have a few studies on the city of Gazne and the Ghaznavid-Karahanese relations, but there is no independent study of the struggle for the throne between our subject *Seyfü'd-devle Mahmud* and his brother *Emir İsmail*. The fact that this incident which leaves traces to the Turkish history of Islam in North and Central India deeply affects the importance of the research. In the framework of the information provided by the main sources in the study, while the struggle between the two brothers was revealed, the ideas which were put on pieces on the subject were evaluated by considering the chronological progress. The subject of the study is very interesting in terms of showing the decisive role that strong leaders play in our history.

Keywords: *Seyfu'd-devle Mahmud, Emir Ismail, Sebuk Tegin, Ahmed Ferugini, Gazne City.*

Türk devlet geleneğinde ülke hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilir ve hanedan üyelerince ortak yönetilir. İslam öncesi ve Türk devletlerinde büyük hakan doğuda yardımcısı (ortak han) ise batıda oturur ve büyük hakanı bağli olarak batı bölgelerini yönetirdi. Bu gelenekten hareketle hakan ölünce de devlet yönetiminde hanedan üyelerinin tamamının hakkı olur, hakan ailesinin üyeleri arasında taht mücadelesi sıklıkla görülür, kuvvet ve kudreti ile tahta sahip olan hanedan üyesi etrafında toplanırdı.² İkili anlayışa göre yönetilen devlette doğudaki hakan hanedanının büyüğü olarak görülür, batıdakiler de doğudaki hanın emirlerine uyardı. Gazneliler de bu geleneğe uymuş, doğudaki han Gazne şehrinde oturmuş, ülkeyi buradan yönetmiştir. Batıdaki hanedan üyeleri ise Belh şehrinde karargâh kurmuş ve bölgeyi Belh merkez olmak üzere yönetmişlerdir. Bu arada Gazne, Hindistan seferlerinin ana karargâhı olarak merkezde yer alırken; Belh de Horasan ve Acem seferleri için önemlidir. Sebük Tegin miladi 997 tarihinde vefat edince oğullarından biri olan Seyfü'd-devle Mahmud Horasan orduları başkomutanı olarak Nişabur ve Belh karargâhlarını kullanıyordu. Küçük oğlu İsmail ise babasının yanında Gazne de ikamet ediyordu. Varis olarak tahta oturana kadar İsmail'in askeri ve idari faaliyetleri hakkında kaynaklarımız kayda değer bilgiler vermemektedir. Bu nedenle İsmail ordu tarafından iyice tanınmıyordu ve önemli bir askeri başarısı da bulunmuyordu. Sebük Tegin'in oğlu İsmail'i velayet tayin etmesi Gazne devletinin ordu ve bürokrasisinde tartışmalara neden olmuş, Seyfü'd-devle Mahmud hakkı olan taht için mücadeleye başlamıştır.

² Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 498; Erdoğan Meçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 31-32.

Mücadelenin tarafı olan Emir³ Sebük Tegin'in (997) büyük oğlu Mahmut (1030), Horasan orduları komutanı⁴ olarak görev yapıyor ve Belh⁵ şehrinde ikamet ediyordu. Ortanca oğul Nasr ise (1020-1021) Büst⁶ şehrinin valisi olarak hüküm sürüyordu. Mücadelenin karşı tarafında yer alan küçük oğul İsmail ise veliaht olarak Gazne⁷ şehrinde bulunuyordu.⁸

Sebük Tegin bir yandan oğulları arasında herhangi bir ihtilaf çıkmamasına gayret gösterirken diğer yandan da Samaniler ve Karahanlılar arasındaki mücadelelere de müdahil olmuştur. İki devlet arasında savaş çıkmaması ve barış yapılması için ordusu ile Amü Derya önlerine kadar gelen Sebük Tegin⁹ iki devlet arasında sınırların belirlenerek barış anlaşması yapılmasını sağlamıştır.¹⁰ Sebük Tegin, anlaşma sonrası Gazne'ye dönmek üzere yola çıkmış,

³ Unvan ve lakap kullanmak hükümdarların hükümdarlık alametlerindedir. İslam dünyasında birçok devlet başkanı güçlerinin birer göstergesi olarak farklı unvanlar kullanmışlardır. Kumandan ve valiler için kullanılan gelen emir unvanı Abbasiler'den itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Türk valiler iç işlerinin tamamında tam yetkili olduklarını belli etmek için bu unvanı kullanmışlardır. Bkz. Abdülaziz ed-Düri, "Emir", *DİA*, XI, Ankara 2001, s. 121-122. Gazneli hükümdarları unvan kullanmada daha mütevazı olarak emir ve sultan unvanlarını kullanmışlardır. Gazneli hükümdarlarından Mahmut, Mesut, İbrahim ve Ferruhzâd 'Sultan' unvanlarını kullanmışlardır. Beyhâki, Ebû'l-Hasen Ali b. Zeyd, *Tarih-i Beyhâki*, (Trc. Yahya el-Haşşab, Sâdik Neş'et) Beyrut 1982, s. 2, 14, 16, 127, 138. Boswort, *The Litulature of the Early Ghaznavids*, Leiden 1963, XV, 222-224. Bununla birlikte Beyhâki, tarihinde Gazneli hükümdarları için 'Emir' ifadesini de kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güler Nuhoğlu, *Beyhâki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman: Tevfik Rüştü Topuzoğlu, İstanbul 1995, s. 55-61.

⁴ Ona bu görev, Samani hükümdarı II. Nuh tarafından verilmiştir. Erdoğan Merçil, "Mahmüd-ı Gaznevi", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 362.

⁵ Bugün Afganistan'ın kuzeyinde kalan Belh, Horasan bölgesinin en meşhur, en iyi bilinen, ticaretin ve tarımın yoğun olduğu en önemli şehirlerindedir. Arap coğrafyacıları tarafından Belh'e güzelliği ve ihtişamından dolayı şehirlerin anası manasında 'ümmü'l-bilâd' lakabı yanında görkemli ve muhteşem manasında 'behiyye (Belhü'l-Behiyye)' denilmiştir. Samani devletinin toprakları Karahanlı İlig Han ve Gazneli Sultan Mahmut arasında pay edildiğinde Belh Gaznelilerde kalmıştır. İleriki yıllarda Belh, Gazneliler ve Selçuklular arasında devamlı bir mücadele alanı haline gelmiştir. Tarih boyunca yönetimi el değiştiren Belh, İslam kültür ve medeniyetinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. İslami ilimlerin hemen hemen hepsinde Belh'te yetişen birçok âlim, diğer İslam beldelerine yayılarak İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine önemli katkılar sunmuşlardır. Yakut Hamevi-Şihâbüddin Ebu Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut 1977, I, 479-480; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 410-411.

⁶ Büst, Gazne, Herat ve Sicistan bölgelerinin keşiştiği noktada kadim bir şehirdir. Güzel ve verimli bir şehir olduğu Arap coğrafyacıları tarafından belirtilen Büst, Horasan bölgesi ile Hindistan arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunduğundan tacirler tarafından da önemsenen bir şehir olmuştur. Gazneliler döneminde en parlak dönemini yaşayan Büst, İslami ilimlerde birçok âlimin yetiştiği bir şehirdir. Bugün Afganistan'ın Sicistan bölgesinde harabeleri bulunmaktadır. Yakut Hamevi, *a.g.e.*, I, s. 414-415; Tahsin Yazıcı, "Büst", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 495.

⁷ Zâbülistan bölgesinin şehirlerinden olan Gazne bugün Afganistan sınırları içinde yer almaktadır. Yakut Hamevi halk arasında şehrin Gazne, ulema arasında Gaznin olarak isimlendirildiğini belirtmektedir. İlk Müslüman-Türk devletlerinden Gazneli devletine ismini veren şehir, bu devlete başkentlik yapmıştır. Gazneli hükümdarları bu şehirde oturmuştur. Sultan Mahmut döneminde Gazne en parlak dönemini yaşamıştır. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhâki ve Muhammed b. Abdücebbar el-Utbi bu altın çağ eserleri ile ebedileştirmiştir. Yakut Hamevi, *a.g.e.*, IV, s. 201; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 201.

⁸ Şemseddin b. Muhammed Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvûd), XVII, Beyrut 1983, s. 485.

⁹ Reşidüddin Hemedânî-Ebû'l-Hayr Fazlullah, *Câmiü't-Tevârîh*, (Haz. Ahmet Ateş), TTK Yayınları, II/4, Ankara 1957, s. 76.

¹⁰ Ebû Saïd Abdülhay Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, (Trc. Seyyid Zeydân), Kahire 2006, s. 233-235.

Tüs¹¹ şehri üzerinden Belh'e gelmiş ve burada hastalanmıştır. Hasta olduğu için devlet erkânı Sebük Tegin'in Belh'de istirahat etmesini istemiş ancak o telkinleri kabul etmeyerek Gazne'ye yürüyüşüne devam etme kararı almış fakat Belh yakınlarında Madru Muy mevkiine geldiğinde hastalığı daha da şiddetlenerek burada vefat etmiştir (387/997).¹² Sebük Tegin'in cenazesi daha sonra Gazne'ye götürülerek burada defnedilmiştir.¹³

Sebük Tegin, kendisinden sonra küçük oğlu İsmail'i veliaht olarak belirlemiştir. Veliaht belirleme meselesi Türk tarihinde çok karşılaşılan bir mesele değildir; zira Türk devlet geleneğinde taht hanedan üyelerine aittir ve her hanedan üyesi bu hakka sahiptir. Gaznelilerin veliaht tayininin kökeninde Arap-Fars geleneğinin olduğu aşikârdır. Buradaki asıl soru neden tecrübeli ve sevilen bir komutan olan Mahmut değil de tecrübesiz ve küçük olan İsmail veliaht olarak tayin edilmiştir? Kaynaklarda bu sorunun cevabını açık olarak bulamıyoruz ancak daha sonra yapılan çağdaş çalışmalarda bu konu üzerine düşünceler kayda geçmiştir. Bu düşünceye göre Seyfü'd-devle Mahmut'un annesi Afganistan'ın doğusunda bulunan Zâbülistan bölgesinden asil bir kadın idi.¹⁴ İsmail'in annesi ise Alp Tegin'in kızıydı¹⁵ dolayısıyla İsmail anne tarafından da Han sülalesine mensuptu. Sebük Tegin devlet idaresinin Alp Tegin'in kızından olan oğlu İsmail ile güçlü bir şekilde devam etmesini istediği için İsmail'i veliaht göstermiştir. Fakat İsmail'in zayıf karakteri bu düşüncesinin gerçekleşmesini engellemiş, devlet Seyfü'd-devle Mahmut ile gücünün zirvesine ulaşmıştır.

İki Kardeş Arasındaki Mektuplaşmalar

Seydü'd-devle Mahmut ile Emir İsmail arasındaki iktidar mücadelesindeki en önemli bilgileri, dönemin sosyo-psikolojik durumunu, aralarında yapmış oldukları mektuplaşmalardan öğrenebiliyoruz. Zira mektuplar hem Mahmut'un hem de İsmail'in halk arasındaki idari, sosyal durumları hakkında önemli bilgilere sahiptir.

Sebük Tegin'in cenazesinin Gazne'ye getirilip defnedilmesinden sonra devlet erkânı İsmail'e biat ederek onu Gazne tahtına oturtmuştur.¹⁶ Sebük Te-

¹¹ Horasan bölgesinin kadim şehirlerinden olan Tüs, bugün İran sınırları içerisinde Meşhed şehri yakınlarındadır. Nişabur şehrine olan yakınlığından dolayı Gazneliler ve Selçuklular arasında meydana gelen birçok savaştan etkilenen Tüs şehrinde, Tüsi künyesiyle bilinen birçok âlim yetişmiştir. Rıza Kurtuluş, "Tüs", *DİA*, XLI, Ankara 2012, s. 431-432.

¹² İbnü'l-Esir-İzzüddin Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tsh. Muhammed Yusuf ed-Deggâg), VII, Beyrut 1987, s. 488; İbn Hallikân-Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Thk. İhsan Abbas), V, Beyrut 1968, s. 176; Zehebi, *a.g.e.*, XVII, s. 485; Ebü'l-Fidâ-İsmail b. Ali b. Mahmud, *Tarih-i Ebi'l-Fidâ*, (Thk. Mahmud Dayyûb), I, Beyrut 1997, s. 478.

¹³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488; Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, s. 263.

¹⁴ Erdoğan Merçil, "Mahmüd-ı Gaznevi", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 362. Seyfü'd-devle Mahmut'un annesinin Zâbülistan emirinin kızı olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Nizâmülmülk, *Siyâset Nâme*, (Çev. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 100; Halilullah Halili, *Saltnat-ı Ganeviyân*, Kabil 1333, s. 59.

¹⁵ Hamdullah b. Ebi Bekr Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Trc. Abdülhüseyn Nevâi), Tahran 1944, s. 390; Clifford Edmund Boswort, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, Edinburd 1963, s. 45.

¹⁶ İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 176; Zehebi, *a.g.e.*, XVII, s. 485; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, I, s. 478.

gin'in vefat haberi ve İsmail'in Gazne tahtına oturduğu haberi Seyfû'd-devle Mahmut'a Nişâbur¹⁷ şehrinde iken ulaşmıştır.¹⁸ Kardeşinin yumuşak, korkak ve çekingen tabiatlı¹⁹ olduğunu bilen Seyfû'd-devle Mahmut, bu özelliklere sahip olan kardeşinin Gazne tahtında oturmasını uygun bulmayarak Ebû'l-Hasan Hâmûli²⁰ elçiliğinde bir mektup göndermiştir.²¹ Seyfû'd-devle Mahmut mektubunda:

*"(Babamız) Emir Nâsiruddîn vefat etti. Artık benim bu dünyada senden daha değerli kimsem yoktur. Sen candan ve göz nurundan daha değerlisin. Senden araç-gereç, asker ve memleket esirgemem. Fakat devletin devamı için idarecilik ile serdarlığı iyi bilmek ve askerinin sayısını ve becerileri konusunda da mahir olmak gerekir. Bu ise yaşın ilerlemesi sonucu tecrübe sahibi olmakla mümkündür. Senin bu konularda ehil ve başarılı olmaya yakın olduğunu, yöneticiliğin sorumluluğunu yüklenebileceğini bilseydim, ben herkesten önce mutmain olur ve sana yardım ederdim. Babamız benim olmadığım bir vakitte senin hükümdarlığın için bir vasiyette bulunmuşsa bil ki bunun sebebi, benim Gazne'ye uzak olmam, yolların tehlikeli oluşu ve dağınıklığı önlemek içindir. Bizim için uygun olan, doğru olanı yapmak ve yanlıştan uzak olmaktır, iyi düşün! Saadetin kaynağı, hükümdarlığın merkezi, devlet ricalinin ikametgâhı Gazne'yi bana bırak. Bende senin için Belh ilini bırakayım ve Horâsân emirliğini sana vereyim."*²²

diyerek kardeşine uyarı ve nasihatlerde bulunmuştur. Mektubun içeriği verdiği mesajlar açısından dikkate değerdir. Seyfû'd-devle Mahmut kardeşine değer verdiğini belirtmiş, ardından devlet idaresinin tecrübe ve beceri gerektirdiğini İsmail'in devlet idaresinde tecrübesiz olduğunu ifade etmesi önemlidir. Seyfû'd-devle Mahmut kendisinin büyük ve tecrübeli olduğunu kardeşinin

¹⁷ Horasan bölgesinin dört büyük şehrinin en önemlisi olan şehir, Gazneliler ve Selçuklular arasında büyük mücadelelere sahne olmuş ve büyük zararlar görmüş ve kıtlıklar yaşamıştır. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Tuğrul beyin Nişâbur'u idare merkezi yapması ile birlikte şehir görkemli günlerine dönmeyi başarmıştır. Yâkut Hamevi gezdiği şehirler arasında Nişâbur gibi görkemli bir şehir görmediğini, buranın faziletli ve âlim insanların yurdu olduğunu, halk arasında buraya 'Neşâvür' dendiğini belirtmektedir. Yâkut Hamevi, *a.g.e.*, V, s. 331-333; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 149-151.

¹⁸ Gerdizi, *a.g.e.*, s. 236; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488.

¹⁹ İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 176; Zehebi, *a.g.e.*, XVII, s. 485.

²⁰ Ebû Nasr Muhammed Utbi, *Tarih-i Yemînî*, (Şrh. Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Menîni), I, Kahire 1286, s. 273; Muhammed Nâzım, *es-Sultan Mahmud Hayatuhu ve Asruhu*, (Çev. Abdullah Sâlim), Bingazi 2007, s. 64; Muhammed b. Hâvendşâh Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, (Trc. Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 46.

²¹ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 273; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 176; Zehebi, *a.g.e.*, XVII, s. 485.

²² Utbi, *a.g.e.*, I, s. 273-274; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 89; Muhammed Nâzım, *a.g.e.*, s. 64. İbn Hallikân da bu metne yakın bilgiler vermektedir. Bunlara ilaveten ise "Mirası ve serveti aramızda bölüşmemiz daha doğru olur. Böylece sen yerinde (Gazne) kalırsın bende Horâsân da kalırsın" bilgisini vermektedir. İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 176. Fakat bu bilgi kanaatimizce doğru olmasa gerektir. İleride geniş olarak ele almaya çalışacağımız üzere Mahmut'un böyle bir duruma razı olması söz konusu değildir. Ayrıca devletin başkentinin kardeşinin elinde olması ve Mahmut'un Horâsân'a razı olması kardeşinin hükümdarlığını tanınması demektir ki, Mahmut bunu kabul etmemiştir.

idarede kendisine tabi olması gerektiğini diplomatik bir üslupla anlatmaktadır.²³ Mahmut devlet idaresi ve askeri seferlere iştirak noktasında daha tecrübeliydi; babasının sağlığında onun yanında birçok sefere iştirak etmiş, bu savaşlarda atılganlığı ve cesaretiyle askerler tarafından sevilmiştir. Özellikle Gür ve Hinduşâhi hükümdarı Ceypal'a karşı yapılan seferlerde cesaretini ve zekâsını ortaya koymuştur.²⁴ Ayrıca babası ile birlikte Samanilere karşı isyan eden Ebû Ali Simcûri ve Emîr Faik'e karşı yardım isteyen Samanî hükümdarı II. Nuh'a yardımda bulunarak isyanın bastırılmasında önemli görevler üstlenmiştir. Bu başarıları üzerine II. Nuh (387/997) ona "*Seyfü'd-devle*" unvanını vermiştir.²⁵ Emir İsmail'in Seyfü'd-devle Mahmut kadar tecrübe sahibi olmadığı tahta oturur oturmaz devlet ricali ve askerlerin tutumları karşısında çaresiz kalması ile görmekteyiz. Emir İsmail tahta oturduğunda geleneğe bağlı olarak askerlere, emirlere ve halka cülûs bahşîşi dağıtılmasını emretmiş²⁶ fakat askerler Emir İsmail'in tecrübesizliğinden istifade ederek kendilerine dağıtılanları az bularak isteklerini artırmışlardır. Askerlerin istekleri karşısında çaresiz kalan Emir İsmail beytü'l malı açarak hazinedeki her şeyi onlara dağıtmak durumunda kalmıştır. İstediklerini yaptırmayı başaran askerler, Emir İsmail'den daha fazla istekte bulunmuşlar, Emir İsmail kalelerdeki erzakları ve harp için ayrılan hazineleri de dağıtmıştır. Bu durumun ağırlığından ve zayıf tabiatından dolayı hükümdarlık koltuğu onu bunaltmaya başlamıştır. Elde ne varsa bitiren askerlerin bu tahakkümü sebebiyle devletin merkezi ile diğer vilayetler zor durumda kalmış, Emir İsmail'in idari tecrübesizliği ve güçsüzlüğü ortaya çıkmıştır.²⁷

Emir İsmail, askerlerin baskısı ve istekleri sebebiyle zor durumda olmasına rağmen Seyfü'd-devle Mahmut'tan gelen mektuba olumlu yaklaşmamış, tahtın vasiyetname gereği kendi hakkı olduğunu bundan dolayı Mahmut'un kendisine tabi olmasını istemiştir.²⁸ Seyfü'd-devle Mahmut'un isteklerini kabul etmeyerek onun kendisine karşı cephe almasına neden olmuştur.

İki kardeş karşı karşıya gelmek üzere iken Cüzcân²⁹ valisi Ebu'l-Hâris Ahmed Ferigûni (390/1000), arabuluculuk yapmak üzere araya girmiştir. Ebu'l-Hâris Ahmed Ferigûni³⁰, iki kardeşe birden haber göndererek, anne ve

²³ Türk devlet geleneğinde devletin başına geçecek hanedan mensubunun devlet yönetiminde yetenekli, liyakatli, bilgili ve cesur olması esastır. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 66-67.

²⁴ Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, XXXVI, s. 362.

²⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 466.

²⁶ M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 97.

²⁷ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 274.

²⁸ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 274.

²⁹ Cüzcân, Merverrüz ve Belh arasında bulunan ve bugün Afganistan sınırları içinde yer alan kadim bir eyalettir. Uzun süre İran kökenli Ferigûni ailesi tarafından yönetilen Cüzcân, Gazneli Sultan Mahmut'un bu ailenin iktidarına son vermesinden sonra Gazneli hâkimiyetine girmiştir. Yâkut Hamevî, *a.g.e.*, II, s. 182-183; Tahsin Yazıcı, "Cüzcân", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 96-97.

³⁰ Emir İsmail ile Mahmut arasında arabuluculuk görevi yapan Cüzcân valisi Ebu'l-Hâris Ahmed Ferigûni, miladi 990 yılında Samanî hükümdarı Nuh b. Mansur tarafından devlete isyan eden

babanın evlatları birbirleriyle görüştüğçe birbirlerine karşı merhametlerinin artacağını, iki kardeşin yüz yüze gelmesinin aralarındaki kırgınlığı gidereceğini belirttiikten sonra “Ben sizler için bir çözüm buldum. İkinizde bulunduğunuz yerlerden kalkarak tarafsız bir yerde bir araya geliniz. Birbirinizi görünüz ve her ne isteğiniz ve şikâyetiniz varsa birbirinize söyleyiniz. Devletinize, şan ve şerefinize zarar verecek, düşmanlarınızı sevindirecek durumlardan kaçınınz.”³¹ diyerek iki kardeşi bir araya gelmeye teşvik etmiştir.

Seyfü'd-devle Mahmut bu teklife olumlu yaklaşarak, Ebu'l-Hâris Ahmed Ferigüni'ye fitne ve fesat olmasını istemediğini ve anlaşmaya hazır olduğunu bildirmiştir. Emir İsmail ise Seyfü'd-devle Mahmut'a mirastan hak vereceğini belirtmekle birlikte bir araya gelmekten çekinmiştir. Böyle bir durumun aleyhine işleyeceği kaygısıyla zanna ve şüpheye kapılarak Seyfü'd-devle Mahmut ile bir araya gelmeyi kabul etmemiştir.³² Dönemin kaynakları Mahmut ile Ebu'l Hâris'in hısmılığı nedeniyle Emir İsmail'in şek ve şüpheye düştüğü, kendisine karşı bir komplo kurulmasından korktuğu için bu toplantıya katılmadığını belirtmektedir.³³

Emir İsmail'in bu kararı sonrası Nişâbur'dan hareket etmeden kardeşi Emir İsmail'e üslubunu sertleştirdiği bir mektup daha gönderen Seyfü'd-devle Mahmut³⁴ mektubunda, kardeşine nasihatte bulunduğu gibi gözdağı da vermiş, iyi niyetini ifade ederken korkutmayı da ihmal etmemiştir. Mektubun sonunda ise “Sözümü dinle ve bana itaat eyle. Yoksa zor duruma düşer ve pişman olursun” diyerek kardeşinin ne karşılık vereceğini beklemeye başlamıştır.³⁵

Mahmut'un talep ve uyarılarını, tahtın varis olarak kendi hakkı olduğunu, babasının emirlerinin kendisine biat ettiğini bildirerek kabul etmeyen Emir İsmail'e karşı Seyfü'd-devle Mahmut, ordusuyla birlikte Nişâbur'dan harekete geçerken Herat³⁶ ve Puşenc³⁷ (Büşenc) valisi olan amcası Buğracuk'a³⁸ bir

Fâiku'l-Hassa üzerine gönderilerek bu isyanı bastırmıştır. Bu olaydan sonra Ebu'l Hâris, Nuh b. Mansur ile birlikte Horasan'da bulunan asilerin üzerine sefere çıkmış ve bu seferlerde oldukça yararlılık göstermiştir. Ayrıca Ebu'l-Hâris Ahmed Ferigüni'nin kızı Seyfü'd-devle Mahmut ile evlidir. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Ferigüniler”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 398.

³¹ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 275-276; Reşidüddin Hemedâni bu bölümü aynen vermekle beraber Cüzcan Valisi Ebu'l-Hâris Ahmet Ferigüni'nin ismini vermemektedir. Bkz. Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 91.

³² Utbi, *a.g.e.*, I, s. 276; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 91.

³³ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 277; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 91.

³⁴ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 277; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177.

³⁵ Kaynaklarımız mektubun tam metnini vermemekle birlikte mektubun hem nasihat hem de uyarı ifadeleri içerdiğini belirtmişlerdir. Utbi, *a.g.e.*, I, s. 277; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 92.

³⁶ Horasan bölgesinin askeri ve mali yönden en önemli dört şehirden (Merv, Nişâbur, Belh, Herat) biri olan Herat, Afganistan'ın batısında Herirüd Irmağı'nın kıyısında kurulmuş kadim bir şehirdir. Herat, tarih boyunca birçok defa el değiştirmiştir. Şehir, Gazneliler ve Selçuklular arasındaki mücadelelerde iki taraf arasında devamlı el değiştirmesi sonucunda büyük zararlar görmüş, halkın bir kısmı başka şehirlere göç etmiştir. Yâkut Hamevi, *a.g.e.*, V, s. 396-397; Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 215-218.

³⁷ Puşenc, Herat yakınlarında güzel ve verimli bir şehirdir. Nişâbur ve Herat arasındaki yol üstünde kurulan bu şehir İslam dünyasına birçok âlim yetiştirmiştir. Gaznelilerin hâkimiyeti altında gelişme göstermesine rağmen Herat şehrinin gölgesinde kalmıştır. Yâkut Hamevi, *a.g.e.*, I, s. 508.

³⁸ Sebük Teğ'in kardeşi Buğracuk'ta bu dönemde Herat ve Puşenc valisi olarak görev yapmaktaydı. Bkz. Boswort, *The Ghaznavids*, s. 44. Hakkında kısıtlı bilgiye sahip olmamıza rağmen Sebük Teğ'in kardeşi Buğracuk, taht üzerinde herhangi bir iddia da bulunmamış, yeğeni Mahmut'a

mektup³⁹ göndererek, tahtın kendi hakkı olduğunu bunu kabul etmeyen İsmail'e karşı harekete geçtiğini, yapacağı mücadelede kendisine destek vermesini istemiştir. Ordusu ile birlikte Herat'a gelen Mahmut'u amcası Buğracuk karşılayarak ona destek olacağını bildirerek itaat arz etmiştir.⁴⁰

Amcasının desteğini alan Seyfü'd-devle Mahmut, ordusu ile birlikte diğer kardeşi Ebu'l-Muzaffer Nasr b. Sebük Tegin'in⁴¹ valisi bulunduğu Büst şehrine gelmiş, Nasr abisini karşılayarak itaatini ve bağlılığını bildirerek kardeşi İsmail ile yapacağı mücadelede ona destek vereceğini bildirmiştir.⁴²

Amcası Buğracuk ve kardeşi Nasr'ın desteğini alan Seyfü'd-devle Mahmut, Büst şehrinde Nasr'ın yardımıyla ordusunun kalan hazırlıklarını tamamlamıştır. Utbi bu ordunun durumunu şu şekilde aktarmaktadır: "*Seyfü'd-devle'yi amcası Buğracuk ile birlikte emri altındaki topluluklar ile dostları, kardeşi Nasr'ın mevaları, kulları ve gönüllülerden oluşan birlikleri sıkı sıkıya takip etmiştir.*"⁴³ Buradan kardeşi İsmail'e birkaç mektup daha gönderen Seyfü'd-devle Mahmut, İsmail'in olumsuz cevapları üzerine yanında ordusuyla Gazne'ye doğru harekete geçmiştir.⁴⁴

Seyfü'd-devle Mahmut ve Emir İsmail Arasında Savaşın Meydana Gelmesi

Seyfü'd-devle Mahmut, ordusu ile birlikte Gazne önlerinde görününce Emir İsmail'in yanında bulunan bazı devlet adamları ona mektuplar göndererek hükümdarlığın Seyfü'd-devle'nin hakkı olduğu konusundaki düşüncelerini bildirmişlerdir. Bu sırada Seyfü'd-devle Mahmut ve Emir İsmail arasında elçilerin gidip gelmesine rağmen barış ortamı kurulamamış, savaşın kaçılmaz hale gelmesi üzerine ordular savaş düzenine geçirilmiştir. Emir İsmail'e bağlı görünen; fakat Seyfü'd-devle Mahmut'a mektuplar göndererek yardım edeceklerini bildiren devlet adamları İsmail'in elini zayıflatmıştır.⁴⁵ Kaynaklarımız

taht mücadelesinde destek olarak onun Gazne tahtına çıkmasına yardımcı olmuştur. Kanaatimizce Buğracuk, hem varis bırakılmaması hem de Mahmut'un yetenek ve teşebbüsleri ile ön plana çıkması sebebiyle taht mücadelesine girişmemiştir.

³⁹ Kaynaklarda bu mektubun içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır.

⁴⁰ Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 92; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488.

⁴¹ Bütün Türk devletlerinde gelenek olduğu üzere ülkenin eyalet ve şehirlerinde şehzadeler, hükümdarın kardeşleri ve amcaları gibi hanedan üyeleri yöneticilik yapabilmekteydiler. Bkz. Palabıyık, *a.g.e.*, s. 94. Buğracuk gibi hakkında kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz Nasr b. Sebük Tegin'de abisi Mahmud'a bağlı kalarak onun hükümdarlığı süresince ona destek olmuştur. İyi bir asker olan Nasr, hükümdarlık için herhangi bir mücadeleye girişmeyerek Gazneli devletinin daha büyük kargaşalara düşmesine mahal vermemiştir. Abisine olan desteğinden dolayı Horasan Sipehsâlar'ı olarak görevlendirilmiş, görevi esnasında Simcürî emiri Ebu'l-Kâsım Ali ve Samani hanedanını tekrar diriltmek isteyen İsmail b. Nuh ittifakına karşı başarılı mücadeleler vermiş, zaman zaman bu ittifak karşısında gerilemek durumunda kalmasına rağmen abisinin yardımcıları sayesinde Horasan bölgesini başarıyla muhafaza etmiştir. Bu ittifaka karşı son yapılan savaşta Nasr, Ebu'l-Kâsım Ali ve İsmail b. Nuh'u yenerek Ebu'l-Kâsım Ali'yi esir almış ve onu Gazne'ye göndermiştir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Sipehsâlar II. Gazneliler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 2, Aralık 2011, s. 460-463; Nasr'ın gayretli ve mücadelecî olmasını takdir eden Seyfü'd-devle Mahmut, Horasan Sipehsâlarlığı yanında ona Nişâbur ve Sistan valiliklerini de tevdi etmiştir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 4, 23-24; Sistan'da hutbeler Nasr b. Sebüktegin adına okunmuştur. Palabıyık, *a.g.e.*, s. 137.

⁴² Utbi, *a.g.e.*, I, s. 277; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177.

⁴³ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 278; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 92.

⁴⁴ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 278; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177.

⁴⁵ Utbi, *a.g.e.*, I, s. 278-279; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 92-93.

bu mektupların içeriğini bizlere vermemekte sadece mektup gönderildiğini bildirmektedir.

İki kardeş arasındaki savaş hakkında Utbî bizlere canlı bilgiler vermektedir:

“Seyfû'd-devle son bir defa daha kardeşini davet etti; fakat İsmail bunu da kabul etmeyerek Seyfû'd-devle'yi savaşa çağırıldı. Kardeşinin bu çağrısını kabul eden Seyfû'd-devle Gazne önlerinde alaylarını hazırladı. Düzenli bir topluluk olan süvarilerine geçit yaptırdı. Askerlerini silahlarla donattı ve onları yıldızlar gibi tertip etti. Askerleri mızraklar gibi savaşa doğru ilerlediler. Seyfû'd-devle'nin askerleri süte kavuşan çocukların neşesiyle savaşa yönelerek ortalığa korku saldılar. Gayretlerinin ve azimlerinin izleri yüzlerinde idi. Kalkanlarını ve kılıçlarını kuşanan askerler, savaşmak ve mızraklarını saplamak üzere kendileri ile ölüm arasında hiçbir endişe duymadan ölüme yöneldiler. Ölüme yürüyüş onlar için doğaldı ve alışık oldukları üzere hücumla geçtiler. Onlar ölümün askerleridir. Savaşta ölümü kendilerine çekerler. Gaye ve hedeflerini bilen bu mızrak bakışlı askerlerin savaşta gözleri kızgın aslanların gözleri gibi ateş gibidir.”⁴⁶

“Abisi Seyfû'd-devle'ye karşı İsmail de mevlaları, babasının kendisine bıraktığı devlet erkânı, Yezbül⁴⁷ dağına benzer büyük filleri ve askerleri ile saf tutarak savaşa hazırlandı. İki grubun askerleri birbirine yaklaştılar. Keskin kılıçlarla vuruşmak, öldürücü mızraklarını saplamak, miğfer içindeki başları parçalamak üzere savaşa başladılar. İki tarafın askerleri öyle savaştılar ki silahlar kan ağladı. Savaşın şiddetinden yeryüzü tarumar oldu. Seyfû'd-devle bizzat saldırıya geçince ortalık toz duman oldu. İsmail'in ordusu dağılmaya başladı. (İsmail'in yanında bulunan) Devlet erkânı durumun vahametinden korktu ve selameti Seyfû'd-devle'ye iltica etmekte gördü. Seyfû'd-devle'nin hücumu ile askerler afalladı. Silahlar boyunları vurdu. Askerlerin kanları toprağı çökertti. Atların toynakları cesetleri kapladı. Bu saldırılar sonucu İsmail'in ordusu mağlup oldu ve İsmail güvende olmak için Gazne kalesine sığındı.”⁴⁸

Sağlam Gazne kalesinde kendisini müdafaa etmeye başlayan Emir İsmail, uzun müddet direnmenin faydalı olmayacağını anlamış, Seyfû'd-devle Mahmut'un teslim olması halinde kendisine zarar verilmeyeceğine dair eman vereceğini bildirmesi üzerine de abisinin hükmüne razı olarak teslim olmuştur.⁴⁹ İsmail teslim olunca Seyfû'd-devle Mahmut kardeşine iyi davranarak izzet ve ikramda bulunmuştur.⁵⁰ İsmail teslim olunca Gazne şehrinin ve devlet hazinelerinin anahtarlarını Seyfû'd-devle'ye teslim etmiştir.⁵¹

⁴⁶ Utbî, *a.g.e.*, I, s. 279.

⁴⁷ Reşidüddin Hemedâni bu dağın ismini 'Sehlan' olarak vermektedir. Bkz. Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 93. Yezbül, Suudi Arabistan'ın Necid bölgesinin orta kısmında yer alan bir dağdır. Bugün Sabhâ Dağı olarak bilinmektedir. Bkz. <http://knoz1.com/showthread.php?t=19062>

⁴⁸ Utbî, *a.g.e.*, I, s. 282; Reşidüddin Hemedâni, *a.g.e.*, II/4, s. 93.

⁴⁹ Utbî, *a.g.e.*, I, s. 282; Gerdizi, *a.g.e.*, s. 236; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 489; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177; Zehabi, *a.g.e.*, XVII, s. 485.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 489.

⁵¹ Utbî, *a.g.e.*, I, s. 290; Gerdizi, *a.g.e.*, s. 236; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177.

İsmail'i yenerek Gazneli tahtını ele alan Seyfû'd-devle Mahmut daha sonra Begtüzün, Ebu'l-Kasım Simcürî ve Faik'ül-Hassa isyanıyla uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu isyanı da kardeşi Nasr, amcası Buğracuk ve büyük komutanı Arslan Câzib'in yardımlarıyla bertaraf etmeyi başaran Seyfû'd-devle Mahmut, Horasan eyaletini ve ordu komutanlığını kardeşi Nasr'a vererek onu Nişâbur'a göndermiştir. Kendisi de yanında kardeşi İsmail ile birlikte Belh'e hareket etmiştir.⁵²

Seyfû'd-devle Mahmut, kardeşi İsmail, babasının komutanlarından Nüş Tegin ve birkaç gulamı ile av yapmak üzere Merverrûz⁵³ mevkiine gelmiştir. Mahmut, İsmail ile sürekli göz teması kuran Nüş Tegin'in elinin devamlı kılıcında olmasından dolayı şüphelenmiştir. Emir İsmail'in Nüş Tegin'e göz işareti yaparak durdurduğunu gören Seyfû'd-devle Mahmut, bu esnada Nüş Tegin'i öldürerek kardeşinden bu duruma açıklık getirmesini istemiştir. Emir İsmail Nüş Tegin'in ihanetinden ve kötü niyetinden kendini aklayarak abisine bağlı olduğunu bildirmiştir. Seyfû'd-devle Mahmut iki kılıcın bir kına girmeyeceğini, iki başın olduğu toplumda kargaşanın bitmeyeceğini bildiğinden devletin bekası için Emir İsmail'i güvenilir muhafızlarının kontrolünde Ebu'l-Hâris Ahmet Ferigûni idaresindeki Cüzân kalesine göndererek vefat edene kadar burada gözetim altında tutmuştur.⁵⁴

Kaynaklar Mahmut ve kardeşi arasında şöyle bir konuşmayı da bizlere vermektedir; Seyfû'd-devle Mahmut Emir İsmail'i Gazne kalesinden indirdikten sonra bir mecliste içinden geçenleri ifade etmesi için "*Zaferi ben değil de sen kazanıp beni esir alsaydın bana ne yapardın?*" şeklinde bir soru sormuştur. Emir İsmail, "*Ben seni esir alsaydım seni bir kalede gözetim altında tutar ve isteklerini eksiksiz yerine getirmeleri için sana hizmetkârlar ve cariyeler verirdim.*" cevabını vermiştir. Mahmut bu cevaptan hoşnut olmuş ve onu Cüzân kalesine göndererek emrine hizmetkârlar ve cariyeler vererek gözetim altında tutulmasını emretmiştir.⁵⁵ Seyfû'd-devle Mahmut'un tarihte eşine az rastlanır bir kararla kardeşini öldürmeyerek gözetim altında tutulmasını emretmesinde kanaatimizce kardeşlik bağından ziyade, Emir İsmail'in Alp Tegin'in torunu olması ve öldürülmesinin devletin kurulmasında etkin olan Türk komutanların tepkisini çekmeme düşüncesi etkili olmuştur. Seyfû'd-devle Mahmut devletin dizginlerini eline aldıktan sonra devlet idaresine güvenilir adamlarını tayin ederek Belh şehrine dönmüştür.⁵⁶

Emir İsmail'in hükümdarlığı yaklaşık yedi ay sürmüştür. Fazilet ve ilim ehli olduğu bildirilen Emir İsmail, şiir ve nesir ile de meşgul olmuştur. Cuma

⁵² Utbî, *a.g.e.*, I, s. 314; Reşidüddin Hemedânî, *a.g.e.*, II/4, s. 103-104.

⁵³ Merverrûz veya Mervürrûz, Horasan'ın büyük şehri Merv'e doğru akan Murgâb nehrinin yukarı kesiminde kurulmuş Horasan şehirlerinden biridir. Yâkut Hamevî, *a.g.e.*, V, s. 112; İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed, *Sûretü'l-arz*, (Trc. Ramazan Şeşen - 10. Asırda İslam Coğrafyası), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 335.

⁵⁴ Utbî, *a.g.e.*, I, s. 315-316; Reşidüddin Hemedânî, *a.g.e.*, II/4, s. 105.

⁵⁵ Utbî, *a.g.e.*, I, s. 315-316; Reşidüddin Hemedânî, *a.g.e.*, II/4, s. 105-106; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 489; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 177.

namazlarında hutbeye çıkmaya da özen gösteren İsmail, hutbede halifenin ismini zikrettikten sonra şu ayeti okurdu: “Ey Rabbim! Bana iktidar ihsan ettin ve bana olayların te’vilini öğrettin. (Ey) gökleri ve yeri yaratan! Dünyada da ahirette de beni yönetip idare eden sensin. Müslüman olarak canımı al ve beni doğrular (Salihler) arasına dâhil eyle!”⁵⁷

Sonuç

Türk devlet geleneğinde hanedanın ortak malı olarak kabul edilen ülkeyi yönetmek için hanedan üyeleri arasında çetin mücadeleler meydana gelmiştir. Bu mücadeleler sonucunda bazı durumlarda devletler zayıflayarak yıkılma sürecine girerken bazı devletler ise muktedir bir hükümdarın yönetimi eline alması ile güçlü bir hale gelmiştir. Sebük Tegin ile birlikte güçlü bir devlet olma yoluna giren Gaznelilerde, onun ölümü ile birlikte büyük oğlu Mahmut ve küçük oğlu İsmail arasında taht mücadelesine şahit olmuştur. Veliht ilan edilen İsmail’in babasının ölümü üzerine hükümdar olmasını Mahmut, İsmail’in kendisinden küçük ve devlet yönetiminde tecrübesiz olmasından dolayı kabul etmemiştir. Amcası Buğracuk ve ortanca kardeşi Nasr’ın yardımıyla İsmail’i mağlup ederek Gazne tahtını elde eden Mahmut, tarihte eşine az rastlanır bir kararlar kardeşi İsmail’i ortadan kaldırmayarak vefat edene kadar her türlü ihtiyacı karşılanmak üzere gözetim altında tutulması için Cüzcân kalesine göndermiştir. Yedi aylık bir İsmail döneminden -ki tam bir iktidar sürememiştir- sonra Gaznelileri büyük bir siyasi güç haline getiren Sultan Mahmut dönemi başlamıştır.

Kaynaklar

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990.

BEYHAKÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Zeyd: *Tarih-i Beyhakî*, (Trc. Yahya el-Haşşab, Sâdık Neş’et), Beyrut 1982.

BOSWORT, Clifford Edmund: *The Ghaznavids Their Empirein Afghanistan and Eastern Iran*, Edinburd 1963.

_____ : *The Litulature of the Early Ghaznavids*, Leiden 1963.

CÜZCÂNÎ, Ebû Ömer Osman b. Sirâcüddin: *Tabakât-Nasırî*, (Trc. Seyyid Zeydan), Kahire 2013.

EBÛ'L-FİDÂ, İsmail b. Ali b. Mahmud: *Târih-i Ebi'l-Fidâ*, (Thk. Mahmud Dayyûb), Beyrut 1997.

GERDİZÎ, Ebû Said Abdülhay: *Zeynü'l-Ahbâr*, (Ter. Seyyid Zeydân), Kahire 2006.

İBADÎ, Muhammed Qasım: “Sultan Mahmud’un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkileri”, *İstem Dergisi*, Konya 2011.

_____ : *Bir İslam Şehri Olarak Gazne (949-1099)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman: Ahmet Turan Yüksel, Konya 2018.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., VII, s. 489. Ayet için bkz. Yusuf Suresi, 12/101;

رَبِّ قَدْ أَتَيْتَنِي مِنَ الْمَلِكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْإِحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّ فِى الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ

- İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin Ali b. Muhammed: *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tsh. Muhammed Yusuf ed-Deggâg), Beyrut 1987.
- HALİLÎ, Halilullah: *Saltanat-ı Gazneviyân*, Kabil 1333.
<http://knoz1.com/showthread.php?t=19062>.
- İBN HALLİKÂN, Şemseddin Ahmed b. Muhammed: *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım Muhammed: *Sûretü'l-arz*, (Trc. Ramazan Şeşen - 10. Asırda İslam Coğrafyası), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- ED-DÜRÎ, Abdülaziz: "Emir", *DİA*, XI, Ankara 2001.
- KAZVİNÎ, Hamdullah b. Ebî Bekr el-Müstevfi: *Târih-i Güzide*, (Trc. Abdülhüseyn Nevâi), Tahran 1944.
- KURTULUŞ, Rıza: "Tüs", *DİA*, XLI, Ankara 2012.
- KONUKÇU, Enver: "Gazne", *DİA*, XIII, İstanbul 1996.
- MERÇİL, Erdoğan: "Mahmûd-ı Gaznevi", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009.
- _____ : "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009.
- _____ : *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- _____ : "Sipehsâlâr II. Gazneliler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 2, Aralık 2011.
- MİRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh: *Ravzatu's-Safâ*, (Ter. Erkan Gök-su), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- MUHAMMED NÂZİM: *es-Sultan Mahmud Hayatuhu ve Asruhu*, (Çev. Abdullah Sâlim), Bingazi 2007.
- MÜHEYMİD, Ali b. Salih: "Karahanlılar Devletinin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (999-1141)", *İstem Dergisi*, (Çev. Ali Aksu), Konya 2010.
- NİZÂMÜLMÜLK: *Siyâset Nâme*, (Çev. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 2016.
- PALABIYIK, M. Hanefi: *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- NUHOĞLU, Güler: *Beyhakî Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman: Tevfik Rüstü Topuzoğlu, İstanbul 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türklerde Devlet Anlayışı*, TTK Yayınları, Ankara 1982.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: "Nişâbur", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007.
- REŞİDÜDDİN HAMEDÂNÎ, Ebü'l-Hayr Fazlullah: *Câmiü't-Tevârih*, II/4, (Haz. Ahmet Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1957.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- USLU, Recep: "Herat", *DİA*, XVII, İstanbul 1998.
- UTBÎ, Ebü Nasr Muhammed: *Tarih-i Yemînî*, (Şrh. Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Menîni), Kahire 1286.
- YÂKÛT HAMEVÎ, Şihâbüddin Ebu Abdullah: *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1977.
- YAZICI, Tahsin: "Ferigüniler", *DİA*, XII, İstanbul 1995.
- _____ : "Belh", *DİA*, V, İstanbul 1992.
- _____ : "Büst", *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- _____ : "Cüzcân", *DİA*, VIII, İstanbul 1993.
- ZEHEBÎ, Şemseddin b. Muhammed: *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvûd), Beyrut 1983.

MUNTAHAB AT-TEVARİH VE 19. YÜZYIL TÜRKİSTAN TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ*

Hüseyin ŞEN**

Öz

Aslen Doğu Türkistanlı ve Hocalar sülalesinden olan Hakimhan Töre'nin Farsça kaleme aldığı Muntahab At-Tevarih; Hokand Hanları Ömer Han (1809-1821) ve Muhammed Ali Han (1822-1842) ile Buhara Emirleri Haydar (1800-1825) ve Nasrullah (1827-1860) dönemleri için önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 19. yüzyıl Türkistan Hanlıkları için ana kaynak olan eser 2010 yılında Özbek Türkçesine tercüme edilmiş, ülkemizde ise yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan Hanlıkları için büyük önem taşımasına rağmen eserde Hz. Adem'den başlayarak kendi dönemine kadar kaynaklardan yararlanarak kaleme alınmış kısa bir İslam tarihi anlatılmaktadır. Hakimhan Töre, Alim ve Ömer Hanların yeğeni olarak sarayda bizzat şahit olduğu olaylara ve Rusya'ya sürgün edilmesi sebebiyle orada gördüklerine yer vermesi Muntahab At-Tevarih'e ayrı bir değer katmıştır. Dönemine dair verdiği çoğu bilgilerin çağdaş kaynaklarda bulunmaması nedeniyle kendisinden sonra yazılan bazı eserlere kaynaklık yapmıştır.

Anahtar kelimeler: Muhammed Hakimhan Töre, Muntahab At-Tevarih, Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği.

Muntahab At-Tevarih And Its Importance For The 19th Century Turkestan History

Abstract

Muntahab At-Tevarih, written in Persian by Hakimhan Töre who is originally from Eastern Turkestan and the Hodjas lineage, comprises important information for the eras of Khoqand Khans of Ömer Khan (1809-1821) and Muhammed Ali Khan (1822-1842); and Buhara Emirs of Haydar (1800-1825) and Nasrullah (1827-1860). The book has been a main source for the Turkestan Khanates of 19th century and translated Uzbek Turkish on 2010; it is recently

* Bu makale 10-12 Mayıs 2018 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Kültür Merkezi'nde düzenlenen V. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

started to be used in our country. Although it is important for the Turkestan Khanates, in the book a short history of Islam is told from Prophet Adem to the writer's period by using the sources. Hakimhan Töre, was a witness in the palace in person as Alim ve Ömer Khans' nephew and his eyewitness for the events during his exile in Russia, makes Muntahab At-Tevarih more valuable. The book has been a source for some works written after itself due to most of information of the period in it is not given other sources of its time.

Keywords: Muhammed Hakimhan Töre, Muntahab At-Tevarih, Khoqand Khanete, Bukhara Emirate.

Hakimhan Töre'nin Hayatı

19. yüzyıl Türkistan hanlıklarının siyasi ve kültürel tarihleri açısından önemli bir kaynak olan Muntahab At-Tevarih'in yazarı Muhammed Hakimhan Töre 1802-1803 yıllarında Hokand'da dünyaya geldi.¹ Hakimhan'ın babası Masumhan Töre, annesi Aftab Ayım'dır. Hakimhan baba tarafından Doğu Türkistanlı meşhur Hocalar sülalesine mensuptur.² Annesi Hokand Hanı Narbuta Bey (1763-1798)'in kızı, Alim Han (1798-1809) ve Ömer Han (1809-1821)'in kız kardeşidir. Hakimhan, Ömer Han'ın en büyük oğlu ve Hokand Hanlığı'nın en parlak döneminin hükümdarı Muhammed Ali Han (1822-1842) ile birlikte eğitim gördü ve onunla kardeşlik derecesinde bir yakınlık tesis etti. Hakimhan'ın ailesi devlet idaresinde yetkili ve etkili idi. Nitekim dedesi Hakim Töre devlet ileri gelenlerinin yardımına başvurduğu devrinin önemli şahsiyetlerindendi. Buhara Emirliği'yle Kırk ve Yüz boylarının hâkim olduğu Öretepe (Ura Tübe) arasında anlaşmazlıklar Hakim Töre'nin teşebbüsleriyle çözüldü. Hakimhan'ın babası Masumhan da Alim Han döneminde günümüz Tacikistan sınırları içerisinde bulunan İsfara'ya vali olarak atandı, ilerleyen yıllarda da Hokand Hanlığı'nda Şeyhülislamlık vazifesini yerine getirdi. Kaynakların belirttiğine göre Hokand Hanlığı'nda Alim ve Ömer Hanlar döneminde devlet işlerinde Masumhan hayli etkili bir konumdaydı.³ Hatta Alim Han, Tura Kurgan ve Çust seferine çıktığında yerine vekil olarak kardeşi Ömer ile beraber Masumhan'ı bıraktı.⁴

Hakimhan, babası ve dedesi gibi Hokand Hanlığı'nda önemli vazifeler üstlendi. Muhammed Ali Han tarafından Fergana Vadisi'nde bulunan Tura Kurgan ve Namangan vilayetlerine vali olarak atandı. Hakimhan burada halkın barış ve sükûn içerisinde yaşaması için elinden gelen çabayı gösterdi.⁵ Tür-

¹ Hakimhan Töre, *Muntahab At-Tevarih (Hokand ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)*, Çev, Şadman Vahidov, Yengi Asır Evlodi, Taşkent 2010, s. 7; Bilal Çelik, "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortadoğu Seyehati", *Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018, s. 229.

² Hocalar sülalesi için bkz. Coşkun Kumru, "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", *Ulakbilge*, Cilt: 5, Sayı: 14, Ankara 2017, s. 1249-1267; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995; Coşkun Kumru, *Muhammed Sâdık Kâşgari'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2016.

³ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 7; Şadman Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik (Genezisi, Funtsiyalları, Namayanları)*, Akademnashr, Taşkent 2010, s. 164-165.

⁴ *Muntahab At-Tevarih*, s. 276.

⁵ *Muntahab At-Tevarih*, s. 462.

kistan Hanlıkları üzerine çalışmalar yapan Özbek tarihçi Şadman Vahidov aslında bu atamanın Töre ailesinin gücünü kırmak ve tahta çıkmasında etkili olan babası Masumhan ile Hakimhan'ın merkezden uzaklaştırılması için yapılmış bir hamle olarak değerlendirmiştir.⁶ Nitekim Muhammed Ali Han daha Hakimhan vali olarak görev yaparken babası Masumhan'ın hacca gitmesini emrederek onu bir nevi sürgün etti. Akabinde hac yolculuğuna çıkan Masumhan Hanlık sınırlarından çıktıktan sonra Hakimhan'ı da görevden alarak yerine Ernazar Divanbek'i⁷ atadı. Bu yaşananları Hakimhan şöyle anlatır:

“Ernazar Sirderya'ı geçip Tura Kurgana geldi ve bana adamlarını gönderip Muhammed Ali Han'ın kararını bildirdi. O anda emrinde iyi teçhizatlı dört bin asker vardı. Bu haberi duyan emrindekiler Muhammed Ali Han'a karşı mücadele etmeyi önerdiler. Ernazar'ı da esir almayı, gemileri nehrin kendi tarafına çekmeyi ve Muhammed Ali Han'ın amcası Alim Han'ın Atalık Han adıyla bilinen oğlu İbrahim Han'ı tahta geçirilmesini dile getirdiler. Teklifleri: 'ben kimseye kötülük yapmadım, yapmayacağım da kendi yolumda doğrudum. Kim eğri (kötü) olursa Cenab-ı Hak cezasını verir. Ben kendi hayatım, huzurum için bütün dünyayı kötü duruma düşürmem ve bunu da kendime yakıştıramam' diyerek reddettim, Ernazar'a yönetimi teslim ettikten sonra kırk askerle Hokand şehrine doğru yola çıktık.”⁸

Yaşananlardan haberdar olan Muhammed Ali Han, Hakimhan'ın dört bin askeri olmasına rağmen valiliği sorun çıkartmadan Ernazar'a teslim etmesine şaşırды ve kırk askeri Hakimhan'ı karşılamak için görevlendirdi, kendisinin Nevbahar denilen bağa götürmelerini emretti. Ertesi sabah Hakimhan'ın kaldığı yer iki yüz asker tarafından çevrildi. Bu durum yani ev hapsi dört ay devam etti.⁹

Hakimhan'ın ev hapsinde tutulduğu her günü endişe içerisinde geçti. Muhammed Ali Han'ın kararı her an değişebilirdi. Evin etrafını saran 200 asker Hakimhan'ın her adımını izliyordu. Baskı altında ve ölüm korkusuyla dört ay yaşadıkdan sonra Muhammed Ali Han, Hakimhan'ın hacca gitmesi için izin

⁶ Şadman Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik*, s. 167; Muhammed Bilal Çelik bu sürgünün Hoca ailesinin Muhammed Ali Han'ı tahta çıkartırken kullandığı nüfusu onu tahttan indirmek için de kullanabileceklerinden korkulduğu için gerçekleştirildiğini belirtir. M. Bilal Çelik, “a.g.m.”, s. 229. Andjum At-Tevarih'te Muhammed Ali Han tahta geçtiğinde Hoknad'da çıkan bir isyana Muhammed Hakimhan Töre'nin de karıştığı, akrabalık bağından dolayı öldürülmeyerek sürgün edildiği anlatılır. Hudayarhanzade, *Andjum at-Tavarih (Zvezda İstorii)*, Çev. ve izahlar müellifi: Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2011, s. 157. Kanaatimizce Muhammed Ali Han'ın bu uygulaması sadece Töre ailesine karşı değildir. İktidarı ele aldıktan sonra Muhammed Ali Han devlet görevlilerinde bazı değişiklikler yapmış üst düzey bürokrasinin bir kısmını sürgün etmiş, bir kısmını da öldürmüştür.

⁷ Hanlıkta genellikle mali işlerle ilgilenen birime verilen isimdir. Bu makamda bulunanlar hazinenin gelir ve giderlerine nezaret ederlerdi. Mairambek Tagiev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 94.

⁸ *Muntahab At-Tevarih*, s. 467-468; Hakimhan olayı bu şekilde anlatırken Andjum At-Tevarih'te Atalık Han'ın isyan etmesinde Hakimhan'ın etkisi olduğu dile getirilir. *Andjum at-Tavarih*, s. 157. Yukarıda anlatılan durum Hoca ailesinin devlet merkezindeki gücü ve etkisini gösteren güzel bir örnektir.

⁹ *Muntahab At-Tevarih*, s. 468.

verdiğini ve hemen yola çıkması gerektiğini belirtti. Şehirde çıktuktan sonra Hakimhan'a, Tengrikul Şığavul,¹⁰ Azımbay Dadhah¹¹ ile birlikte kendisi gibi sürgüne gönderilen Fazılбек de katıldı, onlara 200 asker nezaret etti.¹²

Kafile nehirden geçerek Şahidan denilen yere geldiğinde Muhammed Yusuf yanlarına gelerek Muhammed Ali Han'ın Hakimhan'a Türkistan'a kadar eşlik etmesini emrettiğini bildirdi. Ertesi gün hareket ederek Taşkent'e ulaştılar. Taşkent valisi Hakimhan'a seyahat sırasında ihtiyaç duyacağı her şeyi temin etti. Ardından kafile Aras Nehri'ne (Çimkent'ten Sırderya'ya akan nehir) doğru yol aldı. Yolda Hakimhan, Muhammed Yusuf'un da sürgüne gönderildiğini öğrendi. Kafile bugün Kazakistan sınırları içerisindeki Türkistan şehrine ulaştıktan sonra Hakimhan'ın Rusya'ya sürgün edildiği, Fazılбек ve Muhammed Yusuf'un ise Harezm'e gidecekleri söylendi, fakat bu ikili idam edildi. Hakimhan ticaret kervanıyla birlikte Rusya'ya doğru yola çıktı. Hakandlı yüz asker Hakimhan'a Çu (günümüzde Kazakistan'da) şehrine kadar eşlik etti ve ondan sonra Taşkent'e geri döndü.¹³

Hakimhan babasının ve kendisinin Hanlıktan sürgün edilmelerini kendilerinin devletteki itibarlarını ve mevkiilerini çekemeyenlerin sebep olduklarını söyler ve bu tip girişimlerin Alim Han ve Ömer Han dönemlerinde de gerçekleştirildiğini fakat muvaffakiyetle sonuçlanmadığını ama Muhammed Ali Han döneminde ise bu emellerine ulaştıklarını belirtir.¹⁴

Hakimhan sürgün yolculuğuna Çu şehrinden ticaret kervanıyla yola çıkarak başladı ve Batı Sibirya Genel Valiliği'ne bağlı Semipalatnisk'e ulaştı. Bu şehir Türkistan'la ticarete önemli bir mevki idi. Hakimhan bu şehirde Batı Sibirya Valisi P.M. Kaptseviçle (1772-1840) buluştu. Vali, Hakimhan'ın geldiğini Rus Çarı I. Aleksandır'a (1801-1825) bildirdi. Çar da validen Hakimhan'ın yanına göndermesini istedi fakat Hakimhan seyahatinde böyle bir plan olmadığını belirterek bu teklifi reddetti. Vali, Hakimhan teklifi kabul etmeyince pasaportuna el koyup onu Omsk¹⁵ şehrine gönderdi. Omsk şehrinde pasaportunu almayı başaran Hakimhan buradan ayrılarak İbrit'e¹⁶ uğrayıp

¹⁰ Şığavul, Hokand Hanlığı'nda elçileri karşılamak ve han ile görüşmelerini ayarlamakla yükümlü görevlidir. Mairambek Tagiev, *a.g.t.*, s. 93; Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 183.

¹¹ Dadhah, Hokand Hanlığı'nda orta rütbede onursal bir unvandır. T.K. Beisemiev, *The Life Of, 'Alimqul A Native Chronicle Of Nineteenth Century Central Asia*, Routledge, London and Newtorke 2003, s. 18, dipnot 9; Aynı Müellif, *Kokandskaya İstoriagrafiya*, Almatı: TOO (Print-S) 2009, s. 26. Dadhah'ın görevi hükümdara arz ve istekleri iletip ve hükümdarın cevabını muhataplarına ulaştırmaktır. Ş. Vahidov, "Kukan Hanlığı Unvan va Mansaplar", *Şark Ulduzı*, S. 3-5, 1995, s. 220; Mirza Alim Mahdum Hoca, *Tarih-i Türkistan*, Neş. Ş. Vadidov-R. Halikova, Yengiasır Avladı, Taşkent 2009, s. 236.

¹² *Muntahab At-Tevarih*, s. 470- 473. Ayrıca ev hapsinde yaşadığı olaylar eserinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. *Muntahab At-Tevarih*, s. 466-472.

¹³ *Muntahab At-Tevarih*, s. 473-476. Muhtemelen Hokand topraklarını terk ettiğinden emin olmak amacıyla askerler Hakimhan'a Çu şehrine kadar eşlik etmişlerdir.

¹⁴ *Muntahab At-Tevarih*, s. 492-505.

¹⁵ Bugün Kazakistan'ın kuzeyinde bulunan Omsk şehri İrtiş ile Orn nehirlerinin birleştiği yerde 1716 yılında kurulmuştur. 1782 yılında ise şehir statüsünü elde etmiştir.

¹⁶ Nitsa nehrinin kenarında yer alan şehir 1631'de kurulmuş, 1775 yılında ise şehir statüsünü kazanmıştır.

oradan Orenburg'a geçti. Orenburg Valisi Hakimhan'ın pasaportuna el koyarak kendisini Çar'a göndereceğini söyledi. Bu sırada I. Aleksandır Sibirya'ya seyahat ederken bu şehre uğradı. Çar'ın isteğiyle Hakimhan gece yarısı yatağından kaldırılıp huzuruna getirildi. Hakimhan odaya girdiğinde Çar kendisini ayakta karşıladı ve onu yanına oturttu. Görüşme esnasında mecliste Cengiz Han neslinden iki Kazak Hanı da bulunmaktaydı. Bir müddet sonra Kazak hanları meclisi terk etti. Hakimhan'la Çar I. Aleksandır ise uzun süre Türkistan hakkında sohbet etti. Ertesi gün Çar şehirdeki hapishaneyi ziyaret ettiği sırada Hakimhan'ı kalabalığın arasında fark etti ve onu yanına alarak hapishaneyi teftiş etti. Teftişin ardından Hakimhan'ı yanında götürerek beraber yemek yediler. Çar Hakimhan'ın eğitim ve bilgisinden çok etkilendi beraberinde başkentte götürmek istedi fakat Hakimhan bunu reddetti. Bunun üzerine Hakimhan'a Çar kendi elmas yüzüğüyle birlikte üç yüz altın ve mühürlediği "*Hakimhan Rusya'nın hangi iline, şehrine gelirse hürmet edilsin*" yazılı bir mektup verdi.¹⁷

Hakimhan, Çar'ın mektubunu aldıktan sonra Orenburg'dan Astarhan'a doğru yola çıktı. On altı gün süren gemi yolculuğunun ardından Astarhan'a geldi. Hakimhan burada hacdan dönmekte olan Şeyhülislam Muminhan ve kendisinin sürgün edilmesine sebep olan Yusuf Pervaneci¹⁸ ile karşılaştı. Yusuf Pervaneci utanarak yanına geldi ve ağlaya ağlaya tövbe ettiğini ve pişmanlığını belirterek onun halini hatırlıyordu. Hakimhan ise yaptıklarını yüzüne vurmadan onlarla sohbet etti.¹⁹ Ayrıca burada sürgünde bulunan Çerkez Prensi Melik Kasım ile tanıştı. Melik Kasım'ın memleketine dönmek için kendisinden yardım istemesi sonucunda Çar'dan aldığı özel mektubu kullanan Hakimhan, Melik Kasım için izin yazısını aldı. Bu durum Hakimhan'ın Çar nezdindeki ne denli büyük bir itibara sahip olduğunun önemli bir göstergesidir.²⁰ Hakimhan seyahati sırasında yolu üzerindeki şehirlerden birinde valinin kızının kendisine musallat olması nedeniyle hapse atıldı. Çerkez Prensi Melik Kasım da hapishaneyi basarak Hakimhan'ı kurtardı.²¹ Yolculuğuna devam eden Hakimhan, Mazandaran, Kafkaz geçerek Sinop'a ulaştı.²² Ardından Kayseri, Latakiye üzerinden Şam'a geldi.²³ Sina Çölü'nü geçerek İsmailiye şehri üzerinden Kahire'ye ulaştı.²⁴ 1827 yılında Kahire'ye gelen Hakimhan burada

¹⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 492-517.

¹⁸ Hanın en yakın görevlilerinden birisidir. Görevi hana ulaştırılan mektup ve şikayetlerin cevaplarını en kısa sürede muhataplarına ulaştırmaktır. Ş. Vahidov, "a.g.m.", s. 220; Mirza Alim Mahdum Hoca, a.g.e., s. 237. Mevki olarak Koşbeğinden sonraki yüksek makamdır. T.K. Beisemiev, *The Life Of, 'Alimqul A Native Chronicle Of Nineteenth Century Central Asia*, s. 20, dipnot 21.

¹⁹ *Muntahab At-Tevarih*, s. 518-520.

²⁰ *Muntahab At-Tevarih*, s. 520-522.

²¹ Muhammed Halimhan'ın valinin kızıyla konuşmaları suçlanması ve kurtuluşu için bkz. *Muntahab At-Tevarih*, s. 526-534.

²² Muhammed Hakimhan Sinop'a değil İstanbul'a gitmek istemiş, fakat Sultan II. Mahmut'un Yenice Ocağı'nı lağvetmesi ve bir günde yetmiş bin kişiyi öldürmesinden dolayı İstanbul'un güvenli olmadığını düşünerek Sinop'a geçmiştir. *Muntahab At-Tevarih*, s. 535-536.

²³ *Muntahab At-Tevarih*, s. 536-540.

²⁴ Yolculuğu ve gördükleri hakkında bkz. *Muntahab At-Tevarih*, s. 543-546.

dedesi Hakim Töre'nin hizmetinde bulunan Kâşif Efendi'yle karşılaştı. Kâşif Efendi hac için bu topraklara gelmiş, hac vazifesinden sonra Türkistan'a dönemeyerek Osmanlı'nın Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın emrine girmiş ve onun vezirliğine kadar yükselmişti.²⁵ Kahire'de kısa bir süre kalan Hakimhan, Süveyş Kanalı'ndan bir gemiye binerek Cidde üzerinden Mekke'ye ulaştı. 1828 yılında hac vazifesini yerine getirerek tekrar Cidde üzerinden Mısır'a döndü.²⁶

Mısır'da kaldığı sürede Mehmet Ali Paşa Hakimhan'ın şehirde olduğunu öğrenince kendisiyle dört saatlik bir görüşme yaptı. Mehmet Ali Paşa görüşme esnasında Hakimhan'dan kendisiyle birlikte İskenderiye'ye gelip hizmetine girmesini istedi ve Hakimhan'a üç yüz altın hediye etti. Bir süre sonra kırk kişinin Avrupa'ya eğitim amaçlı gönderileceğini öğrenen Hakimhan eğitim için Avrupa'ya gitmek üzere başvuru yaptı, başvurusu kabul gördü. Fakat şehrin çarşısında dolaşırken rastladığı iki Hokandlıya memleketinin durumunu sordu. Onlar Hokand Hanı Muhammed Ali'nin üvey annesiyle evlendiğini, Hakimhan'ın akrabası Cihangir Hoca'nın Kaşgar'da hâkimiyet tesis ettiğini söylediler. Bu haberler üzerine Hakimhan Muhammed Ali Han'ın kendisini sürgün ettiği için Hokand'a gidemeyeceğini, fakat Cihangir Hoca'nın yanına gidebileceğini düşündü.²⁷ Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayarak Gazze üzerinden Kudüs'e ulaştı. Buradan da Kenan üzerinden Şam'a geçti.²⁸

Muhammed Hakimhan Şam'da hayatının en güzel günlerini geçirdiğini beyan etmiştir. Burada yeni dostlar edindi. Şam Valisi Şerif Muhammed Salih ile görüşmelerde bulundu. Şam Valisi'nin kendisinden Bağdat Valisi Hasan'a bir mektup götürmesini istemesi üzerine Bağdat'a gitti.²⁹

Hakimhan Bağdat Valisi'ne mektubu verdikten ve görüşmeler yaptıktan sonra Bağdat Valisi'nden İran'a bağlı Senendec (bugün ki Kirmanşah'ın kuzeyinde bir şehir) Valisi'ne verilmek üzere bir mektup aldı ve Senendec şehrine hareket etti.³⁰

Senendec şehrine ulaştınca Vali Hüsrev ile görüşen ve kendisine mektubu teslim eden Hakimhan, buradan resmi bir heyetle Tarhan'a doğru yola çıktı. Tarhan'a ulaştığında ilk olarak Buhara Emirzadesi olarak bahsettiği Buhara Emiri Şah Murad'ın (1785-1800) oğlu Din Nasır'ın oğluyla³¹ ardından da Feth Ali Şah Kaçar ile görüştü.³²

²⁵ *Muntahab At-Tevarih*, s. 547.

²⁶ *Muntahab At-Tevarih*, s. 550-561.

²⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 562-564. Muhammed Hakimhan'ın karşılaştığı iki Hokandlı kendisini kıyafetleri ve konuşmasından dolayı Osmanlı vatandaşı birisi sanmışlardı. Sohbetleri esnasında Hanlarının kim olduğunu sorduğunda ise kendisine Muhammed Ali Han "Kafir" cevabını verdiler. Neden kafir olarak nitelediklerini sorması üzerine onlar Muhammed Ali Han'ın annesiyle evlendiğini bunun için "Kafir" olarak nitelediklerini söylediler. *Muntahab At-Tevarih*, s. 564-566.

²⁸ *Muntahab At-Tevarih*, s. 580-583.

²⁹ *Muntahab At-Tevarih*, s. 586.

³⁰ *Muntahab At-Tevarih*, s. 591-592.

³¹ Emirzade Şah Murad'ın Kalmuk eşinden dünyaya gelmiş Din Nasır'ın oğludur. Din Nasır babası Şah Murad hayatta iken Merv Valiliği yapmış, 1800 yılında Emir Haydar tahta geçince korkarak İran'a sığınmıştır. 1818'de Meşed'e gelmiş, 1829'da ise İstanbul'a gitmiştir. M. Bilal Çelik, "a.g.m.", s. 238, dipnot 64.

³² *Muntahab At-Tevarih*, s. 611-612.

Feth Ali Şah Kaçar'la görüştüktan sonra yolculuk hazırlıkları için izin isteyen Hakimhan'a Şah tarafından yüz altın verildi. Buradan bir kafileyle ayrıldıktan sonra Meşed'e ulaştı. Burada Hokand'da tanıştığı tüccar Muhammed Hasan ile görüştü. Meşed'den bir ticaret kervanıyla Türkistan'a yola çıktı, kervan Meymene üzerinden Belh yoluyla Buhara'ya ulaştı.³³

1828-1829 yıllarında Buhara'ya dönen Hakimhan, Buhara Emiri Nasrullah ile sarayında görüştü ve oradan Öretepe'ye geldi. Bu sırada Buhara Emiri, Nasrullah Hakimhan'a kendi hizmetine girmesini teklif etti, fakat Hakimhan bunu kabul etmek istemedi.³⁴ Buhara Emiri'nin baskısından kurtulan Hakimhan Karşı'ya, oradan ise Şehr-i Sabz'e geçti ve şehirde bulunan Afgan Emiri Dost Muhammed (1836-1863) ile dostluk tesis etti. Hatta Emir Dost Muhammed Afganistan'da kendi tahtını tekrar ele geçirip İngilizlere karşı mücadele ettiği dönemlerde Hakimhan ile mektuplaştı.³⁵ Kendi eseri başta olmak üzere diğer kaynaklar ışığında Hakimhan'ın hayat hikayesine dair yukarıda anlattıklarımız dışında bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hakimhan'ın nerede ne zaman ne şekilde vefat ettiği belli değildir.

Muntahab At-Tevarih

Hakimhan'ın Tacikçe de denilen modern dönem Türkistan Farsçası'yla kaleme aldığı Muntahab At-Tevarih 1843 yılında bugün Özbekistan'da bulunan Şehr-i Sebz'de yazılmıştır. Ana nüshadan anlaşıldığına göre Muntahab At-Tevarih aynı yıl 10 adet çoğaltılmıştır. Eserin Çağatay Türkçesi'ne ne zaman ve kim tarafından çevrildiği bilinmeyen bir nüshası da mevcuttur. Özbek alim Enver Huşut'un bildirdiğine göre Çağatayca tercümede olaylar ve tarihlerde yanlışlıklar vardır. Eserin ismi muahhar olmayıp bizzat müellif tarafından verilmiştir. Muntahab At-Tevarih, İslam tarih yazım geleneğine uygun olarak dünya tarihi şeklinde kaleme alınmıştır.³⁶

1. Bölüm: Peygamberler Tarihi
2. Bölüm: Kadim İran Hanedanları
 1. Kısım: Pişdadiler
 2. Kısım: Keyaniler
 3. Kısım: Eşkaniler
 4. Kısım: Sasaniler
3. Bölüm: Çin ve Avrupa Hükümdarları
4. Bölüm: İlk Halifeler Devletleri
 1. Kısım: Hulefa-yi Raşidin
 2. Kısım: Emeviler

³³ Muntahab At-Tevarih, s. 613-625.

³⁴ Buhara Emiri Nasrullah Hakimhan'ı kendi hizmetine almak için cübbesini ve atını ona göndermiştir. Ayrıca her gün üç defa yanına gelmesini emretmiştir. Baskılara dayanamayan Hakimhan sonunda bu işi kabul etmiş ve şu beyitleri eserine işlemiştir:

Danalar demişler ki akıllı insan aşağıdaki üç işi yapmaz: birincisi sultanlara hizmet etmek, ikincisi zehiri denemek amacıyla tadına bakmak, üçüncüsü kadınların sözünü dinleyip sırları söylemek. Muntahab At-Tevarih, s. 17-18.

³⁵ Muntahab At-Tevarih, s. 156, 623-626.

³⁶ Muntahab At-Tevarih, s. 4.

3. Kısım: Abbasiler
5. Bölüm: Çeşitli İslam Hanedanları
 1. Seffariler,
 2. Saman Oğulları Sülalesi,
 3. Büveyhiler (Buyiler),
 4. Gazneliler,
 5. Selçuklular,
 6. Harezmsahlar,
 7. Cengiz ve Cengiziler Hanedanı,
 8. Timurlular ve Babürler,
 9. Şibaniler,
 10. Astarhaniler,
 11. Mangıtlar Sülalesi,
 12. Mingler Tayifesi.

Eserin ana muhtevasını Buhara Emirliği'ni yöneten Mangıt sülalesi (1785-1920) ve Hokand Hanlığı'nın hanedan ailesi olan Ming Boyu (1709-1876) oluşturmaktadır. Bu açıdan eser Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı için önemli bir ana kaynak olma özelliğine sahiptir. Müellif, Hokand Hanlığı hakkında Abdurrahim Bey (1721-1733)'den Şir Ali Han (1842-1845)'a kadar olan hükümdarlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Buhara Emirliği ile alakalı ise Rahim Han (1756-1758)'dan başlayarak Emir Nasrullah (1827-1860)'ın saltanatının son dönemine kadar ki olayları anlatmıştır.³⁷

Hakimhan, Muntahab At-Tevarih'i neden yazdığını şu şekilde açıklamıştır:

“Astarhaniler Hanedanı'nın sona ermesiyle iki hanedan ortaya çıkmıştır. Birisi Buhara'yı yöneten Mangıtlar, diğeri Hokand'ı yöneten Mingler ile Hokand ve Buhara hanlıklarının tarihlerini yakından ilgilendiren Yüz (Öretepe şehrinde) ve Keneges (Kitap ve Şehr-i Sebz şehirlerinde) boyları vardır. Eser bu devlet ve boyların tarihini ortaya koymak için yazılmıştır.”³⁸

Muntahab At-Tevarih'in önsözünden anlaşıldığına göre eser yazıldığında on adet çoğaltılsa da günümüze 12 el yazma nüshası ulaşmıştır. Bu nüshalar Tacikistan, Rusya ve Özbekistan'da bulunmaktadır.³⁹ Eser bugüne kadar üç kez neşredilmiştir. İlk olarak 1984 yılında eserin Şehr-i Sebz'de Muhammed Emin tarafından istinsah edilen nüshası Ahrar Muhtarov tarafından faksimile neşri yapılmıştır.⁴⁰ İkinci neşir Japonya'da yapılmış olup birinci cilt 2009, ikinci cilt 2006 yılında basılmıştır.⁴¹ Üçüncüsü ise Özbek Türkçesi tercümesi

³⁷ Muntahab At-Tevarih, s. 4-5; Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı kısımlarının başlıkları için bkz. Ş. Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik*, s. 159-163.

³⁸ Muntahab At-Tevarih, s. 19.

³⁹ Eserin yazma nüshaları için bkz. T.K. Beysembiev, *Kokandskaya İstoriyografıya*, s. 107-109; Hakimhan Töre, *Muntahab At-Tevarih*, s. 4-5. Ş. Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik* isimli çalışmasında eserin 11 nüshasının bulunduğunu belirtir. Ş. Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik*, s. 158.

⁴⁰ Muntahab At-Tevarih, Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazateli A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov, C: I, Duşanbe: Izd-vo “Danish”, 1983, 1985.

⁴¹ Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. II, Ed. Yayoi Kawahara & Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo

olup Taşkent'te 2010 yılında basılmıştır.⁴² Muntahab At Tevarih'in Senkt Petersburg nüshasında ek bölüm de mevcuttur. Ek bölümün Hakimhan tarafından 1844 yılının sonu 1845 yılının başlarında yazıldığı düşünülmektedir ve hem Şir Ali Han (1842-1845) devri hem de Hüdayar Han (1844-1858)'in tahta geçmesiyle alakalı bilgiler verilmiştir.⁴³

Muntahab At-Tevarih'in nüshalarını inceleyen Enver Hürşüt, eserin tarihi ve edebi kaynak olarak önemini vurgulamış, hatıra türünün güzel bir örneği olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kaynaklarını tespit eden Enver Hürşit, Hakimhan'ın eserinin Mangıtlar bölümünü yazarken Ahund Molla Muhammed Vefa b. Muhammed Zahir Kerminegi'nin "Tuhfetu'l Hani"⁴⁴ ve Muhammed Şerif b. Muhammed Naki'nin "Tâcu't Tevârih" gibi eserlerden yararlandığını tespit etmiştir.⁴⁵ Bunun dışında müellif o dönemin hadiselerinin tanıklarından elde ettiği bilgileri de eserinde kullanmıştır. Ming Sülalesi yani Hokand Hanlığı hakkında anlatılanlar çok önem arz etmektedir. Dönemin olaylarının şahidi olması açısından Hokand tarih yazım geleneğinde orijinalliyiyle bilinmektedir. Eser, kendisinden sonra Avaz Muhammed Attar ibn Mulla Sufi Muhammed Attar Hokandi tarafından Farsça yazılan ve 1876-1878 yılında tamamlanan Tarih-i Cihannumai'ye kaynaklık etmiştir. Avaz Muhammed Attar, Tarih-i Cihannumai'de Muntahab At-Tevarih'i kaynak olarak kullanması hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

"...ben fakir bir gün attalar çarşısında işsizlikten birkaç koku, wır zıvır satıyordum. O zamanlar Farsça el yazmaları kopyalamakla meşguldüm. Kitapları süsleme ve kopyalama yaparken elimize 'Muntahab At-Tevarih' isimli bir eser geçti ve bu eseri de kopyalamaya başladık. Biz bu eserin bazı yerlerinde eksiklikler gördük. Bu eksikliklerden dolayı arkadaşlarımdan tarih kitaplarını bana vermelerini istedim. Allah'ın izniyle biz o kitabı düzene soktuk."

Aynı yazara ait olan ve Tarih-i Cihannumai'nin ikinci cildinin genişletilmiş hali olan Türkistan hanlıklarının tarihinin anlatıldığı *Tuhfât'ut Tevârih-i Hani* (Tarihin şahane hediyesi)'de Muntahab At-Tevarih'ten yaralanarak hazırlanmıştır. Ayrıca Nalivkin de Tarih-i Cihannumai'yi yazarın oğlundan alarak *Karatkaya İstoria Hokandsva Hansva* adlı eserini vücuda getirmiştir.⁴⁶

Muntahab At-Tevarih'de şehirli ve konar-göçer halkın sistemi hakkında bilgiler mevcuttur. Ayrıca Fergana'ya gelip yerleşen konar-göçerlerin tarihi,

University of Foreign Studies (ILCAA), 2006; Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. I, Ed.: Yayoi Kawahara & Koichi Heneda, Tokyo: Research Institute For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo University Of Foreign Studies (ILCAA), 2009.

⁴² Muhammad Hakimhan, *Muntahab at-Tavorih (Kukon va Buhoro Tarihi, Sayosat va Hotiralar)*, Fars-Tacik dilinden Özbekçe'ye tercüme eden. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2010. Bu çeviride Buhara Emirliği kısımları için Duşanbe baskısı diğer bölümler için ise 2006 yılında Tokyo'da neşredilen metin esas alınmıştır.

⁴³ *Muntahab At-Tevarih*, s. 4-5; Ş. Vahidov, *Kukan Hanşığında Tarihnevislik*, s. 163.

⁴⁴ Bu eser Tarih-i Rahim Hani olarak da bilinir.

⁴⁵ Söz konusu eserler hakkında bkz. M. Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, Volume: 7/3, Ankara 2012, s. 784-785.

⁴⁶ Ş. Vahidov, *Kukan Hanşığında Tarihnevislik*, s. 210-211.

onların birleşmeleri, sınırlardaki siyasi gelişimler, Hokand Hanlığı'nın Buhara Emirliği'yle olan mücadelesi, şehirli ve konar-göçer halkın gelenekleri etrafında şekillenen devlet sistemi, Hokand'da Minglerin ve Buhara'da Mangıtların iktidara gelmeleri, onların ele geçirdikleri topraklarda yürüttükleri siyaset, savaşların insanlık dışı yönleri, suçsuz ahalinin çektiği eziyetler; uyguladıkları siyaset iktidarları döneminde ortaya çıkan unvan ve makamlar, onların adalet anlayışları, askeri yapıları, merkezi hükümetinin vilayetlerle olan irtibatı, vilayetlerin statüsü, bunların hanlığın siyasi hayatındaki rolü, devlet bürokrasisinin gelenekleri, ahlaki durum ve farklı konularla ilgili bilgiler mevcuttur.⁴⁷

Muntahab At-Tevarih'in müverrihi Hakimhan'ın, babası Masumhan'ın Şeyhülislam makamında bulunması, dayıları Alim Han ve Ömer Han'ın Hokand hükümdarı olması ve kendisinin de devlet idaresinde vazife yapmasından dolayı gelişen birçok olaya bizzat şahitlik etmesi, Ömer Han döneminde Hakimhan'ın hareme istediği gibi girip çıkabilmesi verdiği bilgileri çok önemli hale getirmiştir. Ayrıca Muhtahab At-Tevarih'in herhangi bir hanın isteği ve emri üzerine yazılmamış olması da ona ayrı bir hüviyet kazandırmıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda; Muntahab At-Tevarih devrin kaynaklarında hiç değinilmeyen veya kısaca bahsedilen birçok olayı teferruatlı bir şekilde anlatmış olması onu 19. yüzyılın ilk yarısı Türkistan Hanlıkları tarihi için en önemli ana kaynaklardan biri konumuna yükseltmiştir. Eserin ana noktasında Hokand Hanlığı ve Ming boyunun tarihi bulunsa da başta Buhara Emirliği olmak üzere, Hive Hanlığı, Doğu Türkistan ve Afganistan gibi komşu devletler ve bölgelerle alakalı mahalli kaynaklarında bulunmayan bazı önemli bilgileri de içermektedir.

Muntahab At-Tevarih Hokand Hanlığı tarihi açısından özellikle Alim Han, Ömer Han ve Muhammed Ali Han dönemleri için en önemli eserlerden birisidir. Ming Hanedanlığı'nın kuruluşundan Hüdayar Han'ın tahta çıkışına kadar Hokand Hanlığı'yla alakalı verdiği bilgiler esere paha biçilemez bir değer katmıştır. Bu babda çoğu kaynakta Hokand Hanlığı'nın ilk hükümdarı kabul edilen Şahrüh Bey'in aksine Müntahab At-Tevarih'te Abdurrahim Bey'i ilk hükümdar olarak kabul edilir. Onun özellikle Semerkand ve Miyankal seferlerini etraflıca anlatmıştır. Ayrıca Kalmukların saldırıları ve Buhara Emirliği'yle birlikte gerçekleştirilen başarısız Öretepe seferi, Öretepe'nin Hokand Hanlığı tarafından fethine kadar yaşananlara da eserinde yer verilmiştir. Bunların yanında hanlık dahilinde cereyan eden ve başını valilerin çektiği isyan hareketleri ile devlet bürokrasisi tarafından devleti idare etmekte aciz olarak kabul edilen Süleyman Bey'in tahtan indiriliş sürecine dair verdiği bilgiler esere ayrı bir değer katmıştır. Ayrıca Hokand Hanlığı'nın en önemli hükümdarlarından birisi olan Alim Han'ın başa geçme sürecinde yaşanan olaylar ile Alim Han'ın 1798-1809 yılları arasındaki iktidarında tertip ettiği seferler, hanlıkta vukuu bulan olayla, Alim Han'ın tahttan vazgeçmesinin sebepleri, yerine Ömer Han'ın geçmesi ve onun iktidar yıllarında Hokand Hanlığı'nın tarihi hakkındaki teferruatlı kayıtlar eseri daha orijinal hale getirmiştir.

⁴⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 16-17.

Muntahab At-Tevarih verdiği bilgiler açısından çok kıymetli bir kaynak olsa da Muhammed Ali Han'ın tahta geçiş sürecindeki dahili-harici hadisele-re dair anlattıkları ciddi problem ve tartışmalara yol açmıştır. Özellikle Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenip evlenmediği meselesi, kardeşi Sultan Mahmud'un Buhara Emiri Nasrullah ile münasebet tesis edip etmemesi, Muhammed Ali Han'ın kimler tarafından desteklenerek tahta çıkartıldığı gibi mevzular problemlerin başında yer almıştır.

Muntahab At-Tevarih'in esasını Hokand Hanlığı oluştursa da Buhara Emirliği tarihine dair de bilgiler vermiştir. Bu babda Mangıtların soyu ile Muhammed Rahim Han (1756-1758) döneminden başlayarak Emir Nasrullah (1827-1860)'ın iktidarının sonuna kadar Buhara Emirliği'nde yaşananlara eserde yer verilmiştir.

Sonuç olarak; Muhammed Hakimhan Töre ilginç bir hayat hikayesine sahiptir. 1823 yılında başlayıp 1828-1829 yılında tamamladığı hac yolculuğu, bu yolculukta tanıştığı hükümdarlar ve bunların kendisine gösterdiği ilgi, mensup olduğu Hocalar ailesinin ağırlığı, Hokand saray muhitine mensubiyeti, kendisinin bilgi birikimi, sarayda aldığı eğitim ve şairlik yönü Muntahab At-Tevarih'e edebi ve üslup açısından yansımıştır. Hakimhan Töre'nin sarayda büyümesi, Hokand Hanlığı'nın üst düzey bürokrasisiyle olan yakın ilişkileri, iki dayısı Alim ve Ömer'in han olması, birçok olaya tanıklık etmesi veya tanıklık etmiş kişilerden vakaları dinleyerek öğrenmesi, haremde dahil Hokand Sarayı'na serbestçe girip çıkma yetkisinin olması verdiği bilgilerin orijinal olmasını sağlamıştır. Hac yolculuğundan döndükten sonra Emir Nasrullah ile görüşmesi, Emir'in hizmetine girmesi ve Muhammed Ali Han'a karşı gelişen olayların içerisinde bulunması hem Hokand hem de Buhara Emirliği'yle alakalı bölümlerin kıymetini arttırmıştır. 19. yüzyıl Türkistan tarihi için büyük ehemmiyet arz eden Muntahab At-Tevarih müellifi Hakimhan Töre'nin döneminin Hokand Han'ı ve devlet ileri gelenleri ile olan ilişkileri ve Muhammed Ali Han ile yaşadığı olumsuz hadiseler göz önünde bulundurularak verdiği bazı malumatlar diğer çağdaş kaynaklarla mukayese edilerek ihtiyatla kullanılmalıdır.

Kaynaklar

BEİSEMİEV, T.K.: *Kokandskaya İstoriagrafiya*, Almatı, TOO (Print-S) 2009.
_____ : *The Life Of, 'Alimqul A Native Chronicle Of Nineteenth Century Central Asia*, Routledge, London and Newtorke 2003.

ÇELİK, M. Bilal: "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortadoğu Seyehati", *Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018.

_____ : "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, Volume: 7/3, Ankara 2012.

HUDAYARHANZADE: *Ancum at-Tavarih (Zvezdı İstorii)*, Çev. ve izahlar müellifi Ş. Vohidov - Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2011.

KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015.

KUMRU, Çoşkun: *Muhammed Sâdik Kâşgari'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2016.

_____ : “Tezkire-i Hocagân’a Göre Doğu Türkistan’da Hocalar Dönemi”, *Ulakbilge*, Cilt: 5, Sayı: 14, Ankara 2017.

KURBAN, İklil: *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

MİRZA ALİM MAHDUM HOCA: *Tarih-i Türkistan*, Neş. Ş. Vadidov - R. Hali-kova, Yengiasır Avladı, Taşkent 2009.

MUHAMMAD HAKİM KHAN: *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. I, Ed. Yayoi Kawahara - Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo University of Foreign Studies (ILCAA), 2009.

MUHAMMAD HAKİM KHAN: *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. II, Ed. Yayoi Kawahara - Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo University Of Foreign Studies (ILCAA), 2006.

MUHAMMED HAKİM HAN: *Muntahab At-Tevarih*, Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazately A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov, C:I Duşanbe: Izd-vo “Danish”, 1883, 1985.

TAGİEV, M.: *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

TÖRE, Hakimhan: *Muhtahab At-Tevarih (Hokand ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)*, Çev. Şadman Vahidov, Yeni Asır Evlodi, Taşkent 2010.

VAHİDOV, Ş.: “Kukan Hanlığı Unvan va Mansaplar”, *Şartk Uldızı*, S. 3-5, 1995.

VAHİDOV, Ş.: *Kukan Hanlığında Tarihnavislik (Genezisi, Funktiyalleri, Hamoyandlari, Asarları)*, Akademnashr, Taşkent 2010.

X. YÜZYIL BAŞLARINDA BİR MACAR ŞEHİRİ (*Inter Novam Romam et Romam: Medînetü'l-Enkuberdiyyîn*)

Dr. Öğr. Üyesi Erman ŞAN*

Öz

Ortaçağın en önemli esirlerinden biri olan Hârûn b. Yahyâ, bir Müslüman esir olarak Doğu Roma ordusu tarafından Constantinopolis'e götürülmüştü. 913 yılında esaretten kurtulduktan sonra da Roma'ya doğru yola çıktı. Hârûn b. Yahyâ'nın başından geçen tüm olaylar İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserinde korunmuştur. Fakat Harûn b. Yahyâ'nın seyahati münasebetiyle kendisinden aktarılan haberlerin çoğunlukla zaman ve mekân unsurlarından yoksun olması, araştırmacıların bu çok değerli seyahatnameden tam manasıyla istifade edebilmelerini de engellemiştir. Zaman ve mekân unsurlarından yoksun böyle bir haberde Harûn b. Yahyâ, *Medînetü'l-Enkuberdiyyîn* isimli bir şehirden bahseder. Bize göre *Medînetü'l-Enkuberdiyyîn* bir Macar şehri olmalıdır. Macarlar 890'lara kadar *Lebedia*'da kaldıktan sonra doğudan gelen Peçeneklerin tazyikiyle Tuna ve Dinyeper nehirleri arasına, yani *Etelköz'e*, doğru ilerlemişler ve 896 yılında da Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına girmişlerdi. Bu tarihten sonra Macarlar *Pannonia*'da kendilerine daimi bir yurt kurmaya koyuldular. Hârûn b. Yahyâ da bu *Pannonia* Macarlarından ve şehirlerinden bahsetmiş olmalıdır.

Anahtar kelimeler: Macarlar, İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, Harûn b. Yahyâ, Doğu Roma İmparatorluğu, M.S. X. Yüzyıl.

A Madjars Town in the Beginnings of 10th Century A.D.

(*Inter Novam Romam et Romam: Madînat al-Enkuberdiyyîn*)

Abstract

Hârûn b. Yahyâ was one of the most important captives of the Middle Ages. As a Muslim prisoner Hârûn b. Yahyâ was taken to Constantinopolis by the Byzantine army. After escaping from captivity, he went to Rome in the year 913. Ibn Rusta's work *al-A'lâk al-nağisa* contains all the adventures of Hârûn b. Yahyâ. However, the lack of time and space elements in the reports that Hârûn b. Yahyâ received on the occasion of his voyage, prevented scholars from benefiting this highly valuable travel narrative. In a report like this which

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

lacks time and space elements, Hârûn b. Yahyâ mentions a town named *Madînat al-Enkuberdiiyîn*. According to us *Madînat al-Enkuberdiiyîn* must be a *Mađjars* town. After staying in *Lebedia* until 890's, *Mađjars* moved between *Danube* and *Dnieper* rivers -to *Etelköz-* by pushing *Pechenegs* from the east and entered *Central Europe* via the *Carpathians* in the year 896. After this date *Mađjars* set out to establish a permanent residence in *Pannonia*. Hârûn b. Yahyâ must have mentioned the *Pannonian Mađjars* and their city.

Keywords: *Mađjars*, *Ibn Rusta*, *Kitâb al-A'lâk al-nafîsa*, *Hârûn b. Yahyâ*, *The Byzantine Empire*, A.D. 10th Century.

Giriş

Medînetü'l-Enkuberdiiyîn, 913 yılı yazında *Constantinopolis*'ten başlayıp *Roma* şehrinde sonlanan seyahati¹ münasebetiyle Hârûn b. Yahyâ tarafından zikredilmiş şehirlerden birisidir. Fakat seyahatinin genel olarak *Thesalonica* ile *Roma* şehirleri arasındaki kısmındayken zikrettiği bazı şehir isimlerinin, aslında hangi şehirler kastedilerek kullanıldıkları çok da açık değildir. Böylesi şehirlerden biri olan *Medînetü'l-Enkuberdiiyîn*'in hâkimlerinin kimler olduğu ve bu şekilde bir isimlendirmenin hangi şehir kastedilerek kullanıldığına tespiti, gerek bu muğlak isimlendirme gerekse de metnin ilgili kısmındaki bazı aksaklıklar nedeniyle henüz tatmin edici bir surette gerçekleştirilememiştir. Hârûn b. Yahyâ'nın *Roma* şehrine doğru olan yolculuğunda takip ettiği güzergâhın belirlenmesinde önemli bir husus olan *Medînetü'l-Enkuberdiiyîn*'in teşhisi, aynı zamanda miladî X. yüzyıl başlarında söz konusu bölgenin değişmekte olan etnik coğrafyasına da ışık tutabilecek mahiyettedir.

Hârûn b. Yahyâ'nın² *Roma* şehrine doğru olan yolculuğu, Ortaçağ tarih ve coğrafyacılarının en değerlilerinden İbn Rüste'nin (ö. 301/913'ten sonra) *el-A'lâku'n-nefîse*³ isimli eserinde kendi ağzından aktarılmaktadır. Hârûn b. Yahyâ'nın seyahatinin ilk ayağı, *Askalân*'da esir edilerek Doğru *Roma* İmparatorluğu'nun başkenti *Constantinopolis*'e (*Kustantîniyye*/قُسْطَنْطِينِيَّة) yani günümüz *İstanbul*'una getirilmesiyle sonlanır. *Constantinopolis*'e dair aktarıldıkları göz önünde bulundurulduğunda,⁴ burada bir süreliğine esir tutulduğu

¹ Charles (Carolo) Rieu tarafından betimlendiği şekliyle "*Via a Constantinopoli ad Romam*" da denilebilir. Bkz. *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur: partem secundam codices Arabicos amplectentem*, curaverunt Guilielmi Cureton-Carolo Rieu, Londini 1846-1852, s. 606.

² Hârûn b. Yahyâ için bkz. İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, *İzbrannyye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva-Leningrad 1957, s. 132-133.

³ İbn Rüste ve eseri *el-A'lâku'n-nefîse* hakkında bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 159-160; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016², s. 142; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253-254; Clifford Edmund Bosworth, "Ebn Rosta", *Elr*, VIII, 48-49.

⁴ Hârûn b. Yahyâ'nın *Constantinopolis*'teki ikameti sırasında tanıklıkları ve tasvirleri Alexander A. Vasiliev ve George Ostrogorsky tarafından çok titiz bir biçimde değerlendirilmiştir. Bkz. Alexander A. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 149-163; George Ostrogorsky, "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 251-257. Yaptığı özel çevirilerle hem George Ostrogorsky'nin hem de Josef Marquart'ın Almanca çalışmalarından faydalanmama olanak sağlayan değerli ağabeyim Doç. Dr. Ferit Baz'a şükranlarımı sunarım.

da anlaşılan Hârûn b. Yahyâ'nın, sonrasında Constantinopolis'ten Roma'ya (*er-Rûmiyye/الرومية*) doğru gerçekleştirdiği seyahatinin ikinci ayağı başlar.

Kendisi tarafından aktarılanlara nazaran Hârûn b. Yahyâ, Constantinopolis'ten sonra Thessalonica'ya (*Selûkiye/سلوقية*) yani Selânik'e oradan Venetia'ya (*el-Bundikîs/البندقيس*) yani Venedik'e ve oradan da nihayetinde bir zamanlar "Caput Mundi" diye tanımlanan Roma şehrine ulaşmıştır.⁵ Genel güzergâhını bu şekilde verebileceğimiz seyahatin Thessalonica ile Venetia arasındaki kısmıysa, temelde *el-A'lâku'n-nefîse*'nin el yazmasından kaynaklanan birtakım maddî sorunlar nedeniyle, hangi şehirlerden ne şekilde bahsedilmiş olduğu hususunda araştırmacılara kesin hüküm vermek noktasında ciddi zorluklar çıkarır.

el-A'lâku'n-nefîse'de aktardığına göre Hârûn b. Yahyâ, Constantinopolis'ten ayrıldıktan sonra uğradığı *Selûkiye*'den (Thessalonica) deniz kıyısını takiben kabaca üç günlük yolculuk sonrasında ismini zikretmediği bir şehre varıldığını belirtir.⁶ Pasajın devamında Hârûn b. Yahyâ, ismini zikretmediği bu şehirden sonra *Sakâlîbe*⁷ arasından bir aylık yolculukla varıldığını belirttiği *Belâtîs* (بلاتيس) isimindeki başka bir şehirden daha bahseder. Michael Jan de Goeje ve Halil el-Mansûr tarafından yapılan *el-A'lâku'n-nefîse* tahkiklerinden,

⁵ *el-A'lâku'n-nefîse*'de Hârûn b. Yahyâ'nın ağzından hikaye edilen kısım, kendisinin Askalân'da esir edilişiyle başlar; Roma şehrinin detaylı bir anlatımıyla da sona erer. Bu seyahatin tamamı için bkz. İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1892, s. 119-132; İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefîse*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998, s. 109-119. Hârûn b. Yahyâ'nın Roma'ya doğru seyahati esnasında zikrettiği şehirlerin tespitine dair tartışmalar ve sonuçları için genel olarak bkz. Josef Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903, s. 206, 208-214, 237-260; Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 154, 162; Vladimir F. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, London 1937, s. 423-424; Krasimir S. Krâstev, "Bulgariya, Vizantiya i Arabskiyat Svyat pri Tsaruvaneto na Simeon I Veliki", *Bulgarskiyat Zlaten Veke (Sbornik v Çest na Simeon Veliki (893-927))*, ed. Vasil Guzelev-İliya G. İliev-Kiril Nenov, Plovdiv 2015, s. 364-365.

⁶ Michael Jan de Goeje, bu şehrin Kitros (Κίτρος) olabileceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127, dn. h. Kitros için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Kitros", *ODB*, II, 1131-1132. Alexander A. Vasiliev ise, daha güneydeki Demetrias'ın (Δημητριάς) ismi zikredilmeyen şehir için daha uygun bir aday olduğu düşüncesindedir. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 162, dn. 72. Demetrias için bkz. Timothy E. Gregory, "Demetrias", *ODB*, I, 603-604.

⁷ Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımındaki *Sakâlîbe*, başta Slavlar olmak üzere Avrupalı diğer pek çok kavmi de dışarıda bırakmadan kullanılmış bir etnonimdir. Doğu ve Orta Avrupa, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgeler için kullanılmış *Bilâdü's-Sakâlîbe*'nin sakinlerinin çoğunluğunu gerçekten de Slavlar oluşturmaktaydı. Fakat aynı coğrafyanın diğer kavimleri de bu tanımlamanın içine girmekten kurtulamamıştır. Yani *Sakâlîbe* etnonimi ilk zamanlar sadece Slav kavimleri için kullanılmış gibi gözükürken daha sonrasında Doğu ve Orta Avrupa'daki pek çok kavme de teşmil edilmişti. Avrupa'nın doğusunda, sakinlerinin çoğunluğunu Slavların oluşturduğu bölgelerdeki hükümdarlar İslâm kaynaklarında çoğunlukla *Melikü's-Sakâlîbe*, bu coğrafyaların kavimleri de genel bir adlandırma olarak *Sakâlîbe* şeklinde anılmışlardır. Bunun başlıca sebebi yalnızca söz konusu coğrafyaların sakinlerinin ağırlıklı olarak Slavlardan oluşmuş olması değil, aynı zamanda o iklimin onların adıyla da özdeşleşmiş olmasıdır. Yani Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründeki *Sakâlîbe*'yi, zaman zaman etnik bir aidiyet vurgusu da taşımasına söz konusu coğrafyalarda meskün kavimlerin tamamı için kullanılan ortak bir adlandırma olarak kabul etmek daha doğrudur. Buna uygun bir biçimde Hârûn b. Yahyâ'nın bahsettiği *Sakâlîbe*'nin sakini olduğu coğrafya da aslında Tuna Bulgaryası'na işaret etmektedir. Daha detaylı bilgi ve kaynakça için bkz. Erman Şan, "Besîüs el-Melik ve Sakâlîbe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)", *TDA*, CXIV/224 (2016), s. 191-208.

Belâtis'in büyük bir şehir olduğu, şehrin içinden iki nehrin aktığı ve *Belâtis*'in aynı zamanda *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn* (مدينة الأنكبرديين) olarak da anıldığı gibi bir mana çıkmaktadır.⁸ Hârûn b. Yahyâ'nın seyahat güzergâhını tespitte araştırmacılara sorunlar çıkaran kısım tam olarak burasıdır.

Hem İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefîse*'sinden ilim dünyasını ilk kez haberdar eden Charles (Carolo) Rieu hem de bu eserin ilk muhakkiki Michael Jan de Goeje, el yazmasının Hârûn b. Yahyâ'nın seyahatinin *Belâtis*'ten Roma'ya kadar olan sonraki kısmında bazı boşlukların veya atlamaların olduğu konusunda uyarıda bulunmuşlardır.⁹ Gerçekten de tahkiklerdeki hâliyle, *el-A'lâku'n-nefîse*'den *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn* ve *Belâtis* şehirleri hakkında sıhhatli bilgi elde edilebilmesi ve dakik tespitlerde bulunulabilmesi oldukça müşkül bir meseledir. Hatta Josef Marquart'ın bilhassa vurguladığı gibi,¹⁰ el yazmasının bu kısmında birkaç boşluktan ziyade kopan parçaların yanlış yerlere yerleştirilmesi de söz konusu gibidir. Bunun bir sonucu olarak, mevcut tahkiklerde bir şehre ait bilgiler diğer başka bir şehre aitmiş veya iki farklı şehre ait bilgiler tek bir şehre aitmiş gibi anlaşılmalıdır. Böylelikle de işler olduğundan daha çetrefil bir hâl almaktadır.

el-A'lâku'n-nefîse'nin el yazmasındaki tahribattan dolayı Josef Marquart, metnin bu kısmını bazı cümlelerin yerini değiştirmek ve düşmüş olduğunu düşündüğü kısımlara işaret etmek suretiyle yeniden kurgulama yoluna gitmiştir.¹¹ Bu yeniden kurgulamaya nazaran Marquart, evvelce Michael Jan de Goeje tarafından Titellos (Τιτέλιος) olarak teşhis edilen¹² *Belâtis*'in, *De administrando imperio*'da¹³ Aspalathos (Ἀσπάλαθος) olarak anılan günümüzün Split şehri olduğunu;¹⁴ tahkiklerde *Belâtis*'e ait olarak sunulan bilgilerin tamamının da, Hârûn b. Yahyâ'nın güzergâhı üzerinde *el-Bundikîs* şeklinde anılan Venetia'dan (Venedik) sonra bulunması gerekirken asıl ismi metinden düşmüş ve aynı zamanda *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn* diye de anılan Pavia şehrinin özellikleri olduğunu iddia etmiştir.¹⁵

⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127; thk. Halil el-Mansûr, s. 116.

⁹ Söz konusu uyarılar için bkz. *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur*, s. 606; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127, dn. h.

¹⁰ Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 239. Ayrıca bkz. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 162, dn. 71.

¹¹ Josef Marquart'ın Araçça metnin mevzubahis kısmını yeniden kurgulaması ve bu kurgulamanın Almanca tercümesi için bkz. *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 239-241.

¹² Michael Jan de Goeje, *Belâtis*'in olasılıkla *Titlûs*'un (تيتلوس) tahrif edilmiş şekli olabileceğini bunun da Titellos şehrine işaret etmiş olabileceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 116, dn. 1.

¹³ Doğu Roma imparatorlarından Constantinus Porphyrogenetus (ö. 959) tarafından kaleme alınmış *De administrando imperio*, Doğu Roma'nın komşuluğundaki kavim ve devletlerin tarihleri, kültürleri ve coğrafyaları hakkında çok önemli bilgileri barındıran bir çalışmadır. Constantinus Porphyrogenetus ve *De administrando imperio* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Alexander P. Kazhdan, "De Administrando Imperio", *ODB*, I, 593.

¹⁴ Bkz. Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 243. Bu teşhis sonraki araştırmacılar tarafından da genellikle kabul edilmiştir. Buna dair bkz. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 162, dn. 74; Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 424. Aspalathos veya Split için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Split", *ODB*, III, 1938.

¹⁵ Bkz. Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 240. Pavia için bkz. Egerton R. Williams, *Lombard Towns of Italy or The Cities of Ancient Lombardy*, London 1914, s. 220-247.

Biz de -tıpkı Josef Marquart gibi- metnin Michael Jan de Goeje ve Halil el-Mansûr tarafından sunulan tahkikli şekline karşı ciddi şüpheler taşımakla birlikte Marquart'ın kurgusunda da sorunlar olduğu düşüncesindeyiz. Kanaatimizce, *Belâtis* gerçekten de Michael Jan de Goeje ve Halil el-Mansûr tahkiklerinde sunulduğu gibi içinden iki nehir akmakta olan büyük bir şehirdi. Fakat *Medînetü'l-Enkuberdıyyîn* olarak anılan şehir kesinlikle *Belâtis* ile aynı şehir değildi. Michael Jan de Goeje ve Halil el-Mansûr tahkiklerinde peşi sıra gelen bu cümleler,¹⁶ *Belâtis* ile *Medînetü'l-Enkuberdıyyîn*'in aynı şehirler gibi algılanmasına sebebiyet vermesine rağmen -Marquart'ın da önermesine benzer bir biçimde- büyük ihtimalle bunun sebebi arada düşmüş veya başka bir yere yerleştirilmiş kısımların bulunmasıdır. Bununla birlikte Marquart'ın kurgusunda *Medînetü'l-Enkuberdıyyîn*'den bahsedildiği varsayılan cümleler de bize göre aslında tamamen *Belâtis* olarak zikredilen şehirle ilgilidir. Bu doğrultuda Hârûn b. Yahyâ'nın ilgili kısmın daha öncesinde Tuna Bulgar Çarı Symeon (893-927) hakkındaki betimlemelerine¹⁷ ilave olarak yine ilgili kısmın biraz sonrasında *Medînetü'l-Enkuberdıyyîn* ile ilgili olarak aktarmış olduğunu düşündüğümüz bazı bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, *Belâtis*'in Marquart tarafından önerilen Split'ten ziyade daha kuzeydeki bir şehir olması gerektiği söylenebilir. Hârûn b. Yahyâ tarafından içinden iki nehrin akmakta olduğu belirtilen *Belâtis* için en uygun adaysa -aslında Halil el-Mansûr'un da işaret etmiş olduğu-¹⁸ Singidunum yani Belgrad şehri olmalıdır ki bu şehrin içerisinden de Tuna ve Sava nehirleri geçmektedir.

Singidunum yani Belgrad şehri, ele aldığımız dönemde Trakya ile Orta Avrupa arasındaki bölgenin en önemli ticarî merkezlerinden birisiydi¹⁹ ve tıpkı Hârûn b. Yahyâ'nın izlediği güzergâh gibi Thessalonica'dan Singidunum'a ilerleyen ve o dönemlerde oldukça da işlek olan bir yol bulunmaktaydı.²⁰ Hârûn b. Yahyâ'nın seyahatinin aslında o dönemlerdeki ticaret yolunun takip edilmesi suretiyle gerçekleştirilmiş gibi gözüktüğünü de belirtmek gerekir.²¹ Büyük ihtimalle Hârûn b. Yahyâ, Constantinopolis'ten salınmasının ardından zoraki veya gönüllü olarak peşlerine takıldığı tüccarlara Roma'ya kadar refakat etmişti.

Bizim kurgumuzla Josef Marquart'ın kurgusu arasında, izlenen güzergâhın farklı olmasının yanında temel farklardan bir diğeri de; Marquart'ın *Medînetü'l-Enkuberdıyyîn*'i Roma yönüne doğru gerçekleşen seyahatte Venetia'dan daha sonraki bir şehir olarak konumlandırmasına rağmen bizimse aksine *Me-*

¹⁶ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127; thk. Halil el-Mansûr, s. 116.

¹⁷ Çar Symeon ile ilgili olarak Hârûn b. Yahyâ tarafından aktarılanların değerlendirilmesi için bkz. Şan, "*Besiüs el-Melik ve Sakâlîbe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)*", s. 198-201.

¹⁸ Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, thk. Halil el-Mansûr, s. 116, dn. 1.

¹⁹ Bkz. Alexander P. Kazhdan, "Singidunum", *ODB*, III, 1904.

²⁰ Söz konusu güzergâhın geniş bir değerlendirmesi için bkz. Lilyana Simeonova, *Petuvane Kem Konstantinopol*, Sofiya 2006, s. 103-106.

²¹ Önerdiğimiz güzergâhlar farklı da olsa Josef Marquart da bu şekilde düşünmektedir. Bkz. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 241.

dînetü'l-Enkuberdîyyîn'i Venetia'dan daha önceki bir şehir olarak konumlandırmamızdır. Yani bizim kurgumuza göre, *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn*'i teşhis edebilmek için bundan böyle -biraz daha daraltılmış bir biçimde- Singidunum ile Venetia yani Belgrad ile Venedik arasında kalan bölgeye odaklanmamız gerekmektedir. Daha sıhhatli tespitler yapabilmek adına tam da bu noktada *el-A'lâku'n-nefîse*'de Hârûn b. Yahyâ tarafından *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn*'e ait olarak aktarıldığını düşündüğümüz bilgilere göz atmalıyız. *el-A'lâku'n-nefîse*'de asıl konumuz olan *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn* ile kesin surette alakalı olduğunu düşündüğümüz yegâne kısmın tercümesi şöyledir:²²

“...Ve o[rası], *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn*'dir (مدينة الأنكزديين) [*Enkuberdîyyîn*'in şehridir] ...Ve onlar [*Enkuberdîyyîn*] *Ekrâd'a* (الأكراد) [Kürtlere] benzerler [/benzer bir biçimde]; düzlüklerde çadırlarda yaşarlar.”

Tercümesini sunduğumuz kısımdaki bilgileri değerlendirmeye geçmeden önce vurgulanması gereken önemli bir husus, bir isim tamlaması olduğu anlaşılan *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn*'in kendilerine izafe edildiği *Enkuberdîyyîn*'in sonundaki *-în* (ين) ekinin Arapça çoğul yapımında kullanılan eklerden biri olmasıdır. Söz konusu çoğul eki çıkarıldığında geriye kalan kısım, şehrin kendilerine izafe edildiği topluluğun veya kavmin ismini verir: *Enkuberd* (الأنكزدي). Bu doğrultuda *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn*'i de “*Enkuberdlerin Şehri*” şeklinde anlamamız gerekmektedir. Yani bu şehir, her kimlerse *Enkuberd* diye nitelendirilmiş olan topluluğa veya kavme aitti.

Josef Marquart tarafından Lombardları imlediği düşünülen *Enkuberd* etnonimi,²³ bize göre Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründe çoğunlukla Macarlar için kullanılmış olarak karşımıza çıkan başkaca etnonimlerle yakından ilgilidir. Örneğin Mes'ûdi²⁴ (ö. 345/956) tarafından da *Nevkuberd/Nükeberd/Nükberd* (النوكبرد), *Bezkerd* (البزكرد) veya *Nevkuberde/Nükberde/Nükeberde* (نوكبردة);²⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî²⁶ (ö. 487/1094) tarafından da *Nevkuberd/Nükeberd/Nükberd* (النوكبرد)²⁷ etnonimi kullanılarak verilen haberlerin bir kısmı, Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgedeki bir halktan bahseder ki bize göre *Enkuberd* de zikredilen etnonimlerin bir varyantıdır. Sözüünü ettiğimiz bu ihtimalin en cazip kısmıysa, bu etnonimlerin kullanıldığı

²² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127; thk. Halil el-Mansûr, s. 116.

²³ *Enkuberd* ile kastedilenlerin Lombardlar/Langobardlar olduğunu düşünen Josef Marquart, *Medînetü'l-Enkuberdîyyîn*'i de evvelce Lombardların başkenti de olmuş olan Pavia olarak değerlendirmiştir. Bkz. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 240.

²⁴ Ortaçağ Müslüman tarih ve coğrafyacılarının en önemlilerinden Mes'ûdi ve çalışmaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968², s. 135-136; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 170-182; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 90-92.

²⁵ Mes'ûdi, *Mürûcû'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010², s. 324-325 ve *et-Tenbîh ve'l-iş-râf*, [İnşr. yk.], Kahire 2009, s. 158. Ayrıca bkz. Minorsky, *Hudûd al-âlam*, *The Regions of the World*, s. 318-319.

²⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî ve çalışması hakkında bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 275-277; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154-156.

²⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003, s. 258-259. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Longobardlar/Lombardlar için farklı bir etnonim (*لنكبردييه/Lenkuberdîyye*) kullanmış olduğunu da belirtmek gerekir. Bkz. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 255.

haberlerin önemli bir kısmının gerek doğudaki ana yurtlarındaki gerekse de batıya gelmiş olan Macarlarla çok yakından alakalı olmasıdır. Tüm bu yazılışlar Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründe rastlamaya alışık olduğumuz bir biçimde, noktalama farkları ve küçük yazım değişiklikleriyle birbirinin varyantıdır.²⁸ Hatta *Enkuberd* için Longobard/Lombard tanımlamasını yapan Josef Marquart bile, tüm bu şekillerin bazı haberlerde Macarları kastettiğini belirtmiştir.²⁹ Bununla birlikte Akdes Nimet Kurat da temkinli yaklaşmasına rağmen Marquart'ın bu düşüncesini tam olarak dışlamamıştır.³⁰

Haberde Hârûn b. Yahyâ tarafından paylaşılan önemli bir malumat da *Enkuberd*'in düzlük arazide çadırlarda yaşayan bir toplum olarak sunulmuş olmasıdır. Her ne kadar Hârûn b. Yahyâ, bu durumu *Enkuberdler*'in yaşam biçimini Kürtlerinkine benzeterek aktarma yoluna gitmişse de, vurgu çok açık bir biçimde Avrasya bozkır kuşağına bir gönderme barındırır. Constantinopolis'ten 913 yazında ayrılmış olan Hârûn b. Yahyâ'nın bölgeden geçtiği dönemde Avrasya bozkır kuşağının en batısındaki topraklar olan Pannonia'da bulunan topluluksa, aşağıda tarihsel arka planına kısaca göz atacağımız üzere 896 yılından itibaren Macarlardı. Yani Hârûn b. Yahyâ tarafından *Enkuberdlere* ve şehirlerine dair aktarılan bilgilerin, Pannonia'ya gelmiş ve hâlihazırda “yurt kurma dönemi” denilen süreçten geçen Macarların batıya göç kronolojisiyle uygunluk arz ettiğini de belirtmek gerekir.

Belirtildiğine göre Macarlar takriben 830 ile 890 yılları arasında Karadeniz'in kuzey kıyılarında Don ile Dinyeper veya Donets nehirleri arasındaki *Lebedia* (Λεβεδία) ismi verilen bölgedeydiler.³¹ 890'lara kadar *Lebedia*'da kalan Macarlar, bu tarihte doğudan gelen Peçeneklerin³² sıkıştırmasıyla Tuna ve Dinyeper nehirleri arasına, yani Constantinus Porphyrogenetus tarafından *Atelkhoudsou* (Ἀτελχοῦζου) şeklinde anılan Etelköz'e, doğru ilerlemek zorunda kalmışlardı.³³ Etelköz'deki yurtlarını terk etmeleriye, 895 yılında Tuna Bulgarlarına karşı düzenledikleri seferle çok yakından bağlantılıydı. Çünkü Tuna

²⁸ Hatta muhakkiki 'Afif Nâif Hatum'un dikkat çektiği üzere, Mes'ûdi'nin miladi X. yüzyıl başlarına ve Kiev Knezi Oleg dönemine dair paylaştığı malumatta Macarlar için el yazması nüshaların birinde *Bezkerd* (البزکرد) etnonimi kullanılırken diğer bir nüshadaysa *Nevkuberd/Nukeberd/Nükberd* (النوكبرد) tercih edilmiştir. Bkz. *Murûcû'z-zeheb*, I, 324, dn. 14. Söz konusu haber ve değerlendirilmesi için bkz. Erman Şan, “İstahri'ye Göre “Rüslann Üç Sınıfı” ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka”, *TDA*, CXII/221 (2016), s. 125-126.

²⁹ Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 66-68.

³⁰ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 120-121.

³¹ *Lebedia*'yı Constantinus Porphyrogenetus zikreder ve etimolojisini de eski yöneticilerden Lebedias'ın adıyla açıklar. Bkz. *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967, s. 170-171.

³² Peçenekler, miladi VIII. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzlar tarafından itilmeleriyle, daha doğudan IX. yüzyıl sonlarına kadar kalacakları İtil ve Yayık nehirleri arasındaki bölgeye gelmişlerdi. Miladi IX. yüzyılın sonlarına doğru bu sefer de Hazarların baskısıyla İtil nehrini geçmişlerdi. Daha detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Peçenekler*, İstanbul 1933, s. 9-10; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 22-32.

³³ Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio*, s. 172-173. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 217; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 43-46; Carlile A. MacArtney, “The Petchenegs”, *SEER*, VIII/23 (1929), s. 343; István Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007, s. 227.

Bulgarlarının Çarı Symeon, kuvvetlerini yeniden toparlamayı başardıktan sonra Peçeneklerle anlaşarak 896 yılında Macar topraklarına bir sefer gerçekleştirmişti. Tuna Bulgarlarıyla Peçeneklerin bu ortak taaruzu, nihayetinde Macarların batıya doğru ilerleyişlerinin kaldığı yerden devam etmesini sağlamış ve Macarlar, Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına yani Pannonia'ya girmişlerdir.³⁴ Bu andan itibaren de artık o bölgelerde kendilerine daimî bir yurt kurmaya koyulacaklardı.³⁵

Constantinus Porphyrogenetus, 948-952 yılları arasında kaleme aldığı *De administrando imperio* adlı eserinde, Traianus Köprüsü'nden³⁶ sonra "Türkler" (Τουρκοι) dediği Macarların topraklarının başladığını ve bu köprüden batı yönüne üç günlük yolculukla *Belegrada*'ya (Βελέγραδα) yani Belgrad'a, oradan iki günlük yolculukla da *Sermion* (Σέρμιον) yani Sirmium'a varıldığı belirtilir.³⁷ Aslında Constantinus Porphyrogenetus, Hârûn b. Yahyâ'dan kabaca çeyrek asır sonrasında yaklaşık olarak bu bölgeden itibaren Tuna'nın kuzeyini açıkça Macar yurdu olarak tanımlamaktadır ve yine onun ifadesine nazaran artık Pannonia'ya sahip olmuş olan Macarlar göçerliği de bırakmışlardır.³⁸ Hârûn b. Yahyâ ise, Constantinus Porphyrogenetus'un bahsettiği bu dönüşümün henüz yaşanmadığı, Macarların yerleşik ekonomiye tam olarak geçmediği bir dönemde yani "yurt kurma dönemi"nde bölgede bulunmuş ve bu Macarlar hakkında bilgi vermiştir.

Tüm bu ayrıntılar göz önünde bulundurulduğunda Hârûn b. Yahyâ'nın *Belâtis*'ten yani Belgrad'dan sonraki güzergâhında Macarlarla ilgili bölgele- re uğradığı veya *Belâtis*'ten sonra oralardan bahsettiği anlaşılmaktadır. *Medînetü'l-Enkuberdiyyîn* şehri için kanaatimizce en olası adaysa, yurt kurma dönemlerinde Macarlar tarafından ele geçirildikten sonra Zalávar olarak isimlendirilecek³⁹ olan ve Orta Avrupa'da Macarlara ait olduğu bilinen ilk şehir olan Balaton Gölü'nün güneyindeki Urbs Paludarum/Mosapurc şehridir.⁴⁰ Buna göre Hârûn b. Yahyâ'nın izlediği güzergâh şöyledir: Constantinopolis, Thessalonica, Singidunum, Sirmium, Zalávar, Venetia ve nihayetinde Roma. Yani Hârûn b. Yahyâ'nın Roma'ya doğru olan seyahatinin önemli bir kısmının da Tuna Bulgarlarının hâkim oldukları topraklar üzerinde gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

³⁴ Anlatının tamamı Constantinus Porphyrogenetus tarafından aktarılmıştır. Bkz. *De administrando imperio*, s. 177. Ayrıca bkz. Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002, s. 9; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 239.

³⁵ Daha detaylı olarak bkz. Erman Şan, "Macarlar ve Avrasya Köle Ticareti (IX.-X. Yüzyıllar)", *TDA*, CXVII/230 (2017), s. 149-162.

³⁶ Günümüzde Romanya'nın Drabeta-Turnu Severin şehriyle Sırbistan'ın Kladovo şehirleri yakınlarında bulunan Traianus Köprüsü için bkz. Marko Serban, "Trajan's Bridge over the Danube", *IJNA*, XXXVIII/2 (2009), s. 331-342.

³⁷ Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio*, s. 176-177.

³⁸ Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio*, s. 114-115, 141-142, 182-183.

³⁹ Bkz. Maxim Mordovin, "The Building History of Zalavár-Récéskút Church", *Annual of Medieval Studies at Central European University Budapest*, 12 (2006), s. 11.

⁴⁰ Urbs Paludarum/Mosapurc/Zalavár hakkında detaylı bilgi için bkz. Imre Boba, "Braslavespurch: Bratislava or 'Braslav's Burg': Zalavár", *Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, 17 (1989), s. 15, 18-19.

Sonuç

Çalışmamızda Constantinopolis'ten 913 yazında ayrılarak Roma'ya doğru seyahatine başlamış olan Hârûn b. Yahyâ'nın, güzergâhı üzerinde *Medînetü'l-Enkuberdiiyîn* şeklinde zikrettiği şehri değerlendirdik. *Medînetü'l-Enkuberdiiyîn*'in "Enkuberdlerin Şehri" manasına geldiği; *Enkuberd* diye nitelendirilen kavmin ise Macarlar olduğu sonucuna vardık. Buna göre *Medînetü'l-Enkuberdiiyîn* tanımlaması, "Macarların Şehri" şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Bu tanımlamayla kastedilenin de, Orta Avrupa'da Macarlara ait olduğu bilinen ilk şehir olan Urbs Paludarum/Mosapurc yani Macarların deyişiyle Zalâvar olması gerektiği kanaati oluşmuştur. Dolayısıyla 913 yazından sonra bölgeden geçmiş olan Hârûn b. Yahyâ, 896 yılından itibaren Pannonia'da yurt tutmaya çalışan Macarların Orta Avrupa'daki erken tarihlerine dair çok önemli bilgiler paylaşmıştır. Bu sonuçlar, Macar tarihinin genel kronolojisine ve Orta Avrupa'da yurt kurma dönemi coğrafyalarına tam şekilde uygunluk göstermektedir. Hârûn b. Yahyâ'nın *Enkuberdleri* düzlük arazide çadırda yaşayan bir kavim olarak tanımlaması da, 913 yılı civarlarında henüz yerleşik hayata geçmediklerini bildiğimiz bozkırlı Macarların *Enkuberd* şeklinde nitelendirilmiş olma ihtimalini oldukça kuvvetlendirmektedir.

Kaynaklar

- AHMAD, Sayyid Maqbul: "İbn Rüste", *DİA*, XX, s. 253-254.
- BOBA, Imre, "Braslavespurch: Bratislava or 'Braslav's Burg': Zalavâr", *Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, 17 (1989), s. 9-23.
- BOSWORTH, Clifford Edmund: "Ebn Rosta", *Elr*, VIII, 49-50.
- Catalogus codicum manusccriptorum orientalium qui in Museo Britannico aservantur: partem secundam codices Arabicos amplectentem*, curaverunt Guilielmi Cureton - Carolo Rieu, Londini 1846-1852.
- CONSTANTINUS PORPHYROGENNETUS: *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.
- EBÛ UBEYD el-BEKRÎ: *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003.
- ECKHART, Ferenc: *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002².
- GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- GREGORY, Timothy E.: "Demetrius", *ODB*, I, 603-604.
- İBN RÛSTE: *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1892.
- İBN RÛSTE: *el-A'lâku'n-nefîse*, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1998.
- KAZHDAN, Alexander P.: "De Administrando Imperio", *ODB*, I, 593.
- _____ : "Kitros", *ODB*, II, 1131-1132.
- _____ : "Singidunum", *ODB*, III, 1904.
- _____ : "Split", *ODB*, III, 1938.

KRAÇKOVSKIY, İgnatij Yulianoviç: *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva-Leningrad 1957.

KRÄSTEV, Krasimir S.: “Bulgariya, Vizantiya i Arabskiyat Svyat pri Tsaruvaneto na Simeon I Veliki”, *Bulgarskiyat Zlaten Veke (Sbornik v Çest na Simeon Veliki (893-927))*, ed. Vasil Guzelev-İliya G. İliev-Kiril Nenov, Plovdiv 2015, s. 361-378.

KURAT, Akdes Nimet: *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

MACARTNEY, Carlile A.: “The Petchenegs”, *The Slavonic and East European Review*, VIII/23 (1929), s. 342-355.

MARQUART, Josef: *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903.

MES’ÛDÎ: *Mürücü’z-zeheb*, I, thk. ‘Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010².

_____ : *et-Tenbîh ve’l-işrâf*, [nşr. yk.], Kahire 2009.

MINORSKY, Vladimir F.: *Hudûd al-‘âlam, The Regions of the World*, London 1937.

MORDOVIN, Maxim: “The Building History of Zalavár-Récésüküt Church”, *Annual of Medieval Studies at Central European University Budapest*, 12 (2006), s. 1-24.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Peçenekler*, İstanbul 1933.

OSTROGORSKY, George: *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999⁵.

_____ : “Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja”, *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 251-257.

ROSENTHAL, Franz: *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968².

SERBAN, Marko: “Trajan’s Bridge over the Danube”, *International Journal of Nautica Archaeology*, XXXVIII/2 (2009), s. 331-342.

SIMEONOVA, Lilyana: *Petuvane Kem Konstantinopol*, Sofiya 2006.

ŞAN, Erman: “Besiûs el-Melik ve Sakâlibe’nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası’nın Hıristiyanlaşması)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXIV, Sayı: 224, İstanbul 2016, s. 191-208.

_____ : “İstahri’ye Göre “Rûsların Üç Sınıfı” ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXII, Sayı: 221, İstanbul 2016, s. 117-134.

_____ : “Macarlar ve Avrasya Köle Ticareti (IX. - X. Yüzyıllar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXVII, Sayı: 230, İstanbul 2017, s. 149-162.

ŞEŞEN, Ramazan: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016².

VÁSARY, István: *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007.

VASILIEV, Alexander A.: “Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople”, *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 149-163.

WILLIAMS, Egerton R., *Lombard Towns of Italy or The Cities of Ancient Lombardy*, London 1914.

XX. YÜZYILIN İLK YARISINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE KAZAK GÖÇÜ VE ELİSHAN BATUR'UN BU GÖÇTEKİ LİDERLİĞİ

Prof. Dr. Abdulvahap KARA*

Öz

Türkiye Kazaklarının ataları Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya iki dalga halinde göç etmişlerdir. Bunlar rastgele ve başı bozuk bir şekilde yapılan göçler değildir. Her iki dalgada da göçün liderleri vardır. 1930'ların ikinci yarısında başlayan ilk göçün liderleri Elishan Batur ve Zayıp Teyci'dir. 1940'ların sonunda başlayan ikinci göçün liderliğini ise Nurgocay Batur, Alibek Hakim, Sultan Şerif Teyci, Hüseyin Teyci ve Delilhan Canaltay yapmıştır. Bu göçler 10 yıl arayla başlamış olsa bile, Türkiye'ye 1953 ve 1954 yıllarında birlikte gelmişlerdir. Hindistan ve Pakistan'da bulunan Kazakları dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes Hükümeti iskanlı göçmen olarak kabul etmiştir. Bu makalede bu göçlerin temel sebepleri ve aşamaları hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca 2018 yılı doğumunun 110. doğum yılı olması sebebiyle göç liderlerinden Elishan Batur'un bu göçteki önemli rolü üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkiye'ye Kazak Göçü, Elishan Batur, Adnan Menderes, Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti.

The Kazakh Migration From Eastern Turkestan To Turkey In The First Half Of The 20th Century And Eliskhan Batur's Leadership In This Migration

Abstract

Ancestors of Kazakh in Turkey emigrated to Anatolia from East Turkestan in two waves. These are not random and distorted migrations. There are leaders of migration in both waves. The leaders of the first migration that started in the second half of the 1930's was Eliskhan Batur and Zayıp Teyji. The leaders of the second migration that started in the late 1940's was Nurgocay Batur, Alibek Hakim, Sultan Sherif Teyji, Hüseyin Teyji and Delilhan Canaltay. Even though these migrations have begun an interval of 10 years, they came in

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Turkey together between years of 1953 and 1954. The government of Adnan Menderes who was the Prime Minister at that time received them to Turkey as immigrants. In this article, essential causes and stages of these migrations will be given. In addition, the important role of one of the immigration leaders, Eliskhan Batur will be emphasized in this migration since the year of 2018 was his 110th birthday.

Keywords: *Kazakh Migration to Turkey, Elishan Batur, Adnan Menderes, East Turkestan, People's Republic of China.*

Türkiye Kazakları'nın 1930'ların ikinci yarısından 1950'lerin başına kadar süren Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya yaptıkları göçün tarihine baktığımızda bu göçün rastgele değil, liderlerinin öncülüğünde yapıldığını görürüz. Bunlar Elishan Batur, Zayıp Teyci, Nurgocay Batur, Alibek Hakim, Sultan Şerif Teyci, Hüseyin Teyci ve Delilhan Canaltay gibi şahsiyetlerdir. Bu liderler dillerini, dinlerini ve kültürlerini korumak ve hür yaşamak için vatanlarından hicret etmeye mecbur olmuşlardır. Biz bu makalede bu göç hareketi ve 2018'de doğumunun 110. yılı olması sebebiyle Türkiye'de ve Kazakistan'da çeşitli etkinliklerle anılan Elishan Batur Elifoğlu¹'nin misyonu üzerinde duracağız.

Doğu Türkistan'dan Türkiye yapılan Kazak göçlerinin Çin'de 1911'de gerçekleşen Sun Yat Sen devrimi ile yakından alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Bu devrimle iki asrı geçen Mançu İmparatorluğu'nun son bulmasıyla Doğu Türkistan'da otorite boşluğu doğmuş ve buraya atanan genel valilerin başına buyruk ve baskıcı yönetimleri Doğu Türkistan'daki Kazakları hem isyana, hem de daha hür yaşayabilecekleri bir ülkeye göçe mecbur etmiştir. Böylece 1930'larda ilk göç ve 1940'ların sonunda ikinci göç hareketi ortaya çıkmıştır. Yaklaşık on yıl arayla yapılan iki göç hareketi de 1952-1954 yılları arasında Türkiye'de son bulmuştur. Bunun sonucunda Türkiye ve çeşitli Avrupa ülkelerinde bir Kazak diasporası ve kültürü ortaya çıkmıştır.

Göçün sonunda Türkiye'ye ulaşan Kazakların sayısı 1.850'dir. Türkiye'den binlerce kilometre uzaklıktaki Altayların doğusundan özgürlük arayışıyla harekete geçen ilk göçteki insanların sayısını kimse kesin olarak bilmiyor. Bu hususta, 18 bin ile 48 bin arasında farklı sayılar verilmektedir. Kesin olarak bilinen tek şey Altaylardan Anadolu'ya sağ salım ulaşan Kazakların sayısıdır. Bu sayı 1.850'dir. Demek ki, dillerini, dinlerini, kültürlerini ve haysiyetlerini korumak uğruna mücadele veren Kazaklardan, en alt rakam 18 bini dikkate aldığımızda, ancak onda biri hedefine ulaşmıştır. Özgürce, insanca yaşamak, milli kültürünü muhafaza etmek, İslam'ı yaşamak için binlerce kişi hayatını feda etmiştir. Bunlar arasında göçün büyük kahramanı ve liderlerinden Elishan Batur Elifoğlu da vardır.

Türkiye Kazakları'nın önde gelen liderlerinden Elishan Batur hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalar yetersizdir. Onunla ilgili öne çıkan tek eser

¹ Elishan Batur'un babasının ismi Kazakça telaffuz ile "Álip" şeklindedir. "Álip" Kazak Türkçesi'nde "elif" demektir. Dolayısıyla Türkçe telaffuz ile bunu Elif demek doğru olacaktır. Ancak bazı araştırmacılar Türkçe'deki "alp" ile Kazakça'daki "álip" kelimelerindeki benzerlikten dolayı yanlış olarak Elif ismini Alp olarak yazmakta ve Elishan Alpoğlu demektedirler. Oysa, Kazakça "alp" kelimesi yoktur.

Kazak yazar Jädiy Şäkenulı'nın yazdığı “*Qaralı Köş*” yani “*Yaslı Göç*” isimli bir romandır. Bu roman Türkçe'ye de çevrilmiştir.² Elishan Batur'u sadece Kazakistan değil, Türkiye'deki okuyucuların da tanınmasına vesile olması sebebiyle bu roman büyük öneme sahiptir.

20. asırda, Doğu Türkistan'da genel vali olarak görev yapan Çinli valilerden ilki Yang Zengxin (1912-1928), ikincisi Jin Shu Ren (1928-1933) ve üçüncüsü ve en çok baskı yapanı ise Sheng Shi Tsai (1933-1944)'dir. Bu valilerin döneminde Doğu Türkistan'daki Kazaklara giderek artan oranda baskı uygulanmıştır. Çinli idarecilerin gerek vergi olarak gerek siyasi ve askerî baskı rejimleri kurarak uyguladıkları mezalim sonucu, Kazaklar daha önceki huzurlu ortamlarını kaybetmişlerdir. Baskıcı idarecilerin zulmüne itiraz eden Kazak ileri gelenleri ise insanlık ayıbı olarak tarihe geçen vahşet metotlarıyla cezalandırılmışlardır.

Kazaklar bölgede konargöçer hayvancılıkla meşgul olarak yaşadılar. Doğu Türkistan Pekin Hükümeti'nin hâkimiyet alanında olmasına rağmen, Kazaklar kendi içlerinde özerk bir hayat sürmekteydiler. Mançu yönetimi esnasında “*teyci*”, “*ükirday*”, “*zalı*n” ve “*zengi*” gibi unvanlara sahip yöneticilere tabiydiler.³ Ancak bu dönemde bölgeyi Pekin'in tam anlamda kontrol ettiği söylenemez. Özellikle 1911'de Sun Yat Sen'in Mançu hanedanını devirerek Çin Cumhuriyeti'ni kurmasından sonra, merkezden tayin edilen Çinli Genel Valiler zaman zaman başlarına buyruk hareket eder olmuşlardı. Bunlar bazen, bölgede hâkimiyet tesis etmek isteyen Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya ile de yakın ilişkilere girmekten çekinmiyorlardı.⁴ Valiler bölgedeki Uygur ve Kazak Türkleri üzerindeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek istedikçe baskı ve zulüm artmaktaydı. Bu durum, özellikle Doğu Türkistan'ın Çinli Genel Valileri olan Jin Shu Ren (1928-1933) ve Sheng Shih Tsai (1933-1944) dönemlerinde tahammül sınırlarını aştı.⁵

Bu dönemde insanlar en ufak suçlardan idam edildi. Yerli halkın arazileri müsadere edilerek Çinli göçmenlere taksim edildi. Türkçe eğitim ve öğretim kısıtlandı. Türklerden alınan vergiler ağırlaştırıldı. Toplumun ileri gelenleri tutuklandı. Bunlar bölgedeki Uygur ve Kazakların isyanına yol açtı. İsyancılar kısa süreli başarılarla yol açıyorsa da, sayıca ve teçhizatça üstün Genel Valiliğin kuvvetlerine uzun vadeli karşı koymaları mümkün değildi. Bu durum özellikle konar-göçer hayat süren Kazakların baskı ve zulüm altında yaşamaktansa, hür ve serbest yaşayabilecekleri bölgelere göç etme kararı almasına sebep oldu.

Doğu Türkistan'da Çinli Genel Valilerin baskılarına maruz kalan Kazakların göçü birden ve doğrudan doğruya Türkiye'ye yapılmadı. 1935'ten 1952'e kadar 17 yıllık uzun bir süreçte dört aşamada gerçekleşti.

² Jädiy Şäkenulı, *Hazın Göç*, Kalendar Yayınevi, İstanbul 2016.

³ Jaqsılıq Sämıytulı - Qıtaydağı Qazaqtar, *Almatı: Dünüjejüzi Qazaqtarı Qavımdastığı*, 2000, s. 47-58.

⁴ Nabıjan Mukamethanulı, “Kitaydağı Qazaq Qavımdastığıñıñ Qalıptasuı”, *Qazaq Diyasporası Bügini men Erteni*, Astana 2005, s. 132-139.

⁵ Andrew Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, İstanbul 1991, s. 62-296; G.M. Mendikulova, *İstoriçeskiye Sud'ı Kazakskoy Diasporı Proışhojnenie i Razvitie*, Almatı 1997, s. 113-122; Delilhan Canaltay, *Qıylı Zaman-Qıyın Künder*, Almatı 2000, s. 25-58.

Birinci aşama, Kazakların Doğu Türkistan Genel Valisi Sheng Shih Tsai'nin baskısından doğudaki Döngenler yani Çinli Müslümanların yönetimindeki Gansu eyaletine göçleridir. 1935'te okullarda Türkçe eğitim durdurularak, Kazak Türklerinin ileri gelenleri tutuklanmaya başlayınca, Kumul ve Barköl bölgesinde yaşamakta olan Kazaklar baskıdan kurtuluş yolu aramaya başladılar.⁶

Bu göçün ilk aşamasında Zayıp Teyci ile birlikte Elishan Batur'un önemli rol oynadığını görmekteyiz. Elishan Batur'un göçe önderlik etmesi babası Elif Teyci'nin ve obasındaki tüm akrabalarının acımasızca katledilmesi önemli olmuştur. Bu katliamın sebebi de 1928'de bir suikast sonucu öldürülen Doğu Türkistan Genel Valisi Yang Zengxin yerine kendisini vali ilan eden Jin Shu Ren'in yerel halkı baskı ve zulüm ile sindirme politikasının bir neticesiydi. Çünkü onun dönemi Doğu Türkistan'daki baskının en üst seviyelere çıktığı bir dönem oldu. Sudan sebeplerle insanları tutuklamak ve zindanlara atmak, hatta kurşuna dizmek yaygın bir haldi. Bunlar yetmiyormuş gibi, Merkezi Hükümet 1931'de Çinli göçmenleri Kumul Bölgesi'ne yerleştirilmesini istedi. Yerel halkın topraklarını onlara paylaştırdı. Halkın protestoları güçlendi. Sonunda, Kumul halkı isyan için uygun zamanı bekler hale geldi. Bu durumda, sarhoş Çinli bir memurun, 1932'de bölgenin yerel beylerinden Salih Dorga'nın kızına göz koyup evlenmek istediği haberi isyanın patlak vermesine sebep oldu.⁷

Kumul Vali Yardımcısı Hoca Niyaz önderliğindeki Uygurlar ve Elif Teyci ile Zayıp Teyci komutasındaki Kazaklar isyana katıldılar. Aniden başlayan saldırılar karşısında Çinli askerler Kumul'dan kaçmak zorunda kaldılar. Kumul şehrinin kontrolü artık yerel halkın eline geçmişti. Ancak Genel Vali Jin Shu Ren isyancıları cezalandırmak için tüm güçlerini bölgeye sevk etti. Bu güçlerden bir kısmı 1932'de şehir yakınlarındaki Jasankızıl denilen yerde bulunan Elif Batur'un obasına ani bir saldırıda bulunarak Elif Batur ve ailesi başta olmak üzere obada bulunan 200'den fazla insan erkek, kadın ve yaşlı, genç demeden katledildi. O sırada oba dışında bulunan Elif Teyci'nin oğlu Elishan ve kardeşi Kocakın geri dönerek Çinli askerleri geri püskürttü.⁸

Macan Şanya, Eren Han, Elishan Teyci ve Zayıf Teyci gibi Kazak liderleri 1935 Ağustos'unda Köysu'da gizli bir kurultay yaptılar. Doğu Türkistan Genel Valisi Sheng Shih Tsai'nin kuvvetlerine karşı Gansu ve Şınkay Eyaletlerinin Valisi Çinli Müslüman General Ma Pu Fang'dan yardım istemeyi kararlaştırdılar.⁹

Ancak, oradan yardım alma imkanı olmadı. Bunun üzerine, Elishan Teyci önderliğindeki Kazaklar 1936 baharında Gansu'ya hicret etti. Ancak bu hicret kolay gerçekleşmedi. Yol boyu Genel Vali Sheng Shih Tsai'nin sevk ettiği Çinli askerlerle çarpışmalar yaşandı. Gansu'ya gelen kabile Döngenlerce iyi

⁶ Hızırбек Gayretullah, *Altaylarda Kanlı Günler*, İstanbul 1977, s. 26.

⁷ Abdulvahap Kara, *Qazaqtardın Türkiyağa Köşi (Qojan Vəzir Aqsqaaldın Avızşa Derekeri)*, Orhon Yayinevi, Almatı 2016, s. 40.

⁸ Kara, *a.g.e.*, s. 40-45.

⁹ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 26.

karşılandı. Misafirperverlik gösterildi. Bunun üzerine üç ay sonra Zayıf Teyci başkanlığındaki ikinci grup Kazak, Barköl'den Gansu'ya hicret etti.¹⁰

Doğu Türkistan'ın Barköl ve havalasindeki Kazakların Gansu'ya göçü Altay havalisindeki Kazaklar arasında büyük heyecan doğurdu. Çünkü onlar da Doğu Türkistan'ın Çinli Genel Valisi Sheng Shih Tsai'nin baskısı altında eziliyorlardı. Hatta bu baskı, Barköl Kazaklarının Gansu'ya göçünden sonra daha da arttırıldı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ın Altay havalisindeki Kazak liderleri 1937 Kasım'ında bir toplantı yaptılar. Nur Ali Bey'in evinde yapılan toplantıya Ayimbet, Hüseyin Teyci ve Sultan Şerif gibi liderler katıldı. Bu toplantıda onlar da Gansu'ya göç kararı aldılar. Ancak bu karardan haberdar olan Genel Vali Sheng Shih Tsai hava desteğine sahip birlikleri üzerlerine sevk etti. Şiddetli çarpışmalara rağmen, Kazaklar Gansu'ya varmaya muvafak oldular. Altay Kazakları Gansu'nun Uyrkın Irka bölgesinde, kendilerinden önce göç etmiş bulunan Elishan ve Zayıf Teycilerin liderliğindeki Kazaklarla buluştular.¹¹ Karşılaşma büyük sevinç ve heyecana vesile oldu. Böylece Doğu Türkistan'ın Çinli Genel Valisi Sheng Shih Tsai'nin mezaliminden şimdilik kurtulan Barköl, Kumul ve Altay bölgesi Kazakları Gansu'da toplanmış bulunuyordu.¹²

1937 yılı sonunda Elishan Teyci Döngen Generali Ma Pu Fang ile görüşmek üzere Şinkay'a hareket etti. Elishan Teyci, Şinkay'a Nanking'den gelmiş bulunan Uygur Türkleri'nin lideri İsa Yusuf Alptekin ile de karşılaştı. İki lider birbirlerini ilk defa görmekle birlikte, duygulu ve heyecanlı bir görüşme yaptılar. Ma Pu Fang, ikisini de sarayında kabul ederek maddi ve manevi yardımda bulunmayı taahhüt etti.¹³ Böylece Kazaklar Gansu'da huzur dolu günler geçirmeye başladı. Ancak bu barış günleri iki yıldan fazla sürmedi. Pekin'deki Chang Kai Shek hükümeti General Ma Pu Fang'a Kazakları vatanlarına geri göndermesi yolunda baskı yapmaya başlamıştı. General Ma bu baskılara pek boyun eğmedi. Çünkü, Çin bir taraftan iç karışıklıklar yaşarken ve diğer taraftan Japonya ile savaş halinde bulunmaktaydı. Pekin Hükümeti Ma'ya söz geçiremeyince, onun Kazakların yaşadığı Sıcıv bölgesinin komutanı Ma Lu Jang'ı elde etti. Onun vasıtasıyla Kazaklara baskı kurdu. Ma Lu Jang Kazakların atlarını ve silahlarını türlü bahanelerle müsadere etmeye başladı. Ma Lu Jang'ın baskısının gün geçtikçe arttığını gören Kazak liderleri Elishan Teyci'nin evinde bir durum değerlendirmesi yaparak komutanın tutumunun dostça olmadığı ve bu sebeple Gansu'dan hür dünyaya göç edilmesi kararı alındı.¹⁴

Böylece göçün ikinci aşaması, Gansu'dan Hindistan'a göç başladı. Bu aşama türlü engellerle karşılaştı. Öncelikle Ma Lu Jang bu göçe engel olmak is-

¹⁰ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 27-34.

¹¹ Halife Altay, *Altaydan Avgan El*, Almatı: Dünyejüzi Qazaqtarı Qavımdastığı, 2000, s. 15-28.

¹² Gayretullah, *a.g.e.*, s. 37-40.

¹³ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 46-47; *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, (Haz. M. Ali Taşçı), İstanbul 1985, s. 312-313.

¹⁴ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 47-49.

tedi. Ma Lu Jang, 1939 Mayıs'ında Tibet'e doğru yola çıkan Elishan kaflesine elçiler yolladı ve türlü vaatlerde bulunarak geri dönmeye ikna etti. Uyrkın Irka'ya dönmeleri halinde eskisi gibi baskı görmeden rahat yaşayacakları söylendi. Bunun için silahlarını teslim etmeleri istendi. Silahlarını verip Uyrkın Irka'ya dönüş yolunda Sadim Ovası'nda mola verildiği esnada, Ma Lu Jang Elishan Teyci ve arkadaşlarını tutukladı. Ancak Kazaklar, gece yarısı askerler uykuya daldığı sırada balta, kürek, taş ve sopa türünden ellerine geçen cisimlerle saldırarak Elishan ve arkadaşlarını kurtardılar. Komutan Ma Lu Jang ve askerlerini öldürdüler. Tekrar Tibet'e doğru yola çıkıldı.¹⁵

Bu olaydan sonra Gansu'daki diğer Kazakların orada kalmalarına imkan kalmadı. Zayıf Teyci ve arkadaşları bir toplantı yaparak Elishan Teyci'nin peşi sıra Tibet üzerinden Hindistan'a göç kararı aldılar. Kafile Eylül 1939'da yola çıktı. İki katile, Tibet'in Nakşa bölgesinde buluştular. Ancak onların buraya kadar gelmeleri kolay olmadı. Yolda, kendilerine engellemek isteyen Çin ve Tibet askerleriyle zaman zaman çarpışmak zorunda kaldılar. Kazakların savaş-taki ve silah kullanmaktaki maharetleri bu engelleri aşmalarında önemli rol oynadı. Ayrıca Kazaklar, ağır tabiat şartlarıyla da mücadele etmek zorundaydılar. Tibet'in yüksek rakımlı tepelerindeki oksijen yetersizliğinden ortaya çıkan "ıs" hastalığından çok insan vefat etti. Onlardan biri de göç liderlerinden Zayıp Teyci idi. Ayrıca kış şartlarında kar, tipi ve soğuğuna karşı mücadele ettiler. Onları en çok, soğuk ve buzda beton gibi sertleşmiş topraklarda ölüleri için mezar kazmak zorladı. Bütün bu zorluklardan sonra Kazak kafilesi Eylül 1941'de Hindistan sınırına vardı.¹⁶

Hindistan ve Pakistan'da göçün üçüncü aşaması yaşanmaya başlandı. Tibet sınırını aşarak Hindistan'a geçmekle Kazakların sorunları çözülmedi. Yeni ülkede çok farklı ağır şartlarla karşı karşıya geldiler. Özellikle Kazaklar, Hindistan'da yerleştirildikleri Muzafferabad mülteci kampında beklemedikleri bir düşmanca uygulamaya maruz kaldılar. Kampın idarecilerinden adeta bir esir muamelesi gördüler. Yeterince yiyecek ve içecek verilmediği gibi, temizlenme imkânları da sağlanmadı. Bir de bunlara bölgenin Kazakların alışık olmadığı tropikal iklim şartları eklenince, kampta salgın hastalıklar baş gösterdi. Bundan dolayı kampta bin kadar Kazak hayatını kaybetti. Kazakların tabi oldukları bu ağır şartlara, Hindistanlı Müslümanlar müdahale etmek zorunda kaldılar. Keşmir Müslümanlarının lideri Muhammed Abdullah, Pencap Müslümanları Lideri Reşat Ali Han, Kari Habibullah Kenti Müslümanları Nevabı İslam Han İngiliz makamlarına müracaat ederek Kazakların Muzafferabad kampından alınmasını sağladılar.¹⁷

Kazak muhacirler, Muzafferabad'daki altı aylık sıkıntılı hayattan sonra, Hazara vilayetine bağlı Tırnova kasabasının yakınlarındaki Kamfor kampına nakledildiler. Nakil, bütün sıkıntıları unutturacak bir biçimde heyecanlı ve duygu yüklü oldu. Kazak Muhacirlerin Kamfor'a nakledileceğini öğrenen yerli

¹⁵ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 51-57; Altay, *a.g.e.*, s. 28-31.

¹⁶ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 57-66; Altay, *a.g.e.*, s. 32-57.

¹⁷ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 69-78; Altay, *a.g.e.*, s. 58-63.

halk sokaklara dizilip tezahürat yaptılar. Kazaklara çiçek atıp yiyecek ve içecek ikram etmek için birbirleriyle yarıştılar. Kamfor kampı göreceli olarak bir rahatlama sağladı. Fakat burada da salgın hastalıklar ortaya çıktı ve günde onlarca insan vefat etti. Bir yıl sonra, İngiliz yönetimi Kazaklara mülteci kimliği verdi. Bu kimlikle isteyen kamptan ayrıлып istediği yere yerleşebilecekti. Ancak kimsede ne meslek ve ne de yeterli para vardı. Kampın dışına çıkıldığında nerede kalıp nasıl geçineceklerdi?

Bu arada Kazakların sıkıntılı halini sezen yerli halk, resmi makamlara müracaatta bulunarak onların toplu ulaşım araçlarında ücretsiz seyahat etmelerini sağladılar. Ayrıca Kazaklar için toplu konutlar yapılması için kampanya başlattılar. Bu kampanya bölge Müslüman liderleri arasında yankı buldu. Son Osmanlı Halifesi Abdülmecit'in kızı Dürrüşehvar Sultan ile evli Haydarabad Nizamı Mir Osman Han Kamfor kampına gelerek Kazaklara ev ve iş vermeyi vaat etti.¹⁸ Ama Haydarabad ülkenin en sıcak yörelerinden biriydi. Bu sebeple Kazakların yaşaması için elverişli değildi. Haydarabad nizamından sonra kampa gelen Bopal Nizamı Hamidullah Han da benzer bir teklif de bulundu. Bopal, Haydarabad'a göre daha serin ve ormanlık bir bölgeydi. Osman Teyci başkanlığında 500 kişilik bir kafilé Bopal'ın Matar bölgesine yerleşti. Bir kısım Kazaklar da Bopal şehrinin kenar semtlerinden birinde, Kazakabad adıyla toplu konutlar inşa etti. Kazakların başka grupları zaman içinde Lahor, Peşaver, Ravalpindi ve Taksila gibi kentlere giderek ticaret yapmaya başladı.¹⁹ 1948'de Hindistan'ın ikiye bölünmesinden sonra, Kazaklar Pakistan'a yerleştiler.²⁰

Kazaklar 1940'tan 1950'ye kadar geçen zaman zarfında Hindistan ve Pakistan'a alıştırıldılar. Yerli Müslüman ahaliden destek de gördüler.²¹ Ancak, dil ve kültür farklılığından dolayı kendilerini rahat hissetmiyorlardı. Bundan dolayı, bütün arzuları aynı kök ve tarihten olan Türkiye'ye göç edip yeni nesillerinin orada yetişmelerini sağlamaktı. Zaten Elishan Batur'un göçteki nihai hedefi de Türkiye idi. Kazakların Türkiye'ye göçüne liderlik eden ve aktif rol oynayan Delilhan Canaltay ve Halife Altay gibi isimler Elishan Batur'un daha 1937'lerde Türkiye'ye göç etme fikrinde olduğunda hem fikirdirler. Halife Altay hakkında 1996-1999 yılları arasında yüksek lisans tezi hazırlamakta olan Kazıbek İslambek Halife Altay ve Delilhan Canaltay yaptığı mülakatlarda bu fikirlerini iletmişlerdir. Onlara göre, Elishan'da bu fikir Canımhan Tilevbayoğlu'nun hac dönüşünde Türkiye'deki intibalarını anlatmasından sonra gelişmiştir. Canımhan hacı hac yolunda İstanbul'a gelip Karaköy'de Roman isminde bir hotelde kalır. Hatta bir ara Atatürk ile görüşmek ister. Ancak, yanındaki hac arkadaşları bunun iyi sonuçları olmayacağını, çünkü vatana döndüklerinde liderleri

¹⁸ Abdulvahap Kara, "Altaydan Anatoliyaya Azap Keşüv", *Egemen Qazaqstan*, 12-13, 15 Ekim 1996.

¹⁹ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 79-81; Altay, *a.g.e.*, s. 63-67.

²⁰ Altay, *a.g.e.*, s. 74-78.

²¹ Türkiye Kazakları Pakistanlıların kendilerine muhacerette gösterdikleri bu yakınlığı hiçbir zaman unutmadılar. Bu sebeple, 8 Ekim 2005'te 7.6 büyüklüğündeki büyük bir depremle sarsılan Pakistan halkına yardım kampanyalarına içtenlikle iştirak ederek vefa borçlarını bir nebze olsun ödemeye çalıştılar.

tutuklamak için bahane aramakta olan Sheng Shi Tsai, Atatürk ile temasta bulduklarını öğrenirse kendilerini tutuklayabileceğini ve hatta kurşuna dizdirebileceğini söylerler. Otel sahibi Mehmet Bey de aynı fikirde olduğunu söylemesiyle Canımhan Bey Atatürk ile görüşme fikrinden vazgeçer. 1937'de Altaylara geri dönen hac kafilesi, özgür bir Türk devleti olduğunu herkese anlatırlar. Anlatılanları duyan Elishan Batur'da işte o zamandan Türkiye'ye göç etme ve bu hür ülkede milli kimliklerini koruma fikri oluşmuştur. Delilhan Canaltay ve Halife Altay bu fikirdedir.²²

Hindistan'da geçimlerini kazanmak için türlü sıkıntılar çekmekte olan Kazaklar için 1943 yılı hüzünlü bir yıl oldu. Büyük göçün kahraman lideri Elishan Batur 35 yaşında Janduvıl denilen yerde vefat etti. Genç lideri halk göz yaşları içinde defnetti. Halife Altay onun trajik ölümünü şu sözlerle anlatıyor:

“Elishan ve Ahmet Ali hocanın mezarı Janduvıl'dadır. Böylece, Altaylardan yola çıkan iki yiğit insanın naaşı Hindistan'ın bir köşesinde kaldı. İnsan alın yazısından kurtulamaz. Biz biçare insanların rızıkları demek ki dünyanın her bir tarafına saçılmış. Diğerlerine göre bu iki şahsiyetin durumu farklıdır. Elishan hatip, düşmana boyun eğmeyen, zor durumlarda bir çözüm bulabilen bilge bir adamdı. Bizi ta Altaylardan buraya kadar önderlik ederek getiren de oydu. İnsanlara karşı hayırsever ve alçakgönüllüydü. Böyle bir halkın değerli bir kişisi çok genç yaşta, daha otuz beşinde aramızdan ayrıldı.”²³

Ayrıca Altay onun azimli, tuttuğu yoldan dönmeyen kararlı ve cesur bir kişiliğine sahip olduğunu da belirtmektedir.²⁴

Daha sonra bölge halkı Elishan Batur'un mezarına özel bir önem atfetmişlerdir. Türkiye Kazaklarından mezarı ziyaret edenler Elishan'ın kabristanının çevresinin taşla örüldüğüne ve özel bekçi tarafından korunduğuna şahit olmuşlardır. Mezar bekçilerinden biri Elishan Batur ile Ahmet Ali hocanın mezarlarının üzerinde her gece ışık görüldüğünden çevredeki Müslümanlar tarafından veli zatlar sayıldığını, mezarın koruma altına alındığını söylemiştir.²⁵

Kazakların göçünün dördüncü aşamasını Türkiye göç hareketi oluşturmaktadır. Kazaklar, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Hindistan Türkiye Büyükelçiliği'ne müracaat ederek, Türkiye'ye göç taleplerini iletiler. Ancak, savaşa girmemekle beraberin, o döneminin sıkıntılarını henüz üzerinden atamayan Türkiye, yeni mültecileri kabul etmedi.²⁶ Aradan birkaç yıl geçtikten sonra, Kazak ileri gelenleri toplanarak Türkiye'ye göç talebini yineleyip takip etmek ve Kazaklar arasında birlik ve dayanışmayı tesis etmek için bir dernek kurmanın gerekliliğine karar verdiler. Böylece 1949'da Peşaver kentinde, Doğu Türkistan Kazak Muhacirin Derneği kuruldu. Dernek Başkanlığı'na

²² Kazıbek İslambek, *Anadolu'dan Anayurda Maneviyat Önderi Halife Altay*, Kalendar Yayınevi, İstanbul 2017, s. 54.

²³ Altay, *a.g.e.*, s. 72.

²⁴ Altay, *a.g.e.*, s. 14.

²⁵ İslambek, *a.g.e.*, s. 48.

²⁶ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 83.

Osman Teyci, Başkan Yardımcılığı'na Hamza İnan, Genel Sekreterliğe Ateyhan Bilgin, Katipliğe Halife Altay ve Veznedarlığa Kayımdolla İyimolla seçildi. Dernek Yönetim Kurulu'nun diğer üyelerini Abdülkebir Akyol, Kalıy Cedik, Beksultan Gökay, Uyadan Akay ve Tursunbay Kubilay oluşturdu.²⁷

Cemiyet kurulur kurulmaz ilk iş olarak Pakistan'ın muhtelif şehirlerinde yaşayan Kazakların listesi hazırlandı. Daha sonra, 1950 Şubat'ında bu liste Türkiye Pakistan Büyükelçisi Nebil Batu'ya teslim edilerek Türkiye'ye göç etme isteği iletildi. Bir yıl sonra Ankara'dan gelen cevapta, Kazakların Türkiye'ye iskanlı göçmen olarak kabul edilecekleri, ancak bürokratik işlerin tamamlanması için bir süre beklemelerinin gerektiği bildirildi.²⁸

Bu arada, 1951'de Doğu Türkistan'dan ikinci Kazak göç kafilesi Keşmir'e geldi. Bu kfile Alibek Hakim, Delilhan Canaltay, Hüseyin Teyci ve Sultan Şerif Teyci liderliğindeki Kazak Türkleri²⁹ ile İsa Yusuf Alptekin ile Mehmet Emin Buğra liderliğindeki Uygur Türkleriydi. Bu grup 1949'da Mao Zedung liderliğinde gerçekleşen komünist ihtilalin getirdiği yeni yönetime boyun eğmek istemedikleri için hür dünyaya doğru yola çıkmışlardı. Tibet üzerinden gelen bu grup da hem Çin ve hem de Tibet askeriyle çarpışa çarpışa ulaştıkları Hindistan sınırından geçerek Keşmir'e gelmişlerdi.

Pakistan'daki Kazaklar, onlarla temasa geçerek Türkiye'ye göç için yaptıkları müracaatın kabul edildiğini, kendilerinin de hemen bu yolda müracaatta bulunmaları tavsiye edildi.³⁰ Alptekin ve M.E. Buğra 1951 senesinde Ankara'ya gittiklerinde bu müracaat sahiplerinin göçmen olarak Türkiye kabulünün hızlandırılmasını sağladılar.³¹ Başbakan Adnan Menderes'in başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun 13 Mart 1952 tarihli kararıyla Pakistan, Hindistan ve Keşmir'deki Kazaklar iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye resmen kabul edildiler.³² Eylül 1952'den itibaren 1954 senesinin Nisan'ına kadar Kazaklar gruplar halinde Türkiye'ye geldiler. Önce Zeytinburnu, Tuzla ve Sirkeci'deki göçmen misafirhanelerine yerleştirdiler. Daha sonra, Manisa Salihli, Kayseri Develi, Niğde Altayköy, Nevşehir Aksaray ve Konya İsmil'e iskan edildiler. Zaman içinde kırsal kesimlerdeki geçim sıkıntısı onları tekrar İstanbul'a, ilk yerleşim bölgeleri olan Zeytinburnu'na göç etmelerine sebep oldu.³³

Altay dağlarının eteklerinden hür dünyaya çıkmak için göç eden Kazakların başlangıçtaki kesin sayısı bilinmiyor. Bu konuda 18 binden 50 bine va-

²⁷ Altay, *a.g.e.*, s. 109-110.

²⁸ Altay, *a.g.e.*, s. 112-114.

²⁹ Bu göç için bkz. Saadet Çağatay, *Kazakça Metinler*, TTK Yayınları, Ankara 1961, s. 1-4; Hasan Oraltay, *Hürriyet Uğrunda Kazak Türkler*, İstanbul 1976; Hasan Oraltay, *Elimay-lap Ötken Ömir*, İstanbul 1999; Godfrey Lias, *Kazak Exodus*, Londra 1956, (Türkçe çevirisi: Godfrey Lias, *Göç*, İstanbul 1992); Ayrıca bu göç kafilesinin Amerika Birleşik Devletleri Urumçi Konsolos Yardımcısı'nın Tibet'e ulaşmasına yardım etmelerinin ayrıntıları için bkz. Thomas Laird, *Into Tibet The CIA's First Atomic Spy And His Secret Expedition to Lhasa*, New York 2002.

³⁰ Dernek Katibi Ateyhan Bilgin'in Keşmir'deki Kazaklara bu konuda yazdığı mektubun metni için bkz. Oraltay, *a.g.e.*, s. 187-188.

³¹ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, İstanbul 2005, s. 46.

³² Gayretullah, *a.g.e.*, s. 85.

³³ Altay, *a.g.e.*, s. 117-122.

ran muhtelif tahminler yapılmaktadır. Bunlardan hayatta kalıp Türkiye'ye ulaşanlarının sayısı topu topu 1850'dir.³⁴ Demek ki, hürriyet aşkıyla yanıp tutuşup yollara düşen her 10 Kazaktan en iyimser tahminle ancak biri gaysine ulaşabildi. Hür yaşayabilmek ve Türk ve Müslüman kimliğini muhafaza edebilmek uğruna yapılan bu göç on binlerce şehidin kanına mal olmuştu.

Sonuç olarak, Kazak Türkleri'nin Türkiye'ye göçlerinin iki dalga halinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Birinci dalgayı, Chang Kai Shek yönetimindeki Çin Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'ın Barköl, Kumul ve Altay bölgelerindeki Kazaklarının Türkiye'de sonuçlanan göçü meydana getirdi. 1930'lı yılların ortasında başlayan bu göç Gansu, Tibet, Hindistan ve Pakistan üzerinden 17 yıl sürdü. Bu göçün liderleri Elishan Batur ve Zayıp Teyci'dir.

İkinci dalga, 1949 Mao ihtilalinden sonra Çin'deki yeni rejimi benimsemedikleri için yola çıktı. Bu iki göç hareketi gelişigüzel yapılmadı. Liderlerin öncülüğünde konar-göçer Türk toplumlarının özelliklerine göre, disiplinli ve toplu bir şekilde yapıldı. Bu yönüyle bu göç, Orta Asya'dan milattan önceki devirlerden batıya doğru yapılan Türklerin kitlesel göçlerinin en sonuncusudur. Bu Kazak göç liderleri Nurgocay Batur, Alibek Hakim, Sultan Şerif Teyci, Hüseyin Teyci ve Delilhan Canaltay'dır.

Hindistan ve Pakistan'daki Kazakların nihai ülke olarak Türkiye'yi seçmeleri tesadüfi değil, bilinçli bir tercihtir. Çünkü, onların amacı dil, din, kültür ve tarih açısından ortak köklere sahip Türkiye'de kendilerinin yabancılaşmaktan çekmeyecekleri ve gelecek nesillerinin de milli kimliklerini kaybetmeyecekleri bir ortama kavuşmaktır. Şimdi, Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra, bazı Kazak aileler ata yurtlarına geri göçmektedir. Bunların sayısı tahminen on bin civarındadır. Bunlar arasında Türkiye'ye yapılan Kazak göçünün etkili şahsiyetlerinden Halife Altay da vardır. Halife Altay da Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından göç etmiş ve 2004'te vefatına kadar din alanında büyük hizmetler vermiştir. Onun kaleminden çıkan Kur'an-ı Kerim'in Kazakça meali ve ilmihal kitapları bağımsızlığın ilk yıllarından binlerce Kazak vatandaşının dinini ve ibadetlerini öğrenmesinde eşsiz hizmet görmüştür.³⁵

Kazakistan sayıları beş milyonu bulan yurt dışındaki soydaşlarını tedricen anavatana yerleştirmek için özel göçmen politikası izlemektedir. Dünyanın yaklaşık 40 ülkesine dağılmış bulunan diaspora Kazakları³⁶ içinde, Türkiye Kazakları kendilerinin en bahtiyar diaspora olarak addetmektedir. Çünkü, kendilerini maddi ve manevi her açıdan huzurlu hissetmektedirler. Ayrıca Türkiye ile Kazakistan arasındaki ilişkiler hiçbir ülkeyle olmadığı kadar dostane ve kardeşlik temellerine dayanmaktadır. Türkiye Kazakları, Kazakis-

³⁴ Gayretullah, *a.g.e.*, s. 85; Kara, "Altaydan Anatoliyaya Azap Keşüv", *Egemen Qazaqstan*, 15 Ekim 1996.

³⁵ Halife Altay hakkında geniş bilgi için bkz. Kazıbek İslambek, *Anadolu'dan Anayurda Maneviyat Önderi Halife Altay*, Kalendar Yayınevi, İstanbul 2017.

³⁶ Kazak demograf Tatimov, dünyanın 40 ülkesinde Kazak Türklerinin yaşadığını tespit etti. Bkz. M.B. Tatimov, "Kazak Diyasporasının Etnodemografyası Cane Egemen Kazakstan", *Kazak Diyasporası Bugünü Men Erteni*, Astana 2005, s. 56-57.

tan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkenin Türkiye olmasından da büyük mutluluk duymaktadırlar.

Kaynaklar

ALTAY, Halife: *Altaydan Avgan El*, Düniyejüzi Qazaqtarı Qavımdastığı, Almatı 2000.

BEKİN, M. Rıza: *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, İstanbul 2005.

CANALTAY, Delilhan: *Qıylı Zaman-Qıyın Kunder*, Almatı 2000.

ÇAĞATAY, Saadet: *Kazakça Metinler*, TTK Yayınları, Ankara 1961.

Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları, (Haz. M. Ali Taşçı), İstanbul 1985.

FORBES, Andrew: *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, İstanbul 1991.

GAYRETULLAH, Hızırbek: *Altaylarda Kanlı Günler*, İstanbul 1977.

GODFREY, Lias, *Kazak Exodus*, Londra 1956, (Türkçe çevirisi: Lias Godfrey, *Göç*, İstanbul 1992).

İSLAMBEK, Kazıbek: *Anadolu'dan Anayurda Maneviyat Önderi Halife Altay*, Kalendar Yayınevi, İstanbul 2017.

KARA, Abdulvahap: *Qazaqtardıñ Türkiyağa Köşi (Qojan Vəzir Aqsaqaldıñ Avızsa Derekteri)*, Orhon Yayınevi, Almatı 2016.

_____ : "Altaydan Anatoliyaga Azap Keşüv", *Egemen Qazaqstan*, 12-13, 15 Ekim 1996.

LAIRD, Thomas: *Into Tibet The CIA's First Atomic Spy And His Secret Expedition to Lhasa*, New York 2002.

MENDİKULOVA, G.M.: *İstoriçeskiye Sud'ı Kazakskoy Diasporı Proishojenie i Razvitie*, Almatı 1997.

MUKAMETHANULI, Nabijan: "Kitaydağı Qazaq Qavımdastığınıñ Qalıptasuı", *Qazaq Diyasporası Bugini Men Erteni*, Astana 2005.

ORALTAY, Hasan: *Elimay-lap Ötken Ömir*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

_____ : *Hürriyet Uğrunda Kazak Türkleri*, İstanbul 1976.

SÄMİYTULI, Jaqsılıq: *Qıtaydağı Qazaqtar*, Düniyejüzi Qazaqtarı Qavımdastığı, Almatı 2000.

ŞAKENULI, Jadi: *Hazin Göç*, Kalendar Yayınevi, İstanbul 2016.

TATİMOV, M.B.: "Qazak Diyasporasının Etnodemografyası Jäne Egemen Qazaqstan", *Qazaq Diyasporası Bugini Men Erteni*, Astana 2005.

İLME ADANMIŞ BİR ÖMÜR: PROF. DR. KEMAL ERASLAN 88 YAŞINDA

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ*

Öz

65-70 yılı aşkın bir süre zarfında, bıkmadan usanmadan eser veren ve vermeye de devam eden, bir sürü öğrenci yetiştiren, çok sayıda tez danışmanlığını üstlenen, hatta bazılarının resmi tez danışmanı olarak üzerinde adı bulunmasa da "Memleketimize hizmettir!" diyerek yüksünmeksizin yöneten, kısa tatil dönemlerini bile öğrencilerinin çalışma ve sınavları için yarıda kesip Fakülte'deki görevinin başına dönen aziz Hocam Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın hayatının ilme adanmış bir ömür olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim.

Prof. Dr. Eraslan, hocalığının yanı sıra ismi ile müsemma şahsiyeti, dürüstlüğü, vazifesine bağlılığı, yardımseverliği, babacanlığı, kimse hakkında kötü düşünmeyip kötü söylememesi, taşıdığı insan sevgisi ve ailesine, milletine olan bağlılığı, iyi niyeti ile meslektaş ve öğrencilerine her zaman örnek olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.

88. doğum gününü geride bırakan Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın hayatı, şahsiyeti ve eserleri sadece Türkoloji'ye gönül verenler için değil, iyi bir ilim adamı nasıl olur? sorusuna da bir cevap niteliğindedir. Burada listesi verilen eserlerine ilave edilecek çalışmaları da bulunabilir. Bilgilerinize sunulan liste, benim erişebildiklerimden ibarettir. Kıymetli hocama sağlık ve huzur dolu nice doğum günleri diliyorum.

Anahtar kelimeler: Prof. Dr. Kemal Eraslan 88 Yaşında, Türk Dili ve Edebiyatı, Şahsiyeti, Eserleri.

A Lifetime Dedicated To Science: Prof. Dr. Kemal Eraslan Is 88 Years Old

Abstract

For more than 65-70 years, he is a person who does work without getting tired and continues without give up, educates a lot of students, undertakes many thesis consultations, and even though he does not have his name as official adviser, but who help with saying "it is a service for our country." Du-

* İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ring the short holiday period, my dear teacher, who stopped for the study and examinations of his students, returned to the head of his duties in the faculty. Prof. Dr. Kemal Eraslan's life is a life dedicated to science, I can easily say.

Professor Dr. Eraslan, with his name, as well as tolerance personality, honesty, loyalty, helpfulness, fatherhood, no bad thinking about anyone, human love and his devotion to his family and his nation, with good intentions, tried a role model for his colleagues and continues to be.

Leaving his 88th birthday behind, Prof. Dr. Kemal Eraslan's life, personality and works are not only for those who love Turkology, but also how to be a good scientist is also an answer to the question. There are also works to be added to the works given here. The list presented to your information is what I can access. I wish my dear teacher many birthdays of peace and health.

Keywords: Prof. Dr. Kemal Eraslan 88 Years Old, Turkish Language And Literature, Personality, Works.

Çağatay Türkçesi, Ali Şîr Nevâî, Ahmed Yesevi deyince akla gelen ilk isim, gerek yaşamı, gerekse çalışmalarıyla örnek insan, dil ve edebiyat bilgini, öğrencisi olmakla daima gurur duyacağım Prof. Dr. Kemal Eraslan, Ahmet ve Hadice Eraslan'ın büyük oğludur. Diyarbakır'da doğan Kemal Eraslan'ın doğum tarihi, kimlik bilgilerine göre 30 Ekim 1930 olup kendi ifadesine göre ilkökula kaydolmaya götürüldüğünde henüz nüfus cüzdanı çıkarılmadığından, 30 Ekim 1930 yazılmıştır. Kemal Eraslan'ın kendisinden üç yaş küçük olup kısa bir süre öncesinde kaybettiği Özer adında bir de erkek kardeşi vardır.

Kemal Eraslan, daha 3 yaşındayken zehirli sıtmadan dolayı öğretmen okulu mezunu annesini kaybeder, 1953'te de kuyumcu olan babası vefat eder. 18 yaşına kadar küçük dayısının yanında kalan Kemal Eraslan, Diyarbakır ve İstanbul'da yetişir.

İlk öğrenimini Diyarbakır Cumhuriyet İlkokulu'nda (1942), orta öğrenimini İstanbul Yenikapı Ortaokulu'nda (1947) yapan Kemal Eraslan, lise öğrenimini yatılı olan Diyarbakır (bugünkü adıyla Ziya Gökalp) Lisesi'nde (1951) tamamlar. Lise olgunluk sınavını da başarıyla verip Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni kazanma durumundayken ekonomik sebepler yüzünden yatılı olduğu için başvurduğu İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'na kaydolur. İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yükseköğrenime başlar. Diyarbakır Lisesi'ndeyken Edebiyat Hocası olan Ahmet Kabaklı'nın dersleriyle Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın zamanın dergilerinde çıkan yazılarının kendisinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü tercih etmesinde tesiri olduğu kanaatindedir.

Kemal Eraslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Janos Eckmann, Sadettin Buluç, Mecdut Mansuroğlu, Muharrem Ergin, Faruk Kadri Timurtaş gibi hocaların dil derslerine, Ali Nihat Tarlan, İsmail Hikmet Ertaylan, Halide Dolu, Abdülkadir Karahan, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mehmet Kaplan gibi hocaların da edebiyat derslerine devam edip başarılı bir tahsil hayatını geride bırakarak 1956 yılında hem Fakülte'den, hem de Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun olur. Mezuniyetini müteakip kendisine Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ile Janos Eckmann tarafından

asistanlık teklif edilmiştir. Ancak Kemal Eraslan Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun bütün gayretine rağmen kendisine bir asistanlık kadrosu bulunamaması sebebiyle mecburi hizmeti dolayısıyla Adıyaman Lisesi Edebiyat Öğretmenliği'ne atanmıştır.

1959 yılında askerlik görevini yerine getirdikten sonra bir yıl daha Adıyaman Lisesi'nde çalıştı. 1961-1962 öğretim yılında Adana Erkek Lisesi Edebiyat Öğretmenliği'ne tayin edildi. Bu lisede de bir yıl görev yaptıktan sonra 1962 yılında İstanbul Çapa Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümü Öğretim Üyeliği Yardımcılığı sınavını kazanarak Çapa Eğitim Enstitüsü'ne atandı. 1965 yılına kadar bu görevde bulunup sonrasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Filolojisi Kürsüsü'nde açılan asistanlık sınavını kazanarak asistan oldu.

Fakülte tahsili sırasında hocalarından en fazla Ahmet Caferoğlu, Reşid Rahmeti Arat ve özellikle de Janos Eckmann'ın tesiri altında kalmıştır. Bir sohbet esnasında bir kış günü kar yüzünden vasıtalar çalışmadığı için Fındıkzade'den Beyazıt'ta bulunan İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'ne yürüyerek gelmek zorunda kalıp 5 dakika geciktiğinde Eckmann'ı dersi başlatmayıp kendisini bekler şekilde bulunduğunu anlatmıştı. "*Kemal geldiğine göre artık derse başlayabiliriz.*" diyecek kadar ondaki istidadı gören hocasından özür dileyip yerine geçtiğini ama ders bitiminde "*Hocam, ben nasıl olur da dersinize gecikerek sizi bekletirim.*" diye belki elli kere af dilediğini ifade etmiştir.

Eckmann'ın ardından Çağatay dili ve edebiyatı konularında yaptığı geniş hacimli çalışmalar da ondaki Eckmann tesirini açıkça göstermektedir. Bugün yurt ve dünya türkolojisinde Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı, özellikle Ahmed Yesevî ve Ali Şîr Nevâî denilince akla gelen ilk isim Prof. Dr. Kemal Eraslan'dır.

Akademik çalışmalarına Eski Türk Dili (Kürsüsü) Anabilim Dalı'nda başlayan Kemal Eraslan, *Ali Şîr Nevâî, Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve, Metin ve Dil Özellikleri* başlıklı tezi ile 1970 yılında "*Doktora*" unvanını aldı.

1971-1973 yılları arasında Alexander von Humboldt Vakfı'nın bursiyeri olarak Almanya'da bulundu; Giessen, Justus Liebig Üniversitesi, Institut für Orientalistik'te Türkiye Türkçesi ile Çağatay Türkçesi dersleri verdi.

1975 yılında *Eski Türkçe'de İsim-Füller* başlıklı Doçentlik tezi ile '*Üniversite Doçenti*' unvanını aldı ve 1982 yılına kadar bu görevini sürdürdü.

1979 yılında Bağdat Üniversitesi'nin daveti üzerine Irak'a gitti ve bir ay süresince Bağdat Üniversitesi'nde Türk Dili, Türk Edebiyatı ve Türk Kültürü konularında konferanslar verdi.

1981 yılında iki ay süresince Londra'da bulunup British Museum, Bodleian ve John Rylands kitaplıklarında korunan Türkçe elyazmaları üzerinde çalıştı.

1982 yılında *Ahmed-i Yesevî, Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* başlıklı Profesörlük takdim tezi ile İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun 15 Temmuz 1982 tarih ve 20 sayılı kararı ile '*Profesörlük*'e yükseltildi.

Aynı yıl, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın 31 Ağustos 1982 tarih ve 3193/1149 sayılı yazıları ile Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı'na atandı; bu görevinin yanı sıra Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü görevini de yürüttü.

Selçuk Üniversitesi'ndeki idarî görevleri sona erince Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın 26 Mart 1986 tarih ve 4691 sayılı yazıları ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı Öğretim Üyeliği'ne, daha sonra da bu anabilim dalının başkanlığına getirildi.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün 1991 yılında kanunla yeniden yapılanması sonrasında devrin Rektörü Prof. Dr. Cem'i Demiroğlu tarafından Enstitü Müdürü olarak görevlendirildi. 1991-1994 tarihleri arasında, kurucu müdür olarak, Enstitü'nün yeniden yapılanmasında yüksek gayretleri oldu. Yıllardır çıkamayan *Türkiyat Mecmuası*'nın yayını yeniden gerçekleştirdi.

30 Ekim 1997 tarihinde Edebiyat Fakültesi'nde yapılan bir veda töreni ile yaş haddinden emekliye ayrılan Prof. Dr. Kemal Eraslan, Türk eğitimine fiilen 42 yıl hizmet vermiştir. Kendisini tanıyan herkesin "*emeklilik*" sözü üzerine hafifçe gülümsediğini görür gibi oluyorum. Çünkü, o, daha önceleri olduğu gibi bu süreç sonrasında da karınca misali çalışkanlığı, sabrı, azmi ve bitip tükenmek bilmeyen enerjisiyle çalışmalarına devam etmiştir. Yıllardır Cumartesi günleri ile tatil günlerinin pek çoğunda Fakülte ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün müdavimi olmuştur. Genellikle bir haftayı geçmeyen senelik izinlerinde de en az bir, iki eser üzerinde çalışarak dinlenmiştir.

Prof. Dr. Kemal Eraslan, birbirinden değerli, titizlikle hazırlanmış, geniş hacimli eserlerinin yanı sıra 15 yüksek lisans tezi ile 15 doktora tezinin danışmanlığını yapmış, asil eser vermenin insan yetiştirmek olduğu inancıyla ülkemizin pek çok üniversitesine ve hatta Türkiye dışında birçok üniversiteye öğretim elemanı yetiştirmenin mutluluğuna erişmiştir. Esasen yukarıda verilen sayı resmî rakamlara göre böyledir, 1982'den önce doktora tezi yönetmek için profesör unvanı gerektiğinden pek çok çalışmayı hocaları adına yürütmüş olup hâlihazırda birçok çalışmanın yürütülmesine katkı sağlamaya da devam etmektedir.

Kemal Eraslan, 1957 yılında ilkokul öğretmeni Sabriye Hanım'la evlenmiştir. 1958 yılında ilk çocuğu Zafer, 1961 yılında da kızı Hatice dünyaya gelmiştir. Makine mühendisi olan Zafer Eraslan'dan Emir ve Sacit Kemal adında iki, radyoloji mütehassısı kızı Dr. Hatice Eraslan'dan da Burak adında bir torun sahibidir.

1983 yılından beri Türk Dil Kurumu'nun asli üyesi olarak hizmet görmektedir. Çalışmalarıyla 1993 yılında Özbekistan'da Ali Şîr Nevâî Devlet Mükafatı'na aday gösterilmiş, ikincilikle ödüllendirilmiştir. Bu ödülle Türkiye'de Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü'nün Rusya Bilimler Akademisi ödülünü almasından sonra Özbekistan Bilimler Akademisi ödülünü almaya hak kazanan ikinci araştırmacı Prof. Dr. Kemal Eraslan olmuştur. 1990 yılında dünya Türko-

loglarının UNESCO çerçevesinde Kazakistan'ın Türkistan şehrinde gerçekleştirilen "Ahmed Yesevî Dünyası" Uluslararası Sempozyumu'nda "Uluslararası Yesevî Konseyi Başkanı" seçilmiştir. Hazırladığı eserlerden *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* esas alınarak 1990 yılında Özbekistan'da Gafur Gulam Neşriyatı'nca basılan bir kitap hazırlanmıştır. Aynı çalışma, ayrıca *Türk Edebiyatı Dergisi* tarafından da Şubat 1984/124'te ayın incelemesi olarak yer almıştır. Prof. Dr. Kemal Eraslan için 1998 yılında Yesevî Vakfı'nca Onur Günü tertip edilerek Vakfın yayın organı *Bir Dergisi* 9-10, 1998 *Kemal Eraslan Özel Sayısı* olarak çıkmış ve kendisi için Vakıf bünyesinde bir toplantı düzenlenmiştir. 16 Aralık 2006'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce düzenlenen *Edebiyatımıza Hayat Verenler* toplantısı Kemal Eraslan adına düzenlenerek Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde kendilerine onur ödülü verilmiştir. 2009 yılında Uluslararası Türkçe Öğretimi Derneği (Türkçeder) tarafından Ali Şir Nevâî Ödülü'ne layık görülmüştür. Prof. Dr. Kemal Eraslan, 2010 yılında Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü'ne layık görülmüştür. 1 Kasım 2010 tarihinde, Türk Dil Kurumu'nun İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün katkılarıyla gerçekleştirdiği "Prof. Dr. Kemal Eraslan'a Saygı Günü"nde, sekseninci yaşını kutlayan Eraslan'a TDK Başkanı tarafından "TDK Onurluğu" takdim edilmiştir. 30.12.2014 tarihinde Eskader (Edebiyat Sanat ve Kültür Araştırmaları Derneği)'in üstün hizmet ödülüne layık görülmüştür. 2015 yılında Hoca için Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi'nden *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı* (Editör: Bülent Gül) kitabı yayınlanmıştır. 15.04.2016 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü tarafından Kemal Eraslan için saygı gecesi düzenlenmiştir. 2017 yılında 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından *Türk Diline Üstün Hizmet Ödülü* verilmiştir.¹

Prof. Dr. Kemal Eraslan, hocalığının yanı sıra ismi ile müsemma şahsiyeti, dürüstlüğü, vazifesine bağlılığı, yardımseverliği, kimse hakkında kötü düşünmeyip kötü söylememesi, taşıdığı insan sevgisi ve ailesine, milletine olan bağlılığı, babacanlığı, iyi niyeti ile bizlere her zaman örnek olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Hoşgörü denilince aklıma daima Kemal Bey gelir.

Titizliği sadece çalışmalarını ile sınırlı değildir, kıyafetlerine bile yansır. Temiz ve güzel giyinmeyi sever, renk uyumuna dikkat eder. Elbiselerini Konya'da görevli iken tanıdığı terzisine diktirir, ütülerinin bozulduğuna hiç rastlamamışım. Çalışmaya başladığımız 1987 yılından bu zamana kadar herhangi bir şey için üşendiğine, sonra yaparım deyip geçtiğine rastlamadım.

Çocukları çok sever, torunlarının çocukken istediği belli özellikteki şeyleri (kuşlu pasta gibi) bulabilmek için bir hayli yol yürüdüğünü, sonunda arayıp bulduğu zamanki sevincini hatırlarım. Bitip tükenmek bilmeyen enerjisinin,

¹ Burada bahsi geçen etkinlik ve ödüller bilgim dahilinde olanlardır, Prof. Dr. Kemal Eraslan için bir takım etkinlikler daha düzenlenmişse de haberim olmadığından burada zikri mümkün olmamıştır.

çalışkanlığının yanı sıra oldukça da tevazu sahibidir, maddiyata değer vermez. İlkelidir, ilkelerinden taviz vermez. Son derece hatırnazdır, gerek ailesi, gerekse meslektaşları ile ilgili her şeyi en ufak ayrıntılarına kadar takip eder, bilir. Her gün aynı saatlerde yolculuk yaptığı Boğaz vapurunda pek çok meslek grubundan (kuyumcu, gümüşçü, halıcı, örücü, satış sorumlusu vb.) arkadaşları bulunur. Kapalıçarşı esnafınca da oldukça sevilir, saygı görür. Ailesine son derece bağlıdır, akrabalarıyla ilgilenir, maddi ve manevi ihtiyaçlarını düşünür. Büyük küçük demeden her birini arar, hatırlarını sorar. Keza bu durum öğrencileri için de geçerlidir. Babamı kaybettiğimde henüz öğrenciydim, eve gelen telefonu açtığımda “Yıldız, Ben Kemal! Kemal Eraslan! Başın sağ olsun!” cümlesini algılamakta zorlandığımı hatırlıyorum. Hocaların Hocası Prof. Dr. Kemal Eraslan, taziye için beni arıyordu! Öğrenci ve meslektaşlarının başarılarını, sevinçlerini yürekte paylaşır, destekler. Kısaca Kemal Eraslan, insan olmanın erdemlerini yaşar ve yaşatır.

Hocalarını daima minnet ve şükranla anan Hocamın şimdi rahmete kavuşan Prof. Dr. Muharrem Ergin’e sağlığında hürmetine defalarca tanık olmuşumdur. Kemal Bey, Hoca’nın geleceği saati bilir, Fakülte girişinde karşılaşmaya iner, odasına kadar refakat eder, kendi odasına geçerek kahvesini yapar ve davet ederek elleriyle ikram ederdi. Ergin Hoca, Fakülteden ayrılacağı zaman da çıkışa kadar eşlik eder ve yolcu ederdi. Bu ihtirama yıllarca tanıklık etmişimdir. Prof. Dr. Kemal Eraslan’ın odası, Fakülte içi ve dışından gelen herkes için ilk uğranılacak yer olmuştur. Odasına herhangi bir şey sormak veya istemek için gelen hiç kimsenin boş çevrildiğine, cevapsız bıraktığına şimdiye kadar rastlamadım. Fakülte ve emeklilik sonrası öğleden sonralarını geçirdiği Türkiyat Araştırmaları’ndaki çalışma ortamı onun için mutluluk kaynağı olmuştur. Ancak, artık yalnızca Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplık’ta çalışmaya devam etmekte, Türkiyat Araştırmaları’na ne yazık ki gitmemektedir. Ne yazık ki diyorum, çünkü, Hababam Sınıfı Filmi’nden hatırlayabildiğim bir alıntı cümleyle, “Hoca, nefes alsa bu, gençler için bir ders niteliğindedir!”

Başarısının sırrı sonsuz sabrı, sonsuz çalışma azmi ve zamanı en verimli şekilde kullanmasıdır, diyebilirim. Düzensizliğe ve vakit kaybına tahammülü yoktur. Yemek saatleri bile her gün aynı saat dilimleri arasındadır. Bu durum tatilleri esnasında da değişmez. Çalışmalarında kullandığı fişlerin düzgün, her birinin eşit boyda, aynı kalemle yazılıyor olması bile önemlidir. Bir dönem uzun süre fişlerin boylarını makasıyla kesip düzenlediğine tanık olmuşuzdur. Odasında bulunan fiş dolabının, kitaplığının düzenini herkes hatırlayacaktır. İştittiğim kadarıyla, okul arkadaşları arasında lakabı, her şeyi fişlemesi ile ünlendiğinden Fiş Kemal’dir. Kitaplarını daima kaplar, birinden ödünç aldığı kitabı bile kaplayarak teslim ettiğine tanıklık edersiniz. Odasına gelen büyük küçük herkes için ikramları bulunur, eli son derece açıktır. Uzun süre çayı ve hayattaki tek kötü alışkanlığı sigarası, çalışmalarının vazgeçilmez arkadaşı olmuş, birkaç yıl öncesinde geçirdiği ameliyat sonrasında adeta uç uca ekleyerek içtiği sigarayı bırakmak zorunda kalmıştır.

Prof. Dr. Kemal Eraslan, 1986 yılında rotasyon dönüşü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde derslerimize girmeye başlamıştı. Hocanın kalın çerçeve ve kalın camlı gözlüklerinin ardından zekice bakan bakışlarını fark etmemek mümkün değildi. Vurgu ve tonlaması son derece güzel olup tane tane anlatır, örneklerle konuları desteklerdi. Derslerinde öğretim ilke ve yöntemlerini başarıyla uygular, son derece zor olan dilbilgisi konuları bile onun anlatımıyla kolaylaşır, bıkıp usanmadan, öğrencinin anladığını düşünene kadar anlatım devam ederdi. Tahtada bile bozulmayan güzel yazısıyla tahta bölümlere ayrılacak, disiplin ve intizam, anlatırken bile sürecektir. Arada yapılan nükteler de gayet dozundadır, esasen, bunlar, öğrenciye nefes aldırma için zekice ayrılmış zaman dilimleridir. Değerli Hocam, hemen ardından yine nükteli bir biçimde “*Sizi gidi Şam şeytanları!*” deyip sınıfı tebessüm ettirir ve derse devam ederdi. Ne kadar çok hazırlanırsanız hazırlanın, sınavlarından 90, 100 almak neredeyse hayal olup çıta son derece yüksektir, kendisi Prof. Dr. Kemal Eraslan’dır, lugatında eksiğe gediğe yer yoktur. Sınavlarında arka sıralarda oturan öğrenciler öne, önde oturanlar da arka sıralara gidecek, düzen yine sağlanacaktır. İşine çok bağlıdır, öğrenciliğimiz esnasında karlı havada düşüp kolunu kırdığında bile dersini aksatmayıp geldiğini hatırlarım. Yönettiği tezleri başından sonuna dek satır satır kontrol eder, haftanın belli gün ve saatinde zaman ayırır. Yaptığı hiçbir işi, çalışmayı geçiştirdiğine tanık olmadım. İğneyle kuyu kazmak cinsinden büyük emek isteyen çalışmalara imza atmıştır. Çağatay Türkçesi’nin etimolojik sözlüğü için kırk binin üzerinde fiş çıkarması (inci gibi güzel el yazısıyla) ve bunları aktarma işi neredeyse tamamlanmak üzeredir. Böylesine uzun soluklu bir çalışmanın her aşaması kendi emeği ve insanüstü çabası sayesinde aşılmaktadır. Çin seyahati gibi uzun saatler alan bir yolculuk sonrası bile doğruca Fakülteye gelip çalışmaya kaldığı yerden devam etmesi sanırım iş disiplini göstermeye yetecektir. Hoca için çalışarak dinlenir, dersem yeridir. Bilgi ve birikimini her gün göreve yeni başlamanın verdiği heyecanla çalışmalarına aktaran Kemal Eraslan, “*çalışmak ibadetin yansıdır.*” atasözünün âdeta vücut bulmuş hâlidir. Onun için çalışma mekânı adeta bir inziva-gâhtır, orada durup dinlenmeye zaman yoktur. Ne zaman bir işim çıkarsa ve Fakülte’den erken ayrılmam gerekse, aklıma Hocamın o saatlerde hâlâ çalışıyor olduğu gelir ve mağçübiyet duyarım. Bugün, mesleğe yeni başlayan akademisyenlerin Prof. Dr. Eraslan ve eserlerinden öğrenecekleri bilgilerin yanı sıra ilmi disiplinden de nasiplenmesi ne de güzel olur! Fakültede akşamın altısına kadar süren çalışma, Boğaz vapuruna yetişecek olmasa eminim daha da devam edecektir.

Prof. Dr. Kemal Eraslan’ın yüreği, vatan ve millet sevgisiyle doludur. Aydın kimliği için ders alınması gereken bir adres niteliğindedir.

Gerek hocalığı, gerek verdiği eserler, gerekse mükemmel kişiliğiyle öğrenci ve meslektaşlarının gönüllerindeki yerini daima koruyacak olan değerli hocama sağlık, mutluluk, huzur dolu nice yıllar temenni ediyorum. Saygıyla...

PROF. DR. KEMAL ERASLAN'IN ESERLERİ²

(1950-2018)

1950

1. "Türk Tezyinî San'atkârı", *Karacadağ*, sy. 137, Diyarbakır Halkevi Yayını, Mayıs 1950, s. 13-16.

1966

2. "Fuad Köprülü, Edebiyat Tarihçiliği ve Bir Eser", *Türk Kültürü*, IV/47, Ankara 1966, s. 991-994.

3. "Süleyman Çelebi, Vesiletü'n-Necât-Mevlid (Neşreden: Ahmed Ateş, Türk Dil Kurumu Yayınlarından, II, 33, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954)", *Türk Kültürü*, V/50, Ankara 1966, s. 53-54.

4. "R. Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, İstanbul 1966, s. 123-127.

1967

5. "Duhter-i Hindu'da 'Vahşet'", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XV, İstanbul 1967, s. 45-54.

1968

6. "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, İstanbul 1968, s. 41-54.

7. "Yahya Kemal'in Şiir Lûgati", *Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası*, II, İstanbul 1968, s. 81-97.

1970

8. "Doğu Türkçesi'nde Ek Uyumsuzluğuna Dâir", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, İstanbul 1970, s. 113-124.

9. "Kisai'nin Kitabı Bed'id-Dünya ve Kısasi'l-Enbiya Adlı Eserinin İstanbul'daki Tercümeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, İstanbul 1970, s. 125-132.

1971

10. "Nevâyi'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", *Türkiyat Mecmuası*, XVI, İstanbul 1971, s. 89-110.

11. "Azim Hâce'nin Hikmetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX, İstanbul 1971, s. 156-193.

12. "Hâlis'in Hikmetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX, İstanbul 1971, s. 193-230.

² Üzülerek belirtmem gerekiyor ki Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın yurt içi ve yurt dışında sunduğu bildirilerden bazılarında yayımlanmamaları veya ikinci bir nüshasının elimizde olmaması sebebiyle ulaşmamız mümkün olmadı. Burada yer alan bildiri başlıkları da keza hocamızın meslek yaşamında sözlü olarak sunduklarının tümü olmayıp bazılarında kayıtlı olmadıkları için ulaşılamadı. Nitekim Hocamızın ne derece velûd olduğunu bilen herkes çalışmalarının burada listelenenlerden ibaret olmadığını bilecektir.

1976

13. “Manzum Oğuznâme”, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, İstanbul 1976, s. 169-236+VIII.

14. *Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Çekimi*, II. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 1976.

1977

15. “Yesevî'nin Fakr-nâme'si”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXII, İstanbul 1977, s. 45-120.

1979

16. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV, Sy: A 12, İstanbul 1979, 565 s.

17. Ali Şir Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve*, (Haz. Kemal Eraslan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2654, İstanbul 1979.

18. *Hikmetlerine Göre Ahmed-i Yesevî*, III. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 1979.

19. *Terim Kargaşalığı*, II. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1979.

1980

20. *Eski Türkçe'de İsim-Füller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.

21. “Eski Bir Belâgat Kitabı”, *I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 3-8.

22. “Hakîm Ata ve Mi'râc-nâme'si”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sy. 10, fas. 1, Erzurum 1979, s. 243-304.

23. “Manzum Oğuznâme İle İlgili İki Not”, *Türkiyat Mecmuası*, XIX, İstanbul 1980, s. 345-346.

24. “Alî-Şir Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi”, *Türkiyat Mecmuası*, XIX, İstanbul 1980, s. 99-164.

25. *'Kerçek' Kelimesi ve Kullanılışları*, III. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1980.

1981

26. “Balık”, *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, fas. 4, İstanbul 1981, s. 305.

27. “Kâmrân Mirzâ'nın Divânı I”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (Ali Alparslan ile birlikte)*, XXIII, İstanbul 1981, s. 37-137+XXVI.

28. “Kültürümüz”, *Kök*, Sy. 3, İstanbul 1981.

29. “Divân-ı Hikmet Nüshalarının Dili”, *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu, Ankara 1991 (Milletlerarası Ahmed Yesevî Bildirileri, Ankara 1992, s. 21-23, Kültür Bakanlığı Seminer-Kongre Bildirileri Dizisi: 39)*.

30. “Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler 1. Von Otman Oehring”, *ZDMG* 131 (H.D. Yıldız, E.S. Erdinç ile birlikte), 1981, s. 411.

31. *Defter-i Sâni Tâbiri Hakkında*, IV. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1981.

1982

32. "Hikmet Geleneği", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1982, s. 152-166.

33. *Ahmed Yesevî'nin Doğum ve Ölüm Tarihleri Hakkında*, IV. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 1982.

1983

34. *Ahmed-i Yesevî Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, (Haz. Kemal Eraslan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 546, 1000 Temel Eser Dizisi: 98, Ankara 1983.

1984

35. "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XLVIII, sy. 394, Ankara 1984, s. 411-417.

36. "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1984*, Ankara 1987, s. 11-84.

37. "Ahmed-i Yesevî", *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Sy. 124, İstanbul 1984, s. 89-94.

1986

38. "Çağatay Şiiri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, LII, sy. 415-417, Ankara 1986, s. 564-718.

39. "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", *Büyük Türk Klâsikleri*, 3, İstanbul 1986, s. 59-133.

40. "XVI. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", *Büyük Türk Klâsikleri*, 4, İstanbul 1986, s. 343-368.

41. "Ahmedî, Münazara (Telli Sazlar Atışması)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV, İstanbul 1986, s. 129-204.

1987

42. *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, (Haz. Kemal Eraslan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 709, 1000 Temel Eser Dizisi: 126, Ankara 1987.

43. "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1984*, Ankara 1987, s. 11-85.

44. *Bir Yesevî Dervişi: Baba Meşreb*, VIII. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1987.

1988

45. "On The Names Of Oghuz Branches Boz-Ok And Üç-Ok", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1986*, Ankara 1989, s. 1-4.

46. "Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1986*, Ankara 1989, s. 5-8.

47. *er-Fülünin Özel Bir Şekli Hakkında*, VI. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 1988.

48. *Karahanlı Türkçesi*, I. Milletlerarası Türkistan Kültür ve Tarih Semineri, İstanbul 1988.

1989

49. "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 1989, s. 159-161.

1990

50. "Turkish-Mongolian Relationship According To The Oğuz-nâme Of Yazıcı-zâde", 33. *Daimî Milletler Arası Altaistik Kongresi (=DAMAK) / Permanent International Altaistik Conference (=PIAC)*, Budapeşte 1990.

51. "Yesevinin Düşünce ve İnanç Dünyası", *Ahmed Yesevi'nin Dünyası Milletler Arası Yuvarlak Masa Konferansı*, 25-26 Ekim 1990, Kentav-Kazakistan 1991.

52. "Ahmed Yesevî İle Yunus Emre'de Ortak Temalar", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara 1991, s. 21-24.

53. *Ahmed-i Yesevî, Divân-ı Hikmet Seçmeler*, (Haz. Kemal Eraslan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

1992

54. "Ali Emiri Efendi", *Erdem*, 6/1, Sy. 16, Ankara 1992, s. 235-237.

55. "Şibânî Han'ın 'Bahru'l-Hüdâ' Adlı Eseri", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, Yıl: XXVIII/1-2 (1990), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 103-177.

56. "Çağatay Şairi Atayî'nin Gazelleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1987, Ankara 1992, s. 113-164.

1993

57. "Kâmrân Mirzâ Divânı II (Ali Alparslan ile birlikte)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXVI, İstanbul 1993, s. 11-78.

58. Ali-Şîr Nevâyî, *Mizânü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*, (Haz. Kemal Eraslan), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 568, Ali-Şîr Nevâyî Külliyyatı: 14, Ankara 1993.

59. "Çağatay Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 1993, s. 168-176.

60. "Yazıcıoğlu", (Âmil Çelebioğlu ile birlikte), *İslâm Ansiklopedisi*, 13, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 363-365.

61. "Yüsuf Hâs Hâcib", *İslâm Ansiklopedisi*, 13, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 438-440.

62. *Millî Şuuru Pekiştirmede Kültür Varlıklarından Faydalanma*, III. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Ankara 1993.

1994

63. "Hoca Ahmed Yesevî'nin İslâma Karşı Görüşlere İtibar Etmemesi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sy. 506, Ankara 1994, s. 120-123.

64. "Divânü Lügati't-Türk'te Aruz Vezniyle Yazılmış Şiirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1991*, Ankara 1994, s. 113-117.

65. "Divân-ı Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 1994, s. 429-430.

1995

66. "Yazıcı-zâde'nin Oğuz-nâme'si", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1992*, Ankara 1995, s. 29-35.

67. "Gramer Yazımıyla İlgili Metot Sorunları", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 8-9.

68. "Oğuz İle Manas'ın Cedleri Mes'alesi", *Manas 1000*, Bişkek 1995.

69. "Fuzûlî'nin Türbesinin Düşündürdükleri", *Fuzûlî'nin 500. Doğum Yılı Toplantısı*, İstanbul 1995.

1996

70. *Mevlânâ Safıyyü'd-din, Neseb-nâme Tercümesi*, (Haz. Kemal Eraslan), Yesevî Yayıncılık, İstanbul 1996, 144 s.

71. "+sı-/+si- (~+su-/+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki ile -sı/-si- (~-su-/sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan Cildi, C. XXXII/1-2* (1994), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 47-62.

72. "Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Hoşgörü", *Erdem*, 8, Sy. 24, Ankara 1996, s. 777-782.

73. Ali-Şir Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*, (Haz. Kemal Eraslan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

74. "Bar ve Yok Kelimelerinin Cümle Kuruluşundaki Rolü", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 457-464.

75. "Türkçede 'Kısalma' Hâdisesi", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992-1 Ekim 1992)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 39-41.

76. "Fuad Köprülü ve Orta Asya Çalışmaları", *Ölümünün 30. Yıl Dönümünde Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü'yu Anma Toplantıları*, İstanbul 1996.

1997

77. "Baba İlyâs-i Horâsânî'ye Âit Halvetle İlgili Manzûm Bir Risâle", *Türkiyat Mecmuası*, XX, İstanbul 1997, s. 131-194.

78. “İyelik Grubu Yapısında Dikkat Çekici Bir Husus”, *İlmi Araştırmalar*, 5, İstanbul 1997, s. 153-156.

79. *dur- Yardımcı Fiilin Kiplerde Kullanılışı*, IX. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1997.

80. *Timurtaş'ın Beşerî Münasebetleri*, Vefatının 15. Yıldönümünde Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş'ı Anma Toplantısı, İstanbul 1997.

1998

81. “Oğuz-name’de Geçen Bazı İsimler Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXVIII, İÜ. Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 1998, s. 263-274.

1999

82. “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu”, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 381-385.

83. “Türkçede İsim-Fiiller”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 119-125.

84. “Zamirler”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 335-345.

85. *Mevlânâ Sekkâkî Divânı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

2000

86. “Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İÜ. Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul 2000, s. 67-76.

87. *Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, (Haz. Kemal Eraslan), Kültür Bakanlığı Yayınları: 709, 1000 Temel Eser Dizisi: 126, Ankara 2000.

88. “-sar/-ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları”, *Hasan Eren Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 92-127.

89. *Ahmed-i Yesevî Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, (Haz. Kemal Eraslan), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

2001

90. *Alî-şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis*, (Haz. Kemal Eraslan) I-II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

2002

91. *Üstatlar Konuşuyor (İskender Pala, Turan Yazgan, Turgut Cansever, Yılmaz Özakpınar, Altan Deliorman ile birlikte)*, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

2003

92. “Lutfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara 2003, s. 231-233.

93. “Mecâlisü’n-Nefâis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara 2003, s. 216-217.

2004

94. “Tarihi Yazı Dillerinde -gu/-gü, -ku/-kü, İsim-fiil Eki, Yapısı, İşlevi, Kullanılışı ve Genişlemiş Şekilleri”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 117-146.

95. “-maklık/-meklik ve -makçı/-mekçi Birleşik Ekleri Hakkında”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 927-928.

2007

96. “Doğu ve Batı Klasik Türk Edebiyatıyla İlgili Bazı Tespitler”, *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu 12-13 Nisan 2007*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 89-92.

2010

97. “Hâce Ahmed Yesevî ve Emir Timur Hakkında Bir Belge, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010 Bahar (12), s. 353-438.

2011

98. “Mehmet Kaplan’ın Yeni Türk Edebiyatı Şerhine Getirdiği Yenilikler”, *Türkiyat Mecmuası 21 / Bahar*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2011, s. 456.

2012

99. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

100. “Ali-şîr Nevâî”, *Avrasyaya Yön Veren Şahsiyetler: Doğumunun 570. Yılında Ali Şîr Nevai Sempozyumu*, İstanbul 2012.

2013

101. *Türkiye’de İş ve Mesken Adları Hakkında*, 17-19 Nisan 2013, Elgin-kan Vakfı Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı, İstanbul.

2014

102. “-p Zarf-Fiil Eki Hakkında About The Gerundium Adjunct -p”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013 - İstanbul Bildiri Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 397-405.

2016

103. *Türkistan’dan Dünyaya Yayılan İrfan Güneşi Hoca Ahmet Yesevi ve Hikmetleri*, Eskader Babıali Sohbetleri, İstanbul.

2018

104. “Hocam Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan”, *Vefatının 40. Yılında Ali Nihad Tarlan, Yeni Dünya Vakfı Babiali Enderun Sohbetleri*, İstanbul.

PROF. DR. KEMAL ERASLAN’IN DANIŞMANLIĞINDA HAZIRLANAN
TEZLER³

A) YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

Hazırlayan	Yıl	Tez Adı
RIDVAN ÖZTÜRK	1987	Osmanlıca’da İsim-Fiiller (XVI-XVII. Yüzyıl)
AYŞEGÜL CANKU (ERANTEPLİ)	1988	Muhammed Salih Şeybani-Name (696-1386) Metin-İndeks
SEVGİ YILMAZ	1988	Muhammed Salih Şeybani-Name (1b-69b) Metin-İndeks
SERAP İLASLAN	1988	Özbek Halk Hikayelerinin Dili
BİRSEL ORUÇ ASLAN	1988	Efsanelere Göre Azeri Türkçesi’nin Ses Özellikleri
KEMAL GÜLER	1988	Kamusu’l-Muhit Tercümesi’ndeki Türkçe Hayvan İsimleri
MEHMET FATİH KİRİŞÇİOĞLU	1988	Mütercim Asım Efendi’nin Kamus Tercümesi’ndeki Uzuv İsimleri
EMİN ALİ TURHAN	1988	Kamus-ı Okyanus’ta Nebat Adları
YILDIZ KOCASAVAŞ	1990	Uygur Halk Masalları (Gramer-Metin-Tercüme-Sözlük)
M. MAHUR TULUM	1991	Özbekçe ‘Rustem’ Destanı
YELDA TULUM	1992	Kazak Halk Hikayeleri (Metin, Sözlük, Notlar)
AYET ABDULAZİZ GOCA	1993	Hemit Tömür: Hazirgi Zaman Uyğur Grammatikisi (Morfolojiya) (141. - 284. Sahifelerin Transkripsiyon- lu Metni ve Sözlüğü)
NEVNİHAL BAYAR (BİLECİK)	1994	Tuhfetü’s-Selatin (Metin, İndeks, İnceleme)

³ Bu bilgiler <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alınmıştır.

B) DOKTORA TEZLERİ

Hazırlayan	Yıl	Tez Adı
ZEYNEP SEMA YÜCEİŞİK	1990	Şeyhülislam Esat Efendi Atrabü'lasar fi Tezkireti Urefai'l-Edvar (Giriş-Metin-Tercüme-Terimler-Dil Notları)
HATİCE TÖREN	1990	Ali-Şir Nevayi, Sedd-i İskenderi Metin-İnceleme-Dizin (2 Cilt)
ABDULLAH AZMİ BİLGİN	1990	Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi
S. MÜNÜR ERTEN	1991	Diyarbakır Ağzı (İnceleme-Metinler-İndeks) (2 Cilt)
MAHMUT FİDANCI	1994	Şah Meşreb Menakıb-namesi (İnceleme-Metin-Sözlük)
BİRSEL ORUÇ ASLAN	1994	Oğuz Grubunda Edatlar
SERAP İLASLAN TUNAY	1995	Furkat Tanlangen Eserler
YILDIZ KOCASAVAŞ	1995	Türkçe'de Şahıs Zamirleri
MURAT AŞICI	1996	İlkokul 4. - 5. Sınıflarda Anadili Öğretiminde Karşılaşılan Problemler ve Öneriler
MÜNEVVER TEKCAN	1997	Hakim Ata ve Bakırğan Kitabı <i>Hakim Ata And Bakırğan Book</i>
MEHMET MAHUR TULUM	1997	Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri <i>Descriptive Verbs In Uzbek</i>

Geliş Tarihi: 18.06.2018
Kabul Tarihi: 12.07.2018

KİTAP TANITMA

TARİH NOTLARI BİR ORTA DOĞU TARİHÇİSİNİN NOTLARI

Tuğrulhan KARADUMAN*

Bernard Lewis, *Tarih Notları-Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*, Çevirmen: Çağdaş Sümer, Arkadaş Yayınevi, 14 cm x 20 cm, 1. Baskı, Karton Kapak, Kuşe Kağıt, 448 sayfa, ISBN: 978-975-509-824-1, Ankara 2014.

*Kafamda bir beyaz saç teli belirdi,
Tutup kopardım elimle
“Peki”, dedi, “beni tek başıma yendin de”
“Ne yapacaksın, tüm ordum ardımdan gelince?”
Yehuda Halevi
Tanrım, tek lütuf şudur senden umduğum:
Bereketlendir haz dünyamı
Kov benden saflık belasını
Uzak tut pişmanlık faciasını
_’Ubeyd-i Zakani*

Bernard Lewis’in bu kitabı, onun otobiyografisi niteliğinde bir eserdir. Otobiyografi; bir kişinin kendi öz yaşam öyküsünü anlatmasıdır. Yazar, bu eserinde; kendi öz yaşam hikâyesini, tarihçi kişiliği ile birleştirerek, bizlere sunmuştur. Lewis’in ilk baskısı 2005 yılında yapıлып, Arkadaş Yayınevi’nden piyasaya çıkmıştır.

Bernard Lewis, İngiliz asıllı ABD’li tarihçidir. Princeton Üniversitesi’nde profesördür. İslam tarihi ve İslam-Batı ilişkisi konularında uzmanlaşmıştır. Orta Doğu hakkında çalışan batılı uzmanlar arasında en çok okunan yazarlar arasındadır. Yahudi kökenli olup, George Bush’un danışmanlığını yapmıştır. Yazar’ın diğer eserleri: *Tarihte Araçlar*, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, *Haşha-*

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

şiler, Müslümanların Avrupa'yı Keşfi, Orta Doğu'da Irk ve Kölelik gibi birçok sayıda eseri bulunmakta olup, bu eserleri farklı dillere de çevrilip, yayımlanmıştır.¹

Yazar, Giriş bölümünde, Orta Doğu çalışmalarına olan ilgisinin daha çocuk yaşlarda başladığını, bu ilgisinin zamanla bir hobiye, sonra ise mesleğe dönüştüğünden bahsetmiştir. Gezmiş olduğu toplumların dillerini öğrenerek, eserlerini okuyarak, onları anlayıp, idrak etmeye çalışmıştır (s. 3). İlk çalışmalarında İslami Orta Doğu'nun Batı'dan farklı olduğunu, bu nedenle ilerleyen süreçte Ortaçağ Tarihi ile ilgilendiğini belirtir. Yazar, Osmanlı arşivlerine girme fırsatının "Ona", yayınlanan çalışmaları daha yakından tanıma fırsatı verdiğini, bu fırsattan yararlanıp, ele geçirmiş olduğu arşiv belgeleri sayesinde, Osmanlı dönemi ya da modern dönemle ilgili çalışmalar yapmasını sağladığını belirtir. Savaşta üstlenmiş olduğu görevler, modern Orta Doğu yaşam ve siyaseti hakkında bilgi sahibi olmasını, bu ülkelere yapmış olduğu geziler ve oradaki öğrencilerle olan empatisi sayesinde, her şeyden haberdar olduğunu belirtmiştir (s. 4). Lewis, eserinde bilimsel bir nesnellik sergilemektedir. "Bir yandan İslam'ı ve onun kutsallıklarını karalamakla, diğer yandan onun kusurlarını savunmak ve hatta örtbas etmekle suçlandım. Bense, saldırlar her iki taraftan da gelmeye devam ettikçe, bilimsel nesnellliğime güven duymayı sürdüreceğim." (s. 5.) sözleri ile bilimsel nesnellğine güven duyduğunu belirtmektedir. Kitabın alt başlıkları Giriş bölümünü müteakip:

1. İlk Yıllar, 2. Savaş Yılları, 3. Osmanlı Arşivlerinde, 4. Kültürel Diplomasi, 5. Neden Tarih Çalışmalı, 6. Akademik Yaşamdan Kesitler, 7. Atlantik'i Geçmek, 8. Bölge Ülkeleri, 9. Medeniyetler Çatışması, 10. Şarkiyatçılık ve Doğru Düşünme Kültü, 11. Paris'te Yargılama, 12. Tarih Yazmak ve Yeniden Yazmak, 13. Siyaset ve Irak Savaşı olmak üzere 13 bölümden oluşmakta olup, sonsöz yerine yazılan "Özetle" bölümü ile tanımlanmıştır. Eserin ekler kısmında *Ek I: Ağıt, Ek II: Unvan, Ödül ve Yayınlar* yer almaktadır.

"İlk Yıllar" (s. 7-55) adlı birinci bölümde Yazar; kendi öz yaşam öyküsüne, aile ve akrabalarına, eğitim dünyasının şekillenmesinde ailesi ve hocalarının önemli bir yeri olduğuna değinmiştir. Küçük yaşlarda dile duyduğu merakı sayesinde birçok kitap toplamaya başlayıp, birçok yazarın eserini okuyup, hayli seçkin bir koleksiyon edindiğine yer vermiştir. Babasından almış olduğu eğitimin etkisi, dini eğitimi nedeniyle, Yahudiliğe duyulan büyük bir ilginin onda artmasına neden olup, babasının bu dünya görüşü sayesinde oryantalist dünya görüşüne giden bir yolda hızlı bir adım atmıştır. Özellikle, lisans çalışması olan *İslami Loncalar* ve doktora tezi olan İsmaililerle ilgili çalışmasında, *Haçlılar Tarihi* ve *Haşhaşiler*'de bunun etkisi görülmektedir. Paris'teki eğitim çıkraklığı yıllarında Adnan Adıvar'dan Türkçe dersler alması, onda bir şiir yazma merakı uyandırmıştır. Diğer bölümlerde Yazar'ın Orta Doğu'ya yaptığı seyahatlerden (Mısır, Lübnan, Suriye, Filistin, Türkiye) ve Londra Üniversitesi'nde yardımcı öğretim görevliliği ile ilk işinden bahsedilir.

¹ https://77tr.m.wikipedia.org/wiki/Bernard_Lewis

“*Savaş Yılları*” (56-89) adlı ikinci başlıkta Yazar, savaş yıllarında almış olduğu eğitim faaliyetlerinden, istihbarat sınıfına geçişinden ve savaşta yürütmüş olduğu istihbarat faaliyetlerinden bahsetmiştir. Öncelikle istihbarat tarafından kabul edilmenin yolu olarak, Britanya doğulusu olmak ve yabancı dil bilmekten geçtiğine değinmiştir. Savaşta Suudi Arabistan krallığının yapmış olduğu telefon konuşmaları sayesinde onların ne düşündüklerine dair bilgiler edinebildiklerini, yani; bir nevi ajanlık yapıp, onların tüm istihbarat şifrelerini çözdüklerini belirtir. İlerleyen kısımlarda Yazar, bir Yahudi olarak İngiliz İstihbaratı’nda çalıştığını ve bu sıralarda arkadaşıyla aralarında geçen konuşmalara yer vermiştir. Özellikle İrlanda sorunu üzerine yapılan tartışmanın yıllar sonra gerçekleşen Türk-Kürt meselesi ile ilgili bağlantısı belirtmiştir. İngiliz-İrlanda meselesi Orta Doğu’daki Sünni-Şii problemini açıklamak için kullanılabilir; fakat Türk-Kürt ya da Arap-Kürt meseleleri için değil. “*Savaşın Sonu*” son kısımda Yazar, savaş yıllarının tarihçiliğini şekillendirmesinde büyük yararı olduğuna değinmiştir.

“*Osmanlı Arşivlerinde*” (s. 90-117), adlı üçüncü bölümde yazar, Osmanlı arşivlerinin başlangıçta iyi bir seviyede olduğu ancak ilerleyen süreçle birlikte, işlerin ters gitmeye başladığını, bunun da Osmanlı arşivlerinde gerilemeye neden olduğunu belirtmiştir. Cumhuriyet Dönemi’nde Atatürk’ün modernleşme konusunda programlarının, Osmanlı Türkçesi’nde büyük bir değişim yol açtığından bahsetmiştir. Yazar, “*Tarihte Araplar*” adlı çalışmasında İstanbul’da Osmanlı arşivlerinden istifade ettiğine değinmiştir. Diğer bir alt başlık olan “*Modern Türkiye’nin Doğuşu*” adlı kısımda, yayınlamış olduğu bu kitabında, Orta Çağ’dan 1950 seçimlerine kadar uzanan geniş bir dönemi ele almıştır. Bu seçimle, iktidarın, iktidar partisinden muhalefete geçtiğini ve Türkiye’de demokrasinin nasıl geliştiğini ve bunun Türkiye’nin modernleşme serüveninde ön ayak olduğunu belirtmiştir.

Dördüncü başlık olan “*Kültürel Diplomasi*” (s. 118-152) adlı bölümde Yazar; ilk kısımlarda Britanya İmparatorluğu’nu kurmuş olduğu hegemonya tekkisinin medeniyet, özgürlük ve adalet anlayışına dayanmasından dolayı, onu tarihin en büyük imparatorluklarından birisi olarak gördüğüne değinmiş ancak; Emperyalist çağla birlikte Britanya hegemonyası altında yaşayan devletlerin, onun boyunduruğu altından kurtulmaya başladığını, bunun da Britanya’nın Orta Doğu’daki sömürgecilik faaliyetlerini sona erdirmesine yol açtığını belirtmiştir. İngilizlerin amacının, kendi kültürlerini yaymak olduğu kadar başka devletlerin de kendi tarihlerini öğrenmeye çalışmak olduğunu belirtmiştir. Bu sayede kültürel bir diplomasi yaratmaya çalışmışlardır. “*Sudan*”, “*Pakistan*”, “*Afganistan*” ile ilgili bölümlerde Yazar, Britanya İmparatorluğu ile bu devletlerin kültürel bir diplomasi kurduklarını, buralarda okuyan öğrencilerin, Britanya’da eğitim aldıklarını ve son olarak; ABD ve Büyük Britanya arasındaki kültürel diplomasinin karşılaştırılmasına yer vermiştir.

Beşinci başlık olan “*Neden Tarih Çalışmalı*” adlı bölümde Yazar, tarih öğrenmenin amacı ve faydalarından bahsetmiştir. Tarih çalışarak, bu evrendeki insanlığın vaziyetini, neleri yapıp, neleri yapamayacağımıza dair bir kavrayış

geliştirmemizi sağlayabileceği düşüncesindedir. Tarihin, bir rehber, kılavuz veya öğretmen olarak görülmesi gerektiğini bu yüzden Tarihi ele alırken bir bütün olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Tarih öğretmekteki amacın, insanın sorular sormasını sağlayabilmek, kendisini devamlı gözden geçirmesini sağlamak olduğunu belirtmiştir. Bir not aldığımızda neden o notu alıyorum? Önceki ya da sonraki üç satırın defterime geçirmemin altında yatan hipotez nedir? Diye kendisini sorgulamasına değinmiş, son olarak Batı ile İslam ilişkilerinin dürüstlük ve dostluk, empati ilişkileri kurma çerçevesinde ele alınması gerektiğini belirtmiştir.

Altıncı başlık olan “Akademik Yaşamdan Kesitler” (s. 170-194)’de Yazar, akademik yaşamı boyunca Japonya, Türkiye ve Cezayir’de gerçekleştirmiş olduğu olaylara ve buradaki öğrencilerle arasında geçen empatisinden bahsetmiştir.

“Atlantik’i Geçmek” (s. 195-223) adlı yedinci başlıkta Yazar, Princeton’a yerleşmesiyle hayatında değişen yeniliklere; Princeton Üniversitesi’nin ve Birleşik Devletlerdeki yükseköğretim kurumu ve eğitiminin mukayesesine yer vermiştir. Yazar’ın burada yapmış olduğu çalışmalardan iki tanesi, Avrupa’nın Müslümanlar tarafından keşfi ve Müslüman topraklarındaki Yahudilerin durumları, İslam’ın siyasi dili, yüzyıllar boyunca İslam dünyasında siyaset ve yönetimde kullanılan terimlere dair semantik ve tarihsel incelemeler ve Orta Doğu’da Irk ve Kölelik konularından müteşekkildir. Yazar, ABD’de başından geçen olaylara, İran Şahı ile yapılan görüşmelere, oğlu Michael’in ondan ayrılıp, Birleşik Devletlere yerleşmesi olayını da anlatmıştır. Alt başlık olan “Kimlik ve Vatandaşlık”da Britanya ve ABD’de kimlik ve vatandaşlık algısının nasıl algılandığını ve bu iki ülke arasındaki farklılığın, toplumların doğasından kaynaklandığını belirtirmiştir. Britanya’da vatandaşlığa kabul edilenler, özellikle yabancı aksanı olan kişiler “biz” ya da “bizimkiler” gibi kelimeler kullanıldığında rahatsızlık duyarken, Amerika’da vatandaşlığa geçen kişilerin Amerika’yı “biz” olarak görmeleri beklenmiş. İlerleyen sayfalarda, İngiltere ve Birleşik Devletler arasındaki akademik cemaat ve genel entelektüel iklim açısından farklılıklara değinilmiştir.

“Bölge Ülkeleri” (s. 224-258) adlı sekizinci başlıkta yazar; Arap ülkelerinin sosyo-kültürel özellikleri, Arap-İsrail Savaşı sürecinde Arap ülkelerinin taktik ve stratejileri, bu savaş sonucunda imzalanan barış antlaşmasında kendi rolüne ve Ürdün ve Mısır’da liderlerle olan ilişkilerinden bahsetmiştir.

Dokuzuncu başlık olan “Medeniyetler Çatışması” (s. 259-301) adlı bölümde, Dinler ve Medeniyet konusu, Hristiyanlık-İslamiyet ve Yahudilik arası benzerlik, farklılık ve bu dinlerin getirmiş olduğu mesajlar, birbirlerini anlama konusunda nasıl bir yöntem başvurduklarını ele almaktadır. “Siyaset ve İslam” adlı alt başlıkta, İslam ve Hristiyanlık arası siyaset ve din karşılaştırması, İslam ve Batı dünyaları arası farklılıklara değinilmiştir. “İslam ve Antisemitizm” adlı alt başlıkta, Anti-Semitizm mefhumu ve bu mefhumun İslamiyet’te değil, Hristiyan Batı’da geliştiğini belirtmiştir. İlerleyen bölümlerde “İran Devrimi” konusu ve Müslümanların Batı’ya olan öfkesinin nedenlerine ve ABD karşıtlığının nasıl cereyan ettiğine değinmiştir.

“Şarkiyatçılık ve Doğru Düşünme Kültü” (s. 302-324) adlı onuncu başlıkta yazar, Edward Sait’in Şarkiyatçılık/Oryantalizm kavramları ile ilgili tanımını, Mısır Tarihi ya da İngiliz sözcük bilimini kullanma konusundaki başarısızlığını, Avrupa Tarihi konusundaki bilgisizliğini eleştirmiştir. Onun çalışmalarını, Yakın Doğu ile ilgili bilimsel çalışmalarda engelleyici bir unsur olarak görmektedir. İlerleyen bölümlerde, Orta Doğu çalışmalarında, Marksist çözümlerinin bir işe yaramadığını belirtmiştir.

“Paris’te Yargılanma” (s. 325-338), adlı onbirinci başlıkta 1915 yılında yaşanan olayda, Ermenilerin Türkler tarafından katledilmediğini, Ermenilere yönelik saldırılar olsa da, umumi de Ermeni nüfusun zulüm görmediğinden bahsetmiştir. Yazar; Le Monde dâhil birçok medyada vermiş olduğu mülakat görüşmelerinde, Ermeniler kayıplar yaşasalar da, “Holokost”la yapılan karşılaştırmanın yanlış olabileceğini, bunun silahlı bir isyandan, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi adı verilen bir hareketten doğmuş olabileceğini ayrıca Ermeni ve Yahudi olaylarını aynı cephede tutmanın yanlış olabileceğini kanısındadır. Yahudilerin sadece kimlikleri nedeniyle saldırıya uğradıklarını ve Ermeni nüfusun zulüm görmediğini belirtmesi sözlerinden dolayı Lewis’e, ikisi ceza, ikisi kamu davası olmak üzere toplam dört dava açılmıştı. Mahkeme sonucu tezinin yanlış olduğu ve kendisine mahkeme tarafından tazminat ödeme hakkı verildi. Yazar, mahkemedeki duruşmalardan kendisine iki ders çıkarmıştır.

1. Mahkeme tarihsel bir sorunu tartışmak için iyi bir yer değildir, çözmek içinse hiç iyi bir yer değildir. **2.** Basın bir davayı tartışmak ya da ona ilişkin itirazınızı dile getirmek için iyi bir yer değildir.

Onikinci başlık olan “Tarih Yazmak ve Yeniden Yazmak” (s. 339-367) adlı bölümde, Tarih yazımında, üslubun önemli bir yere sahip olduğu, üslubun düşünme ve yazma sürecinin özellikle de düşünmenin-doğrudan bir parçası olduğundan bahsetmiştir. Tarih yazımında üslubu, “berraklık, kesinlik, zarafet” kavramları çerçevesinde ele almaktadır. Ayrıca yapmış olduğu çalışmaların, tarih yazımına yaptığı katkıları anlatması bakımından, eserin önemini bir kat daha arttırmıştır.

“Siyaset ve Irak” (s. 368-394) adlı onüçüncü başlıkta yazar; Amerika’nın Irak yönetimine yönelik dış politikası, Saddam Hüseyin ile yapılan görüşmelere ve bunun ABD dış politikasını nasıl şekillendirildiğine yer vermiştir. İlerleyen sayfalarda, Umman ve Libya’da bulunduğu sırada görüşmelerinden, “Lewis Doktrini”nin Bush yönetimi politikasından sorumlu tutulması olayını, Lewis Doktrini’ne yönelik olumsuz iddiaları cevaplamaya yönelmiştir. “Arap Baharı ya da Hoşnutsuzluğun Kışı” adlı alt başlıkta, Arap Baharı’nın Arap ülkelerinde adaletsizliğe karşı öfkesinin kitlesel şekilde ifade edilmesini, Arap Baharı’ndaki başarısızlıkların nedenlerini sıralamıştır. Bu nedenlerden biri olarak, Demokrasilerini geliştirememeleri, kölelik ve kadın haklarından yoksun kalmalarına bağlamaktadır. Son olarak, Batı ve Doğu’nun değer sistemleri ve özgürlük kavramlarına, Arap Dünyası’nda demokrasinin nasıl işlediğini konu edinmiştir.

Son başlık olan “Özetle” (s. 395-396) adlı bölümde yazar; yaşının ilerlemesine rağmen, fiziksel ve zihinsel olarak zorluklar yaşasa da duygusal olarak iyi olduğunu, buna rağmen yaşamı sevdiğini ve tatmin edici bir kariyeri olduğunu belirterek eserini sonlandırmıştır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Yazar’ın otobiyografisini anlatan bu eser, Yazar’ın tarihçi kişiliği ile birleşerek, esere büyük anlamda bir değer kazandırmıştır. Özellikle, Yazar’ın Savaş dönemindeki gözlemleri, uluslararası faaliyetlerde önemli rol oynaması, arşiv çalışmaları, eserinde yer alan çalışmaları, tarihimiz açısından hassasiyet gösteren konularda ortaya koyduğu yaklaşımın bilimsel nesnelliği, kitabın önemini bir kat daha artırmıştır. Yazar, Doktora ve Yüksek Lisans öğrencilerine yönelik olarak, kendilerini bu yolda daha fazla geliştirmeleri için, öğretici bilgiler vermiştir. Tarih araştırmalarında devamlı sorular sormalarını, kendilerini devamlı sorgulamalarını, metodolojik kültüre önem vermeleri gerektiğini, tarih çalışmalarında bilimsel nesnelğin önemli bir yer tuttuğunu, tarih yazımında üslubun, düşünce ve tarih yazımında, önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir.

KİTAP TANITMA

CENGİZ HAN NESLİNİN SEKİZ ASIRLIK HİKAYESİ

Fatih ORTA

*Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, 16,5 cm x 23,5 cm, Karton Kapak, 2. Hamur Kağıt, 720 sayfa, ISBN: 978-605-1555-041, 2016.*

Dünya tarihinin ve tarihçiliğinin güncelliğini yitirmeyen konularının başında Cengiz Han ve Moğollar gelmektedir. Cengiz Han'ın karizması ve şöhreti tabii olarak Moğolları da cazibe merkezi haline getirmiştir, diyebiliriz. Cengiz Han ve Moğollar üzerine yazılan yüzlerce kitaba, teze, makaleye vs. rastlamaktayız. Bu da göstermektedir ki mezkur mevzu kıymetini halen korumaktadır. Tanıtmayı amaçladığımız *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* adlı kitap da Cengiz Han ve Moğollara duyulan bir ilginin ve buna paralel bilimsel saiklerin ürünüdür. Elimizdeki eserin en büyük hedefi Cengiz soylu hanlıkların tarihini bir bütün halinde ortaya koymaktır.

Türk tarihi muhtelif coğrafyalarda ve aynı anda pek çok devlet tarafından şekillendirildiği için tarih yazımı güçleşmektedir. Muhtelif coğrafyalarda şekillenen tarihi bir kişinin kaleme alması mümkün olmadığından bir ekibin bu işin altına elini koyması gerekmektedir. Daha önceden de, elimizdeki *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* gibi, kolektif eserler hazırlanmıştır. Misal, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın *IV. - XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'nden çıkan *Türk Dünyası El Kitabı*, Osman Karatay ve Serkan Acar editörlüğünde neşredilen *Doğu Avrupa Türk Tarihi* gibi kitaplar bir çırpıda sayılabilecekler arasındadır.

Elimizdeki kitap bir el kitabı mahiyetinde olup içerisinde on iki yazarın kaleme aldığı on yedi makale bulunmaktadır. Diğer yazarlardan farklı olarak Prof. Dr. Hayrunnisa Alan üç; Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu, Doç. Dr. Serkan Acar, Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik iki makale kaleme almıştır. Ayrıca kitapta makalelerin haricinde yazarların biyografileri ve dizin bulunmaktadır.

Kitabın editörleri "*kendi alanında ilk olduğunu*" (s. 10) düşündükleri böyle bir kitabın niçin gerekli olduğunu şöyle açıklamaktadır: "*Çengiz Han ve miras-*

çuları konusu aslında bütün dünyada ilgi duyulan konulardan biridir. Bununla birlikte ana hatlarıyla ve derli toplu olarak bunların hemen hepsini kapsayan ve bir bütünlük içinde bilgi edinmek isteyenlerin okuyabileceği güncel bir çalışma maalesef yoktur. Elinizdeki çalışma bu boşluğu doldurmaya matuftur.” (s. 9).

Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizozoğulları'nda yer alan makaleler ve yazarlar şöyledir:

Gök-Türkler üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Yeditepe Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın imzasını taşıyan “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar” makalesi ile başlayan kitapta ikinci makale Altın Orda ve ardılı hanlıklara ve Türk-Rus münasebetlerine dair eserleri ile maruf ve ayrıca kitabın da editörü olan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden Doç. Dr. İlyas Kemalolu'na ait “Büyük Moğol İmparatorluğu”dur. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun varisleri olan “Çağatay Hanlığı”nı ve “İlhanlılar”ı Timurlu tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Medeniyet Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığı”nı ise yine Doç. Dr. İlyas Kemalolu kalem almıştır.

Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın temellerini attığı Altın Orda Hanlığı'nın mirasçısı siyasi teşekküllerden “Kazan Hanlığı”nı ve “Sibir Hanlığı”nı alanında pek çok esere imza atmış olan Ege Üniversitesi'nden Doç. Dr. Serkan Acar, “Kırım Hanlığı”nı Sakarya Üniversitesi'nden Doç. Dr. Giray Saynur Derman, “Kasım Hanlığı”nı Şehabeddin Mercani Tarih Enstitüsü'nden Doç. Dr. Bulat Rahimzyanov, “Nogay Ordası”nı Sakarya Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet Alpargu, “Astarhan Hanlığı”nı ise Rusya İlimler Akademisi'nden Prof. Dr. İlya Zaytsev yazmıştır.

Cengiz Han sonrası Asya'nın siyasi tarihini şekillendiren “Timurlular” Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'ın kaleminde çıkmıştır. Timur sonrası Türkistan'ın siyasetine damgasını vuran “Kazaklar ve Kazan Hanlığı” Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden Prof. Dr. Osman Yorulmaz, “Buhara Hanlığı” Bülent Ecevit Üniversitesi'nden Dr. Nurettin Hatunoğlu, “Hokand Hanlığı” ve “Yarkend Hanlığı” Sakarya Üniversitesi'nden Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik, son olarak “Hive Hanlığı” ise İstanbul Üniversitesi'nden Doç. Dr. Dinçer Koç tarafından kaleme alınmıştır.

Doç. Dr. Bulat Rahimzyanov'un “Kasım Hanlığı” ile Prof. Dr. İlya Zaytsev'in kaleme aldığı “Astarhan Hanlığı” makaleleri sırasıyla Dr. Abdrasul İsakov ve Doç. Dr. İlyas Kemalolu tarafından tercüme edilmiştir.

Kitabı oluşturan makalelerde hanlıkların siyasi tarihleri yanı sıra devlet teşkilatı, toplum yapısı, ekonomik vaziyetleri, askeri yapısı vs. konular hakkında da bilgi verilmiştir. Bu konular bazı makalelerde ayrı bir başlık altında incelenirken bazı makalelerde de ise buna gerek duyulmamıştır. Makalelerin yazımında ortak bir şablon belirlenmemiş; şablon tercihi makaleyi kaleme alan yazarın inisiyatifine bırakılmıştır. Bununla beraber her makalenin sonunda tahta iclas eden hanların bir listesi verilmiştir. Ayrıca ana bir kaynakça olmayıp her yazar makalenin sonunda kaynakça göstermiştir. Makalelerin harita ve diğer görsellerle zenginleştirilmeye çalışıldığını da ifade etmeliyiz.

Türk akademisyenlerin yanı sıra Rusya'dan iki tarihçinin makaleleri ile destek verdiği bu çalışmanın en büyük artısı Cengiz neslinin tarihini bir bütün olarak sunması ve tarihi süreçte bir kopukluğa izin vermemesi olduğu kanaatindeyiz. Kitabın bu haliyle alanında önemli bir boşluğu doldurduğu kanaatindeyiz.